ئامادەکردن PDF
لانە ئیبراهیم
ڕۆژگار کەرکوکی

مێژوو

کورتە باسێکی زانستی مێژوو و کورد و مێژوو

کەمال مەزهەر

دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی هیڤی

ناوی کتێب: مێژوو

ناوی دانەر: د. کەمال مەزهەر ئەحمەد

بەرگ و دیزاینی ناوەوە: ئاگری باڵەکی

چاپ: چاپی یەکەم ١٩٨٣ بەغدا

چاپی دووەم ٢٠٠٨ هەولێر

چاپخانە: چاپخانەی هیڤی ـ هەولێر

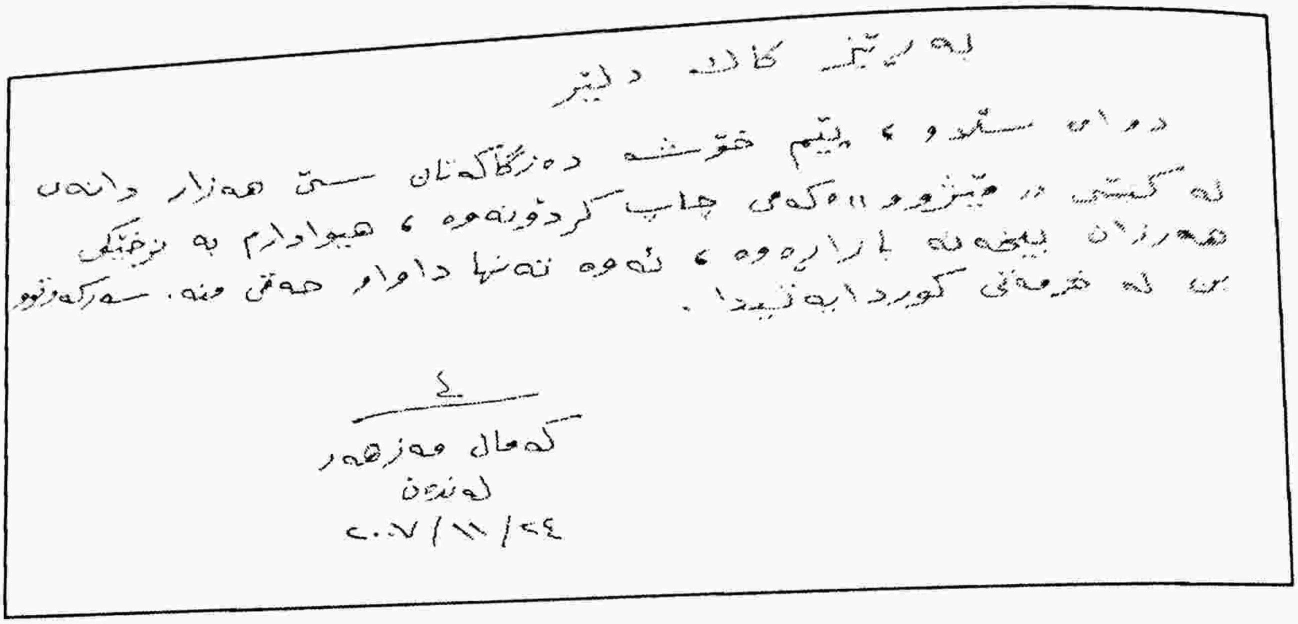
بەڕێز کاک دلێر

دوای سڵاو، پێم خۆشە دەزگاکەتان سێ هەزار دانەی
لە کتێبی "مێژوو"ەکەمی چاپ کردۆتەوە، هیوادارم بە نرخێکی
هەرزان بیخەنە بازارەوە، ئەوە تەنها داوای حەقی منە. سەرکەوتوو
بن لە خزمەتی کوردایەتیدا.

کەمال مەزهەر
لەندەن
٢٠٠٧/١١/٢٤

بەڕێز کاک دلێر

دوای سڵاو، پێم خۆشە دەزگاکەتان سێ هەزار دانەی لە کتێبی "مێژوو"ەکەمی چاپ کردۆتەوە، هیوادارم بەنرخێکی هەرزان بیخەنە بازارەوە، ئەوە تەنها داوای حەقی منە. سەرکەوتوبن لە خزمەتی کوردایەتیدا.

کەمال مەزهەر

لەندەن

٢٠٠٧/١١/٢٤

سوپاس و پێزانین

پاش پەیوەندی کردن و گفتگۆ لە گەڵ بەڕێز" دوکتور کەمال مەزهەر"ی زێدە ئازیز. بەڕێزیان ئەو دەرفەتەی پێ بەخشین کە بە یەکێك لە گرینگترین و بە نرخترین شاکارەکانی کارنامەی چاپخانە و دەزگاکەمان برازێنینەوە بە لە چاپ دانەوەی کتێبی(مێژوو) وەك چاپی دووەم و ئەو درفەتەوی بۆ ڕەخساندین، بۆ زیاتر خزمەت کردن بە بواری مێژویی و ئەدەبی گەلەکەمان هەڵبگرین.

بەو هیوایەی کە تەمەنی پر لە شانازی کاك دوکتوری خۆشەویست بۆ هەموان درێژ بێت و هەمیشە قەلەمەکەی لە جاران بە گڕ و تینتر بێت. ئەو شاکارە لە ڕیزی ئەو کتێبانە دایە کە شایانی ئەوەیە بە دەیان جار چاپ و بلاو بکرێتەوە.

دەزگای هیڤی بۆ چاپ وبلاوکردنەوە

٢٠٠٧/١١/٢٦

هەولێر

پێڕست

پێشەکی 11 - 12

بەشی یەکەم: چەند تێبینییەك دەربارەی مێژوو 13 - 43

مێژوو چییە. دووپات کردنەوە لە مێژوودا. ڕەورەوەی مێژوو. کێ خاوەنی مێژووە. دەوری سەرۆك لە مێژوودا. ناپلیۆن و محەمەد عەلیی گەورە. سەرنجی جەمالەددینی ئەفغانی. قۆناغەکانی مێژوو. حوکمی مێژوو. تالێران و میرابۆ. ستیفان زیڤایغ و ماری ئەنتوانێت. کریستۆف کۆلۆمبس. دیسان کوردو کوشتاری ئەرمەن. سلاوێك بۆ عەلی کەمال. لویسی چواردە. موزەخانەی لوڤەر.

بەشی دووەم: مێژووی مێژوو 43-102

سەرەتای مێژوو 43–57

ئێپوس. گلیگامێش. ئەلیادەو ئۆدێسای هۆمیرۆس.ڕامایاناو مەهابەهاراتی هندۆسەکان. دۆرگەی ئەتلانتیس. گۆرانیی فۆلکلۆری. کۆنفۆشیۆس.نارام سین لە قەرەداغ. هیرۆدۆت. فوکیدیت. زەینەفون. پلوتارخ. دەوری ڕۆمان و چینییەکان.

مێژوو لە قۆناغی دەرەبەگی و سەردەمی ڕێنیسانسدا 58–64

، کەنێسەو مێژوو. ئیبن خەلدون. ڕێنیسانس (بووژانەوە)و مێژوو. مەکیاڤێللی و گویجاردینی. لۆرێنزۆ ڤالاو "بەخشی قوستەنتین"

مێژوو لە سەردەمی شۆڕشە بۆرجوازییە گەورەکاندا 65–71

تۆماس هۆبز. ڤیکۆ. قوناغەکانی شارستانەتی. مێژوو لای زانیاری پەروەرانی سەدەکانی هەژدە. ژان ژاك ڕۆسۆو ڤۆلتێرو کانت و مۆنتسکیۆ.

زانیاری پەروەرانی سەدەکانی نۆزدە

ڕێبازی ڕۆمانسی لە مێژوودا ٧٢-٧٦
دوو ڕێبازی ڕۆمانسی. ئاشتی لای مایستەر. شاتۆبریان. دەسکەوتەکانی ڕێباوی ڕۆمانسی. بێوک ونیبور.قوتابخانەی ڕانکە. هێلینیزم
مێژوو لە تەرازووی سۆشیالیزمی یۆتۆپی و ڕێبازی لیبرالیدا ٧٧-٧٩
سان سیمۆن. هێزە بزوێنەکانی مێژوو.
خەباتی چینایەتی *مێژوو لای هیگل و مارکس* ٨٠-٨٣
یۆنانی کۆن لای هیگل. ناکۆکییەکانی ناو کۆمەڵ. گیانی گەل. دیسان خەباتی چینایەتی
زانستی مێژوو لە نیوەی دووەمی سەدەکانی نۆزدەدا ٨٤-٩١
گۆڤاری ڕێکخراوی مێژوویی. پیتی هیرۆ گلیفی و مێخی.
مێژوونووسانی ئەڵمان. دووەم شۆڕشی ئەمەریکا.
بورکخارت. مۆرگان و ماورێر
زانستی مێژوو دوای شەڕی یەکەمی جیهان ٩٢- ١٠٢
یەکیەتی مێژوونووسان. موزەخانەو موزەخانەی بەریتانیا. کۆنگرەی مێژوونووسان. بلۆك و فیڤر.تارلێ و بارتۆلدو کراچکۆفسکی. گەردلێڤسکی و کورد

بەشی سێیەم: کورد مێژوو -١٠٣
سەرەتا ١٠٥-١٣٤
ابن الاثیر. ابن المستوفي. ابن خلكان. شەرەفنامەو شەرەفخان. مەلا مەحمودی بایەزیدی
ڕۆژنامەنووسیی کوردی و مێژوو ١٣٥-١٥٢

مێژوو

مێژوو لای "کوردستان"و "کۆمەڵەی خوێندکاران". "ڕۆژی کورد"و "ژین"و "تێگەیشتنی ڕاستی".هەرەکول ئازیزان یا جەلادەت بەدرخان. گۆشەکانی "گەلاوێژ". عوسمان صەبری و "ڕۆناهی".صەلاحەددینی ئەیوبی. هەنگاوی گەورەی "ڕۆژی نوێ". ڕۆژنامەی "زبان"و مینۆرسکی.صەلاحەددین لای ڕۆژنامەنووسیی کوردی. پێغەمبەرو کورد

دەستەی دووەمی مێژوونووسانی کورد ١٥٣-١٩٣

ئەمین زەکی. حسەین حوزنی و زاراوە مێژووییەکان.صالح قەفتان و دەرسێکی گەورە. ڕەفیق حیلمی و ئەحمەد تەقی و ئەحمەد خواجاو یادداشتنووسی.

لاوی چیا ئەنوەر مائی. سەجادی و ڕۆژبەیانی. ڕۆڵەی بەوەفای بنەماڵەی بەدرخان. ئەفسەری ون محەمەد عەلی عەونی. گەشتەکەی عەلی سیدۆ گۆرانی

دوا کورتەی لاپەڕەی مێژوونووسیی کوردیی نوێ ١٩٤- ٢٥٧

مێژووی کۆن. هەولێرو صەلاحەددین و سەدەکانی ناوەڕاست کوردستان. ئەوانەی ڕەنگیان هەیەو دەنگیان نییە. قازی و شەمزینی و قاسملو. بەرهەمەکانی قەفتان و عوسمان. سەرەتای ڕەخنەی مێژوویی. وەرگێڕەکانمان و مێژوو. دەنگی مێژوونووسیی کوردی لە کۆنگرەکاندا. مێژوونووسە کوردەکانی ئەرمەنستان

ئەنجام ٢٥٦

کورتەی بیبلیۆگرافیای مێژوونووسیی کوردی ٢٤٩- ٢٨٠

پێڕستی ناوەکان ٢٨١-٢٩٨

پێشەکی

دەمێکە پێوەم بەرهەمێکی سەربەخۆ دەربارەی مێژوو پێشکەش بکەم، لەبەر ئەوە چەند ساڵێکە هەر زانیارییەکی بەکەڵکم بەردەست کەوتبێ، یان هەر تاقیکردنەوەیەکی تایبەتی خۆمم لا پەسند بووبێ یەکسەر تۆمارم کردوون و وا لێرەدا پوختەیان پێشکەش ئەکەم.

سەرچاوەکانی ئەم کتێبە زۆر و پەرش و بڵاون. بە وێنە جارێکە ناوی تاڵرانی تیدا هاتووە، بەڵام ئەو چەند دێرەی دەربارەی ئەو نووسومن بەرهەمی خوێندنەوەی ژمارەیەك سەرچاوەن کە یەکێکیان کتێبێکی ۲۲۰ لاپەڕەیی نایابی تارلێی مێژوونووسە.

ساڵی ۱۹۷۸ زۆربەی بەشی یەکەمی ئەم کتێبەم، کە سەرنجە تایبەتییەکانی خۆمی تێدایە، پێشکەشی وەرزی رووناکبیری ساڵانەی زانکۆی بەسرەم کرد، ئەو مامۆستا و قوتابییانەی گوێیان لێی گرت پێیان پەسند بوو.

مەبەستی سەرەکیم لە باسەکانی بەشی سێیەم تەنها روونکردنەوەی لاپەڕەکانی مێژوونووسی کوردی نییە، بەڵکو دەشمەوێ بە رووناکبیرانمان بڵێم ونبوون بۆ خزمەت و چاکەی کەس نییە. دەمویست لەو بەشەدا هەرکەس دەنکە جۆیەکیماڵی پاشای خواردووە ناوی بهێنمەوە، بەڵام ترسام ئەوە کار بکاتە سەر ناوەرۆکی گشتی کتێبەکە. ئەوەندە هەیە ناوی کەسم بە ئەنقەست نەخۆستۆتە پشت گوێ.

وەك ئاشکرایە رێنووسی کوردی هێشتا دوا دەقی خۆی وەرنەگرتووە بۆیە کە لەوانەیە جیاوازی لە رێنووسی باسەکانی کتێبەکەدا بەرچاو بکەوێ. جۆری دارشتنی ناوە عەربییەکانیش وێك ناچێ، بەڵام تەنانەت زمانە ئەورووپییەکانیش هێشتا بە تەواوەتی

ئەو جۆرە جیاوازییە ئوتاریان نەبووە. بۆ هەندێك مەبەست وشەی جیاوازم بەکارهێناوە و چەندم توانیبێ هەوڵم داوە بەپێی بۆچوونی خۆم ژمارەیەك زاراوەی مێژوویی نوێ دابڕێژم کە هیوادارم باشەکانیان جێگەی خۆیان بگرن. مەبەستم لە زاراوەی (مێژوونووسی) کە لە هەموو بەشەکاندا گەلێك جار دووپات دەبێتەوە هیستۆریۆگرافییە (Historography).

دەبوو ئەو بەرهەمە ناوبنێم "دەربارەی زانستی مێژوو"، بەڵام وابزانم، دەنگی مێژوو بەتەنها خۆشتر دێتە گوێ. دیارە سەرگوزەشتەی مێژوو بەدەیان کتێبی وەك ئەمەی من تەواو نابێ، ئەم هەنگاوی یەکەمە پێویستی بە گەلێك هەنگاوی ترە.

هیوادارم "مێژوو" یەکێك لە کەلێنە زۆرەکانی کتێبخانەی کوردی پڕبکاتەوە.

چەند تێبینیەك دەربارەی مێژوو

مێژوو چییە. دووپات کردنەوە لە مێـژوودا. ڕەوڕەوەی مێـژوو. کێ خاوەنی مێژووە؟ دەوری سەرۆك لە مێژوودا. ناپلیۆن و محەمـەد عەلی گـەورە. سـەرنجی جەمالـەدینی ئـەفغانی. قوناغـەکانی مێژوو. حوکمی مێژوو. تالیران، میرابـۆ. سـتیفان زیڤـایغ ومـاری ئەنتوانێت. کریستۆف کۆلۆمبس. دیسان کورد و کوشـتاری ئەرمـەن. سڵاوێك بۆ عەلی کەمال. لویسی چواردە. مۆزەخانەی لوڤەر.

هیچ گومان لەوەدا نەماوە کە مێژوو زانستێکی گەورە و بەکەڵکە، بەڵکو بێ سێ‌ودوو دەتوانین ناوی بنێین "زانستی زانستەکان". ڕاستەکەشی مێژوو زانستی زانستەکانە، وەك خۆی چێشت وایە بۆیان چونکە هیچ زانیارییەکی گرنگ نییە مێژووی تایبەتی خۆی نەبێت، وەك مێژووی سروشت و مێژووی ئابووری و مێژووی زمان و مێژووی ئەدەب و مێژووی ئاسمانگەری و مێژووی سەربازی و مێژووی وەرزش و مێژووی کیمیا و فیزیا و مێژووی هونەر و گەلێکی تر. بەڵام لە هەموان گرنگتر مێژووی ژیانە کە گشت زانستەکان و ڕووداوەکانی ڕۆژانە و ئاڵوگۆڕەکانی کۆمەڵ دەگرێتەوە. بڕوا ناکەم ڕووناکبیرێکی ڕەسەن یان فەرمانبەرێکی سەرکەوتوو توانیبێتی بێ‌مێژوو بەڕێوە بچێت. بۆ هەر کەسێك بیەوێت دەرسەکانی مێژوو گەورەن، یەکجار گەورەن. ئەمری ڕاستەقینە لای مێژووە.

نزیکەی ٤٠٠ ساڵ لەمەوبەر مێژوونووسی گەورەی کورد شەرف خانی بدلیسی لە سەرەتای "شەرەفنامە"ی هێژا و بەنرخدا دەربارەی مێژوو نووسیویەو دەڵێت:

"لەلای ئەوانەی کە زۆر زرینگ و ژیرن و وردەکارن و دوور دەبینن و بە ڕاو بیرن" لەگەڵ " هەموو نووسەرێکی لە زەبر و هەموو زانایەکی زۆرزان و دەمڕاست و هەموو ئاگادارێك لە بەسەرهاتی ڕابردووان" مێژوو "لەسەرووی هەموو هونەرانەوەیە".[1]

مێژووش، وەك هەموو زانستەکانی تر، مێژووی تایبەتی خۆی هەیە کە لەگەڵ پەیدابوونی ئادەمیزاد دەست پێدەکات، بۆیە کە مێژووی مێژوو لە مێژووی گشت زانستەکانی تر دووروردێژترە. بەڵام بەر لەوەی بێینە سەر گێڕانەوەی کورتەی ئەو مێژوویە لەم بەشەدا چەند تێبینییەکی گشتی و پێوست دەربارەی مێژوو پێشکەش دەکەین.

ئەرکی گەورەی مێژوو بریتییە لە دیاریکردنی بەسەرهاتی هەمەجۆری ژیانی ئادەمیزاد پێکڕا یان جیاواز، بەپێی قۆناغ یان بەشێك لە قۆناغ، وێڕای دەستنیشانکردنی هێزی بزوێنی و تایبەتییەکانی و هەڵسەنگاندنی ئەو ئاڵوگۆڕانەی بەسەریدا هاتوون لەگەڵ ڕوونکردنەوەی دەرسەکانی بەپێی سەنگ و قەوارەیان. کەواتە بە کورتی دەتوانین بڵێین مێژوو بریتییە لە "تۆماری هەموو ئاڵوگۆڕێکی سروشت و کۆمەڵ"، بریتییە لە "باسی ڕابردووی ئادەمیزاد و ئاڵوگۆڕەکانی ناو کۆمەڵگاکانی و لایەنی جیاوازی ژیانی ئەو کۆمەڵگایانە پێکڕاو بەجیا بە نیازی تێگەیشتنی ئیمڕۆی و دیاریکردنی ڕێبازی گشتی دواڕۆژی".

لە زمانە ئەوروپاییەکاندا زاراوەی مێژوو لە وشەی (Historia)ی یۆنانی کۆنەوە وەرگیراوە کە دەقاودەق واتای چیرۆك و لێکۆڵینەوە و گێڕانەوەی ڕووداوی پێزانراو دەگەیەنێت، کەواتە لە سەرەتاوە ناوی مێژوو بەوجۆرە تا رادەیەکی باش لەگەڵ مەبەستەکانیدا دەگونجا.

---

[1] بڕوانە: شەرەف خانی بدلیسی، شەرەفنامە، وەرگێڕانی هەژار، لە چاپکراوەکانی کۆڕی زانیاری کورد، نەجەف، ١٩٧٢، ل ٩.

تاقیکردنەوەکانی مێژووی سەدان هەزارساڵەی ئادەمیزاد ئەوە دەسەلمێنن کە کۆمەڵ بەپێی یاسایەکی تایبەتی دەگۆڕدرێت و بەرەوپێش دەچێت، ئەو یاسایەش بۆ خۆی کەوتۆتە ژێر کاری ژمارەیەك دیاردەی گرنگی پێکەوەبەستراوی خودی ژیانەوە، وەك باری ئابووری (پێوەندی و هۆکانی بەرهەمهێنان) و دەوروبەر و شوێنی جوگرافی و داب و نەریتی کۆمەڵایەتی و ئاستی تێگەیشتن و دامودەزگاکانی میری و زۆر و کەمی ژمارەی دانیشتوان و رادەی پەرەسەندنیان و پێوەندییان لەگەڵ دەرو دراوسێدا و ئەو جۆرە بابەتانە.

هەر یەك لەم دیاردانە بایەخی تایبەتی خۆی هەیە. بۆ وێنە باری جوگرافی شوێن بە درێژایی بوونی ئادەمیزاد کاری کردۆتە سەر رەفتاری ئەندامانی کۆمەڵ و مەودای بڵاوبوونەوەیان و خێرایی بەرەوپێشچوونیان. کەمی ژمارەی دانیشتوان و نزمی رادەی پەرەسەندنی ببوونە کۆسپێکی گەورە لەبەردەم بەرەوپێشچوونی رەورەوەی شارستانییەتی لە ئەمریکا تا سەدەکانی شازدەو[2] لە ئوستراليا تا سەدەكانی حەڤدە و هەژدە[3].

هەمەجۆر لێکۆڵینەوەی مێژوویی هەیە. جاری وا هەیە مێژوونووس زنجیرە رووداو و بەسەرهاتەکان لێك دادەبڕێت و لە قەوارەیەکی گشتیدا لێیان دەکۆڵێتەوە، وەك مێژووی جیهان. قووڵ بوونەوە لە عەقڵە جیاوازەکانی ئەو زنجیرەیە کار ناکاتە سەر یەکیەتی مێژوویی مرۆڤ، بەڵکو بە پێچەوانەوە یاریدەی باشتر تێگەیشتنی لایەنی تایبەتی ئەو مێژووە دەدات و سەرئەنجامیش هەموو رێچکەکان دەرێژنەوە سەر یەك رووباری گشتی. مێژووی قۆناغی دەرەبەگی بە جیاو بە گشتی و مێژووی بزووتنەوەی کرێکاران و جوتیاران

---

[2] ساڵی١٤٩٢ لەلایەن ئیسپانییەکانەوە بە رەهبەری دەریاوانی ئیتالیایی بەناوبانگ کریستۆف کۆلۆمبس دۆزرایەوە.

[3] هۆڵەندییەکان لە سەرەتای سەدەی حەڤدەوە کەوتنە دۆزینەوەی کیشوەری ئوستراليا، هەر لەبەر ئەوەش یەکەم جار ناونرا هۆڵەندی نویێ. ئوستراليا وشەیەکی لاتینی کۆنە مانای باشوور دەگەیەنێت، مەبەستی ئەو ناوە تازەیەی ئەوەیە کە ئەو کیشوەرە کەوتۆتە بەشی خوارووی زەمین.

و مێژووی بزوتنەوەی ئازادیخوازی گەلان و مێژووی رۆژنامەگەری و دەیان مێژووی تر هەر لە قەوارەی گشتی مێژوودا دەمێنێتەوە و هیچ کامیان نابنە زانستێکی سەربەخۆ.

*بەداخەوە تا ئیمڕۆش هی وان هەن بە چاوی گومانەوە سەیری مێژوو دەکەن، پێیان وایە خاوەن هێز و دەسەڵات مێژوو دەنووسێتەوە. لە هەموو رۆژگارێکدا کەسانی وا هەبوون. ئەوانە لە قوژبنێکی تەسکی سەردەمی خۆیانەوە سەیر دەکەن، قسە و کرداری دەسەڵاتداران و پیاهەڵدانی مەرایی کەران بە هەڵەیانا دەبەن، وایان لێ دەکەن ئەو راستییە لە یاد بکەن کە مێژووی راستەقینە هەرگیز درۆ ناگرێتە خۆ. جارێکیان ناپلۆن بۆناپارت لە خێوەتەکەی خۆیدا دەبێت کە هەواڵی کوشتنی یەکێك لە جەنەڕاڵە ناودارەکانی پێرادەگەیێنن. ناپلیۆن لە پیاوەکانی پرسی: دواقسەی جەنەراڵ چی بوو؟ لە وەڵامدا پێیان گوت: "جەناب لە تاو ئازاری گیانی تا دوا هەناسە هەر دەیناڵاند". ناپلۆن یەکسەر رووی دەمی کردە یەکێك لە یاریدەدرەکانی و پێی گوت بنووسن: "جەنەراڵ بەر لە مردنی هاواری کرد: بژی فەرماندەی لەشکر ناپلیۆنی گەورە!". ناپلیۆن توانی ئەم قسانە بە سکرتێرەکانی بنووسێتەوە، بەڵام نەیتوانی بیانکاتە راستییەکی مێژوویی سەلمێنراو.

مێژوونووس دەتوانێت لە رێگەی بەڵگەی واوە وێنەی ناوەوەی دەروون بکێشێت.

هۆیەکی تری دوودڵی بەرامبەر مێژوو لە جیاوازی نرخاندنەوە هاتووە. بۆ وێنە مێژوونووسان دەزگای سوارچاکی[٤] ئەورووپای سەدەکانی ناوەڕاستان بە دوو جۆر هەڵسەنگاندووە، هی وایان هەیە بەرز بەرز گەیاندوویەتە ئاسمان و هی واشیان هەیە بە ناخی زەویدا بردوویەتە خوارێ. لە راستیشدا سوارچاکی ئەمیشیانە و ئەویشیانە. ئو سەردەمەی سوارچاکان دەستی یاریدەیان بۆ هەژار و بێوەژن و هەتیو درێژ دەکرد باش

[٤] دەزگای سوارچاکی "نظام الفروسية".

بوون، ئەو سەردەمەش کە کەوتنە سەندنی سەرانە و زەوتکردنی ماڵ و ملك بوونە بار بەسەر شانی خەڵکەوە. بۆیە کە هەر دیاردەیەکی مێژووییمان نرخاند پێویستە کات و شوێن لە یاد نەکەین.

وەك وتمان مێژوو یەکێکە لە زانستە هەرە گرنگەکانی ژیان. فەیلەسووفە گەورەکانی رێبازی ماددی سەدەکانی نۆزدە دەیانگوت تەنها یەك زانست هەیە ئەویش زانستی مێژووە کە بریتییە لە دوو بەش: مێژووی ئادەمیزاد و مێژووی سروشت. مەبەستمان لە یەکەمیان ئەو لقانەی زانستە کە ئادەمیزاد بۆ خی کەرەتەیانە (مێژوو، ئابووری، کۆمەڵایەتی و ئەوانی تر)، هەرچی دووەمیانە بریتییە لەو زانستانەی کەرەستەیان لەناو خودی سروشت خۆیدایە (کیمیا و فیزیا و بایۆلۆجیا و ئەوانی تر).

لێرەدا پرسیارێك خۆی قوت دەکاتەوە: گەر مێژوو زانست بێت ئەوساکە دەبێت رووداوەکانی خۆیان دووبارە بکەنەوە، ئەو تایبەتییە هەمیشە وا بە کۆڵی زانستەوە. لە هەر شوێنێك و هەر کاتێ دوو هایدرۆجێن و یەك ئۆکسیجن لێك بدەیت ئاو دروست دەبێت. دیارە بەوجۆرە ناتوانین سەیری مێژوو بکەین چونکە کەرەستەی ئەو گیاندارە، خاوەن هەست و هۆشە، گەلێك هۆ کاری تێدکەن، بەڕاست و چەپدا دەیبەن یان لە عاستی خۆیدا دەیوەستێنن. با ئەوەش بڵێین کە تەنانەت زانستە رووتەکانیش هەموو کات سەد دەرسەد دەقاودەق خۆیان دووپات ناکەنەوە. گەرمایی یان رادەی خاوێنی ئەو تنوکە ئاوەی لە ناوچە گەرمەکانی ئەفریقادا دروستی دەکەین جیان لە گەرمایی و رادەی خاوێنی ئەو تنۆکەی لە ناوچەیەکی سارد و پاکدا دروستی دەکەین.

لەگەڵ ئەوەش رووداوی مێژوویی لە سنوورێکی تایبەتدا خۆی دووپات دەکاتەوە. لە هەموو شوێنێك و هەموو کاتێك فشاری زۆر بۆتە هۆی تەقینەوەی نارەزایی. شۆڕشە بۆجوازییەکانی ئەورووپای نێوان سەدەکانی شازدە و نۆزدە لە زۆر رووەوە لەیەك دەچن. چ لە هۆڵەندە و چ لە ئینگیلتەرە، چ لە فەرنسە و وڵاتانی تری ئەورووپای ئەو قۆناغە

زۆرداری و هەرسهێنانی پێوەندی دەرەبەگی و پەیدابوونی چین و دەستەی نوێ و بەرزبوونەوەی رادەی تێگەیشتنی کۆمەڵانی خەڵك و باری قورسی ژیانی ئابووری و چەند هۆیەکی لەیەکچووی تر ئەو شۆڕشانەیان دروست کرد کە بە هەمان دەستوور بوونە هۆی ژمارەیێك ئاڵوگۆڕی لەیەکچووی وەك دامەزراندنی رژێمی بۆرجوازی و ئازادکردنی جوتیاران لە چەوساندنەوە و کۆت و زنجیری دەرەبەگی و پەرەپێدانی مەردی پێشکەوتنی پیشەسازی و چەسپبوونی دامودەزگای دیمکراسی نوێ و ئاڵوگۆڕی تری لەو جۆرە بابەتە.

گەر کەمێك نزیکتر بکەوینەوە جیاوازییەکی ئەوتۆ لەنێوان هۆی بەرپابوون و شێواز و ئەنجامەکانی شۆڕشی ساڵی ۱۹۵۲ی میسر و شۆڕشی ساڵی ۱۹۵۸ی عێراقدا بەدی ناکەین. راستە لە عێراق فەیسەڵ و خاڵی و نوری سەعید کوژران، کەچی لە میسر فاروق و خزمەکانی وڵات بەدەر کران، بەڵام ئەو جیاوازییە هیچ لە ئەنجامەکانی شۆڕشی میسر و عێراق نەگۆڕی.

جاری وای هەیە مێژوو لە کات و شوێنی جیاوازدا خۆی دووپات دەکاتەوە. بۆ وێنە هیچ جیاوازییەك لەنێوان هەڵوێستی کاربەدەستانی ئەورووپای سەدەکانی پازدە و کاربەدەستانی ئیمپراتۆری عوسمانی سەدەکانی شازدە و حەڤدەدا بەرامبەر چاپی نوێ نەبوو، چ لەوێ و چ لێرە وەك سەگی هار پەلاماری ئەو دەسکەوتە هەرە گەورەیەی زانستی مرۆڤیان داو بە کاری شەیتانیان لەقەڵەم دا، چ لەوێش و چ لێرەش هەردوولا وەك یەك سەریان دای لەبەرد.

یەکێك لە تایبەتییە گرنگەکانی زانست ئەوەیە کە وەستانی بۆ نییە، هەمیشە بەرەوپێش دەڕوات. کیمیا و فیزیای سەد ساڵ لەمەبەر بە زەحمەت دەگاتە قولەپێی کیمیا و فیزیای ئیمرۆکە، ئەمیشیان دەبێت بە دووربین بڕوانێتە کیمیا و فیزیای پاش سەد ساڵی تر. ئەم یاسایە مێژووش دەگرێتەوە. رەوڕەوەی مێژوو هەمیشە بەرەوپێش دەڕوات، لەوانەیە بۆ ماوەیەك بووەستێت، بەڵام هەرگیز بەرەوپاش ناگەڕێتەوە. هەموو زەبر و زۆر ی هۆلاکۆ

نەیتوانی کاری مزگەری و زەرنگەری و ئاسەنگەری یان پلەی خوێندەواری و رووناکبیری عێراقییەکان بگێڕێتەوە سەر دۆخی رۆژگاری سۆمەر و ئەکەد. ئەسکەندەری گەورە شارلەمان و هارونە رەشید وەك هەموو گەورە پیاوانی رابروردوو گەر ئیمڕۆ زیندوو ببنەوە دەبێت لەگەڵ کۆپەرنیکۆس و گالیۆ و ئەدیسۆن و هەموو زانایانی ڕابردوودا پێکڕا روو بکەنە یەکێك لە شێتخانەکانی ئەم جیهانە پان و بەرینە.

مێژوو، وەك هەر زانستێکی تر، تەنیها بەرەوپێش ناچێت، بەڵکو لە هەمان کات و دیسان وەك ئەوان رووداوەکانی لەگەڵ یەکتردا تەفاعول دەکەن. تەفاعولی رووداوی مێژوویی دوو جۆرە: ستوونی و ئاسۆیی[٥] ستوونی ئەوەیانە کە لەناو خودی کۆمەڵ خۆیدا روودەدات، ئاسۆییش ئەو تەفاعولەیە کە لەنێوان رووداوی مێژوویی کۆمەڵی جیاوازدا روودەدات. بۆ یەکمیان دەتوانین شۆڕشی چواردەی گەلاوێژ بکەینە نموونە. ئەو شۆڕشە لقوپۆپەکی مێژوویی گرنگ بوو، بەڵام هەمان کات کۆرپە و بەرهەمی رووداوەکانی پێش خۆی بوو، شۆڕشی بیست بزووتنەوە و راپەڕینەکانی سی و چل و پەنجاکان رێگەی تەقینەوە سەرکەوتنیان بۆ خۆش کرد.

شۆڕشی گەورەی فەرەنسەش نموونەیەکی لەبارە بۆ روونکردنەوەی تەفاعوی ئاسۆیی. شۆڕشی گەروەی چین و هەموو قەڵا سەختەکانی جیهان نەیاندەتوانی بەر لە تیشکی شۆڕشی فەرەنسە بگرن، کە وەك ئاشکرایە، کاری دیاریکردە سەر زۆریبەی هەرەزۆری گەلانی جیهان.

دیارە تەفاعولی ستوونی لە ئاسۆیی گرنگترە، بێئەوەیان زەحمەتە ئەمیان کار بکات. هەر لەبەر ئەوەشە کە زانستی مێژوو دان بە هەناردن و هاوردنی شۆڕشدا نانێت. گەر لەناو کۆمەڵ خۆیدا پوشو نەبێت ئاگری دەرەوە بەتەنها ناتوانێت سوتمان دروست بکات.

---

[٥] عمودی و افق.

ڕووڕەوی مێژوو یەکجار گەورە و زەلامە، بەرەوپێشبردنی هەرگیز لە وێزەی تاکە کەسێکدا نەبووە و نییە. بێگومان خاوەنی مێژوو گەلە. بە چاك و بە خراپ ئەرکی گەورەی هەموو بەسەرهات و ڕووداوێك دەکەوێتە ئەستۆی کۆمەلانی خەلك. ڕاستە یەکێك یان دەستە و دایەرەو تاقمێك لە بارێکی تایبەتدا شەڕ هەلدەگیرسێنن، بەلام جوتیار و پالە و وەرزێر و کرێکار بەر لە هەمووان و زیاتر لە هەموان دەبنە خۆراك و سووتەمەنی ئاگری ئەو شەڕە. سەردار بێکۆمەلانی خەلك هیچ بۆ ناکرێت. کەس نییە لاری لەوە هەبێت کە ناپلیۆن پیاوێکی گەرورە و فەرماندەیەکی ئازا بوو، یان دان بەوەدا نەنێت کە محەمەد عەلی گەورە فەرمانڕەواییەکی چاپوك و لێهاتوو بوو. بەلام ئاخۆ ناپلیۆن و محەمەد عەلی بە هەموو توانا و دەسەلاتیانەوە بەتەنها لە بیابانی گەورەی ئەفریقا یان لەسەر لوتکەی ئێڤرستی هیمالایا چییان بۆ دەکرا. لەمیان یان لەویان کێ کەشتی و پاپۆڕی وای بۆ حەمەعەلی دروست دەکرد کە بتوانێت ۱۱۰۰ کەشتیەوان و ۱۳۹ تۆپی بە ئاستانی پێ بگوێزرێتەوە.

ڕاستە ڕادەی تێگەیشتن و وریایی دەوری لە دیاریکردنی شێوازی بزووتنەوەی کۆمەلانی خەلکدا کەم نییە. بەلام زۆر هێزی بزوێنەر هەیە کە دەرککردنیان ئاتاجی زیرەکی و وردبینی نییە. کەس نییە برسێتی یان زۆرداری و بێمافی یان جیاوازکاری نەبێتە مایەی پەژارەبوونی. زۆرجار ئەو ناڕەزایی و پەژارەییە لە شێوەی تەقینەوەی ڕێکخراو یان بەرەلادا خۆ دەنوێنێت، جاری واش هەیە لە ناخ و دەروندا دەبێتە رق و کینە و هەر ڕۆژە بە جۆر و شێوازێك لە ڕەفتاری ئەم یان ئەودا خۆ دەردەخات. وانەبوایە دەوروبەری دووهەزار و پەنجا سال لەمەوبەر بە دەیان هەزار کۆیلەی ڕۆمانی دووی سپارتاك نەدەکەوتن. بۆنی ئازادی زۆربەیانی لەوپەڕی ولاتەوە ڕاکێشایە ناو کۆڕی خەباتەوە بەر لەوەی ناوی سپارتاك بەر پەردەی گوێیا بکەوێت. فشاری کەم وێنەی دەرەبەگانی ئەلمانیا سەدان هەزار جوتیاری ناچار کرد سالی ۱۵۲٤ ـ ۱۵۲٥ پەلاماری چەك بدەن بێئەوەی

یەك سەرکردەیان هەبێت. لە زۆر شوێ، جوتیاران بەرلەوەی کەسێك یان دەستە و تاقمێك بوبنە رابەریان هێرشیان دەربردە سەر قەلآی زۆرداران. لە تاو نان و برسێتی، لە رقی قامچی و کوتەك، نزیکەی سەد هەزاریان لە ماوەیەکی کەمدا گیانی ئازیزیان بەخت کرد.

راستە کلیلدارانی مزگەوت و سەرۆك هۆزانی فورات ئالآی شۆڕشی بیستیان هەڵکرد، بەلآم نە لەمان و نە لەوان کەسێك خوێن لە پەنجەی نەهات، ئەو ٨٥٥٠ کەسەی لەو شۆڕشەدا کوژران سەر تاپایان جوتیار و وەرزێر و سەپانی بێتاوانی لادێ و گوندەکان بوون. ئەوانە تەنها لەسەر فەرمانی ئاغاکانیان خۆیان بە کوشت نەدا. بێگومان ئەو فەرمانە چەکی پێهەڵگرتن، بەلآم دیسان بێگومان خۆشیان بۆ هەڵگرتنی ئەو چەکە ئامادە بوون. جەور و ستەم و باج و سەرانەی زۆری ئینگلیز کە بۆ خۆیان جارەهای جار لە بەلگەی تایبەتی و نهێنییەکانیاندا باسیان کردووە، بوونە هۆی نارەزایی زۆرینەی گەلی عێراق. دیارە وەڕەس و نارەزا زیاتر ئامادەی خەبات و شەڕە.

ئەو بۆچوونە وا ناگەیەنێت تاك دەوری لە مێژوودا نییە. سەردار و سەرۆکی دانا و چاونەترس و دووربین دەتوانێت دەوری زۆر گەورە ببینێت، ئەوەی بەر لە هەموو شت لەسەر رادەی تێگەیشتنی ئەرکەکانی رۆژگار وەستاوە. ئەو سەردارەی بزانێت چی پێویستە و مەرجی سەرکەوتن لە چیدایە هەڵبەت دەتوانێت دەوری چاك و دیاری ببینێت. هەر ئەوانەش بۆ خۆیان سەرداری سەرکەوتوو دروست دەکەن. باوەڕ ناکەم بەر لە ناپلیۆن لە لەشکری فەرەنسەدا ئەفسەری لێهاتووی وەك ئەو هەڵنەکەوتبێت، بەلآم ئەوسا فەرەنسە پێوستی بە پیاوێکی وەك ناپلیۆن نەبوو. کۆتایی سەدەکانی هەژدە و سەرەتای سەدەکانی نۆزدە ناپلیۆنیش نەبوایە دەبوو یەکێکی وەك ئەو بێتە مەیدانەوە. محەمەد عەلی گەورە لە ئەلبانیا بمابایەوە زیرەکییەکەی لە توتن فرشتندا[6] خۆی دەنواند.

[6] محەمە عەلی بەر لەوەی لە ئەلبانیاوە بێتە میسر بە بازرگانی توتنەوە خەریك بوو.

شایانی باسە تەنها زانایانی ڕۆژئاوا دەرکی ئەو ڕاستییەیان نەکردووە، بەڵکو لە ڕۆژهەڵاتیش ڕووناکبیری ئەوتۆ هەن دەمێکە هەستیان پێی کردووە. جەمالەددینی ئەفغانی (١٨٣٨ _ ١٨٩٧) لە "العروە و الوثقی" و گۆڤاری "چیاوالخافقین" و بە تایبەتی کتێبی "خاگرات"دا بێ پێچ و پەنا ئەو بیرەی تۆمار کردووە[٧]. ئەفغانی لە "خاگرات"دا نووسیویە دەڵێت:

"گەر جوتیاری شوانکاری نەبوونایە تەخشان وە پەخشان و ڕابواردنی دەوڵەمەندان نەدەبوون. جێگەی جوتیار و صەنعەتکار لە شارستانییەتدا لە جێگای میران بەکەڵکترە. دیومانە گەلێك بێپاشا بژیت، بەڵام نەماندیوە پاشایەك بێگەل بژیت".

بە هەمان دەستوور ئەفغانی لە یەکێك لە نامە ئاگرینەکانیاندا نازایانە ڕووی دەمی کردۆتە ناصرەددین شا و پێی گوتووە:

"خاوەن شکۆ: جوتیار و کرێکار و صەنعەتکار لە وڵاتدا کەڵکیان لە جەنابتان و میرەکانتان زیاترە... بێگومان، جەنابی سوڵتان، بە چاوی خۆت دیوتە یان خوێندووتەوە نەتەوەیەك توانیبێتی بێپاشا بژی، بەڵام ئایا پاشایەکت دیوە بێنەتەوە و ڕەعییەت توانیبێتی بژی؟".

زانایان دەمێکە بۆیان ساغ بۆتەوە کە مێژوو یەك قۆناغ نییە[٨]. بەڵام تا ئێستاش مێژوونووسان وەك یەك قۆناغەکانی مێژووی لێك جیاناکەنەوە. هی وایان هەیە ڕووداوی گەورە دەکەنە سنووری نێوان دوو قۆناغ ، هی واشیان هەیە لە قوژبنی سروشتی کۆمەڵ و پێوەندییەکانی ناوەوەیەوە سەیری قۆناغی مێژوویی دەکەن، بەلایانەوە ڕۆژگاری کۆیلەتی قۆناغی کۆنی مێژووە و ڕژێمی دەرەبەگی سەدەکانی ناوەڕاستە و سەرمایەداری قۆناغی

---

[٧] ئەفغانی سەرەتا وای بیرنەدەکردەوە. لە "رسائل فی الرد علی الدهریین"دا سەرنجی جۆرێکی تر بوو، ئەوەش بۆ خۆی ئەو ئالوگۆڕ و بەرەوەپێشچوونە نیشان دەدات کە بەسەر بیروڕای جەمالەددینی ئەفغانیدا هاتوون.

[٨] دوایی دێینە سەر ئەم باسە.

نویێ و سۆشیالیزم قۆناغی هەر نوێ و هاوچەرخە. ئەوانەشیان کە ڕووداوی گەورە دەکەنە ڕۆخی دوو قۆناغی جیا ساڵی ٤٧٦یان بۆ کۆتایی قۆناغی کۆن و سەرەتای سەدەکانی ناوەڕاست هەڵبژاردووە، واتە ئەو ساڵەی بەربەرەکانی باکوور ڕۆمایان گرت. بەڵام لە دیارکردنی کۆتایی سەدەکانی ناوەڕاست و سەرتاری قۆناغی نوێدا یەك ناگرنەوە. هی وایان هەیە ساڵی ١٤٥٣ هەڵدەبژێرن، واتە ئەو ساڵەی محەمەد الفاتح شاری قوستەنتەنییەی[٩] گرت کە تا ئەو سەردەمە پایتەختی ئیمپراتۆری بیزەنتی بوو. کەچی هی وایان هەیە ئەو ڕووداوەیان لا پەسند نییە چونکە ژێرکەوتنی گاوران دەگەیەنێت، ئەوانە ساڵی ١٩٤٢یان بەلاوە باشترە چونکە دوو ڕووداوی گەورەی لەگەڵ خۆی هانی، یەکمیان دۆزینەوەی ئەمریکا و دووەمیان گرتنەوەی گرانادا (غرناگە) بوو کە تا ئەو ساڵە بەدەست موسوڵمانانەوە بوو. مێژوونووسی ئەوتۆش هەیە ڕەمەکی هەموو ئەو ڕووداوانە لە ساڵی ١٥٠٠دا کۆدەکاتەوە و دەیکاتە ناوەندی دوو قۆناغ. بە هەمان دەستوور مێژوونووسانی ئەم ڕێبازە ساڵی ١٨٧٠ یان شەڕی یەکەمی جیهان دەکەنە کۆتایی قۆناغی نوێ لە مێژووی ئادەمیزاددا.

لەگەڵ ئەوەش مێژوونووسی ئەوتۆ هەیە پەیڕەوی ئەو دابەشکردنە ناکات. بۆ وێنە بەلای أ.ج گرانتەوە پێناسینی ئایینی عیسایی لەلایەن قۆستەنتەنی یەکەمی ئیمپراتۆری ڕۆمانییەوە لە سەرەتای سەدەکانی چواردەدا کۆتایی مێژووی کۆن و دەستپێکردنی سەدەکانی ناوەڕاستە. گرانت دیسان پەنا دەباتە بەر ئایین و بزووتنەوەی چاککردنی کەنێسە[١٠] و داهاتنی پروتستانت دەکاتە کۆتایی سەدەکانی ناوەڕاست و سەرەتای مێژووی نوێ.

---

[٩] ئەستەموڵی ئیمڕۆ.

[١٠] حركة الاصلاح الديني

وابزانم بۆچوونی یەکەم لە دابەشکردی قۆناغی مێژوویيدا بەپێی سرۆوشتی کۆمەڵ دروست و زانستانەترە. لێرەدا وەك بەڵگە نموونەیەك دەهێنینەوە. بەرەبەیانی ڕۆژی دوازدەی تەشرینی یەکەمی ساڵی ١٤٩٢ کریستۆف کۆلۆمب بە ڕێکەوت دورگەیەکی بچووکی لە ڕۆژهەڵاتی کوبای ئمیڕۆدا دۆزییەوە. ئەو کارەی کۆلۆبس کە بۆخی تا مرد نەیدەزانی چییە، بێگومان گرنگ و بایەخدار بوو چونکە ڕێگەی بۆ دۆزینەوەی ئەمریکا خۆش کرد کە بووە هێزێکی بزوێنەری یەکجار گەورەی ڕەوڕەوەی ژیاری مرۆڤ. لەگەڵ ئەوەش پرسیارێکی ڕەوا لە بەردەماندا رایت دەبێتەوە: ئاخۆ چ جیاوازییەك لە نێوانی ڕۆژی یازدە و دوازدەی تەشیرینی یەکەمی ساڵی ١٤٩٢دا هەبێت تا ئەویان بەشێك لە سەدەکانی ناوەڕاست و ئەمیان بەشێك لە قۆناغی نوێ بێت؟

هەر بەو جۆرەش کەوتنی ڕۆمای مەڵبەندی شارستانی کۆن ڕووداوێکی گەورەی مێژوو بوو، بەتایبەتی بۆ ئەورووپای ڕۆژئاوا، بەڵام بۆ چ ساڵی ڕووخانی ڕۆما نەبۆ منیش ببێتە کۆتایی قۆناغی کۆن لە کاتێکدا باووباپیرانم نە ئەو ناوە و نە باسی ئەو بەسەرهاتەیان نەبیستووە.

ئیمرۆکە مێژوونووسە بۆرجوازییەکانیش تێکەڵی نێوان کۆتا و سەرەتای قۆناغەکانی مێژوو دەسەلمێنن و کەم و زۆر بەلای ڕێبازی زانستی دابەش کردنی مێژوودا دەشکێنەوە. هێربەرت فیشەری مێژوونووسی بەریتانی بەناوبانگ لەم بارەیەوە نووسیویە دەڵێت: " دیارکردنی سنووری نێوان چەرخی ناوەند و نوێ کارێکی ئاسان نییە. مرۆڤ لەسەرخۆ و جیاواز لەویانەوە پێی نایە ئەمیان. خێرایی ئەو ئاڵوگۆڕە لە هەموو شوێن وەك یەك نەبوو، وێڕای ئەوەی پاشماوەی ڕەگ و ریشەی سەدەکانی ناوەڕاست لە هەموو جیهاندا بن کێش نەکرا...".

حوکمی مێژوو دەبێت گەورەترین دەرسی بێت، ئەو حوکمە دەڤاودەق ڕا و بڕیاری گەلە. کەس بۆی نییە تاسەر بتوانێت مێژوو هەڵخەڵەتێنێت. بۆ ڕوونکردنەوەی ئەم مەبەستە

پەنا دەبەمەبەر ژیانامەی دوو ناوداری ئەورووپای سەدەکانی هەژدە و نۆزدە، میرابۆ یەکەمیانە و تالیرانیش دووەم.

فەرەنسە بە جارێك خرۆشابوو. پاشا و دەستوپێوەندی کەوتبوونە خۆی بۆ ئەوەی نەهێڵن نارەزایی گەل بگاتە ئاستی تەقینەوە. دوای هەڵبژاردنی پەرلەمانی نوێ لویسی شازدە وتاری تەختی خوێندەوە و یەکسەر هۆڵی کۆبوونەوەی بەجێهێشت. نوێنەری لویس بە ناوی پاشاوە داوای لە ئەندامانی پەرلەمان کرد بڵاوەی لێ بکەن. لە ناو هەمواندا میرابۆ راست بۆوە و بە دەنگێکی زوڵاڵ پێی گوت:

"برۆ بە جەنابی ئاغات بڵێ ئێمە لێرە بە فەرمانی گەل کۆبووینەتەوە، لەسەر نوکی رم نەبێت جێگەی خۆمان بەجێناهێڵین".

ئەم قسانەی میرابۆ بۆ رۆژگاری ئەوسای فەرەنسە شایستیەی ئەوەن بە ئاوی زێر بنووسرێنەوە. بەڵام جارێکا میرابۆ کێیە؟

میرابۆ (Mirabeau) ساڵی ١٧٤٩ لەناو خێزانێکی ئەرستۆکراسی دەوڵەمەندا چاوی هەڵهانی. زیرەك و وریا، دەنگ زوڵاڵ و گوتەبێژی وەك خۆی نەبوو. لە هەرەتی لاویدا میرابۆ خۆی دایە دەست شەوانی پاریس. تەخشان و پەخشانی بێئەندازەی خستییە ژێر باری قەرزەوە. میرابۆ هەر ئەوسا لەسەر قەرز و بەرەڵایی چەند جارێك بووە میوانی زیندانەکانی پاریس. ساڵی ١٧٧٦ ژنی مارکیز دی مۆنییەتی ناوداری هەڵگرت و نیشتمانی بەجێهێشت. دادگەی باڵای فەرەنسە لەسەر ئەو کارەی بریاری خنکاندنی میرابۆ دەکرد.

میرابۆ لە دوورولاتیش دەستی هەڵنەگرت، زیندانەکانی ئەوێشی تاقی کردەوە. لەگەڵ ئەوەش رۆژبەرۆژ زیاتر توانای قایلکردن و خۆنزیك خستنەوە و دەسەڵاتی نووسین و گوتەبێژی میرابۆ خۆی دەنواند. هەر زیندانێکی تێی دەچوو دەبووە هاورێی نزیکی کارگێرانی، زۆرجار دەبووە میوانی ئازیزی دانیشتن و ئاهەنگە تایبەتییەکانی بەرێوەبەرانی

ئەو زیندانانە. نووسینەکانی سەرنجی هەمووانی راکێشا. زۆری نەخایاند کە بڕیاری لێخۆشبوونی بۆ دەرچوو. میرابۆ گەڕایەوە نیشتمان.

لە نووسینەکانیدا میرابۆ زۆر بە توندی هێرشی دەبردە سەر زۆرداری و چەوساندنەوەی دەرەبەگی. لە هەر شوێنێك دەمی بکرایەوە هاتوانی دەحەپەساند، هەست و هۆشی هەمووانی دەبزواند. کە خۆی بۆ ئەنجوومەنی نیشتمانی پالاوت کەسێك نەما دەنگی بۆ نەدات، تەنانەت جوتیار و کرێکارانیش لە هەمووان زیاتر میرابۆیان دەناسی. لە کاتی کۆبوونەوەکانی پەرلەماندا کاتێك دەکەوتە دوان داروبەرد ورتەی لێ دەبڕا، تەختی لویس دەهاتە لەرزین. خەڵك نازناوی " گوتەبێژی شۆڕش"یان پێ بەخشی.

دەوروبەری کۆتای مانگی مارتی ساڵی ١٧٩١ میرابۆ لەپڕ نەخۆش کەوت. کەس نەما بە پەرۆشەوە گوێقوڵاغی هەواڵی تەندروستی "دڵی گەورە" و "دەنگی زوڵاڵ"ی شۆڕشی نەبێت. کە ڕۆژی دووی نیسان گیانی دا بەدەستەوە بە دەیان هەزار بە تەوپەری ماتەمینی و رێزەوە تەرمەکەیان بەڕێ کرد. "پانتیۆن"ی گۆڕستانی گەورەپیاوان[1] بۆ یەکەم جار دەروازەکانی بۆ خستە سەر پشت. گۆڕی میرابۆ بووە مەزارگەی نیشتمانپەروەران.

ڕۆژی ١٠ی ئابی ساڵی ١٧٩٢ خەڵکی داخ لە دڵی فەرەنسە رژێمی پاشایەتییان رووخاند. دەستی شۆڕشگێڕان گەیشتە قاسە قایەکانی کۆشکی ڤێرسای و گشت بەڵگە نهێنییەکانی پاشایان خوێندەوە. یەکێك لەو بەڵگانە هەمووانی حەپەساند. تومەس لوینی شازدە توانیویێتی لەژێرەوە میرابۆ بکڕێت. لە نیسانی ساڵی ١٧٩٠ەوە میرابۆ بۆتە یەکێك لە کرێگرتەکانی لویس بەرامبەر بەڵێنی دانەوەی قەرزەکانی و پادداشتی چەوری تر... کە دانیشتوانی پاریس بەمەیان زانی دیسان دەیان هەزاریان روویان کردە "پانتیۆن" و بە

---

[1] بەپێی بڕیارێکی تایبەتی ئەنجوومەنی نیشتمانی "پانتیۆن"ی کردە گۆڕستانی گەورەپیاوانی فەرەنسە. دوای میرابۆ پاشماوەی تەرمی جان جاك رۆسۆ و ڤیکتۆر هیگۆ و ئەو جۆرە ناودارانە گوێزارنەوە "پانتیۆن".

ئەوپەڕی رقەوە گۆڕی میرابۆیان هەڵتەکاند و پاشماوەی لاشەکەیان هەر لەوێدا سووتاند و سووتووەکەیان بردە گۆڕستانی دز و جەردە و خۆفرۆشان لە سان مارسۆ نزیك پاریس.

ئەو میرابۆیەی سەرتاپای گەلێکی خەڵەتاند [12] تالێزانی هاوتەمەن و بیری لووس و باریك فریوی دا. "زۆڵە، چاوبرسییە، پیلانگێڕێکی نزمە...، پارە پەرستە، لەتاو پارە شەرەف و هاوڕێی خۆی فرۆشت، هەر بۆ پارەش ئامادەیە گیانی بخاتە بازاڕەوە...". ئەمە پیاهەڵدانی میرابۆ بەسەر تالێراندا[13]. جا ئاخۆ کێ بێت فیرعەون پێی بڵێت زاڵم!.

با یەکسەر بچینە ناو باسەوە. "باوکی درۆ" یەکێکە لە نازناوە زۆرەکانی شارل مۆرێس تالێران (١٧٥٧ _ ١٨٣٦). "بەر لە هەموو شتێك" بەڵێ "بەر لە هەموو شتێك هەژار نەبێت" _ ئەمیشیان یەکێکە لە قسە زۆرەکانی. "چ دەسەڵات و چ ئافرەت لە هەر شت زیاتر بۆ پێکەوەنانی سامان پێویستن". "پارە، پارە، هەر ئەمیانت هەبێت کار نییە جێبەجێ نەبێت". "ئەوی تەپۆ بو بیخەرە ژێردەستی خۆت و بیچەوسێنەوە، زیرەك بەهێزیش راکێشە، بەڵام قەت لەبیرت نەچێت، گەر لەوان وریاتری ، هەموویان بکەیتە داردەستی خۆت. هەمیشە لەگەڵ راوکەر بە نەلی نێچیر، قیزت لە ژێرکەوتوو بێتەوە و کڕنووش بۆ سەرکەوتوو بەرە".

تالێران قسە و راوێژی لەم بابەتانە یەکجار زۆرە. لەبەر ئەوە هیچ سەیر نییە بۆ خۆی دەڵێت چواردە سوێندی دڵسۆزی درۆم خواردووە. تارلێی مێژوونووس دەربارەی تالێران نووسیویە دەڵێت: "رۆژ نەبوو بەرتیل لە میر و فەرمانڕەوا گەورە و بچووکە زۆرەکانی ئەڵمانیا و شوێنی تر، لە خاوەن پارە و کاردینالەکان، لە بەڵێندەر و سەرۆکەکان وەرنەگرێت... لە بازاڕی مامڵە و ئاڵوگۆڕدا سەرەتا کەنیسەی کاتۆلیکی گۆڕییەوە بە

[12] تەنها رۆبسپیر و مارا و هاوڕێ چەپڕەوەکانیان بۆنی شتێکیان کردبوو، بەڵام ئافەرین بۆ میرابۆ کە توانی خۆی لە دەستیان قوتار بکات.

[13] سالی ١٧٨١، واتە دوو ساڵ بە لە شۆرش میرابۆ ئەم قسانەی کردووە.

شۆڕش، ئینجا شۆڕشی گۆڕییەوە بە ناپلیۆن و دوای ئەوە ناپلیۆنی گۆڕییەوە بە بنەماڵەی بۆربۆن ولە کۆتایش بەر لە مردن ئەمانی گۆڕییەوە بە بنەماڵەی ئۆرلیان...".

با کەمێك قسەکانی تارلێ روون بکەینەوە. تالێران سەرەتا کاربەدەستی کەنێسە بوو، هەر لە رێگەی ئەویشەوە بووە ئەندامی ئەنجوومەنی نیشتمانی. کەچی کە ئاگری شۆڕش کەنێسە و دابەشکردنی زەوی و زار فراوانی کرد، ئەو کارەی پاپای لێ رەنجان و دڵی شۆڕشگێڕانی بۆ راکێشا. کە شۆڕش گلۆڵەی کەوتە لێژی و ناپلیۆن بووە تاکە فەرمانڕەوا تالێران بووە راوێژکەری نزیك و وەزیری بەدەسلاتی ئیمپراتۆر، کە خۆری ناپلیۆن بوو بە ریس دەستی خستە ناو دەستی بنەماڵەی بۆربۆنی پاشایانی سەردەمی پێش شۆڕش، کە تەختی ئەمانیش جارێکی تر لێژ بوو تالێران بووە پیاوی بنەماڵەی ئۆرلیان کە جێگەی بۆربۆنی گرتەوە، دوای ئەوەئ ئیتر مەرگ مۆڵەتی نەدا کەس بە کەس بفرۆشێتەوە.

ئەمانە کاری لە رووی تالێران بوون. لە ژێریشەوە پەتی پێوەندی لەگەڵ لویسی شازدە نەپچڕی و نەبا شۆڕش ژێربکەوێت، کە لە رۆژانی سەرکەوتنە هەرە گەورەکانی ناپلیۆندا بۆنی ژێرکەوتنی کرد بە نهێنی پێوەندی لەگەڵ ئەسکەندەری چاری رووسیا و مێتەرنیخی سەرۆك وەزیرانی نەمسادا بەست[14] کە هەردووکیان بە خوێنی سەری ناپلیۆنی ئاغای تینو بوون. کە هەستی کرد لویسی هەژدە بۆ ئەو تەختی پاشایەتییەی خۆی پێشکەشی کرد دەست نادات کەوتە پشی پشی بۆ بنەماڵەی ئۆرلیان. لەبەر ئەوە هیچ سەیر نییە تالێران کاربەدەستی گەورەی کەنێسە و ئەندامی پەرلەمان و وەزیری شۆڕش و وەزیری و راوێژکاری ناپلیۆن و سەرۆکی دوو حکوومەتی کاتی دوای ناپلیۆن بوو، ئەو رژێم و دەزگایانەی دوژمنی باوە کوشتەی یەك بوونم. دوای ئەوە تالێران بە ئارەزووی خۆی بۆ

[14] ساڵی ١٨٠٨ لەگەڵ ئەسکەندەر و دوای ئەو بۆ ماوەیەکی کەم لەگەڵ مێتەرنیخ رێك کەوت.

ماوەیەك دەستی لە کاری میری هەڵگرت و کەوتە نووسینەوەی یادداشتەکانی. دیارە یادداشتی پیاوێکی وا لەبن نایەت، پێنج بەرگی گەورەی پڕکردۆتەوە.

ئەمەش لیستەی بەشێکە لەو بەرتیلە گەورانەی تالیڕان وەری گرتوون. پتر لە دوو ملیۆن فرەنکی زێڕی لە ئەمریکاییەکان وەرگرت بەرامبەر بەوەی فەرەنسە لویزیانای خۆیانی پێ فرۆشتنەوە. لە ساڵی ۱۷۹۷ەوە تا ساڵی ۱۷۹۹، واتە لە ماوەی دوو ساڵدا ئەو بەرتیلانەی تالیڕان وەری گرتن بەسەر یەکەوە خۆیان دا لە سیازدە ملیۆن و ٦٥٠هەزار فرەنکی زێڕ. تالیڕان ساڵی ۱۸۰۱ تەنها لە نەمسا ۱۵ ملیۆن فرەنکی زێڕی وەرگرت. کە دوای کەوتنی ناپلیۆن ساڵی ۱۸۱٤ کۆنگرەی ڤیەنا بەسترا تالیڕان سەرۆکی وەفدی فەرەنسەی بەزێنراو بوو، کەچی بە ئارەزووی خۆی تەخت و بەختی دەبەخشی. سێ ملیۆن فرەنکی زێڕی تەنها لە پاشای سەکسۆنیا سەند بەرامبەر بەوەی کارێکی وا بکات کەس توخنی تەختی پاشایەتی ئەو نەکەوێت. ئەو پارەیەی زێڕ نەبوایە تالیڕان دەستی بۆ نەدەگرتەوە. زۆری بەرتیلەکانی تالیڕان لەوەدا زیاتر خۆی دەنوێنێت گەر هێزی پارەی ئەو ڕۆژگارە بێنینەوە یاد خۆمان، ئەو کاتەی فرەنکێك لە سەد فرەنکی ئێستا کەمتر نەبوو.

لەگەڵ هەموو ئەوانەی باسمان کردن ئینجا تالیڕان کەمی بۆ فەرەنسە نەکرد، تایبەت لەو ڕۆژگارە تاریکەی لەگەڵ ڕووخانی ناپلیۆندا دووچاری هات، کاتێك هەموو دەوڵەتە گەورەکانی ئەورووپا لە کۆنگرەی ڤیەنا دەیانویست داخی زۆری شۆڕش و ناپلیۆن بە فەرەنسە بڕێژن. کەچی تالیڕان بە زیرەکی و پەت پەتێن توانی کارێکی ئەوتۆ بکات پاشایانی ئەورووپا زۆر لەوە کەمتر بکەن کە نیازیان بوو، هەمووی چەند ساڵێکی نەبرد فەرەنسە چۆوە ریزی پێشەوەی دەوڵەتە گەورەکانی جیهان. ئەم کارە بایەخدارەی تالیڕان بووە یەکێك لە دەرسەکانی دیپلۆماسییەتی دەوڵەتان. کار گەیشت بەوەی رادیکالییەکانی فەرەنسە لەگەڵ هەڵگیرسانی ئاگری شەڕی دووەمی جیهانیدا پڕ بەدەم هاوار بکەن "ئەرێ

شەرم نییە بۆ جۆرج بۆنییە[15] کە لە جێگەی تالێرانی گەورە دانیشتووە هیتلەر وا سووک و باریک خەڵەتاندی؟".

هەر چەندە تالێران بۆ خۆی زۆر گوێڕایەڵی رای گشتی و بڕیاری دوارۆژ نەبوو، بەڵام مێژوو ئەوی لەسەرییەوە، ئەوی لەگەڵییەوە بۆی تۆمار کردووە. تەنانەت زمانی فەرەنسیش زنجیرەیەك قسەی بەپێز و توانجی ماناداری بۆ پاراستووە کە لەسەر زاری خەڵك بوونەتە پەندی پێشینیان. با ئەوەش بڵێم کە ژیاننامەی تالێران تا رادەیەکی زۆر ژیاننامەی نوری سەعیدمان لە بەرگێکی رۆژهەڵاتیدا دێنێتەوە یاد. تەنها ئەوەندە هەیە نوری سەعید وەك تالێران پەرۆشی پارە نەبوو، تالێرانیش وەك نوری سەعید پەرۆشی دەسەڵات و کورسی وەزارەت نەبوو.

هەر لەم باسەدا دەتوانین کەمێکیش نزیك خۆمان بکەوینەوە. ئەوی تۆماری لێکۆڵینەوە و وتووێژەکانی ئەنجوومەنی نوێنەرانی سەردەمی پاشایەتی[16] لە ساڵەکانی ئینتیدابدا دەخوێنینەوە سڵاوی رێز بۆ ژمارەیەکی زۆر کەم، تایبەت عەلی کەمال و تفی لەعنەتی بۆ ژمارەیەکی زۆر زۆر لە نوێنەرانی کورد لەو ئەنجومەنەدا دەنێرێت، ئەوانەی خۆڵی مردوویان بەسەردا کرابوو، نە دەنگیان هەبوو نە رەنگ. وادیارە ئەو نوێنەرانە ئەرکی خۆیان لە دوو شتدا دەبینی: وەرگرتنی موچەی مانگانە و مۆرکردنی هەموو ئەو پەیمان و یاسا و بڕیارانەی زیاتر وڵاتیان بە ئینگلیزەوە دەبەستەوە و بەجارێك مافی گەلیان پێشێل دەکرد.

مێژوونووس چەند دەتوانێت زیاتر دەبێت لە نووسین و نرخاندنەکانیدا بێلایەن بێت بۆ ئەوەی راستی بۆ خۆی چۆنە وەها بیپێکێت، یان بەلای کەمەوە چەند دەتوانێت هێندە لە

---

[15] جۆرج بۆنییە وەزیری هەندەرانی فەرەنسە بوو لە وەزارەتی ئەدوارد دالادێیدا کە بەر لە شەڕی دووەمی جیهان ئاشکرا، بەڵام بێسوود، پشتی پشتی بۆ هیتلەر دەکرد.

[16] مەبەستم "محاضر مجلس النواب"ە کە هەر ساڵەی بەرگێکی لێ چاپ دەکرا.

ڕاستی نزیك بكەوێتەوە. لایەنگری مێژوونووس بە هەزار پەردەی ئەستوور و ڕازاوە ناشاردرێتەوە، ئەو لایەنگرییە زیانی هەیە قازانجی نییە. ڕاستە مێژوونووسیش ئادەمیزادە، لە هەستی نیشتمانی و نەتەوەیی و ئایینی و تەنانەت ناوچەییش بێبەش نییە و ناتوانێت بەجارێك خۆی لە داویان قوتار بكات، بەڵام بۆی هەیە لە پێناویاندا ڕاستی پێشێل نەكات، كە كردی ڕەنجی بەفیڕۆ دەچێت. مێژوو پڕی یە لە بەڵگەی سەلمێنەری ئەم قسەیە.

كەس لاری لە گەورەیی شاعیر و نووسەری ئەڵمانی بەناوبانگ ستیفان زیڤایغ (١٨٨١ _ ١٩٤٢) نییە. نووسینەكانی دەربارەی ژیان نامەی ژمارەیەك ناوداری مێژوو (ئێرازمۆس و ماجەلان و ڕۆمان ڕۆلان و ئەوجۆرە كەسانە) ناویان لە مەیدانی ئەدەب و مێژوودا گەیاندە پایەیەكی بڵند. ساڵی ١٩٣٢ زیڤایغ "ماری ئەنتوانێت"ی بڵاوكردەوە كە یەكسەر وەرگێڕدرایە سەر چەند زمانێكی تر.

بە ئەوپەڕی داخەوە ستیفان زیڤایغ لەم بەرهەمەیدا سەری كردووە، هەموو ڕقی كۆنەپەرستانی ئەڵمانیا و نەمسا بەرامبەر شۆڕشی گەورەی فەرنسای بۆ خستووینەتە چوارچێوەیەكی ڕازاوەی ئەوتۆوە كە بۆی هەیە كاربكاتە سەر بیروڕای بێخەبەران بەرامبەر یەكێك لە ڕووداوە هەرە گەورەكانی مێژووی ئادەمیزاد. بێگومان نابێت چارەنووسی تراجیدیای شاژنی فەرنسە و شازادەی نەمسا دیوی ئەودیوی تەنراوی ژیانی لەبیر بەرنەوە.

ڕاستە بەرەبەیانی ڕۆژی شازدەی تەشرینی یەكەمی ساڵی ١٧٩٣ سەری ماری ئەنتوانێتی ناسكۆڵە بە دەستی دێوەزمەیەك پەڕێنرا، خۆزگە وا نەبوایە، بەڵام ڕاستیشە گەر یەكێك لە پیلانە زۆرەكانی ماری ئەنتوانێت سەری بگرتایە لەوانەبوو هەزاران ئافرەت بێوەژن و زاڕۆڵە هەتیو بن. هەر ئەو ماری ئەنتوانێتە لە ژیانیدا بە ئەوپەڕی فیز و لووت بەرزییەوە دەیڕوانییە ملیۆنەها كەسی فەرەنسە و ئەورووپا كە بێگومان هی وایان تێدابوو زۆر لەو قەشەنگ و شۆخ و ژیر و وریاتر بوو. قۆڕەی سكی دەیان هەزار منداڵی زەرد و سوور

رۆژێك لە رۆژان هەستی شاژنی نەبزواند، وای لێ نەکرد بۆ ژیانی هیچ کامێکیان دەست لە جوتێك پێڵاوی گرانبەهای خۆی هەڵبگرێت!، هەرچەندە بیست و سێ ساڵی رەبەق بە ئارەزووی خۆی یاری بە پارەی دەوڵەت دەکرد بێئەوەی کەسێك زات بکات بلێت لەل، بە تایبەت دوای ئەوەی دوو وەزیری لێهاتووی ئەو رۆژگارەی فەرەنسا (تیۆرگۆ و نێکەر) لەسەر لەلێکی وا لە کار دوور خرانەوە. هەر کە شۆڕش سەرکەوت و پاشایانی ئەورووپا لە هەموو لاوە لە ترسی دوارۆژی خۆیان کەوتنە پەلاماردانی فەرەنسا ماری ئەنتوانێت یەکسەر و لەژێرەوە دەستی لەگەڵ دوژمن تێکەڵ کرد و پەیتا پەیتا پلان و نەخشە نهێنییەکانی لەشکری شۆڕشی پێدەگەیاند.

نموونەیەکی تر، مێژوونووسی ئیتالیایی وا هەن دۆزینەوەی ئەمریکا دەکەنە بەرهەمی ئیتالیاییەکان تەنها لەبەر ئەوەی کریستۆف کۆلۆمبس خەڵکی شاری جەنەوە بوو. بەرامبەر بەوان مێژوونووسی ئیسپانیایی وا هەن چەند بتوانن هێند لە دەوری کۆلۆمبس کەم دەکەنەوە و لە سەنگی یاریدەدەرەکانی کە زۆربەیان ئیسپانییایی بوون، زۆر دەکەن. بەڵام نە ئەویان لە نرخی کۆلۆمبس زیاد و نە ئەمیان لێی کەم دەکاتەوە.

با لێرەشدا نموونەیەکی نزیك خۆمان بهێنینەوە. زۆربەی مێژوونووس و رۆژهەڵاتناس و گەڕیدە ئەورووپاییەکانی کۆتایی سەدەکانی نۆزدە و سەرەتای سەدەکانی بیست کە هاتوونەتە سەر باسی کورد و کوردستان هەر یەکەیان بە جۆرێك پەنجەیان بۆ بەشداری کورد لە کوشتارەکانی ئەرمەندا راکێشاوە و بەشی هەرە زۆریان بە چاوی رەخنەوە سەیری ئەو هەڵوێستەیان کردووە. هی وایان هەیە بێ سێ و دوو کوردیان خستۆتە ریزی دڕندە و کێوی. کە چووم بۆ خوێندن ئەم باسە بووبە کێچ و کەوتە کەوڵم، منیش کەوتمە دووی هەواڵەکانی. ئەنجامی ئەو رەنجە بەشی پێنجەمی کتێبی "کوردستان لە ساڵەکانی شەڕی

رۆژێك لە رۆژان هەستی شاژنی نەبزواند، وای لێ نەکرد بۆ ژیانی هیچ کامێکیان دەست لە جوتێك پێڵاوی گرانبەهای خۆی هەڵبگرێت!، هەرچەندە بیست و سێ ساڵی رەبەق بە ئارەزووی خۆی یاری بە پارەی دەوڵەت دەکرد بێ‌ئەوەی کەسێك زات بکات بڵێت لەل، بە تایبەت دوای ئەوەی دوو وەزیری لێهاتووی ئەو رۆژگارەی فەرەنسا (تیۆرگۆ و نێکەر) لەسەر لەلێکی وا لە کار دوور خرانەوە. هەر کە شۆڕش سەرکەوت و پاشایانی ئەورووپا لە هەموو لاوە لە ترسی دوارۆژی خۆیان کەوتنە پەلاماردانی فەرەنسا ماری ئەنتوانێت یەکسەر و لەژێرەوە دەستی لەگەڵ دوژمن تێکەڵ کرد و پەیتا پەیتا پلان و نەخشە نهێنییەکانی لەشکری شۆڕشی پێ‌دەدەگەیاند.

نموونەیەکی تر، مێژوونووسی ئیتالیایی وا هەن دۆزینەوەی ئەمریکا دەکەنە بەرهەمی ئیتالیاییەکان تەنها لەبەر ئەوەی کریستۆف کۆلۆمبس خەڵکی شاری جەنەوە بوو. بەرامبەر بەوان مێژوونووسی ئیسپانیایی وا هەن چەند بتوانن هێند لە دەوری کۆلۆمبس کەم دەکەنەوە و لە سەنگی یاریدەرەکانی کە زۆربەیان ئیسپانییایی بوون، زۆر دەکەن. بەڵام نە ئەویان لە نرخی کۆلۆمبس زیاد و نە ئەمیان لیی کەم دەکاتەوە.

با لێرەشدا نموونەیەکی نزیك خۆمان بهێنینەوە. زۆربەی مێژوونووس و رۆژهەڵاتناس و گەڕیدە ئەورووپاییەکانی کۆتایی سەدەکانی نۆزدە و سەرەتای سەدەکانی بیست کە هاتوونەتە سەر باسی کورد و کوردستان هەر یەکەیان بە جۆرێك پەنجەیان بۆ بەشداری کورد لە کوشتارەکانی ئەرمەندا راکێشاوە و بەشی هەرە زۆریان بە چاوی رەخنەوە سەیری ئەو هەڵوێستەیان کردووە. هی وایان هەیە بێ سێ و دوو کوردیان خستۆتە ریزی دڕندە و کێوی. کە چووم بۆ خوێندن ئەم باسە بووبە کێچ و کەوتە کەوڵم، منیش کەوتمە دووی هەواڵەکانی. ئەنجامی ئەو رەنجە بەشی پێنجەمی کتێبی "کوردستان لە ساڵەکانی شەڕی

یەکەمی جیهانیدا" بوو کە بە ناوی "کورد و کوشتاری ئەرمەن"ەوە بڵاوم کردەوە.[17]
ئەقەڵلایەکی زۆرم دا بۆ ئەوەی چەند بتوانم هێند وەك بێلایەنێك ئەو داستانە یەکالا بکەمەوە، ئەو کارەی، وابزانم. گەیاندمییە چەند ئەنجامێکی دروست:

١. بەداخەوە بەشێك لە کورد، نەك گەلی کورد، تێکەڵ بە کوشتاری ئەرمەن بوون، دەستیان بە خوێنی منداڵ و ئافرەتی بێتاوانی ئەرمەن رەش بوو.

٢. کوشتاری ئەرمەن ئەنجامی هەستی ئایینی کوێرانەی کورد نەبوو، بەڵکو بەرهەمی پیلانێکی رێکخراوی تاقمێك فەرمانڕەوای شۆڤێنی عوسمانی بوو کە توانییان بەشێك لە کورد بکەنە یەکێك، بەڵێ تەنها یەکێك لە داردەستە نەزانەکانیان.

٣. زۆربەی گەلی کورد بێلایەن وەستان، بەڵام زۆریشیان دەستی یاریدەی برایانەیان بۆ لێ قەوماوانی ئەرمەن درێژ کرد.

ئەم ئەنجامانەم بە پشتیوانی گەلێك بەڵگە و سەرچاوەی مێژوویی رەسەن و دەگمەن روون کردەوە کە پێم وایە پاکانایەکی زانستییە بۆ ئەو لەکەیەی مێژووی نوێی کورد.

کەچی بەلای ژمارەیەك برادەرەوە، با ئەوەش بڵێم هەموویان بێمەبەست نەبوون، نەدەبوو من بە هیچ کلۆجێك توختی باسی بەشداریکردنی کورد لە کوشتاری ئەرمەندا بکەوم. بەڵام ئەو بەشەی کتێبەکەم لە هەموو بەشەکانی تری زیاتر سەرنجی خوێندەواری کورد و شارەزایانی دەرەوی راکێشا. بەم بارەیەوە تەنها دوا راستی دەخەمە بەرچاو. "کورد و کوشتاری ئەرمەن" سەرنجی کاك سیامەند عوسمانی قوتابی بەشی دوکتۆرای لە پاریس وا راکێشا بیکاتە باسی نامەی (D.E.A) کە بەرامبەر ماجستێری لای خۆمانە. کاك سیامەند لەو نامەیەدا کە بە فەرەنسی ١٥٣ لاپەڕەیە، دەیان بەڵگەی گرنگی ئارشیڤەکانی پاریس و لەندەنی هێناوەتەوە و لە لێدوانەکانیدا زۆر راستی تری

---

[17] لە وەرگێڕانی عەرەبی کتێبەکەدا ناوی ئەو بەشەم کردە "کورد و خوێنی رژێنراوی ئەرمەن".

یەکەمی جیهانیدا" بوو کە بە ناوی "کورد و کوشتاری ئەرمەن"ەوە بڵاوم کردەوە.[17] تەقەللایەکی زۆرم دا بۆ ئەوەی چەند بتوانم هێند وەك بێلایەنێك ئەو داستانە یەکالآ بکەمەوە، ئەو کارەی، وابزانم. گەیاندمییە چەند ئەنجامێکی دروست:

١. بەداخەوە بەشێك لە کورد، نەك گەلی کورد، تێکەڵ بە کوشتاری ئەرمەن بوون، دەستیان بە خوێنی منداڵ و ئافرەتی بێتاوانی ئەرمەن رەش بوو.

٢. کوشتاری ئەرمەن ئەنجامی هەستی ئایینی کوێرانەی کورد نەبوو، بەڵکو بەرهەمی پیلانێکی رێکخراوی تاقمێك فەرمانڕەوای شۆڤێنی عوسمانی بوو کە توانییان بەشێك لە کورد بکەنە یەکێك، بەڵێ تەنها یەکێك لە داردەستە نەزانەکانیان.

٣. زۆربەی گەلی کورد بێلایەن وەستان، بەڵام زۆریشیان دەستی یاریدەی برایانەیان بۆ لێ قەوماوانی ئەرمەن درێژ کرد.

ئەم ئەنجامانەم بە پشتیوانی گەلێك بەڵگە و سەرچاوەی مێژوویی رەسەن و دەگمەن روون کردەوە کە پێم وایە پاکانایەکی زانستییە بۆ ئەو لەکەیەی مێژووی نوێی کورد.

کەچی بەلای ژمارەیەك برادەرەوە، با ئەوەش بڵێم هەموویان بێمەبەست نەبوون، نەدەبوو من بە هیچ کلۆجێك توختی باسی بەشداریکردنی کورد لە کوشتاری ئەرمەندا بکەوم. بەڵام ئەو بەشەی کتێبەکەم لە هەموو بەشەکانی تری زیاتر سەرنجی خوێندەواری کورد و شارەزایانی دەرەوی راکێشا. بەم بارەیەوە تەنها دوا راستی دەخەمە بەرچاو. "کورد و کوشتاری ئەرمەن" سەرنجی کاك سیامەند عوسمانی قوتابی بەشی دوکتۆرای لە پاریس وا راکێشا بیکاتە باسی نامەی (D.E.A) کە بەرامبەر ماجستێری لای خۆمانە. کاك سیامەند لەو نامەیەدا کە بە فەرەنسی ١٥٣ لاپەڕەیە، دەیان بەڵگەی گرنگی ئارشیڤەکانی پاریس و لەندەنی هێناوەتەوە و لە لێدوانەکانیدا زۆر راستی تری

---

[17] لە وەرگێڕانی عەرەبی کتێبەکەدا ناوی ئەو بەشەم کردە "کورد و خوێنی رژێنراوی ئەرمەن".

به خاك سپارد نزیكترین كەسی یەكێك لە كوڕەزاكانی بوو كە بە ناوی لویسی پازدەوە جێگەی گرتەوە.

٢. سەرتاپای ئاغا و میرانی فەرەنسە ببوونە پیاوی عەلقەلەگوێی لویس. خوا خوایان بوو دڵی پاشا گەردی لێ نەنیشێت. هی وایان هەبوو بەرەبەیان دەهاتە كۆشك و تەنها بۆ ئەوەی كە پاشا لە ژووری نووستن هاتەدەر شەرفباری هەڵگرتنی سوچێك لە ڕۆبەكەی سەرشانی بێت. لەگەڵ ئەو پێ‌دەكەنین. ئەو ڕۆژەی لویس بچوایە كەنێسە هەموو دەكەوتنە زیكر و تەلیلە!. هەر بە "پاشای خۆر" یان "پاشای بزورگ" ناویان دەبرد. هەموویان لە قسەكردن و نانخواردن و ڕاو و شكار و بلیارد و جلو بەرگیاندا لاسایی ئەو و خۆشەویستەكانی ئەویان دەكردەوە.

لویسی چواردە بۆ خۆی بڕیاری مۆدەی پۆشاكی گەورە پیاو و ژنانی دەدا. شەوێكیان لە كۆشكی پاشا ئاهەنگ دەبێت، هۆڵ جمەی دێت، هەموو بەپڕۆشەوە چاوەڕوانی تەشریف هێنانی "پاشای خۆر" دەكەن. دەیانەوێت بزانن چی لەبەردایە، ئەو كاتەی دەبوو لویس لە بەشی خێزانی كۆشكەوە بەناو باخێكدا بێتە هۆڵی ئاهەنگ دادەكاتە باران. مەرایی كەران دەكەنە هەلەكەسەما نەبا خوانەكردە خاوەن شكۆ نمێك بارانی بەركەوێت. یەكێك پەلاماری چەتر دەداتْ و یەكێك خاولی و یەكێك گولاو، ژمارەیەكیشیان پانتۆڵەكەی بە ڕێكی بۆ هەڵدەكەن. كە دەگونجێ ئەوانەی پانتۆڵەكەیان بۆ هەڵكرد بیریان دەچێت یان شەرم دەیانگرێت لە بەرچاوی ئەو عەشاماتە دیسان دانەوێنەوە وەك خۆی بۆ لێ بكەنەوە. دانیشتوان دەكەونە مقۆ مقۆ، بە دڵ "دوا مۆدەی" پانتۆڵی "پاشای بزورگ" پەسند دەكەن. بۆ ڕۆژی داهاتوو هەر یەكەیان ڕوو دەكاتە بەرگدرووی خۆی تا دەستوبرد پانتۆڵێكی قەراغداری وەك پانتۆڵەكەی دوێشەوی لویس بۆ ببڕێت. ئەو مۆدەیەی هیتلەر بە هەموو زەبر و زەنگی خۆیەوە بۆی لەناو نەبرا.

دەربارەی هەمان باس روون کردۆتەوە کە بێگومان خزمەتێکی بایەخدارە بۆ مێژووی کورد. بێلایەنی لێکدانەوەی مێژوویی بووە بەردی بناغەی وەدیهێنانی ئەو ئەنجامانە کە وابزانم دەچنە خانەی دەسکەوتەوە.

مێژوو زانستێکە وشك و برنگ نییە، بەرهەمەکانی وەك ئەدەب بۆ هەموانە نەك بۆ شارەزایان بە تەنها. لەبەر ئەوە پێویستە شێوازی نووسینەوەی رووداوەکانی رەوان و دلگیر، ئاودار و نازدار بێت تاوەکو بە ئاسانی برژێتە ناو هەست و دەروونی خوێنەرەوە. بۆ رازاندنەوەی بەرهەمەکانی مێژوونووس بە ئاسانی دەتوانێت پەنا بەرێتە بەر شیعر و ئەدەب و داستان و ئەفسانە و پەندی پێشینیان و قسەی نەستەقی باو و باپیران و گاڵتە و گەپ و فولکلۆر و بەسەرهاتی دانسقە و خۆش و ناخۆشی کۆمەڵایەتی خەڵك.

بڕوا ناکەم لە ئەورووپا کەسێك هەبێت بە لای کەمەوە کورتەی ژیان نامەی لویسی چواردەی پاشای فەرەنسە نەزانێت، ئاگاداری شەڕە زۆرەکانی و دەسەڵاتی بێهاوتای نەبێت. "خۆم دەوڵەت و دەوڵەت خۆمم"، "لەسەر زەمین پاشا سێبەری خواوەندە"، ئەمانە نموونەی ئەو قسانەی لویس کە زوو زوو دەیدانەوە بە گوێی وەزیر و راوێژکار و قەشە و کاردینال و کاربەدەستە گەورەکانی فەرەنسەدا کە هەموویانی کردبوونە داشی دامە.

مێژوونووس و مامۆستای مێژوو دەتوانن گەلێك هەواڵی سەیر تێکهەڵکێشی سەرگوزەشتەی ژیانی سیاسی فەرەنسی سەردەمی لویسی چواردە بکەن و لەو رێگەوە هەستی خوێنەر و گوێگر زیاتر رابکێشن. لێرەدا چەند نموونەیەکی کەم دەخەمە بەر چاو، گێڕانەوەیان بێسوود نییە.

١. لە مێژوودا رۆژگاری پاشایەتی کەس بە قەدەر هی لویسی چواردە درێژ نەبووە. لویس ٧٢ ساڵی رەبەق پاشایەتی کرد. کوڕەزاکانی هەموویان بە داخی تەختی پاشایەتییەوە سەریان نایەوە. کە رۆژی یەکی ئەیلولی ساڵی ١٧١٥ لویسی چواردە گیانی

بە هەمان دەستوور لە سەردەمی لویسی چواردەدا پێڵاوی پاژنەبەرز داهات. یەکێك لە یارە خۆشەویستەکانی لویس لەگەڵ مانگی چواردە شەڕی دەکرد. تەنها باڵای نەیدەهێنا لەپڕ باڵای یار "گەزێك" درێژ بوو. تۆمەس لێپرسراوانی مۆدەی کۆشك جوتێك پێڵاوی پاژنەبەرزیان بۆ دروست کردووە، ئەوساش کراسی ئاودامان مۆدە بوو، ئافرەتانی کۆمەڵ دیقیان کرد تا هۆی درێژبوونی یاری پاشایان زانی و دەستوبرد وەك ئەو شتێکیان خستە سەر باڵایان و بەوجۆرە پێڵاوی پاژنە عانەیان کردە یەکێك لە مۆدە نەمرەکانی ژیان.

٣. لەگەڵ باسی لویسی چواردەدا مێژوونووس و مامۆستای مێژوو دەتوانن بێتە سر باسی لوڤەر کە ئیمڕۆکە یەکێکە لە مۆزەخانە هەرە بەناوبانگەکانی جیهان. ئەوی بچێتە پاریس و لوڤەر نەبینێت خوێندەوار نییە.

لوڤەر یەکێك بووە لە کۆشکەرازاوەکانی پاشایانی فەرەنسە، کۆتایی سەدەکانی چواردە لە سەردەمی فەرمانڕەوایی شارلی پێنجەمدا دروست کراوە. لویسی چواردە زۆری خستە سەر کۆشکی لوڤەر و هەر ئەویش دوای ئەوەی بارەگای پاشایی گواستەوە کۆشکی ڤێرسای لوڤەری کردە عەمباری هەڵگرتنی کۆنینە بەنرخەکانی پاشایانی فەرەنسە. سێ ساڵ دوای سەرکەوتنی شۆڕش لوڤەر کرایە مۆزەخانەی نەتەوەیی و لە ڕۆژی ٨ی تەشرینی دووەمی ساڵی ١٧٩٣وە دەرگای بۆ تەماشاکەران کرایەوە.

لوڤەر لە ٦ بەشی سەرکی پێکهاتووە: هونەری کۆن و میسری کۆن و ڕۆژهەڵاتی کۆن و بەشی پەیکەر و کۆتەڵ و بەشی تابلۆ و نیگار و بەشی هونەری راهێنان[١٨]. سامانی هیچ کامێك لەم بەشانەی لوڤەر لە نرخاندن نایەت. مومیاکانی لوڤەر بێوێنەن. مەگەر تەنها مۆزەخانەی بریتانیا شان لە شانی بەشی ڕۆژهەڵاتی کۆنی لوڤەر بدات کە کۆنینە ئاشووری و فینیقییەکانی بەراستی کەم هاوتان. کۆتایی شەستەکان بە تەنها ژمارەی

---

[١٨] الفن الاطبيقي

نیگار و پەیکەرەکانی لوڤەر خۆی دەدا لە ٢٠ هەزار دانە کە زۆربەیان شابەرهەمی دەگمەنی هونەرمەندە هەرە بەناوبانگەکانی جیهانن. وابزانم لێرەدا ئەوەندە بەسە بڵێیت پەیکەری ئەفرۆدێتی گرێکەکان و پەیکەری کۆیلەکانی میخائیل ئەنجیلۆ (میکلانجیلۆ) و تابلۆی مۆنالیزای لیۆناردو دافینشی هۆڵەکانی لوڤەر دەڕازێننەوە. گەر بتەوێت بە وردی هەموو بەشەکانی لوڤەر ببینیت دەبێت بەلای کەمەوە سێ ڕۆژی ژیانی پاریسی بۆ تەرخان بکەیت، ئەوەی هێشتاکە لە ئێمەوە دوورە.

٤. هەر ئەو کاتەی خاوەن کۆشك و تە لارەکان خۆیان بە دەوری سەری لویسی چواردەدا دەگێڕا هەژارانی فەرەنسە سەرو فەساڵیان کردبووە شەوچەرەی گوێ ئاگردانەکانیان، هەر ڕۆژەی ناو و ناتۆرەیەکی پڕ بەپێستی خۆیان بۆ دادەنا، گاڵتەیان بە تڕو فیزی دەکرد، نوکتە و قسەی خۆشیان بۆ دروست دەکرد و یەك بۆ یەکیان دەگێڕاوە. لویس ببووە گاڵتەجاڕی پەخشە نهێنییە چاپکراوەکانی ئەو ڕۆژگارە کە دەستاودەست دەگەیشتە قوژبنە هەرە کەنار و دوورەکانی وڵات. هەموو هەڕەشە و گوڕەشە و جەور و ستەمی دەست و پێوەندی لویس نەیانتوانی سەر بە گەل شۆڕ بکەن. فەرەنسەی سەردەمی "پاشای ڕۆژ" گەلێك ڕاپەڕینی شۆڕشگێڕانەی بەهێزی بەخۆیەوە بینی. کونە مشکەکانی ناوچەی لانگیدۆك لە پیاوانی پاشا ببوونە قەیسەری.

کەی مێژوونووس یان مامۆستای مێژوو هاتە سەر باسی ژیان و کرداری پاشایانی سەدەکانی ناوەڕاستی ئینگلتەری وەك هێنری پێنجەم و هێنری شەشەم و ریتشاردی دووەم و ریتشاردی سێیەم و زۆری تریان، بە ئاسانی دەتوانێت پەنا بەرێتە بەر بەرهەمەکانی شکسپیری گەورە و بلیمەتیانە ئەدەب و مێژوو تێکەڵ بە یەك بکات. وا بزانم ئەو کارە بۆ خۆی دەبێت یەکێك بێت لە ئەرکەکانی ئەوانەی لە مێژووی ئەو قۆناعە دەکۆڵنەوە، تایبەت گەر ئەوەش لە یاد نەکەین کە کەس وەك شکسپیر نەیتوانیوە لە قولایی دەروون و دیوی نەبینراوی ناوەوەی قارەمانەکانی تێبگات.

ئەوانەی لە باسی ڕووداوەکانی فەرەنسی نیوەی یەکەمەی سەدەکانی نۆزدە دەکۆڵنەوە دەتوانن کەڵکی زۆر لە بەرهەمەکانی بەلزاکی چیرۆکنووسی ئەو قۆناغە وەربگرن کە زۆر هونەرمەندانە وێنەی ژیانی کۆمەڵایەتی ئەوسای فەرەنسای بۆ کێشاوین. کەس وەك ئەلیکسێی، نەك لێف، تۆلستۆی باسی پەتروسی یەکەمی تزاری ناوداری ڕووسیای نەکردووە. تۆلستۆی لە ڕۆمانێکی سێ بەرگی گەورەدا هەموو ڕووە گرنگەکانی ژیانی ڕووسیای کۆتایی سەدەکانی حەڤدە و سەرەتای سەدەکانی هەژدەی بۆ تۆمار کردووین.

کەواتە دەتوانین و پێویستە مێژوو لە بەرگێکی قەشەنگ و ڕازاوەی دڵگیردا پێشکەش بە خوێنەر بکەین. دەبێت مێژوونووس ئەو ڕاستییە لە یاد نەکات کە زۆر دەمێکە مێژوو سەرنجی ڕووناکبیرە هەرە گەورەکانی جیهانی ڕاکێشاوە. بەسەرهاتی ڕابردوو یان شانازی ڕۆژگار بوونەتە هەوێنی بەرهەمی زۆربەیان. چیرۆکنووس و نیگارکێش و کۆڵەرەوە و شاعیر و مۆسیقار و نووسەران هەمیشە عەودالی ڕووداوی مێژوویی گرنگی سەردەمی خۆیان و بەر لە خۆیان بوون و بەپێی هەست و نەستی کۆمەڵانی خەڵك خستوویاننەتە چوارچێوەی ڕازاوەی هونەرەوە. سپارتاك و ئەسکەندەر و جان دارك و پاشایانی وڵاتان و کوڕە ئازای گەلان و زەبروزەنگی زۆرداران و دووربینی دانایان و خۆشەویستی و ڕق و کینەی کۆمەڵانی خەڵك و بەسەرهاتی کوشندەی شەڕە گەورەکانی مێژوو لە دێرزەمانەوە چوونەتە ناو کتێب و تابلۆوە و هاتوونەتە سەر شانۆ. بەرهەمە نازدارەکانی هۆمیرۆس و شکسپیر و دافینشی و میکلا ئەنجیلۆ و هەردووك تۆلستۆی و دی لاکروا[19] و بەلزاك و ئەلێکسەندەر دوما و ریود[20] و سەدان لێهاتووی تر هەر یەکەیان بە شێواز و ئاوازێك

[19] تابیەت لە تابلۆی بەناوبانگی "ئازادی لەسەر سەنگەرەکان"دا لە سالی ١٨٣٠ دروستی کردووە و ئێستە یەکێك لە سووچەکانی مۆزەخانەی لوڤەر دەپارێزنتەوە.

[20] تایبەت لە نەقشی بەناوبانگی "مارسیلێز"دا کە سێ سالی رەبەق بە هەڵکەندنییەوە خەریك بوو، "مارسیلێز" ئێستە یەکێك لە مەیدانەکانی پاریسی دەپارێزێتەوە.

سەرگوزەشتە و داستانی ڕابردوو بۆ نەوەی ئیمڕۆ و داهاتوو دەگێڕنەوە و پەندی بەرزی ژیانیان بۆ لێك دەدەنەوە. ئەو جۆرە شاکارانە لەلایەکەوە گرینگی و بایەخی مێژوو دەردەخەن و لەلایەکی تریشەوە بۆ خۆیان دەست دەدەن ببنە سەرچاوەی لێکۆڵینەوەوە و روونکردنەوەی رووداوەکانی مێژوو.

ئەمانەی تا ئێستا باسمان کردن لایەکن لە زانستی مێژوو کە بۆ خۆی مێژووییەکی سەربەخۆی هەیە. بە هۆی روونکردنەوەی ئەو مێژووەوە دەتوانین لەو ئاڵوگۆڕە زۆرانە بگەین کە بە سەر زانستی مێژوودا هاتوون تا گەیشتۆتە ئەم بەرگەی ئێستای.

مێژووی مێژوو

لە سەرەتای بەشی یەکەمدا وتمان مێژوو وەك هەموو زانستەکانی تر مێژووی تایبەتی خۆی هەیە کە لە گەڵ پەیدابوونی ئادەمیزاددا دەست پێدەکات، بۆیە کە مێژووی مێژوو لە مێژووی گشت زانستەکانی تر دوورودرێژترە. لێرەدا هەوڵ دەدەین بە کورتی بە پێی قۆناغ رووە گرنگەکانی ئەو مێژوووە بخەینە بەرچاو.

سەرەتای مێژوو

ئێپۆس. گیلگامێش. ئەلیادەو ئودێسای هۆمیرۆس. رامایانا و مەهابەهاراتی هندۆسەکان. دۆرگەی ئەتلانتیس. گۆرانی فۆلکلۆری. کۆنفۆشیۆس. نارام سین لە قەرەداغ. هیرۆدۆت. فوکیدیت. زەینەفون. پلوتارخ. دەوری رۆمان و چینییەکان.

بەر لە دۆزینەوە نووسین مێژوو بەهرەیەکی گشتی زۆر ساکار بوو، بریتی بوو لە گێڕانەوەی پشتاوپشتی بەسەرهاتی ڕابردوو لە شێوەی داستان و چیرۆکی کرچ و کاڵدا.

هەموو گەلانی ئەوسای جیهان مێژوویەکی ساکاریان بۆ خۆیان لە بەرگی "ئێپۆس"[1] ئەفسانە و داستاندا دانا کە پشتاوپشت بۆ نەوەی داهاتوو دەمانەوە و هەر ڕۆژەی خەیاڵی فراوانی ئادەمیزاد شتێکی نوێی دەخستەسەر.

گیلگامێش یەکێکە لە ئێپۆسە هەرە کۆن و گرنگەکانی مێژوو کە دەوروبەری کۆتای سێیەم هەزار _ سەرەتای دووەم هەزاری پێش عیسا، واتە نزیکەی چوار هەزار ساڵ لەمەوبەر بە زمانی ئەکەی (بابلی) بە شیعر نووسراوەتەوە. دیارە گیلگامێش زۆر بەر لەوە لەسەر زاری دانیشتوانی باشووری عێراق بووە.

ئەو داستانە باسی هاوڕێیەتی بەهێزی گیلگامێشی پاشای سۆمەری لەگەڵ پاڵەوانێکی نیمچە دڕندە بە ناوی ئێنکیدۆوە دەکات. دوای مردنی ئێنکیدۆ گیلگامێش دەکەوێتە دووی نهێنی ژیان، شارەو شار، کوناوکون بەدوای نەمریدا دەگەڕێت. لەوێدا گیلگامێش زۆر رووی ژیانی ئەو سەردەمەمان بۆ باس دەکات، وەك هوا و پەرستگەکان، ژیانی کۆمەلایەتی، پێوەندی نێوان خەڵك، شاروبیابانی ئەو ساکەو گەلێك شتی تر کە نیگاری شارستانییەتی دێرینی عێراقیان گەیاندۆتە نەوەی ئیمڕۆکە. ئێپۆسی گیلگامێش بە ناو حیسی و حۆری و گەلانی فەلەستینی کۆنیشدا بلاوبۆتەوە.

یەکێك لە ئێپۆسە هەرە بەناوبانگەکان "ئیلیادە"یە کە بە بەرهەمی هۆمیرۆسی[2] شاعیری گریکی کۆن دادەنرێت. ئیلیادە، کە واپێدەچێت نزیکەی ٢٨٠٠ _ ٢٩٠٠ ساڵ لەمەوبەر دانرابێت، باسی بەسەرهاتەکانی دواساڵی شەڕی" تەروادە" دەکات کە دەوروبەری ٣٢٠٠ ساڵ لەمەوبەر قەوماوە، واتە ئەو کاتەی لەشکری گرێك بە

[1] ئێپۆس Epose لە زوبانی گریکە کۆنەکاندا واتای وشە یان گێڕانەوە یان چیرۆك دەبەخشێت. ئێستە بۆ واتای "ادب روائی" یان "ادب ملحمی شعبی" بە کاردەهێنرێت.

[2] هۆمیرۆس بە شاعیرێکی کۆنی گریك دادنرێت، تا ئێستا نە ساڵی لەدایکبوون و نە ساڵی مردن و نە ژیانامەی بە گشتی ساغ نەبوونەتەوە. قسەکانی هیرۆدۆت و پلۆتارك دەربارەی هۆمیرۆس لە زۆر شتدا یەك ناگرنەوە. هی وا هەیە ٥٠٠ ساڵ لەوە نزیکتری دەخاتەوە. گەلێك زانا "ئەلیادە" و "ئۆدیسا" بە بەرهەمی هۆمیرۆس دادەنێن.

سەرکردایەتی ئاگامەمنون ئابلۆقەی شاری تەروادەی ئاسیای بچووکی دا. زانایان گەلێك بەڵگەیان دۆزیوەتەوە کە بەشی زۆری ناوەرۆکی مێژوویی "ئەلیادە" دەسەلمێنن. ماوەی چەند سەدەکانیەك "ئەلیادە" دەماودەم دەکەتەوە تا لە سەدەکانی چوارەم یان سێیەمی پێش عیسادا نووسرایەوە.

"ئۆدیسا"ش ئێپۆسێکی تری گرێکییە کە دیسان بە ناوی هۆمیرۆسەوە ناسراوە. وادیارە دەوروبەری ناوەندی سەدەکانی حەوتەمی پێش عیسا دانراوە. "ئودیسا" پڕی یە لە زانیاری دەربارەی ژیانی سیاسی و کۆمەلایەتی و ئابووری ئەو سەردەمە کۆنەی مێژوو. زانایان بەهۆی ناوەرۆکی "ئەلیادە" و "ئۆدیسا"وە گەیشتوونەتە ئەو بڕوایە کە لە سەردەمی بلاوبوونەوەیاندا دامودەزگای میری لەو ناوچانەی ئەورووپادا هێشتا دروست نەببوو.

" رامایانا"ی هندی ئێپۆسێکی تری بەناوبانگە کە لەوانەیە ٢٣٠٠ _ ٢٤٠٠ ساڵ لەمەوبەر بە زمانی سانسکریتی دانرابێت. کورتەی ناوەرۆکی ئەم ئێپۆسە دەڵێت: رامای کوڕە گەورەی پاشای کاشالا کە کەوتۆتە باکووری هندستانەوە سیتای شازادەی خواست. باوەژنی کە دەیویست بەهاراتی کوڕی بچێتە سەر تەختی پاشایەتی رامای بە پاشای مێردی دەربەدەر کرد. راما و سیتای هاوسەری و لاکشمانی ژنبرای پێکەوە چەند ساڵێکیان لە دارستانە چڕەکاندا بردەسەر تا رۆژێکیان لەپڕ راڤانای پاشای دێمۆنەکان سیتای فڕاند و بردییە دۆرگەی لانکە[٣] لە باشوور.

راما دەستی لە سیتای خۆشەویستی هەڵنەگرت، پەنای بردە بەر مەیموون و ورچی دارستانەکان و قایلی کردن لە تەکیا بچنە سەر لانکە و داگیری بکەن. راما بە دەستی خۆی راڤانای کوشت و سیتای رزگار کرد. پاشان راما توانی بگەڕێتەوە سەر تەخت و

---

[٣] سەری لانکەی ئێستا.

بەختی خۆی، ساڵەهای ساڵ بە ئەوپەڕی دادپەروەرییەوە فەرمانڕەوایی وڵاتی کرد، بەر ڕادەیەی ناوی لە زمانی هندیدا بوو مانای فەرمانڕەوای دادگەر.

دیسان هەر لە هندستان ئیپۆسی " مەهابەهارات" (داستانی نەوەی بەهارات[4] باوە، ناوەرۆکی ئەمیان باسی ڕووداوەکانی ناوچەی بەهاراتی باکوور دێهلی دەکات کە هی وایان تێدایە بەر لە نزیکەی ۲۸۰۰ ساڵ قەوماوە. زۆربەی ناوەرۆکی "مەهابەهارات" بۆ ساڵی ئەو شەڕە تەرخان کراوە کە نێوانی پێنج براو سەد ئامۆزای نەوەی پاشای بەهاراتدا لەسەر تەخت و تاجی پاشایەتی ڕووی داوە و زۆربەی هۆزەکانی هندستانی تێدا بەشدار بوون و ۱۸ ڕۆژی خایاندووە. "مەهابەهارات" چەند سەدەکانیەك دەماودەم بڵاوبۆتەوە و هەر نەوەی چنگێکی خستۆتە سەر تا لە سەدەکانیکانی یەکەمی پاش عیسادا لە ۸۵ هەزار جوتبەندا بە سانسکریتی تۆمار کرا. "مەهابەهارات" زۆر لایەنی ژیانی کۆنی هندستانی گرتۆتەوە. هەر چەندە بەڕادەی "ڕامایانا" لە "مەهابەهارات" نەکۆڵراوەتەوە، بەڵام گومان لە نرخی مێژوویی ناکرێت.

مێژوونووسان "ڕامایانا" بە سەرچاوەیەکی ڕەسەن و گرنگ دادەنێن بۆ ساغکردنەوەی گەلێك ڕووی مێژووی کۆنی هندوستان. لە هندوستان دەزگای تایبەتی تا ئێستاش بە لێکۆڵینەوەی "ڕامایانا"وە خەریکن و بە هەزاران ڕوونووسی جیاوازیان لێی کۆکردۆتەوە. "ڕامایانا" وەرگێردراوەتەوە سەر گەلێك زمانی تر و مێژوونووسانی جیهان کەڵکی زۆریان لێی وەرگرتووە.

شایانی باسە بە دەگمەن هەواڵی کۆنی وا هەڵدەکەوێت کە تەواو بێ ڕەگ و ڕیشە بێت، بەڵام جاری وا هەیە هێندەی خراوەتە سەر کە بۆتە ئەفسانە. تا ئێستاش زانایان عەودالی

---

[4] بەهارات ناوی ناوچەیەکە کەوتۆتە باکووری دێهلییەوە. ئەم ناوە هێند بڵاوە کە زۆر جار بە هەموو هندوستانی دەڵێن، تەنانەت ناوی ڕەسمی هندوستان بە زمانی هندی بەرهاراتە. دیارە بەهاراتەکەی ئێمەش لەوەوە هاتووە کە کاتی خۆی ئاڵەت و زەردەچێوە و زێڕەمان لەوێوە بۆ هاتووە، دەقاودەق چەشنی وارشۆی پایتەختی پۆلۆنیا کە لە کوردیدا بۆتە واتای کانێکی بریقەدار، زوو باوباپیران لەوێوە سەماوەری وارشۆیان هێناوە.

بنەچەی ئەو ئەفسانانەن و هەر ماوە تا ماوەیەك دەگەنە ئەنجامێکی مێژوویی نوێ. بۆ وێنە ساڵی ١٨٧٠ " ئیلیادە" هاینرشی مێژوونووسی ئەڵمانی گەیاندە شاری تەروادە.

بۆ روونکردنەوەی هەمان مەبەست پەنا دەبەمە بەر نموونەیەکی تری زۆر نوێ کە پێوەندی بە باسی "ئەتلاتیس"ی ئەفلاتۆنەوە هەیە.

بەر لە نزیکەی ٢٣٠٠ ساڵ ئەفلاتۆنی حەکیم لە دوو نووسراویدا باسی دوورگەی لەناوچووی "ئەتلانتیس" (Atlantis)ی کردووە کە دیارە دەماودەم هەواڵی بیستووە. گوایە دەوروبەری دە دوازدە هەزار ساڵ لەمەوبەر لە رۆژئاوای کێوی تاریق[5] لە ناو ئۆقیانوسی ئەتلەسیدا دوورگەیەکی یەکجار گەورە بەناوی "ئەتلانتیس"ەوە هەبووە، رووپێوی، وەك دەڵێت، لە هەموو ئاسیا و لیبیا بەسەر یەکەوە زیاتر بووە و گەلێکی زۆر پێشکەوتووی بە هەمان ناوەوە تێدا ژیاوە.

بەپێی گێڕانەوەی ئەفلاتۆن گەلی ئەتلانتیسی بێ پەروا پەلاماری گەلانی ئەورووپا و ئەفریقای داوە و هەموویانی بەزاندووە تا خەڵکی ئەسینای یۆنانستان توانیویانە رادەی بۆ دابنێن. گوایە پاش ماوەیەك بوومەلەرزەیەکی زۆر توند بۆتە هۆی لەناوچوونی "ئەتلانتیس" و نقومبوونی لە ناخی ئەقیانووسی ئەتڵەسدا.

دیارە ئەم قسانەی فەیلەسووفێکی گەورەی وەك ئەفلاتۆن دەبوو سەرنجی زانایان رابکێشن ، ئەوانەی دەمێك ساڵە بە پەرۆشەوە عەودالی "ئەتلانتیس"ن، دەیانەوێت بزانن دوورگەیەکی وا هەبوو یان نا، گەر هەبووە کەوتۆتە کوێوە و چی بەسەر هاتووە. هەروەها "ئەتلانتیس" بوتە هەوێنی بەرهەمی ژمارەیەك نووسەر و شاعیری ناوداری جیهان. فرانسێس بێکۆن[6] نزیکەی چوار سەدەکانی لەمەوبەر کتێبێکی نازداری بە ناوی

---

[5] جبل طارق

[6] دوایی بای دێت.

"ئەتلانتیسی نوێ"وە نووسی[7] کە بەدەم شەپۆلی خەیاڵەوە مرۆڤی تێدا گەیاندە لقەپۆپەی بەختیاری.

ماوەیەکی کەم لەمەوبەر دیسان هەواڵی "ئەتلانتیس" دەنگی دایەوە. زانای یۆنانی مارینانۆس دوای لێکۆڵینەوەیەکی ورد و قووڵ لە قسەکانی ئەفلاتۆن و زۆر بەڵگەی مێژوویی کۆنی تر گەیشتە ئەو ئەنجامەی کە مەبەست لە "ئەتلانتیس" دوورگەی سانتۆرینە کە کەوتۆتە ناو دەریای ئیجەی نێوان یۆنان و تورکیاوە. دێرزەمان سانتۆرین بەر شالاوی ئاگری بورکانێکی گەورە کەوتووە. پاش حەوت ساڵ کاری بێوچان مارینانۆس ساڵی ١٩٧٤ توانی لەژێر سووتووی ئەو بورکانەدا پاشماوەی ژیارییەکی پێشکەوتووی کۆن بدۆزێتەوە کە تەمەنی خۆی لە ٣٥٠٠ ساڵ دەدات. ئەوساکە دانیشتووانی سانتۆرین لە خانوبەرەی سێ نهۆمیدا ژیاون بەپێی قسەی شارەزایان تەنها رێکخستنەوەی پاشماوەی نیگار و وێنە هەڵکەندراوەکانی سەر دیوارەکانی سانتۆرین بەلای کەمەوە سەد ساڵی پێدەوێت.

سانتۆرین ئەتلانتیس بێت یان نا گرنگ لێرەدا ئەوەیە کە دەنگوباوی سەر زاری خەڵك چووە ناو بەرگی بەرهەمی ئەفلاتۆنەوە ئەمیشیان رێگەی بۆدۆزینەوەی شارستانییەکی گەورە خۆش کرد. بێسۆ رۆژگاری داهاتوو دۆزینەوەی تری لەم بابەتەی بەدەمەوە دەبێت، تایبەت گەر ئەوەش لەیاد نەکەین کەوا زانایانی بەتوانا و دەسەڵات خۆیان بۆ ئەم کارە تەرخان کردووە. بۆ وێنە تا ئیمرۆش لە باشووری ئیسپانیا مێژوونووسان بەدوای شوێنەواری شار و دەوڵەتی تارتێسدا[8] دەگەڕێن کە لە ئەفسانە کۆنەکاندا ناوی هاتووە و سترابۆن بە دەستووری ئەفلاتۆن باسی کردووە. وا پێدەچێت بەر لە سێ هەزار ساڵ شاری تارتێست دروست کرابێت کە هەر لە ئێستاوە هەندێك زانیاری سەبارەت بە ژیانی سیاسی

---

[7] فریا نەکەوت تەواوی بکات.

[8] بە لاتینی تارتێسەس Tartessus.

و ئابووری و کۆمەڵایەتی دانیشتووانی ساغ بۆتەوە. تارتیستییەکان زیویان بەکارهێناوە، کشتوکاڵیان زانیوە، ئاژەڵیان بەخێو کردووە، بەم جۆرە لەناویاندا باو بووە، بازرگانییان لە برەودا بووە و تەنانەت ناوی ژمارەیەك لە پاشاکانیشیان زانراوە هیچ دوور نییە ئەو لاپەڕانەی مێژوو وەك زۆر لاپەڕەی تری خۆی چۆنە ئاوا بدۆزینەوە.

زانایان بۆیان ساغ بۆتەوە کە لە سەردەمێکی زۆر کۆنەوە گۆرانی فۆلکلۆری گەلێك هۆز باسی رووداوی مێژوویی تێدا بووە. لە چین و ماچین سێهەزار ساڵ لەمەوبەر گۆرانی مێژوویی باو بووە. کۆنفۆشیۆسی زانا و فەیلەسووفی بەناوبانگ (٥٥١ _ ٤٧٩ پ. ع.) کاتی خۆی ٣٠٥ گۆرانی لەو بابەتەی لە کتێبێکی سەربەخۆدا بە ناوی "شی تسزین" واتە (کتێبی گۆرانی)ەوە کۆکردۆتەوە. ئەو گۆرانییانە باسی ڕابردووی دێرینی چین دەکەن، بە شان و باهۆی پاڵەوانان و دانایی سەردارانی و دڵسۆزی فەرمانڕەوایاندا هەڵدەدەن، باری ژیان و کاری جوتیاران دەگێڕنەوە. کتێبی "شی تسزین" ئیمرۆکە بە سەرچاوەیەکی رەسەنی زۆر بەنرخ دەژمێردرێت.

بەر لە چینییەکان لاوانەوە لە ناو سۆمەرییەکاندا باو بووە. لاوانەوەکانی رۆژگاری سۆمەر و ئەکەد پڕن لە باسی خواکانی ئەوسا و پەرستگای شارە گەورەکان و ئەو مەلبەندانەی لە شەڕدا کاول دەکران، هی وایان تێدایە بریتییە لە ٤٠٠ دێڕ.

بایەخی ئەو جۆرە گۆرانییانە لە سەدەکانی ناوەڕاستدا وا زۆر بوو کە شارلەمانی پاشای ناودار کۆتایی سەدەکانی هشتەم فەرمانی کۆکردنەوەیانی دا. پاشماوەی ئەو گۆرانییانە بوونەتە سەرچاوەی مێژوویی، شارەزایان دەزانن چۆن کەڵکیان بۆ روونکردنەوەی هەندێك لایەنی مێژووی ڕابردوو لێ وەرگرن. شایانی باسە ئەو گۆرانییانە تا ئێستاش لەناو کوردا باون. ئەو گۆرانییانە کاتی خۆی "کۆڕی زانیاری کورد" کۆی کردوونەتەوە پڕن لە باسی بەسەرهاتی مێژوویی گرنگ کە دەست دەدەن ببنە سەرچاوەی بەکەڵك بۆ مێژوونووسان.

د. کەماڵ مەزهەر

پەیدابوونی دەسەڵات و داهاتی دامودەزگای میری بایەخی مێژوویان لە جاران زیاتر کرد. دۆزینەوەی نووسینیش بووە هۆی دروست نەبوونی توانای کۆکردنەوەی بەسەرهاتی ڕابردوو. بەو جۆرە چەند هەزار ساڵێك لەمەوبەری سەرچاوەی مێژوویی پەیدا بوو کە سەرەتا بریتی بو لەو نووسینە ساکارانەی لەسەر کێلی گۆڕی پاشایان و دەروازەی پەرستگایان و تاشە بەردی ناو ئەشکەوتان هەڵدەکەندران. ئەو نووسینانە ژیاننامەی گەورە پیاوان و پاڕانەوەی فەرمانڕەوایان و تۆماری شەڕی پاشایان و کردار و کردەوەیان دەگێڕێتەوە کە ئیمڕۆ بوونەتە سەرچاوەیەکی ڕەسەنی یەکجار گرنگ، بێئەوان شتێکی ئەوتۆمان دەربارەی مێژووی کۆنی ئادەمیزاد نەدەزانی. بۆ وێنە لەوحەکەی نارام سینی پاشای ئەکەدی کە ئەدمۆندس کاتی خۆی لە دەربەندی گاوری شاخی قەرەداغدا دۆزییەوە باسی شەڕێکی کۆنی کوردستانی بۆ پاراستوین کە دەوروبەری ٤٧٠٠ ساڵ لەمەوبەر لە نێوان لەشکری ئەکەدی و لەشکری لۆلۆدا لەو ناوچەیەی نزیك سلێمانیدا ڕوویدا.

نموونەیەکی تر. تۆماری دارای یەکەم کە لە قەد کێوی بێستوونی نزیك هەمەدان هەڵکەندراوە یەکێکە لە پێشینە مێژووییە هەرە گرنگەکانی ڕۆژهەڵاتی کۆن کە تەمەنی خۆی دەدات لە ٢٥٠٠ ساڵ. بەشی زۆری ئەو تۆمارە بە سێ زمان _ فارسی کۆن و عیلامی و بابلی نووسراوەتەوە. زانایان لە ناوەندی سەدەکانی نۆزدەدا توانییان ناوەرۆکی بخوێننەوە کە بۆ باسی ئەو هەرا و بگرە زۆرە تەرخان کراوە کە دوای مردنی کوروشی دووەم لە ئێران قەومان و چۆن لەگەڵ دامرکاندنەوەیاندا دارای یەکەم هاتە سەر تەخت و چۆن ئەمیش توانی ئاگری ئەو ڕاپەڕینانە دابمرکێنێتەوە کە لە ڕۆژگاری خۆیدا بەرپا بوون. هەروەها باسی هێرشی دارا بۆ سەر ئاسیای ناوەند دەگێڕێتەوە. بەم جۆرە تۆمای کێوی بێستون ڕووداوە سیاسییەکانی ناوچەیەکی گرنگ و فراوانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستی لە سەدەکانی شەشەمی پێش عیساوە بۆ پاراستووین کە نرخی مێژوویان لە ئەندازە بەدەرن. تەنانەت زمانەوانەکانیش کەڵکی چاکیان لە نووسراوەکانی کێوی بێستون وەرگرتووە.

دوای داهاتنی نووسین دانیشتوانی عێراقی کۆن کەوتنە تۆمارکردنی گەلێک ڕووی گرنگی ژیان (کاروباری دەزگاکانی میری، پێوەندی ئابووری، شەڕ و بەسەرهات و گەلێکی تر) لەسەر لوولەمۆر[١] و لەوحی قوڕ و تاشەبەرد. تا ئێستا بە سەدان هەزار لوولەمۆر و لەوح دۆزراونەتەوە و زانایان بەهۆی ناوەڕۆکیانەوە توانیویانە زۆر لاپەڕەی مێژووی کۆنی عێراق و گەلێک ناوچەی تری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست ڕوون بکەنەوە. شایانی باسە هەر ئەو سەردەمە کتێبخانە و ئەرشیف داهاتن کە بە دەیان هەزار بەڵگە و تۆماری تایبەتییان تێدا هەڵدەگیرا. دەوروبەری ٢٦٠٠ ساڵ لەمەوبەر ئاشوور بانیپال لە نەینەوای نزیک شاری موسڵەوە کتێبخانەیەکی گەورەی هەبوو کە گواستنەوەی هەر تۆمارێکی پێویستی بە ژمارەیەک عەرەبانە بوو.

دوای دامەزراندنی میری و دۆزینەوەی نووسین دیاردەی کاریگەری داهاتوو بۆ مێژوو پەیدابوونی ئاین بوو. لەگەڵ ئایینداا بۆ یەکەم جار لێکدانەوەی ڕووداوی مێژوویی پەیدا بوو، خوا هەڵبژاردە و دەستکردەکانی مرۆڤ (ڕۆژ و مانگ و ئاو و ئاگر و گامێش و بت و ئەو جۆرانە) بوونە دروستکەری هەموو بەسەرهات و ڕووداوێکی وەک هەڵگیرسانی شەڕ و سەرکەوتن یان ژێرکەوتن و ئەو جۆرە باسانە. دوایی کتێبی پیرۆزی وەک تەورات و ئینجیلیش بوونە سەرچاوەی مێژوویی ڕابردوو.

مێژوونووس، واتە ئەوەی نووسینەوەی مێژوو بووە پیشەی سەرکی ژیانی، یان بەلای کەمەوە ئەوەی مێژوو لە هەموو ڕوویەکی ڕووناکبیری زیاتر سەرنجی ڕادەکێشا، لە ڕۆژگاری گریکەکان (یۆنانە کۆنەکان)دا پەیدا بوو. یەکێک لە مێژوونووسە هەرە کۆنەکانی جیهان هێرۆدۆتی ناودارە کە لە دێرزەمانەوە نازناوی " باوکی مێژوو"ی پێدراوە. هێرۆدۆت لە نێوانی ٤٩٠ یان ٤٨٠ و ٤٣٠ یان ٤٢٤ی پێش عیسادا ژیاوە. دوای خۆی

---

[١] الختم الاسطواني.

کتێبێکی یەکجار بەنرخی بە ناوی "مێژوو"ەوە بەجێ هێشتووە کە یەکەم سەرچاوەی نووسراوەی مێژووییە دەربارەی شەڕەکانی نێوان ئێران و یۆنان، ئەو شەڕانەی گەورەترین رووداوی سەردەمی خۆیانن. جگە لەوە هیرۆدۆت گەلێك زانیاری بەکەڵکی دەربارەی رۆژهەڵات بڵاوکردۆتەوە کە بۆ خۆی زۆر ناوچەی دیون. شایانی باسە بە درێژی باسی میدی یاکانی باپیرە گەورەی کوردیشی کردووە.

لە بەرهەمەکانی هیرۆدۆتدا هەست بە سەرەتایەکی ساکاری رەخنەی مێژوویی دەکرێت. هیرۆدۆت بەپێی بۆچوونی خۆی و مەودای لێکدانەوەی ئەو رۆژگارە هەوڵی داوە ئەو هەواڵانەی بڕوای تەواوی پێیانە لەوانەیان جیابکاتەوە کە لێیان دوودڵە. دەبێت ئەو گوتەیەشی بە ئاوی زێڕ بنووسرێتەوە کە تێیدا دەڵێ گریکەکان شەڕکەری چاکن، بە گیان و بە چەك شەڕ دەکەن چونکە تامی ئازادییان چێشتووە. بۆ پەروەردەی دروستی گەل هیرۆدۆت خانەی یەکەمی داوەتە سەربەستی. واشە، بێ سەربەستی راستەقینە هیچ فەرمانڕەوایەك تا سەر نیشانی بۆ نەپێکراوە!

فوکیدیتی هاوتەمەنی هیرۆدۆت[10] هیچی لەو کەمتر نەبوو، بەڵکو لە رووی شێوازی زانیاری لێکۆڵینەوەیەوە بۆڕی ئەوی دابوو. ئەو بەرهەمەی ئەمیش دوای خۆی لە هەشت بەرگدا بەجێی هێشتووە دیسان ناوی "مێژوو"ە کە بە دەستووری کتێبەکەی هیرۆدۆت باسی شەڕە گەورەکانی سەردەمی دانەری دەکات. "گەڕان بەدوای راستیدا" دروشمی فوکیدیت بوو لە نووسیندا، بۆیە کە رەمەکی سەرچاوەی باسەکانی وەرنەگرتووە. هەڵیسەنگاندوون، باش تەتەڵە و بەراوردی کردوون و بەدوای هۆ سەرەکییەکانی رووداودا گەڕاوە و لە کاری خۆی دوور خستوونەوە. لەبەر ئەوە فوکیدیت بە دانەری یەکەم بەردی بناغەی لێکۆڵینەوەی زانستییانەی مێژوو دادەنرێت.

[10] فوکیدیت لە نێوانی ٤٦٠ _ ٤٠٠ی پێش عیسادا ژیاوە.

هەمان کات فوکیدیت هەوڵی دەدا دیوی ناوەوەی رووداوەکان ببینێت و تایبەتییەکانیان بدۆزێتەوە و رووی لە یەکچووی مێژووی گەلان دیار بکات.

لە کتێبی "مێژووی شەڕی پێلۆتۆن"دا [11] فوکیدیت لە هەموو شتی زیاتر بایەخی بە رووداوە سیاسییەکانی ئەو سەردەمە داوە، تایبەت شەڕوشۆڕی نیوان دەوڵەتانی گرێك، بەڵام دیسان یەکەم مێژوونووسە کە دەستی بۆ ناکۆکییەکانی نێوان دەستەو چینەکانی ئەو رۆژگارە و پێوەندی کۆمەڵایەتی و ئابوورییان بردووە. بەوجۆرە فوکیدیت نەك هەر گەیشتە لقەپۆپەی لێکۆڵینەوەی مێژوویی قۆناغی کۆن، بەڵکو هەمان کات کاریشی کردووەلە سەر مێژوونووسانی قۆناغی نوێ.

هەنگاوی داهاتووی گرنگ لە مەیدانی لێکۆڵینەوەی مێژوودا دیسان گرێکەکان نایان، پۆلیبی (٢٠٠ _ ١٢٠ پ. ع) یەکەم مێژوونووسە کە لە بەرهەمە چل بەرگییەکەی [12] خۆیدا یەکەم بەردی گرنگی بناغەی لێکۆڵینەوەی مێژوویی جیهانی داناوە بەوەی بەسەرهاتەکانی یۆنان و مەکەدۆنیا و ئاسیای بچووك و سوریە و میسر و چەند ناوچە و مەڵبەندێکی تری لە چوارچێوەیەکی گشتیدا پێکەوە بەستووە. جگە لەوە پۆلیبی هەوڵی داوە دیاردە مێژووییەکانی ئەو قۆناغە لێك بداتەوە، هۆکانیان دەست نیشان بکات. بۆ وێنە لەوە وردبۆتەوە کە بۆچی رۆمانەکانی دراوسێیان لە ماوەیەکی کەمدا توانیویانە گشت دەریای سپی ناوەڕاست بخەنە ژێر دەسەڵاتی خۆیانەوە. پۆلیبی بۆ خۆی دەیگوت گرنگ لە نووسینی مێژووییدا گێڕانەوە نییە، بەڵکوو لێکۆڵینەوەولێکدانەوەیە.

کسەنفون یان زەینەفون (٤٣٠ _ یان ٣٥٤ پ. ع) کە یەکەم مێژوونووسە بە روونی دوای بینینیان باسی کورد و کوردستانی کردووە هەمان کات یەکێکە لە پێشڕەوەکانی

---

[11] پێلۆتۆن گەورەترین شەڕی یۆنانستانی کۆنە کە نزیکەی ٢٧ ساڵی خایاند (٤٣١ _ ٤٠٤ پ. ع)، کۆتای بەسەرکەوتنی ئەسپارتە و کەوتنی ئەسینا هات.

[12] تەنها پێنج بەرگی یەکەمیان و چەند بەش و لاپەڕەیەکی بەرگەکانی تری گەیشتوونەتە ئێمە.

دەستەی یەکەمی مێژوونووسە ناودارەکانی جیهان. پلوتارخیش [١٣] (٤٥ _ ١٢٧ی دوای عیسا) یەکەم کەسە ژینانەی گەورە پیاوانی کردە ناوەرۆکی باسە مێژووییەکانی. پلوتارخ لە خۆڕا و بێئامانج ئەم ڕێبازەی هەڵنەبژارد، ئەو دەیگووت مێژوو دەقاودەق ئاوێنەیە خوێنەر دەیەوێت لاسایی ئەوانە بکاتەوە کە مێژوونووس ڕەفتاری بەرزیانی تۆمار کردووە

سەدەکانی دووەم ئاپیانۆس (Appisnos) مێژوونووسی گریکی هەنگاوێکی تری بەرەوپێشەوە نا. ئاپیانۆس لە بریتی گێڕانەوەی تێکەڵی یەك لە دوای یەکی بەسەرهاتەکان کە ئەوساکە باو بوو ڕووداوەکانی بەپێی ناوچە دەگێڕایەوە، واتە باسی مێژووی هەر یەکێ لە گەلانی ناو ئیمپراتۆری ڕۆمانی بەجیا دەکرد. ئێنگلس دەڵێت کەس وەك ئاپیانۆس بە وردی و ڕوونی باسی هۆی ناکۆکییەکانی ناو ئیمپراتۆری ڕۆمانی نەکردووە.

ڕۆمانەکانیش بەشی خۆیان خزمەتی زانستی مێژوویان کرد. سالیوستیۆس (Sallustius) (٨٦ _ ٣٥ پ.ع) بە وردی و بە شێوەازێکی ڕازاوەی بەپێزی هونەرمەندانە باسی ڕووداوەکانی ڕۆمانی دوا سەدەکانی پێش عیسای بۆ تۆمار کردووین، تایبەت هەرەسهێنانی زۆر ڕووی ژیانی سیاسی ئەو دەوڵەتە گەورەیەی سەردەمی کۆن. سالیۆستیۆس وەك پلوتارخی پێش خۆی و تاسیتۆسی دوای خۆی [١٤] هۆی ڕووداوی مێژوویی دەبەست بە لایەنی ڕەوشت و دەروونی دەسەڵاتدارانەوە کە بە هێزی بزوێنەری سەرەکی بەسەرهاتەکانی دادەنان. هەر سێکیان دەوری گەورەیان لە بەرەوپێشبردنی لێکۆڵینەوەی مێژوودا بینی.

لە سەردەمی کۆندا چینییەکانیش دەوری خۆیان لە پێشخستنی ڕەوڕەوەی زانستی مێژوودا بینی. سیما تسیان (١٤٥ یان ١٣٥ _ ٨٦ پ.ع) یەکەم کتێبی دەربارەی

---

[١٣] پلوتارخ، پلوتارخۆس، پلوتارکۆس (Plutarchos).

[١٤] مێژوونووسی ڕمانی تاسیتۆس (Tacitus). کۆتایی سەدەی یەکەم و سەرەتای سەدەی دووەم ژیاوە. لە بەرهەمەکانیدا بای ڕووداوەکانی ئیمپراتۆری ڕۆمانی کردووە.

مێژووی چین دانا کە بە باسی داستان و ئەفسانە کۆنەکان دەستی پێدەکات و بە سەردەمی خۆی تەواو دەبێت. کتێبەکەی سیما تسیان تەنها بە رووخسار و بە ناوەرۆك دەوڵەمەند نییە، وێڕای ئەوە سیما تسیان بۆ خۆی یەکەم مێژوونووسە کە خۆی بە چوارچێوەی گێڕانەوەی رووداوی سیاسییەوە نەبەستۆتەوە، بەڵکو باسی لایەنەکانی تری ژیانیشی کردووە.

بۆ ئەوەی تێبگەین ئەم هەنگاوانە چەند گەورە بوون بۆ مەیدانی خۆیان دەبێت بە تەرازووی رۆژگاری خۆیان بیانکێشین، ئەو کاتەی مێژوو وەك بەشێکی گرنگی ژیانی رووناکبیری ئادەمیزاد تازە سەری دەرهێنابوو.

مێژوو لە قۆناغی دەرەبەگی و سەردەمی ڕێنسانسدا

کەنیسە و مێژوو. ئیبن خەلدون. ڕێنسانس (بووژانەوە) و مێژوو. مەکیاڤیللی و گویچاردینی. لۆرێنزۆ ڤالا و "بەخشی قوستەنتین".

لە قۆناغی دەرەبەگیدا مێژوو[١٥] وەك زۆر لایەنی گرنگی تری ژیانی ڕووناکبیری مرۆڤ بە گشتی هەنگاوی باشی بەرەو دواوە نا. لای زۆربەی هەرە زۆری مێژوونووسانی ئەورووپا نە خەڵك و نە کۆمەڵ و نە ئاڵوگۆڕەکانی ژیان هیچ دەورێکیان لە دروستکردنی ڕووداودا نەما، بەپێی لێکدانەوەی کەنیسە کە ئەوسا لە ئەورووپا هەر بۆ خۆی لە مەیداندا بوو، بڕیاری بەسەرهاتەکانی مێژوو لە پشت ئاسمانەوە دەدرا. چ سەرکەوتن و ژێرکەوتن، چ بەرەوپێشچوون و دواکەوتن وەك باران دەڕژانە سەر زەوی. لەو سەردەمە تاریکەدا لە ڕۆژهەڵات دەنگی ڕووناکی ئیبن خەلدون (١٣٣٢ _ ١٤٠٦) بەرز بۆوە کە ئەو بەرگە دەستکردە داسەپێنراوەی دامالّی و ڕووداوەکانی گێڕانەوە هەوارگەی خۆیان لەم

[١٥] لەم جۆرە شوێنانەدا مەبەستمان لێکۆڵینەوەی مێژوویی و زانستی مێژووە نەك مێژوو بە گشتی.

سەرزەمینەدا بۆ ناو خودی خەڵك كە دەیگوت گۆرانی بێوچانی داب و نەریتیان و دامەزراندن و كەوتنی دەوڵەتەكانیان و باری دەوروبەری جوگرافییان مێژوو دروست دەكات.

لەگەڵ ئەوەش لە ئەورووپای سەدەكانی ناوەڕاستدا ژمارەیەك مێژوونووسی لێهاتوو زۆر رووی بەسەرهاتەكانی ئەو رۆژگارەیان بلیمەتیانە بۆ تۆمار كردووین. تەنانەت ئۆگستین (ئۆگەستینۆس Augustinus) (٣٥٤ _ ٤٣٠ د. ع.) كە بە گەورەترین رێبازی تەسكینی لێكۆڵینەوەی مێژوویی سەدەكانی ناوەڕاست دادەنرێت، ئۆگەستینەی پێی وابوو " لە ئاستی ئیماندا هەموو بەرهەمێكی عەقڵ پوچ دەبێتەوە"، دوای خۆی ٩٣ بەرهەمی لە ٢٣٢ كتێبدا بۆ بەجێهێشتین. مێژوونووسی ئەڵمانی ئۆتۆفۆن فرێیزینگ (Otto Von Freising) كە لە نیوەی یەكەمی سەدەكانی دوازدەدا ژیاوە[١٦] كەم و زۆر لە رێبازی باوی سەدەكانی ناوەڕاست لای نەداوە، بەڵام بە شێوازێكی ئەدەبی بەرز گەلێك رووداوی گرنیگی جیهانی و تایبەت ئەڵمانیا و ئیتالیای بۆ بەجێهێشتووین. هەمان كات فرێیزینگ زۆر بەڵگەی رەسەنی دەربارەی هێرشی دووەمی خاچداران بۆ سەر جیهانی موسڵمانان تۆمار كردووە كە نرخی مێژوویان گەلێك بەرزە، تایبەت بۆ خۆشی یەكێك لە بەشدارانی ئەوهێرشە بوو.

جاروبار مێژوونووسی واش هەڵدەكەوێت كە ملی بۆ لێكدانەوەی كەنیسە نەدەدا. یەكێك لەوانە قەشەی ئیتالیایی چواچیمۆس فلۆرێنسێس (Joachimus florensis) (١١٣٢ _ ١٢٠٢) بوو كە سوور بوو لەسەر ئەوەی مێژووی ئادەمیزاد نەگۆڕ نییە، لە كۆیلەییەوە بەرەو ئازادی هاتووە. لەسەر ئەو جۆرە بیرانەی چواچیمۆس چەند جارێك دراوەتە دەست دادگە كوێرەكانی كەنێسە.

---

[١٦] ساڵی لەدایكبوونی بە تەواوەتی نەزانراوە، ساڵی ١١٨٥ مردووە.

سەدەکانی پازدە و شازدە، واتە لە سەردەمی رێنیسانس "نهضة"دا مێژوو، وەك هەموو لقەکانی تری زانست، هەنگاوی زۆر گەورەی بەرەوپێشەوە نا. مێژوونووسە کەڵەکانی ئەو رۆژگارە "مەکیاڤێللی، لورێنزۆ ڤالا، گوبجاردینی، برونی، بۆدین) خەبات و دووبەرەکی و بەیەکدا دانی پارتی و دەستەکانی کۆمەڵیان کردە داردەستی لێکدانەوەی بەسەرهات و رووداوەکانی ژیان. جگە لەوە دیسان هەر ئەوان بۆ یەکەم جار وەك رێبازی لێکدانەوەی کەوتنە سۆراخی یاسای ئاڵوگۆڕی مێژوویی و دیارکردنی کاری باری جوگرافی بۆسەر رووداو و بەسەرهات.

لە سەردەمی رێنیسانسدا مێژوونووسان بە چاوی رەخنەوە کەوتنە هەڵسەنگاندنی سەرچاوەی لێکۆڵینەوەکانیان و لەو رێگەوە گەیشتنە گەلێك ئەنجامی گرنگی ئەوتۆ کە لە راستیدا وەك تەقینەوەی گەورە وابوون، کلپەیان زۆر بڕوای بێ‌مانای لەگەڵ خۆیدا سووتاند.

لێرەدا وەك نموونە تەنها باسی یەکێك لە کارەکانی لورێنزۆ ڤالا (Lorenzo Valla) (١٤٠٧ _ ١٤٥٧) دەکەم کە بۆ لێکدانەوەی "بەخشی قوستەنتین"ی[١٧] تەرخان کردووە. گوایە ئیمپراتۆری رۆمانی قوستەنتین دەسەڵاتی رۆژئاوای وڵاتە فراوانەکەی بە شاری رۆماوە بەخشیوە بە پاپا. سەردارانی کەنیسە کە سەدان ساڵ بوو لەسەر دەسەڵات لەگەڵ پاشاکاندا کەوتبوونە بێنەوبەرە ئەو "بەڵگە"یەیان کردبووە بنێشتە خۆشەی ژێر دانیان، لە هەموو شوێن هەر دەیانجووە. لورێنزۆ ڤالا وەك مێژوونووسێکی وردبین کەوتە لێکۆڵینەوەی "بەخشی قوستەنتین" و لە ئەنجامدا لە کوێریشی سەلماند کە ئەو بەڵگەیە دەستکردی قەشەکانی کەنیسەیە و قوستەنتین نە زۆر و نە کەم ئاگای لێی نییە. ڤالا دوو کەڵێنی زۆر گەورەی لە "بەخشی قوستەنتین"دا

[١٧] "هبة قسطنطين" "Donation of constantine"

دزیییەوە. یەکەمیان ئەو لاتینییەی پێی نووسرابۆوە لە زۆر رووەوە لە لاتینی سەدەکانی هەشتەمی دەکرد نەك سەدەکانی چوارەم. دووەمیشیان ناوی مەڵبەند و شاری ئەوتۆ لەناو "بەڵگە"کەدا هاتووە گوایە قوستەنتین بەخشیونی بە پاپا کە راستەکەی لە سەردەمی فەرمانڕەوایی ئەودا، واتە لە سەرەتای سەدەکانی چواردەدا ناویان نەبوو چونکە هێشتا دروست نەکرابوون. ئینجا لەگەڵ ئەوەش لورێنزۆ ڤالا لە کۆتایی لێکۆڵینەوەکەیدا ئەم پرسیارەی رەوایەیت کردووە:

ئایا رێی تێدەچێت کەس سەری خۆی ببەخشێت؟. مەبەستی ڤالا شاری رۆمایە کە چەشنی سەر بوو بۆ ئیپراتۆری رۆما.

ئەم کارە گەورەیەی لۆرێنزۆ ڤالا کە بە سەرەتای دامەزراندنی لێکۆڵینەوەی رەخنەیی نوێ لەمەیدانی مێژوودا دادەنرێت کەنیسە و قەشەکانی بە جارێك ریسوا کرد، ئەوانەی ڤالا زانتی کرد ناوی "چەتە و گورگ"یان لێ بنێت.

لە سەردەمی رێنیسانسدا مێژوونووسان بۆ یەکەمجار مێژوویان بەپێی قۆناغ دابەش کرد[18] و هەر ئەوان یەکەم کەس بوون کە زاراوەی "سەدەکانی ناوەڕاست"یان بەکارهێنا و لێکۆڵینەوەی کۆنینە دێرینەکانیان داهێنا[19]. دیسان لەو رۆژگارەدا نووسینی مێژوویی نەتەوەیی داهات. بەر لەو سەردەمە زۆربەی هەرە زۆری مێژوونووسان بەرهەمەکانیان بۆ سەردارێك یان رووداوێك یان ناوچەیەك یان شارێکی نیشتمان تەرخان دەکرد. بەڵام مێژوونووسانی رێنسانس کەوتنە باسی نیشتمان و ڕابردووی بە شێوازێکی هەست بزوێن.

---

[18] مێژووی ئادەمیزادیان بە سەر سێ قۆناغدا دابەش کرد: کۆن و سەدە ناونجییەکان و نوێ. ئەم دابەشکردنە لە سەدەی هەژدەوە بە تەواوەتی جێگی خۆی گرت.

[19] واتە "Epigragpy" (دراسة الاثار القدمية).

مێژوو لەژێر سایەی ڕێنیسانسدا و بە هۆی داهاتنی چاپەوە کە یەکێك بوو لە شاکارەکانی ئەو قۆناغە[20]، کۆتایان بە قۆرغکردنی مێژوو لەلایەن کەنیسەوە دەسکەوتەکانی مێژوو خەریك بوون، لە بوو لە شاکارەکانی ئەو قۆناغە، کۆتایان بە نووسنەوەی مێژووەوە خەریك بوون، لە هێنا. تا ئەو ڕۆژگارە تەنها پیاوانی کەنێسە بە نووسنەوەی مێژووەوە خەریك بوون، لە خۆیان و میر و دەرەبەگان بەولاوە کەس بەرهەمەکانیانی نەدەبینی، بشیانبینیبایە کەلکیان لێ وەرنەدەگرتن چونکە هەموویان بە زمانی لاتینی نەك زمانی نەتەوەیی دەنووسرانەوە، یەکەمیان زمانی گفتوگۆی دەستەی هەڵبژاردە و دووەمیشیان زمانی کۆمەلایەتی خەڵك بوو. بەلام بەشی هەرەزۆری مێژوونووسانی سەردەمی ڕێنسانس لەوانە بوون کە بە هیچ جۆر دانویان لەگەڵ کەنێسەدا نەدەکولا، بەڵکو هی وایان هەبوو، وەك مەکیاڤیللی (١٤٦٩ _ ١٥٢٧) رقی دنیایان لێ دەبۆوە چونکە مایەی مەینەتی گەل و نیشتمانیان دادەنا و بۆخۆشی وا بوو. ئەمان بۆ ڕەمەکی خەڵکیان دەنووسی و دەیانویست لە ڕێگەی مێژووەوە وریایان بکەنەوە، هەر لەبەر ئەوەش جارێکی تر توخنی زمانی لاتینی نەکەوتنەوە و گەلێك بیری نوێیان دەربارەی مێژوو هێنایە کایەوە کە بە هیچ کلۆجێك لەگەڵ بیروڕای کەنێسەدا نەدەگونجان. مێژوونووسی ئیتالیایی لیۆناردۆ برونی (Bruni) (١٣٧٠ یان ١٣٧٤ _١٤٤٤) دژی هەموو جۆرە ستەمێك وەستا، کۆمار و نیشتمانپەروەری بەلایەوە دەرسی یەکەمی مێژوو بوون و هەر لەبەر ئەوەش شەیدای مێژووی ڕۆمای کۆن بوو. مێژوونووسی فەرەنسی جان بۆدین (Bodin) (١٥٣٠ _ ١٥٩٦) دەیگوت کۆمەڵ بەرەوپێش دەچێت و زانستی مێژووش ڕێگەی سیاسەتە. فرانچیسکۆ گۆیچاردینی (Guicciardini) (١٤٨٣ _ ١٥٤٠) یەکەم کەس بوو مێژووی هەموو ئیتالیای نیشتمانی بەسەر یەکەوە لە چوار بەرگدا بلاوکردەوە.

---

[20] لە ناوەندی سەدەی پازدەدا ئەڵمانەکان چاپی نوێیان دۆزییەوە.

دەسکەوتە گەورەکانی مێژوو لە سەردەمی ڕێنسانسدا واناگەیێنن کە ئەو زانیارییە دوا بەرگی ڕاستی پۆشی. مێژوونووسانی ئەو ڕۆژگارە نەیانتوانی دەرکی هەموو شتێك بکەن، بۆ سەردەمی خۆی ئەوە کارێکی هەر وا ئاسان نەبوو. زۆربەی هەر زۆریان تەنها ڕووی سیاسی مێژوویان بەدی کرد و زۆر دەگمەن توخنی لایەنەکانی تری کەوتن. کەسیان بە زۆر و نە کەم هەستیان بە دەوری کۆمەڵانی خەڵك لە دروستکردنی ڕووداودا نەکرد، سەردار بەلایەنەوە پاڵەوانی تاقانەی مەیدان بوو. فەیلەسووفێکی گەورەی وەك فرانسیس بێکۆن (Bacon) (١٥٦١ _ ١٦٢٦) دەیگوت خەڵکی ساکار سەرچاوەی گۆبەندن بۆیە کە دەبێت هەمیشە دابین بکرێن.

شایانی باسە مێژوونووسانی کەنیسە بۆ ئەوەی خۆ لەبەردەم شەپۆلی گەورەی ئاڵوگۆڕەکانی ڕێنسانسدا ڕابگرن ناچار قەڵا قایمەکانیان بەجێهێشت و تێکەڵی خەڵك بوون ئەبا پاپا و کاردینالەکان دوا تنۆکی سام هەیبەتیان بدۆڕێنن. بەو نیازە کەوتنە کۆکردنەوە و ڕێکخستن و لێکۆڵینەوەی سەرچاوە و بەڵگە کۆنەکان. زۆری نەبرد بۆ هەمان مەبەست پەناشیان بردە بەر چاپ پاش ئەوەی دەیان ساڵ بەرگی غەزایان دژی پۆشی و بە کاری نەگریسی شەیتانیان لە قەڵەم دا. وێڕای ئەوە سەردارانی کەنیسە بە ڕاست و چەپدا کەوتنە گیانی مێژوونووسە بەناوبانگەکانی ئەو سەردەمە. گەلێك هەڵیان دا بۆ ئەوەی ناوی بەرزی مەکیاڤێللی بزڕێنن و زۆریشان بۆ چووە سەر. ژمارەیەك دەسەڵاتداری ڕوونکیر نەبوونایە لۆرێنزۆ ڤالا دوای لێکۆڵینەوەکەی دەربارەی "بەخشی قوستەنتەن" جارێکی تر چاوی بە فلۆرەنسەی ڕازاوە نەدەکەوتەوە. چ کاتۆلیکەکان و چ پرۆتستانەکانی دوژمنیان کونە مشکیان لە مێژوونووسی ئەڵمانی سێباستیان فرانك (Franck) (١٤٩٩ _ ١٥٤٢) کردە قەیسەری و ناچاریان کرد بۆ سویسرا هەڵبێ.

مێژوو لە سەردەمی شۆڕشە بۆرجوازییە گەورەکاندا

تۆماس هۆبز. ڤیکۆ. قۆناغەکانی شارستەکانەتی. مێژوو لای زانیاری پەروەرانی سەدەکانی هەژدە. جان جاك رۆسۆ و ڤۆلتبێر و کانت و مۆنتسکیۆ. زانیاری پەروەرانی سەدەکانی نۆزدە.

وەك دیمان ڕێنسانس دەروازەیەکی پان و بەرینی لە بەردەم زانستی مێژوودا خستە سەر گازی پشت. لەو ڕۆژگارەوە لێکۆڵینەوەی مێژوویی گۆڕی خۆی بەستەوە و هەر ڕۆژە نا ڕۆژێك هەنگاوێکی نوێی بۆ پێشەوە دەنا تا لە سەردەمی شۆڕشە بۆرجوازییە گەورەکاندا[21] قالبی زانستی تەواوی خۆی وەرگرت. تا ئەوساکە مێژوو نەیتوانی بەتەواوەتی ریشەی هەموو پێوەندییەکانی خۆی بە کەنیسە و دەزگا ئایینییەکانەوە بچرێت.

[21] تایبەت شۆڕشی ساڵی ١٦٤٠ی ئینگلیز لەویش زیاتر شۆڕشی گەورەی فەرنسا کە مێژوو دەوری گەورەی لە خۆشکردنی ڕێگەی سەرکەوتنیدا بینی.

سەدەکانی حەڤدە ژمارەیەك لە زانایانی ئەورووپا هەولیان دا ئالوگۆڕەکانی ناو کۆمەڵ بە یاساکانی سروشتەوە ببەستنەوە. سکرتێری بێکون و هاوڕێی گالیلۆ گالیلی فەیلەسووفی بەناوبانگی بەریتانی تۆماس هۆبز (Hobbs) (١٥٨٨ _ ١٦٧٩) دەیگوت دەوڵەت دەستکردی ئادەمیزاد خۆیەتی نەك هێزێکی تری نەبینراو وەك پاشایان و دەست و پێوەندەکانیان دەیانویست بیسەلمێنن. هۆبز دامەزرێنەری دامودەزگای میری و رواوە گەورەکانی ژیانی بەم جۆرە لێك دەداتەوە:

سروشت هەموو شتێکی داوە بە هەموو کەس. لەبەر ئەوەش کە خەڵك لەبەردەم سروشتدا یەکسانن و هەمان کات بە بێبەرهەمی سروشت ناتوانن بژین لە یەکتر بوونە گورگ و بەربوونە گیانی یەك. پێویستی چارەسەرکردنی ئەم خۆکوژییە خەڵکی ناچار کرد لە ناو خۆیاندا رێك بکەون و دەست لە مافە سروشتییەکانی خۆیان هەڵبگرن و دەزگای میری بۆ پاراستنی ئاسایش و رێکخستنی پێوەندی نێوانیان دابمەزرێنن. بەم جۆرە، وەك هۆبز دەڵێت، بەرەڵلایی نەماو خاوەنێتی شتومەك و کەل وپەل پەیدا بوو.

بێگومان ئەو بۆچوونەی هۆبز لە کەلێن و کەموکورتی گەورە بێبەش نییە، بەڵام گرنگ تێیدا ئەوەیە کە "بەچاوی مرۆڤ" سەیری میری دەکات و بێهیچ پەنا جڵەوی دامەزراندنی و بەڕێوەبردنی دەزگاکانی دەداتە دەست ئادەمیزاد نەك لایەنێکی تر.

هەر ئەو دەوروبەردش بە هەمان دەستوور زانای هۆڵەندی گرۆتیۆس (Grotius) (١٥٨٣ _ ١٦٤٥) سوور بوو لەسەر ئەوەی کۆمەڵ بەرهەمی رێککەوتنی خەڵکە لەسەر بنچینەی بەرژەوەندی گشتی کە رێگەی بۆ دامەزراندنی دامودەزگای میری خۆش کرد.

گەر دەوری گەورەی دامودەزگای میری لە دروستکردنی رووداوی مێژووییدا بهێنینەوە یاد ئەوسا کە باشتر لەوە تێدەگەین چۆن ئەم جۆرە سەرنج و لێکدانەوانە مێژوویان زیاتر لە زانست نزیك خستەوە، تایبەت لە رێگەی دیارکردنی یەکێك لە هێزە بزوێنەرە گەورە راستەقینەکانی.

کۆتایی سەدەکانی حەڤدە و سەرەتای یەکەمی سەدەکانی هەژدە ڤیکۆ (Vico)ی زانای ئیتالی (١٦٦٨ _ ١٧٤٤) پالێکی تری بەرەوپێشی زانستی مێژووەوە نا. فەیلەسووفی کۆمەڵایەتی و مێژوو ڤیکۆ لەو بڕوایەدا بوو کە دەتوانرێت مێژووی ئادەمیزاد بخرێتە بەر پێوانە و لێکدانەوەی زانست. لەگەڵ ئەوەش کە سڵی زۆری لە کەنیسە دەکردەوە بۆ خۆی گەلێک رای نوێی دەربڕی و هەوڵی دا یاسا بزوێنەرەکانی رووداوی مێژوویی لەبەر رۆشنایی لێکۆڵینەوەی بەراوردی ئایین و داب و نەریت و رژێمی سیاسی و کۆمەڵایەتی گەلانی کۆن و سەدەکانی ناوەڕاستدا دەستنیشان بکات. یەکێك لەو ئەنجامە سەرەکییانەی ڤیکۆ پێی یان گەیشت ئەوە بوو کە مێژووی ئادەمیزاد دەقاودەق چەشنی سروشت بە زەبری ژمارەیەکی زۆر یاسای چەسپاو دەبزوێت و دەگۆڕێت.

ڤیکۆ هیچ جیاوازییەکی لە نێوان گەلاندا نەدەبینی، دەیگوت هەموویان وەك یەك قۆناغەکانی مێژوو دەبڕن ئەگەرچی جیاوازیش لەنێوان مەڵبەندی جوگرافی و رەگەزیاندا هەبێت. بەلای ئەوەوە پەیدابوونی خێزان و ئاڵوگۆڕەکانی، دروستبوونی زمان و بەرەوپێش چوونی ، جۆری بیرکردنەوە و گۆڕانی، دامەزراندنی دامودەزگای سیاسی و پتەو یان لاوازبوونی لای گشت گەلانی جیهان یەك ریبازیان بڕیوە یان دەیبڕن.

ئەم بۆچوونە ڤیکۆی خستە سەر بیری دەوری مێژوو کە تا ئیمڕۆش بەشێکی زۆر لە مێژووناسانی رۆژئاوا بڕوایان پێیەتی و لە نووسینەکانیاندا هەر یەکەیان بە جۆر و شێوازێك پەیڕەوی دەکەن. بەلای ڤیکۆوە مێژوو بریتییە لە چوار قۆناغ، یەکەمیانی ناو ناوە "باری دڕندەیی" کە گوایە هێشتا مێژووی تێدا دروست نەبووە. دووەمیان "چەرخی خواکان". کە گوایە خێزان و زمان و ئایین و سەرتوێژێکی یاسای تێدا پەیدا بووە. سێیەمیان "چەرخی پاڵەوانان"ە کە گوایە ئەریستۆکراتەکان دەسەڵاتیان تێدا گرتۆتە دەست و رژێمی دەرەبەگی پەیدا بووە و خەباتی خوێناوی هەژاران دژی دەرەبەگان دەستی پێکردووە. دواقۆناغیشی ناو ناوە "چەرخی ئادەمی" کە گوایە لەو قۆناغەدا بیری

ئادەمیزاد بۆ دامەزراندنی کۆمار و "رژێمی پاشایەتی مرۆڤانە" دەچێت کە شار لە سایەیاندا پەرەدەسێنێت و بیر گەشە دەکات. دوای برینی ئەم قۆناغانە گوایە کۆمەڵ دەکەوێتە هەرەسهێنان و ئینجا دەڕووخێت و دیسان لەسەرەوە دەست پێدەکاتەوە. و بەپێی ڤیکۆ ئادەمیزاد هێزی بزوێنەری سەرەکی ئاڵوگۆڕی گشت قۆناغەکانە.

ئەم تیۆرییەی ڤیکۆ لای مێژوونووسانی دوای خۆی کرایە دەورەی شارستانەتی کە بەپێی لێکدانەوەی لایەنگرانی هەموو ژیانێکی ژیاری، وەك ئادەمیزاد، دەبێت بەرەو نەمان سێ قۆناغ ببڕێت: منداڵی، لاوی، پیری.

دەسکەوتی گەورەی ئەمجۆرە بیروباوەڕانە ئەوەیە کە شارەزایان مێژوویان داوەتە دەست ئادەمیزاد خۆی و بە پەرۆشەوە ویستوویانە هێزە بزوێنەرەکانی لە ڕێچکەی خودی ژیان و دیاردەکانیدا بەدی بکەن.

زانیاری پەروەرانی سەدەکانی هەژدە پایەی ئادەمیزادیان لە دروستکردنی رووداوی مێژووییدا ئەوەندەی تر بەرز کردەوە. کەس تا ئەو سەردەمە وەك ئەوان بە پەرۆشەوە بەدوای یاسا بزوێنەرەکانی مێژوودا نەگەڕا.

هەرچەندە ڕێبازی فەلسەفی زانیاری پەروەری لە فەرەنسا لە هەموو شوێن زیاتر دەنگی دایەوە و پەرەی سەند [٢٢] بەڵام رەگ وریشە سەرەتایی لەو دوو وڵاتەدا سەریان دەرهێنا کە یەکەم و دووەم شۆڕشی بۆرجوازییان تێدا بەرپار بوو، واتە لە هۆڵەندا و ئینگلتەرا [٢٣] بۆ وێنە مێژوونووس و فەیلەسووفی هۆڵەندی، داهێنەری زانیاری یاسای نێوان دەوڵەتان گرۆتیۆسی ناوبراو [٢٤] بەر لە زۆربەی رووناکبیرانی ئەورووپا کەوتە باسی مافە

---

[٢٢] سەدەی هەژدە زانیاری پەروەردەی گشت ئەورووپای رۆژئاوای گرتەوە و دوای ئەوێ پڕیشکی گەیشتە زۆر جێگەی تر. سەدەی نۆزدە و سەرەتای سەدەی بیست لە رۆژهەلاتیش بە توندی دەنگی دایەوە.

[٢٣] یەکەم شۆڕشی بۆرجوازی لە جیهاندا ناوەندی سەدەی شازدە لە هۆڵەندا بەرپار بوو، بەڵام کەم دەنگی دایەوە. دووەم شۆڕشی بۆرجوازی ساڵی ١٦٤٠ لە ئینگلتەرا دەستی پێکرد و زیاتر دەنگی دایەوە.

[٢٤] دەربارەی گرۆتیۆس و هۆبس بڕوانە لاپەڕە ٥٧ _ ٥٨.

سروشتییەکانی ئادەمیزاد. بەلای گرۆتیۆسەوە دروستبوونی کۆمەڵ بەرهەمی ڕێککەوتنی خەڵکە و لەناو خۆیاندا بە هیوای پاراستن و بەڕێوەبردنی باشتری بەرژەوەندی هەر یەکەیان. بۆیە کە بە هیچ جۆر ناشێت کەس دەستدرێژی بکاتە سەر ئازادی و ماڵ و موڵکی یەکێك یان دەستەیەکی تر. گرۆتیۆس بە هەمان دەستوور سەیری دامەزراندنی دەوڵەتی دەکرد و کە بۆ کاتی خۆی سەرکێشییەکی گەورە بوو لە ئاستی کەنیسەدا.

وەك بەر لە ئێستا باسمان کرد فەیلەسووفی بەناوبانگی بەریتانی تۆماس هۆبز[٢٥] لە هەمان قوژبنەوە دەیڕوانییە دیاردەکانی ژیان.

ئەم چڕۆیە لە سەدەکانی هەژدەدا بە تەواوەتی کرایەوە. ڕووناکبیرە پێشکەوتووەکانی ئەو سەردەمە (جان جاك ڕۆسۆ و ڤۆلتێر و کانت[٢٦] و گەلێکی تر) دەرویشانە لەو بڕوایەدا بوون کە لە مێشك و عەقڵ و هۆش بەولاوە هیچی تر نییە بتوانێت پێوەندی نێوان شت و ڕووداوێك لێك بداتەوە. پێیان وابوو کار نییە جڵەوی بەدەست عقڵەوە نەبێت[٢٧]، عەقڵیش گەر باش پەروەردە بکرێت هەمیشە بەلای چاکەدا خۆ دەشکێنێتەوە . ئا لێرەدا بەرەوپێشچوونی ڕەوڕەوی مێژوو لە بیری زانیاری پەروەرانی سەدەکانی هەژدەدا خۆی دەنوێنێت. ئەوان سوور بوون لەسەر ئەوەی مێژوو ڕاناوەستێت، هەمیشە بە زەبری "یاسای سروشت" و هێزی تەلیسماوی عەقڵ بەرەوپێش دەڕوات. لەخۆوە نەبوو کە زانای فەرەنسی جان ئەنتوان کۆندەرسێ (١٧٤٣ _ ١٧٩٧) یەکێك لە بەرهەمەکانی خۆی ناونا "وێنەی نیگارە مێژوویییەکانی بەرەوپێشچوونی عەقڵی ئادەمیزاد".

---

[٢٥] دەربارەی گرۆتیۆس و هۆبز بڕوانە لاپەڕە ٥٧ _ ٥٨.

[٢٦] ژمارەیەك لە ڕووناکبیرانی سەدەی هەژدە لە نووسینەکانیاندا وشەی "زانیاری پەروەر"یان بەکارهێناوە کە ڤۆلتێر یەکێکیانە، بەڵام وەك زاراوە دوای وتارێکی فەیلەسووفی ئەڵمانی کانت بە ناوی "زانیاری پەروەری چییە"وە وەك زاراوە جێگەی خۆی گرت.

[٢٧] بۆیە کە زۆر جار بە سەدەی هەژدە دەگوترێت "چەرخی عەقڵ"

لایەنگرانی ڕێبازی زانیاری پەروەری دەیانگوت عەلقە جیاوازەکانی مێژوو یەك زنجیرەی گشتی پێك دەهێنن کە ئەویش مێژووی سەرتاپای ئادەمیزاد و جیهانە. فەیلەسووفی فەرەنسی بەناوبانگ، خاوەنی ژمارەیەك بەرهەمی مێژوویی[28] فرانسوا ماری ڤۆلتێر (١٦٩٤ _ ١٧٧٨) سوور بوو لەسەر پێویستی دانانی مێژووی گشتی ئادەمیزاد کە بەلایەوە یەکیەتی چارەنووسی هەموویان لەبەریەك کۆدەکاتەوە. هەر ئەوەش پاڵی بە ڤۆلتێرەوە نا وێڕای ئەورووپا بایەخ بە مێژووی ئاسیا و ئەمریکا و ئەفریقاش بدات.

زانیاری پەروەران بەر لە هەمووان ڤۆلتێر بە چاوی زانست سەیری مێژوویان دەکرد، بایەخی زۆریان بە سەرچاوە دەدا. جگە لە ژیاننامەی میر و پاشایان ئاڵوگۆڕ و پێوەندی کۆمەڵایەتی و باری ئابووری و دەسکەوتی زانیاری و گەلێك رووی تری ژیان سەرنجیان ڕاکێشا. هەمان کات زانیاری پەروەران بایەخی زۆریان دا بە کاری شوێنی جوگرافی بۆسەر رووداوی مێژوویی. رووناکبیری ناوبانگی فەرەنسی شارل لوی مۆنتسکیۆ (١٦٨٩ _ ١٧٥٥) دەیگوت خاك و خۆڵ و ئاو و هەوا کاری زۆر دەکەنە سەر شێوازی رژێمی سیاسی.

زانیاری پەروەران کە دوژمنی باوە کوشتەی رژێمی دەرەبەگایەتی بوون مێژوویان کردە یەکێك لە داردەستە کاریگەرەکانیان بۆ ڕیسواکردن و هەڵتەکاندنی دامودەزگای ئەو رژێمە. دیارە هەر بەو جۆرەش، وەك دەیانگوت، مێژوو دەتوانێت دەوری گەورە لە پەروەردەکردنی عەقڵ و دامەزراندنی رژێمی بێ‌قسووردا ببینێت، چونکە وەك دەیانگوت، مێژوو "قوتابخانەی رەوشت و سیاسەتە". زانیاری پەروەران دەیانویست دوا موی پێوەندی نێوان کەنیسە و مێژوو بپچڕێنن، بە چاوی نزم سەیری سەدەکانی ناوەڕاستیان دەکرد چونکە رۆژگاری برەوی کەنیسە و رژێمی دەرەبەگی بوون کە بەپێی قسەی ئەوان لە

---

[28] وەك "فەلسەفەی مێژوو"، "مێژووی فەرمانڕەوایی لویسی چواردە لویسی پازدە"، "مێژووی روسیا لە رۆژگاری پەترۆسی گەورەدا" و چەند بەرهەمێکی تر.

کۆت و زنجیر و خوێن بەولاوە شتێکی تری ئەوتۆیان بە خۆیانەوە نەبینیوە. مێژوونووسی بەریتانی ئەدوارد گیبۆن (١٧٣٧ _ ١٧٩٧) کە تا ئیمرۆش قیبلەنمای گەلێك مێژوونووسی رۆژهەلاتە دەیگوت کەنیسە هەستی نیشتمانپەروەری لە گیانی مرۆڤدا ریشەکێش دەکات.

رێبازی زانیاری پەروەری لە سەدەکانی ڕابردووشدا لە بەرهەمی ژمارەیەك مێژوونووسی بەناوبانگدا رەنگی دایەوە، وەك زانای ئەڵمانی فەردریك کریستۆف شلۆسەر (١٧٧٦ _ ١٨٦١) کە نووسینەکانی ئاشکرا شەقڵی یەکیەتی مێژوویان پێوە دیارە، وەك کتێبی "مێژووی سەدەکانی هەژدە" کە ساڵی ١٨٢٣ یەکەم دوو بەرگی لێ بڵاوکردەوە و کتێبی "مێژووی جیهان" کە ١٩ بەرگە و لە نێوان ١٨٤٤ و ١٨٥٧دا بڵاوی کردنەوە. لە نووسینەکانیدا شلۆسەر زۆر بە توندی بەرپەرچی ئەو هێرشە فراوانەی دایەوە کە تاقمێك نووسەری کۆنەپەرستی سەدەکانی نۆزدە کردیانە سەر زانیاری پەروەری و دەسکەوتەکانی شۆڕشە بۆرجوازییە گەوەرەکانی ئەوروپا.

جۆرج گۆتفرید گێرڤینوس (١٨٠٥ _ ١٨٧١) کە یەکێك بوو لە قوتابیانی شلۆسەر تەنها بە نووسین پاڵی بە رەورەوەی مێژووەوە نەنا، بەڵکو بە کرداریش. لەسەر بیروباوەڕی لە زانکۆ دوورخرایەوە، ساڵی ١٨٤٧ دەستی کردە بڵاوکردنەوەی رۆژنامەی بەناوبانگی ئەڵمانی "Deutsche Zeitung" کە دروشمی سەرەکی دامەزراندنی رژێمی یەکگرتووی نەتەوەیی پەرلەمانی بوو. مێژوو لای گێرڤینوس بۆ پێشەوە بەرەو چەسپاندنی ئازادی و سەربەستی دەڕوات.

زانیاری پەروەری کە بۆ قۆناغی خۆی هەنگاوێکی گەورە بوو بۆ پێشەوە دەبوو و تووشی کۆسپ و ناحەزی زۆر بێت. رۆمانسییەکانی سەدەی نۆزدە لە هەمووان زیاتر بەرهەڵستی ئەو رێبازەیان کرد.

ڕێبازی ڕۆمانسی
لە مێژوودا

دوو ڕێبازی ڕۆمانسی. ئاشتی لای مایستەر. شاتۆبریان. دەسکەوتەکانی ڕێبازی ڕۆمانسی. بیۆک ونیبور. قوتابخانەی رانکە. هێلێنیزم.

ناحەزانی زانیاری پەروەری کە بە ڕۆمانسی ناویان دەرکردووە[٢٩] سەدەکانی نۆزدە بە هەموو توانایانەوە کەوتنە پەلاماردانی بیروڕای زانایانی ئەو ڕێبازە. ئەمان، بە پێچەوانەی ئەوانەوە، داب و نەریتی ڕابردوو کەوتە خولیایانەوە، شەیدای سەدەکانی ناوەڕاست و دوژمنی باوەکوشتەی شۆڕشی فەرەنسی بوون[٣٠]. بەڵام لەو سەرنجەیاندا ڕۆمانسییەکان دوو جۆر بوون، جۆرێکیان لە دەستەکانی سەرەوەی کۆمەڵ بوون، ئەوانەی

---

[٢٩] ئەو ڕێبازە ناوی "ڕۆمانتیزم" (Romantism)ە.

[٣٠] بەشێکی زۆر لە ڕۆمانسییەکان، ئەوانە بوون کە کاتی خۆی لەتاو شۆڕشی فەرەنسە هەڵهاتبوونە وڵاتی تر.

شۆڕشی فەرەنسی و رێبازی زانیاری پەروەری زۆری لێ سەندنەوە، بەشەکەی تریشیان لە چین و دەستەکانی خوارەوە کۆمەڵ بوون، ئەوانەی شۆڕشی فەرەنسی شتێکی ئەوتۆی بۆ نەکردن.

دیارە رۆمانسییەکان دەبوو دەست لە کاری زانستی مێژووش بدەن. لەمەدا دیسان سەرنجی رۆمانسییەکان وەك یەك نەبوو، لیبڕالییەکانیان پاڵیان بە رەوڕەوەی مێژووەوە نا، کەچی کۆنەپەرستەکانیان ویستیان بەرو دواوەی بگێڕنەوە.

رۆمانسییە کۆنە پەرستەکان دەنگیان زوڵاڵ بوو. نووسەری فەرەنسی جۆزێف دی مایستەر (Maister) (١٧٥٣ _ ١٨٢١) هەست و هۆش و قەڵەمی بۆ خزمەتی رژێمی دەرەبەگی پاشا زۆردارەکانی ئەو سەردەمەی ئەورووپا تەرخان کرد. کۆنەپەرستی مایستەر گەیشتبووە رادەی پشتگیری لێ کردنی دادگاکانی پشکنین[٣١] کە پەڵەیەکی رەشی یەکجار گەورەن لە مێژوودا. لە سەرەتای سەدەکانی ڕابردوودا، دوای ئەوەی زۆربەی خەڵك وایان لێ هاتبوو قێزیان لە کرداری پاپاکان و هەڵپەیان لە پێناوی دەسەڵاتی سیاسیدا دەهاتەوە ئەو داوای دامەزراندنی رژێمی فیدراڵی پاشا کاتۆلیکەکانی ئەورووپا بە سەرکردایەتی پاپا دەکرد. لە کتێبی "شەوانی پەترسبورگ"دا مایستەر ئاشکرا چەپڵەی بۆ شەڕی نێوان دەوڵەتان لێ دەدا، بەلای ئەوەوە ئاشتی سەراوێکی دووری بیابانێکی پان و بەرینە.

نووسەری فەرەنسی فرانسوا شاتۆبریان (Chateaubriand) (١٧٦٨ _ ١٨٤٨) لە رۆژی یەکەمەوە دژی شۆڕشی گەورەی فەرەنسە وەستا و ناچار پەنای بردە بەر ئینگلتەرە. لە بەرهەمەکانیدا بە پێچەوانەی زانیاری پەروەرانەوە سەیری شوێنی مرۆڤی لە ژیانی کۆمەڵدا دەکرد. سیاسی چالاکی ئینگلیز ئەدمۆند بورك (Burke) (١٧٢٩

---

[٣١] محاكم التفتيش.

_ ١٧٩٧) هەرچەندە دژی بەهێزبوونی دەسەڵاتی پاشا بوو، نووسینی دژی جۆرجی سێیەم و وەزیرەکانی هەبوو، لایەنگری رێککەوتن بوو لەگەڵ شۆڕشگێڕانی ئەمریکادا، کەچی لەگەڵ ئەوەش دژی شۆڕشی فەرەنسە بوو. بورك چەند کتێبێکی بۆ ئەو باسە تەرخان کردووە.

لەگەڵ هەموو هەڵەکانیاندا ئینجا رۆمانسییەکان دەوریان لە دۆزینەوەی چەند یاسایەکی زانستی مێژوودا بینی. بەپێی بیروڕای ئەوان روونکردنەوەی مێژوو پێویستە لە رێگەی لێکۆڵینەوەی بەسەرهاتی گەل و نەتەوەوە بێت نەك لێکدانەوەی کردار و چالاکی سەردارێك یان فەرمانڕەوایەکی ناودار. هەروەها بەپێی بۆچوونی ئەوان هەر گەلێك مێژووی تایبەتی خۆی هەیە، لەبەر ئەوە پێویستە مێژوونووس تەنها لە مێژووی نەتەوەیی وردبێتەوە. بەلایانەوە عەڵقەکانی قۆناغی جیاوازی ئەو مێژووە پێکەوە بەستراون و دواقۆناغ هەمیشە بەرهەمی بەرەوپێشچوونی قۆناغەکانی پێش خۆیەتی. رۆمانسییەکان لەو قوژبنەوە رەخنەی بەجێیان دەگرت. بێگومان سەدەکانی ناوەڕاست تەنها تاریکستان نەبوون، لاپەڕە و لایەنی روناکیشیان هەبوو، وانەبوایە ئادەمیزاد نەیدەتوانی پێبنێتە قۆناغێکی پێشکەوتووترەوە. رۆمانسییەکان دەیانگوت ئمڕۆی هەر گەلێك بەرهەمی ئاڵوگۆڕێکی دوور و درێژی لەسەرخۆی ڕابردووە.

رۆمانسییەکان بایەخی زۆریان بە مێژووی یاسا و دامودەزگای میری و فۆلکلۆر و سەرچاوەی کۆن دا و بەو کارەیان کەرەسەی باشیان بۆ لێکۆڵینەوەی قووڵی مێژوویی پێکەوەنا. گەڕانەوە بۆ بەرهەمی ئەدەبی کۆن بەنیازی روونکردنەوەی تۆماری مێژووی ڕابردوو دەسکەوتێکی گەورەی تر بوو کە رۆمانسییەکان پێشکەش بە زانستی مێژوویان کرد. بەرهەمەکانی بیۆك و نیبور و رانکە و ژمارەیەك مێژوونووسی تری ئەڵمانیا زۆر کەلێنی ئەو مەیدانەیان پڕ کردەوە. ئەدەب و مێژووی کۆن گریکی لە هەموو شت زیاتر

سەرنجی أ. بیۆکیان (Bockh) (١٧٨٥ _ ١٨٦٨) ڕاکێشا. بیۆك گەلێك دەسکەوتی نوێی لە مەیدانی هەردووکیاندا پێشکەش بە زانستی مێژوو کرد.

بارتۆڵد نیبور (Niebuhr) (١٧٧٦_ ١٨٣١) کوڕی گەڕیدە و ڕۆژهەڵات ناسی بەناوبانگی دانیمارکی کارستێن نیبورە کە لەسەدەی هەژدە داهاتۆتە گەلێك مەڵبەندی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست. بارتۆلد نیبور کە لە ئەڵمانیا ژیاوە لە چەند بەرگێکی گەورەدا بە درێژی باسی ئیمپراتۆری ڕۆمانی کردووە و گرێی زۆر لایەنی نەزانراوی مێژووی دوورودرێژی ئەو وڵاتە فراوانەی کردۆتەوە. بەرهەمەکانی نیبور سەرنجەکانی خستوویانەتە ریزی دامەزرێنەرانی لێکۆڵینەوەی ڕەخنەیی نوێی زانستی مێژوو.

قوتابخانەی بەناوبانگی ڕانکە یەکێکە لە بەرهەمەکانی ڕێبازی ڕۆمانسی ئەڵمانی. لیۆپۆلد فۆن ڕانکە (Ranke) (١٧٩٥ _ ١٨٨٦) هەر چەندە تا سەرئیسقان کۆنەپەرست بوو بەڵام لە ڕێبازی لێکۆڵینەوەی مێژووییدا، لە هەڵبژاردنی ئامرازی ئەو لێکۆڵینەوەیەدا گەلێك پێش دەستی زانستیانەی کرد. بەر لە هەموو شت ڕانکە بایەخێکی یەکجار زۆری بە بەڵگە کۆنەکانی ناو ئەرشیفەکان دا. ڕانکە گەیشتبووە ئەو باوەڕە کە مێژوونووس دەتوانێت لەناو ئەو بەڵگانەدا ڕاستی بدۆزێتەوە بە مەرجێك بە چاوی ڕەختەی وردەوە سەیریان بکات. قسە و دەنگوباوی خەڵك لای ڕانکە بایەخیان نەبوو چونکە وەك دەیگوت، درۆ، خۆهەڵکێشان، پێوەنان. شاردنەوەی شتی تری وایان لێ دەوەشێتەوە. زۆربەی مێژوونووسانی ئەڵمانیا بوونە دەروێشی قوتابخانەی ڕانکە کە لە هەموو شت زیاتر بایەخی بە مێژووی سیاسی و یاسا دەدا. هەرچەند ڕانکە بۆ خۆی تێکەڵکردنی سیاسەت و زانستی مێژووی لای بەجێ‌نەبوو، کەچی قوتابییەکانی ئەو تێکەڵکردنەیان بەلاوە پەسند و پێویست بوو. گوستاڤ درۆیزێن (Droysen) (١٨٠٨ _ ١٨٨٤) کتێبێکی پێنج بەرگی تەنها بۆ باسی "مێژووی سیاسەتی پروسیا" تەرخان کرد. درۆیزێن تەنانەت لەو بەرهەمانەشیدا کە لە ڕووداوەکانی یۆنانی کۆن دەدوێن

کوێرانە سەیری هەستی بایەخی نەتەوەییان دەکرد و دەسەڵاتی میریان بەهێزی بزوێنەری بە رووداوی مێژوو دادەنا و تەنها بە مێژووی سیاسی داوە. چ ئەو و چ هاوەڵەکانی شێری مەیدان بەلایانەوە تەنها دەوڵەتی پروسی بوو، لە فەرهەنگی ئەواندا پیاوی دانا و دانسقە و لە فەرەدرێکی گەورە و بسمارك و ئەوانەی وەك ئەوان بوون بەولاوە کەسێکی تر نەبوو. لەگەڵ ئەو بەرچاو تەسکی یەشیاندا مێژوونووسانی قوتابخانەی رانکە، وەك رانکە خۆی دەوریان لە پێشخستنی مێژوودا کەم نەبوو. درۆیزین یەکەم کەسە زاراوەی هێلێنی[32] بەکارهێناوە و کەلێنێکی گەورەی مێژووی یۆنانی کۆنی پڕ کردۆتەوە، بە تایبەت لەو کتێبەدا کە لە دوو بەرگدا بە ناوی "مێژووی هێلنیزم"ەوە بلاوی کردۆتەوە.

سەدەی نۆزدە جگە لە رێبازی رۆمانسی گەلێك رێبازی رووناکبیری کاریگەری تری بەخۆیەوە بینی کە هەر یەکەیان بە جۆرێك پەلری بۆ زانستی مێژوو هاویشت.

---

[32] مەبەست لە هێلێنی (هێلێنیزم Hellenism) مێژووی رۆژهەڵاتی دەریای سپی ناوەڕاستە لە رۆژگاری دەسەڵاتی ئەسکەندەرەوە لەو ناوچەیەدا تا داگیرکردنی میسر لەلایەن رۆمانەکانەوە، واتە لە دەوروبەری کۆتای سەدەی چوارەمی پێش عیساوە تاوەکو ساڵی ٣٠ی پێش عیسا. مەبەسی لە هێلێنییەکان یۆنان و مەکەدۆنییە کۆنەکانە.

مێژوو لە تەرازووی سۆشیالیزمی یۆتۆپی و ڕێبازی لیبرالیدا

سان سمیون. هێزە بزوێنەرەکانی مێژوو. خەباتی چینایەتی.

لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەدا بیروباوەڕی سۆشیالیزمی یۆتۆپی[٣٣] کە ئەوسا برەووی زۆر بوو مێژووشی گرتەوە. بایەخدانی سان سیمۆن (١٧٦٠ _ ١٨٢٥) و شار فۆرییە (١٧٧٢ _ ١٨٣٧) و ڕۆبەرت ئۆیین (١٧٧١ _ ١٨٥٨) و سۆشیالیستە یۆتۆپیەکانی تر بە چین و دەستەکانی خوارەوەی کۆمەڵ سەرنجی مێژوونووسانی زیاتر بۆ ڕاکێشان. هەرچی سان سیمۆنە لە باسی خەباتی چینایەتی وەك هێزی بزوێنەری مێژووی ئینگلتەرا و فەرەنسای لێك دایەوە. دوای لێکۆڵینەوە و بەراورد زانایانی ڕێبازی سۆشیالیزمی یۆتۆپی هاتنە سەر ئەو بڕوایەی کە ئادەمیزاد قۆناغی جیاوازی پێش خۆی پێشکەوتووترە، کە

---

[٣٣] سۆشیالیزمی یۆتۆپی (الاشتراکیة الطوباویة، الاشتراکیة المثالیة) یەکێکە لە ڕێبازەکانی سۆشیالیزم کە لە سەدەی شازدەوە پەیدا بووە، بە ناوی کتێبی "یۆتۆپیا"ی تۆماس مۆرەوە ناونراوە. ڕابەرانی ئەم ڕێبازە لە ئاسمانی بەرزی خەیاڵدا بەهەشتیان بۆ مرۆڤ دامەزراندووە.

ئاڵوگۆڕی مێژوویی و بەرەوپێشچوونی بەپێی کات و شوێن دەگۆڕێت و ئەو گۆڕانەش دەبێتە هۆی لەدایکبوونی هەمە جۆر دامودەزگای نوێ، کە باری ئابووری و ناکۆکی چینایەتی و بیروهۆشی ئادەمیزاد و فەلسەفە هێزی بزوێنەری بنەڕەتی رووداوی مێژووین، کە دوارۆژ بۆ سۆشیالیزمە.

وەك وتمان سان سیمۆن لە هەمووان زیاتر باسی خەبات و ناکۆکی نێوان چینەکانی کۆمەڵی دەکرد. سان سیمۆن دوای لێکدانەوە و یەکالاکردنەوەی رووداوەکانی شۆڕشی گەورەی فەرەنسا لە بایەخی مێژوویی ئەو خەباتە تێگەیشت.

شایانی باسە بۆچوونەکانی سان سیمۆن کاریان کردە سەر ژمارەیەك مێژوونووسی لیبڕالی ئەو سەردەمەی ئەورووپا. ئۆگۆستین تییری (Thierry) (١٧٩٥ _ ١٨٥٦) خۆی بە کوڕی هەڵبژاردەی سان سیمۆن دادەنا، بۆ ماوەیەکیش سکرتێری بوو. تییری دەیگوت پێویستە مێژوو "ژیاننامەی کۆمەڵانی خەڵك" نەك "ژیاننامەی میری" بێت، دەیگوت گەل هەوێنی رووداوی مێژووییە، خەباتی بۆرجوازی و جوتیار دژی دەرەبەگ و کەنیسە ناوەرۆکی ئاڵوگۆڕی یە. تییری لە رادەبەدەر بایەخی بە شێوازی نووسینی مێژوویی دەدا. گێڕانەوەی ڕابردوو بە زمانێکی رازاوەی شیرین و پتەو لای تییری ئەرکی یەکەمی مێژوونووسە. بایەخدانی زۆری بە خەباتی چینایەتی وای لە یەکێکی وەك مارکس کرد ناوی بنێت "باوکی خەباتی چینایەتی لە زانستی فەرەنسیدا".

فرانسوا پییر گیزۆ (Guizot) (١٧٨٧ _ ١٨٧٤) مێژوونووسی فەرەنسی هەرچەندە لایەنگری ڕژێمی پاشایەتی بوو بەڵام لە نووسینەکانیدا بە ئاشکرا پەنجەی بۆ خەباتی چینایەتی وەك هێزێکی بزوێنەری رووداو رادەکێشا. بۆ وێنە شۆڕشی فەرەنسا بەلایەوە ئەنجامی ناکۆکی و خەباتی نێوان "ئەشراف و چینی سێیەم" بوو. لە کتێبی "مێژووی ژیاری فەرەنسا"دا بەدرێژایی باسی دەوری سەرەکی چینی بۆرجوازی لە رووخاندنی ڕژێمی دەرەبەگی ئەو وڵاتەدا کردووە. گیزۆ بە داهێنەری تیۆری "خەبات لە

نێوان سەرکەوتوو و ژێرکەوتوو"دا دادەنرێت کە لە سەدەی نۆزدەدا گەلێك کاری کردە سەر مێژووناسانی ئەورووپا.

ئەدۆلف تییێر (Tiers) (١٧٩٧ _ ١٨٧٧) لەگەڵ ئەوەش کە دەستی بە خوێنی لایەنگرانی "کۆمۆنەی پاریس" سوور بوو[٣٤] بەڵام مێژوونووسێکی گەورەی سەردەمی خۆی بوو. "مێژووی شۆڕشی فەرەنسا"ی تییێر ١٠ بەرگە. لەو بەرهەمەیدا تییێر خەباتی چینایەتی کردۆتە بەردی بناغەی ڕووداوەکانی شۆڕش.

بێگومان ئەو زانایانە و هاوەڵەکانیان دەوریان لە بەرەوپێشبردنی زانستی مێژوودا بینی، بەڵام بەرامبەر بەوە هەڵەشیان زۆر بوو. هی وایان هەبوو زوو هەڵوێستی خۆی دەگۆڕی. گیزۆ لە بەرگی یەکەمی "مێژووی شۆڕشی بەریتانی"دا ڕووداوە شۆڕشگێڕییەکانی ساڵی ١٦٤٠ بەرز نرخاندوە، هەڵواسینی شارلی یەکەمی پاشای ئەو سەردەمەی ئینگلیتەرای بە کارێکی ڕەوا لەقەڵەم داوە، کەچی لە دوا بەرگەکانی هەمان بەرهەمیدا پاشگەز بۆتەوە و هەڵواسینی شارلی بە کارێکی بێجێ و نالەبار داناوە. ئەدۆلق تییێر بەر لە مردنی زۆر شوێنی "مێژووی شۆڕشی فەرەنسا"کەی گۆڕی. وێڕای ئەوە تییێر هەمیشە لەگەڵ سەرکەوتوو بوو، ئەوەی خستییە گێژاوی هەڵسەنگاندنی لەیەك نەچوو. ئوگەستین تییێری بە پێچەوانەی هاوبیرەکانی یەوە سەیری مێژووی سەدەکانی ناوەڕاستی دەکرد، واتە بە دەستووری زانیاری پەروەران تەنها زۆرداری و خوێنڕێژی لەو مێژوودا دەبینی.

گەلێك مێژوونووسانی سەدەی نۆزدە زۆر یان کەم کەوتنە ژێر کاریگەی بیروڕای هیگل و مارکسەوە، بەتایبەت مێژوونووسە لیبرالییەکان کە جارێکی تر دێینە سەر باسیان.

---

[٣٤] ساڵی ١٨٧١ کە "کۆمۆنەی پاریس" دامەزرا ئەدۆلف تییێر سەرۆك دەوڵەت بوو، لەشکری فەرەنسا بە فەرمانی ئەو کۆمۆنەی لە خوێندا نقوم کرد.

مێژوو لای هیگل و مارکس

یۆنانی کۆن لای هیگل. ناکۆکییەکانی ناو کۆمەڵ. گیانی گەل. دیسان خەباتی چینایەتی.

سەدەکانی نۆزدە کەس نەیتوانی بە رادەی فەیلەسووفی بەناوبانگی ئەڵمانی جۆرج ولهێلم فەرەدریك هیگل (١٧٧٠ _ ١٨٣١) کار بکاتە سەر مێژوونووسانی ئەورووپا. هیگل، وەك ئێنگلس دەڵێت، یەکەم کەسە هەوڵی داوە ئاڵوگۆڕە ناوخۆکانی مێژوو دەستنیشان بکات. هیگل زۆر زوو کەوتە بایەخدان بە مێژوو کە بەلای ئەوەوە لە سەردەمی گرێکەکان (یۆنانە کۆنەکان)ەوە دەست پێدەکات. سەرەتا هیگل بە چاوی لانەی ئازادی و دیموکراسی سەیری یۆنانستانی دێرینی دەکرد. قۆناغی دووەمی زۆرداری و بێسانی لەگەڵ نەمانی شارستانیەتی گرێکەکاندا دەست پێدەکات و بە سەردەمی خۆی (هیگل) کۆتایی دێت.

لە قۆناغی سێیەمدا دەبێت ئازادی و سەربەستی ئادەمیزاد بگەڕێتەوە دۆخەکەی جارانی، واتە ڕۆژگاری گریکەکان.

زۆری نەبرد هیگل دەرکی بەوە کرد کە تەنانەت ئەو ڕۆژگارەش ئازادی ڕاستەقینە لەئارادا نەبوو، هەزاران کۆیلە لەژێر سایەی گریکەکاندا گیرۆدەی دستی زوڵم و زۆر و چەوساندنەوە بوون. کەواتە دەبوو خۆری شارستانەتی یۆنانستانی کۆن ئاوا بێت، ئاوابوونیشی بۆ پێشەوەچوونی بەدەمەوە بوو. بەهەمان دەستوور هیگل ڕژێمی دەرەبەگی و هەموو سەدەکانی ناوەڕاست نرخاند. هەر ئەوەش بۆ خۆی وای لێ کرد بە گەرمی پێشوازی شۆڕشی گەورەی فەرەنسا بکات و تەنانەت پێی خۆش بێت کە لەشکری ناپلیۆن هاتە ناو خاکی ئەڵمانیای نیشتمانییەوە چونکە لەو وابوو هاتنی ناپلیۆن دەبێتە هۆی هەرەسهێنانی تەواوەتی ڕژێمی دەرەبەگایەتی.

هەمان کات هیگل هەستی بە ناکۆکییەکانی ناو کۆمەڵ کرد و بە هێزی بزوێنەری بەرەوپێشچوونی مێژووی لەقەڵەم دان، تایبەت بە چاوی خۆی دەبینی چۆن لە ژێر سایەی بۆرجوازییەکانیشدا سەروەت و سامان لەلایەك و برسێتی و هەژاریش لەلایەکی تر کۆدەبنەوە. ئەم ڕاستییە کار دەکاتە سەر ڕەفتاری ئادەمیزاد کە هەمیشە عەودالی بەختیارییە، ئەنجام گۆڕین دروست دەبێت. لەمبارەیەوە هیگل نووسیویە دەڵێت: "مێژووی جیهان گۆڕەپانی بەختەوەری نییە. دەورانی بەختەوەری لەو مێژووەدا لاپەڕەی نەنووسراوەن چونکە... لەودەورانەدا ناکۆکی نەبووە". کەواتە ناکۆکی و گەڕان بەدوای سەرفەرازیدا هێزی بزوێنەری ڕووداوی مێژوویین.

هیگڵ لەوەش گەیشت کەس نییە بتوانێت ڕەوڕەوەی مێژوو بەرەوپێش بگێڕێتەوە، ئەوەی بۆ سەردەمی خۆی بۆچوونێکی ورد بوو. بەوچاوە هیگل سەیری کەوتنی ناپلیۆنی و سەرکەوتنی پاشا زۆردارەکانی ئەورووپای دەکرد. کەوتنی ناپلیۆنی بەدڵ پێناخۆش بوو، بەڵام لەوەش دڵنیا بوو کە "گەڕانەوە بۆ کۆن نییە و نابێت".

لەگەڵ ئەو هەموو بۆچوونەیدا لە مەیدانی مێژوودا تینجا لە چەند لێکدانەوەیەکدا هیگل نیشانی نەپێکاوە. لە نووسینەکانیدا باسی "گیانی گەل" دەکات کە گوایە یەکیەتی یاسا و دامودەزگای میری و ئایین و هونەر و فەلسەفە مسۆگەر دەکات و لە چواردەوری خۆی کۆیان دەکاتەوە. هەر لەو قوژبنەشەوە سەیری دەوری گەل لە پێشخستنی مێژوودا دەکات و دەڵێت گوایە لە هەر قۆناغ و سەردەمێکدا یەکێك لە گەلانی جیهان ئەرکی ئەو پێشخستنەی دەکەوێتە ئەستۆ، بەو جۆرە گیانی هەموو جیهان لەو گەلەدا کۆدەبێتەوە. هەرچی گەلانی ترە یان دەوریان لە مێژوودا تەواو بووە یان هێشتا نۆرەیان نەهاتووە. کە دێتە سەر شیکردنەوەی ئەو رایەی هیگل سەرتاپای گەلانی رۆژهەڵات لە مەیدان دووردەخاتەوە چونکە ئەوان، وەك دەڵێت، دان بە مافی تاکەکەسێکدا دەنێن کە بەسەر لوتکەی دەسەڵاتەوەیە. یۆنان و رۆمانەکانیش مافیان دەدا بە دەستە و تاقمێکی کەم. کەواتە لە ئەڵمانیەکان بەولاوە کەس لە مەیداندا نامێنێت شایەنی ئەوە بێت جڵەوی جیهان بگرێتە دەست. ئەوان، واتە ئەڵەمانیەکان، بەهۆی ئایینی عیسابییەوە گەیشتوونەتە ئەو بڕوایەی مرۆڤ بۆ خۆی چۆنە دەبێت وەها ئازاد بێت. هەمان کات هیگل رژێمی پاشایی دەستووربەندی پەسند کرد و فەرەدریکی دووەمی پاشای پروسیا بۆی بووە نموونە. لە هەمووشی خراپتر ئەوەیە کە شەڕ بە لای هیگلەوە دیاردەیەکی پێویستی ژیانی کۆمەڵە.

مارکس و ئینگلس زۆر لایەنی بیری هیگلیان دەربارەی فەلسەفە و مێژوو وەرگرت، دیوە ئاوەژووەکانیشیان هەڵگێڕایەوە. ئەمان سەرتاپای ئاڵوگۆڕی ژیانی مرۆڤ و بەرەوپێشچوونی مێژوویان بەست بە بەرهەمهێنان و هۆکانی یەوە کە جۆری جیاوازیان لە قۆناغی جیاوازدا لێ پەیدا دەبێت، گەشە دەکەن و ئینجا دەمرن تا رێگە بۆ لەهی خۆیان باشتر خۆش بکەن. یەك رێبازی بەرەوپێشچوونی مێژوو هەیە با شێواز و رووکەشیش جیاواز و رەنگاوڕەنگ بن. جیاوازی لەنێوان گەلاندا نییە، هەر یەکەیان دەتوانێت لە یەك

جۆر باری ژیاندا بە گشتی یەك دەور ببینێت. خەباتی چینایەتی لایان بڕبڕەی ئاڵوگۆڕی ڕووداوی مێژووییە، ئەنجامیشی وەرچەرخانی باری ئابووری و دەسەڵاتی سیاسییە کە لە چینێکی پاشکەوتووەوە دەچێتە دەست چینێکی پێشکەوتووتر: لە خاوەن کۆیلەوە بۆ دەرەبەگ و لە دەرەبەگەوە بۆ بۆرجوازی و لەمیشەوە بۆ پرۆلیتاریا.

لەبەر ڕۆشنایی ئەم بۆچوونایاندا مارکس و ئێنگلس زۆر ڕووی مێژووی ئەورووپای پێش سەرمایەداری و تایبەت پاش سەرمایەدارییان شی کردەوە، وەك لە کتێبی "خەباتی چینایەتی لە فەرەنسا"ی مارکس و "شەڕی جوتیاران لە ئەڵمانیا"ی ئینگلس و گەلێك بەرهەمی تریاندا بەدی دەکرێت.

بیروباوەڕی فەلسەفی هیگل و مارکس و ئێنگلس ڕێگەیان بۆ پێشکەوتنی زانستی مێژوو لە جاران خۆشتر کرد، ئەوەی لە بەرهەمی مێژوونووسانی نیوەی دووەمی نۆزدەدا ڕەنگی دایەوە.

زانستی مێژوو لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەدا

گۆڤارو ڕێکخراوی مێژوویی. پیتی هیرۆگلیفی و مێخی. مێژوونووسانی ئەڵمان. دووەم شۆڕشی ئەمریکا. بورکخاردت. مۆرگان و ماورێر.

لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەدا زانستی مێژوو هەنگاوی گەورەی بەرەوپێشەوە نا. لێکۆڵینەوی مێژوویی زیاتر بەرگی زانستی پۆشی، باسەکانی لە جاران بە ژمارە زۆر و بە ناونیشان فراوان و بە ناوەڕۆك دەوڵەمەندتر بوون. مێژوونووسان زیاتر کەوتنە بایەخدان بە سەرچاوە و کۆکردنەوەی بەڵگەی مێژوویی و بڵاوکردنەوەیان و بە کارهێنانیان بۆ ڕوونکردنەوی لایەنی جیاوازی مێژووی گەلان. مێژوو سەرنجی هەموو دەزگا زانستییەکانی وڵاتە پێشکەوتووەکانی ڕاکێشا و یەك لە دوای یەك بەشی تایبەتییان بۆ خوێندن و لێکۆڵینەوەی دامەزراند.

هەرچەندە سەرەتای دامەزراندنی کۆمەڵ و ڕێکخراوی تایبەتی مێژوونووسانی بەر پێش سەدەی نۆزدە دەکەوێت [٣٥]، بەڵام لە نیوەی دووەمی ئەو سەدەیەوە ژمارە و سەنگیان زیاتر بوو، کەوتنە کۆکردنەوە و چاپکردنی سەرچاوەی مێژوویی و بەستنی کۆنگرەی ساڵانە و بڵاوکردنەوەی ئۆرگانی تایبەتی و ئەوجۆرە چالاکییانە کە بێگومان بوونە هۆی خێراکردنی بەرەوپێشچوونی زانستی مێژوو.

هەر ئەو* دەوروبەرەش لە وڵاتە پێشکەوتووەکان ژمارەیەك گۆڤاری مێژوویی کەوتنە دەرچوون، وەك "گۆڤاری مێژوویی" کە لە دانیمارك ساڵی ١٨٤٠ و لە ئەڵمانیا ساڵی ١٨٥٩ و لە نەرویج ساڵی ١٨٧١ و لە فەرەنسا ساڵی ١٨٧٦ و لە سوید ساڵی ١٨٨١ دەست کرا بە بڵاوکردنەوەیان. ساڵی ١٨٦٣ "ئەرشیفی ڕووسی" و ساڵی ١٨٧٠ "دێرینی ڕووسیا" و ساڵی ١٨٧٥ "کۆن و نوێی ڕووسیا" و ساڵی ١٨٨٤ "گۆڤاری مێژوویی ئیتالیایی" و ساڵی ١٨٨٦ "گۆڤاری مێژوویی بەریتانی" و ساڵی ١٨٩٥ "گۆڤاری مێژوویی ئەمریکی" و بەرودوای ئەوان لە پۆلۆنیا و هەنگاریا و چەند وڵاتێکی تر ژمارەیەك گۆڤاری مێژوویی سەربەخۆ هەریەکەیان بە ناوێکەوە هاتنە چاپکردن.

پێوەندی نێوان مێژوونووسانی وڵاتانی جیهان زۆر لە جاران بەهێزتر بوو. لە هەموو لاوە مێژوونووسان کەوتنە ئاڵوگۆڕی نامە و سەرچاوە و دەسنووسی دەگمەن، ئەو کارەی بووە هۆی لەدایکبوونی گەلێك بەرهەمی نایاب. بەرەبەرە پێوەندی نێوان مێژوونووسانی جیهان شێوەی ڕێکخراوی وەرگرت. بۆ وێنە ڕۆژهەڵات ناسانی ئەورووپا ساڵی ١٨٧٣ یەکەم کۆنگرەی خۆیان لە پاریس بەست کە هەنگاوێکی گەورە و نوێ بوو لە مەیدانی زانستی مێژوودا. وەك دوایی باسی دەکەین زۆری نەبرد بە هەمان دەستوور مێژوونووسانی جیهانیش کەوتنە بەستنی کۆنگرەی تایبەتی خۆیان.

---

[٣٥] ساڵی ١٦٣٠ لە بەلجیکا یەکەم کۆمەڵی مێژوونووسان و دوای ئەو لە دانیمارك ساڵی ١٧٤٥ و ئینجا لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا ساڵی ١٧٩١ و دوابەدوای ئەوان لە وڵاتانی ئەورووپا ژمارەیەك کۆمەڵی لەوجۆرە دامەزرێنران.

هەموو ئەمانە بەسەریەکەوە شان بە شانی چەند هۆیەکی یاریدەری تر بە جارێك ڕێگەیان بۆ پێشخستنی زانستی مێژوو خۆش کرد. دەسکەوتی مێژوونووسانی نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدە زۆر و جۆراوجۆر بوو. بۆ وێنە ئارکیۆلۆجیستەکانی ئەو سەردەمە گەیشتنە گەلێك ئەنجامی گرنگ. ڕاستە زانایانی سەرەتای سەدەی نۆزدە توانییان پیتەکانی نووسینی هیرۆگلیفی [36] و نووسینی مێخی [37] کۆن بخوێننەوە، بەڵام تەنها لە نیوەی دووەمی ئەو سەدەیە بەدواوە هەرچی پێوەندیدار بوو بەو مەسەلەیەوە بە تەواوەتی ساغکرایەوە.

بۆ وێنە بازرگانی ئیتالیایی پیترۆ دیلا ڤالا یەکەم کەس بوو کە لە سەدەی حەڤدەدا هەستی کرد ئەو مێخ نیگارانەی لەسەر پاشماوە کۆنینەکان هەڵکەندارون نەقشی ڕازاندنەوە نین وەك دەڵێن، بەڵکو پتی نووسین. ساڵی ١٨٠٢ زانای ئەڵمانی جۆرج فەرەدریك گرۆتفێند (Grotefend) (١٧٧٥ _ ١٨٥٣) لە ٣٢ تەنها ٩ پیتی نووسینی مێخی خوێندەوە. بەڵام ئەو کارە گرنگەی زانای ئەڵمانی تا نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدە دەنگی نەدایەوە، ئەو کاتەی زانایان توانییان پیتەکانی تری نووسینی مێخی بە دروستی بخوێننەوە. ساڵی ١٨٥٧ چەند زانایەکی بەریتانی و فەرەنسی لە یەك کاتدا بێ ئەوەی کەسیان ئاگای لەوانی تریان بێت توانیان یەك پارچە نووسراوی ئاشووری وەك یەك بخوێننەوە وەریبگێڕینەوە سەر فەرەنسی و بەریتانی. دوای ئەوە ئیتر گومان لە

---

[36] هیرۆگلیفی لە دوو وشەی یۆنانی پێکهاتووە: (hiros) کە مانای پیرۆزە و (glyphe) کە مانای هەڵکەندراوە، بە لێکدراوی مانای نووسینی هەڵکەندراوی پیرۆز لەسەر بەرد دەگەیەنێ. کۆنترین نووسین هیرۆگلیفی میسرییەکان دەوروبەری ٥ هەزار و ٢٠٠ ساڵ لەمەوبەر بەکاریان هێناوە. زانای فەرەنسی شامپلیۆن بیستەکانی سەدەی نۆزدە پیتەکانی خوێندنەوە. هیرۆگلیفی بە نووسینی کۆنی تریش دەگوترێت، وەك نووسینی کریتی و حیثیەکان. تا ئێستەش بە نووسینی چینی و ژاپۆنی و زۆربەی گەلانی تری ڕۆژهەڵاتی دوور دەگوترێت نووسینی هیرۆگلیفی.

[37] سۆمەرییەکان یەکەم کەسن کە پتر لە ٥ هەزار ساڵ لەمەوبەر نووسینی مێخییان بەکارهێناوە و لەوانەوە بۆ زۆربەی گەلانی ڕۆژهەڵاتی نزیك و ناوەڕاست ماوەتەوە.

راستی خوێندنەوەی نووسینی مێخیدا نەما، ئەو کارەی بە تەواوەتی ڕێگەی بۆ ڕوونکردنەوەی شارستانییەتە دێرینەکانی ڕۆژهەڵات خۆش کرد.

لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەدا ئەڵمانیا ببووە پێشەنگی لێکۆڵینەوەی مێژوویی. لەوێ "قوتابخانەی مێژوویی لە ئابووری سیاسی"دا پەیدا بوو کە کاری کردە سەر لێکۆڵینەوەی ژمارەیەك لە زانایانی مێژووش، ئەوانەی کەوتنە بایەخدانی تایبەتی بەو باسانەی پێوەندییان بە ژیانی ئابووری و کۆمەڵایەتی یەوە هەیە. گەلێکیان بە وردی لە مێژووی شار و و پیشەسازی و بزووتنەوەی کرێکاران و ئەو جۆرە باسانەی سەدەکانی ناوەڕاست و سەردەمی نوێ کۆڵینەوە. گۆستاڤ شمولێر (Schmoller) (١٨٣٨ _ ١٩١٧) کە لە هەرە بەناوبانگەکانی ئەو ڕێبازە بوو گەلێك لایەنی ژیانی کۆمەڵایەتی و ئابووری ئەورووپای ڕۆژئاوای سەدەکانی ناوەڕاست و سەردەمی نوێی بۆ خستووینەتە چوارچێوەی مێژووەوە. کارل تیۆدۆر فرن ئینامە _ شتێرنێگی (_ Inama Sternegg) (١٨٤٣ _ ١٩٠٨) هاوەڵ و هاوبیری شمۆلێر توانی چەند لایەنێکی گرنگی مێژووی ئەو ئاڵوگۆڕانە ڕوون بکاتەوە. کە بە سەر خاوەنی یەتی زەوی و زاری ئەڵمانیادا هاتوون. کارل بیوخەر (Bucher) (١٨٤٧ _ ١٩٣٠) بە وردی باری ژیانی شارەکانی ئەورووپای سەدەکانی ناوەڕاستی ڕوون کردەوە. بیوخەر سەلماندی کە ژمارەی دانیشتوانی شارە گەورەکانی ئەو سەردەمە بە دەگمەن لە ٢٥ هەزار تێدەپەڕێ.

ئەم جۆرە باسانە لە دەرەوەی ئەڵمانیاش سەریان دەرهێنا. خاوەنی یەکەم گۆڤاری مێژوویی لە فەرەنسا و دامەزرێنەری "کۆمەڵەی مێژووی پاریس" و ئەندامی کۆڕی زانیاری گوستاڤ فانییز (Fagniez) (١٨٤٧ _ ١٩٢٧) چەند بەرهەمێکی دەربارەی ژیانی کۆمەڵایەتی و ئابووری فەرەنسای نێوانی سیازدە و حەڤدە دانا و گەلێك بەڵگەی بایەخداری سەبارەت بە پێوەندی بازرگانی و بەرهەمی پیشەسازی ئەو ڕۆژگارەی فەرەنسا بڵاوکردەوە. بەلای مێژوونووسی ئەمریکی فەرەدریك جاکسۆن تورنێرەوە (Turner)

(١٨٦١ _ ١٩٣٢) ئاوەدانکردنەوەی ڕۆژئاوای ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا هەوێنی زۆربەی هەرە زۆری ئاڵوگۆڕە مێژووییەکانی ئەو وڵاتە بوو. ئەو دەیگوت ڕێبازی دیموکراسی ئەمریکایی لە دەرەوە نەهاتووە، لە "دارستانەکانی خودی وڵات" خۆیەوە سەری دەرهێناوە.

لە هەمان قۆناغدا چارلس نۆستین بیرد (Beard) (١٨٧٤ _ ١٩٤٧) سەیری ڕابردووی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکای دەکرد. بیرد دژی یەکلایەنی لێکدانەوە و ڕەگەزپەرستی بوو، یەکەم مێژوونووسە کە شەڕی براکوژی ١٨٦١ _ ١٨٦٥ی ناونا "دووەم شۆڕشی ئەمریکا"[٣٨]. بیردو تورنێر هاوبیرەکانیان بەر لە کەسانی تر کەوتنە سۆراخی هۆی ئابووری ڕووداوە گەورەکانی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا.

وێڕای ئەوانەی باسمان کردن مێژوونووسە لیبراڵییەکانی نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدە لەرادەبەدەر دیموکراسی سیاسی گرێکەکانیان بەرز دەنرخاند. لەو کتێبەیدا کە بە ناوی "مێژووی یۆنان"ەوە لە ١٢ بەرگدا بڵاوی کردۆتەوە ئەو دیموکراسییە سەرنجی مێژوونووسی ڕادیکاڵی ئینگلیز جۆرج گرۆتی (Grote) (١٧٩٤ _ ١٨٧١) وەها ڕاکێشاوە کە زۆر لایەنی ژیانی کۆیلەیی ئەو قۆناغەی لەبیر بردۆتەوە، بەڵام هەمان کات گرۆت گەلێك ڕووی گرنگی مێژووی سیاسی یۆنانی کۆنی بەوردی شی کردۆتەوە و چەند بیرێکی نوێی دەربارەی هێناوەتەوە کایەوە.

مێژووی ڕووناکبیری سەرنجی ژمارەیەك لە مێژوونووسانی ڕێبازی لیبراڵی نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەی ڕاکێشا. لەم مەیدانەدا مێژوونووسی سویسری بۆرکخاردت لە هەموان زیاتری خۆی نواند. قوتابی ڕانکە و درۆیزێن بورکخاردت (Burckardt) (١٨١٨ _ ١٨٩٧) چەند بەرهەمێکی بەنرخی دەربارەی ژیانی ڕووناکبیری یۆنانی کۆن و تایبەت

---

[٣٨] یەکەمیان شۆڕشی سەربەخۆیی ساڵی (١٧٧٥ _ ١٧٨٣)یە.

دەربارەی ڕێنسانس و زانا ناودارەکانی ئیتالیای ئەو سەردەمە بڵاوکردەوە. ئەو کتێبەی کە بە ناوی "ڕووناکبیری ڕێنسانسی ئیتالیا"وە ساڵی ١٨٦٠ بۆ یەکەم جار بڵاوی کردەوە چەند جارێك لەسەر یەك چاپ کرایەوە و وەرگێڕرایە سەر زۆر زمانی تر. لەوەیدا کە زۆری بەسەر دەوری قارەماندا هەڵدەدا بورکخاردت کاری کردە سەر بیری فەیلەسووفی بەناوبانگی ئەڵمانی نیتشە (Nietzsche) (١٨٤٤ _ ١٩٠٠) و گەلێك مێژوونووسی وەك شپێنگلەر[٣٩].

بەم جۆرە دەتوانین بڵێین مێژوونووسانی ڕێبازی لیبرالی دەروازەیەکی نوێیان بۆ زانستی مێژوو خستە سەر پشت هەرچەندە، بێگومان، بەرهەمەکانی ئەوانیش لە هەڵە و کەلێن بەدوور نەبوو. بۆ وێنە زۆربەی مێژوونووسە لیبرالییەکان بە چاوی نزم سەیری بزوتنەوەی کۆمەڵایەتی خەڵکیان دەکرد. مێژوونووسی فەرەنسی ئەلێکسیێ دی تۆکڤیل (Tocqueville) (١٨٠٥ _ ١٨٥٩) وای لێهاتبوو شۆڕش بە پێویستی مێژوویی لە قەڵەم نەدات. بەلای تۆکڤیلەوە فەرەنسا دەیتوانی بێشۆڕشی گەورەی ساڵی ١٧٨٩ش بە خێرایی بەرەوپێش بڕوات. لەو کتێبەیدا کە بەناوی "ڕژێمی کۆن و شۆڕش"ەوە ساڵی ١٨٥٦ بڵاوی کردەوە تۆکڤیل دەڵێت بێشۆڕش پێوەندی دەرەبەگی بۆ خۆی هەرەسی دەهێنا، تایبەت دوای ئەوەی زۆربەی جوتیارانی فەرەنسە بەر لە شۆڕش گوایە ببوونە خاوەن زەویی ئازاد. ئیپۆلیت تێنی (Taine) (١٨٢٨ _ ١٨٩٣) هاونشتمانی تۆکڤێل لەو خراپتر سەیری بزووتنەوەی شۆڕشگێڕییە گەروەکانی سەدەکانی هەژدە و نۆزدەی دەکرد.

بەڵام زۆر زەحمەت بوو ئەم جۆرە بۆچوونانە لە زانستی مێژووی نوێدا جێگر بن. ژمارەیەك مێژوونووسی ڕێبازی لیبرالی خۆی وەستایانە ئاوەڕووتیان کردن. بۆوێنە فرانسوا

---

[٣٩] دوایی باسی دێت.

ڤیکتۆر ئەلفۆنس ئۆلار (Aulard) (١٨٤٩ _ ١٩٢٨) بە پشتیوانی ژمارەیەکی یەکجار زۆر بەڵگەی مێژوویی بەشی زۆری راکانی تیێی بەدرۆخستەوە و ئەوەشی سەلماند کە تیێن لە بەکارهێنانی سەرچاوەکانیدا زۆر دەستپاك نەبووە، تەنها لەو زانیاریانە کۆڵیوەتەوە کە بە دڵی خۆی بوون و چاوی لە زۆر بەڵگە و راستی مێژوویی گرنگ پۆشیوە و کردوونی بەژێر لێوەوە.

بەر لەوەی بێینە سەر کۆتای باسی زانستی مێژوو لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەدا بە پێویستی دەزانین چاوێك بە نیوکاری دوو زانای تری ئەو سەردەمەدا بخشێنین، یەکەمیان مۆرگان و دووەمیان ماورێرە.

زانای ئەمریکایی لویس مۆرگان (١٨١٨ _ ١٨٨١) (Morgan) توانی پەردە لەسەر ئەو رێگە پێچاوپێچە لابدات کە ئادەمیزادی لەباری دڕندەییەوە گەیاندە سەرەتای شارستانیەتی، تیشکی هاویشتە سەر جۆری دروستبوونی خێزان و یەکەم توێژی عێل و تیرە. هەمان کات مۆرگان توانی لەبەر رۆشنایی جۆری بەکارهێنانی ئامرازی کاردا دوو قۆناغی سەرکی لە مێژووی هەرە کۆنی ئادەمیزاددا دیار بکات، یەکەمیانی ناونا قۆناغی دڕندەیی و ئەوی تریان قۆناغی بەربەری و هەریەکەشیانی دابەش کرد بەسەر سێ نیمچە قۆناغی تردا کە بە دەستکارییەکی کەمەوە تا ئێستاش پەیڕەوی دەکرێن.

هەر ئەو دەوروبەرەش بوو کە زانای ئەڵمانی جۆرج لودڤیگ ڤۆن ماورێر (Maurer) (١٧٩٠ _ ١٨٧٢) لە رێبازی کلاسیکی لێکۆڵینەوەی مێژووی ئەڵمانیا لای داو گەیشتە ئەو بڕوایەی مێژوونووسی کە دەتوانێت لە قوژبنی هەڵسەنگاندنی باری ژیانی کۆمەڵایەتی کۆنەوە گرێ کوێرەکانی ڕابردوو بکاتەوە. بەپێی بۆچوونی ئەو سەرەتا لە ئەڵمانیا نە موڵکایەتی زەوی و نە دامودەزگای میری نەبوون، هەموو یەکسان دەژیان و پێکرا کاریان دەکرد. بە هەمان دەستوور ماورێر بەدوای هۆی پەیدابوونی جیاوازی کۆمەڵایەتی و

داهاتنی مولکایەتی و کاریان بۆ سەر ژیانی ئەڵمانیەکاندا گەڕا و لە چوارچێوەیاندا بەسەرهات و ئاڵوگۆڕی مێژوویی ئەڵمانیای هەڵسەنگاند.

بێ‌سۆ نە مۆرگان و ماورێر و نە هاوەڵ و هاوبیرەکانیان نەیانتوانی و نەشدەکرا بتوانن هەموو نیشانەکان بپێکن، بەڵام گرنگ ئەوەیە گەلێك نوێکارییان کرد و بەزۆر ئەنجامی ورد گەیشتن و بوونە هۆی پەرەسەندنی رەخنە و بەراوردی مێژوویی کە رێگەیان بۆ ساغکردنەوەی زۆر باس و ڕا خۆش کرد. بەشی زۆری بەرهەمی ئەو زانایانە تا ئیمرۆش بایەخی زانستی خۆیانیان نەدۆڕاندووە. نەك هەر ئەوە، بەڵکوو چالاکی ئەوان گۆمی مێژووی وا قووڵ کرد کە مەلەی بە جارێك بۆ نەوەی داهاتوو خۆش بوو. زانای ئەڵمانی تیۆدۆر مۆمسن (Mommsen) (١٨١٧_ ١٩٠٣) بە تەنها ١٥١٣ کاری زانستی دەربارەی مێژووی ئیمپراتۆری رۆمانی دوای خۆی بەجێ‌هێشت. کاری گەورەی وەك "مێژووی کێمبریج" لە ئینگلتەرە و "مێژووی جیهان" لە فەرەنسە دەرچوون کە بەرهەمی بایەخداری هاریکاری دەستەیەك مێژوونووسی بە ناوبانگی ئەو سەردەمەن.

هەموو ئەمانە بەسەر یەکەوە تەواو رێگەیان بۆ پێشکەوتنی داهاتووی زانستی مێژوو خۆش کرد، تایبەت دوای شەڕی یەکەمی جیهان.

زانستی مێژوو دوای شەڕی یەکەمی جیهان

یەکیەتی مێژوونووسان. مۆزەخانە و مۆزەخانەی بەریتانیا. کۆنگرەی مێژوونووسان. بلۆك و فیڤر. کۆمەڵەی رۆبسپیێر. شپێنگلەر. ئارنۆلد تۆینبی. تارلێ و بارتۆلدو کراچکۆفسکی. گەردلێڤسکی و کورد.

دوای شەڕی یەکەمی جیهان زانستی مێژوو بە جارێك پەلی هاویشت و پەرەی سەند، پێش برێکی رێبازە جیاوازەکانی لێکدانەوەی مێژوو هێندەی تر گری سەند، دەسکەوتە زۆرەکانی مێژوونووسان گەیشتە لقەپۆپە. بۆ روونکردنەوەی ئەم باسە چەند ژمارە و نموونەیەکی کەم دەهێنینەوە.

ژمارەی ئەو گۆڤارانەی بۆ باسی مێژوویی تەرخان کراون لە حەفتاکانی سەدەی بیستدا خۆی دا لە چەند هەزار گۆڤارێك کە بەدەیان و زیاتر زمانی گەلانی جیهان دەردەچن. بەشی زۆری ئەو گۆڤارانە ئۆرگانی کۆڕ و زانکۆ و مۆزەخانە و دەزگای زانستی تری ناوداری وڵاتانن. لە ساڵی ١٩٦٠وە لە هۆڵەندە گۆڤاری "مێژوو و تیۆری" (History

(and Theory)ی جیهانی دەردەچێت. ئمیرۆکە دەگمەن زانکۆیەکی ناودار هەیە ئامۆژگا یان کۆلێجی[40] لێکۆڵینەوەی مێژووی سەربەخۆی نەبێت، هی وایان هەیە پتر لە دەزگایەکی بۆ خوێندنی مێژوو تەرخان کردووە. لە زانکۆی پاریس کۆلێجی مێژووی نوێ و هەرە نوێ و کۆلێجی مێژووی شۆڕشی فەرەنسا و کۆلێجی مێژووی ئابووری و کۆمەڵایەتی هەیە. کۆڕی زانیاری یەکیەتی سۆڤیەت بە تەنها ۹ ئامۆژگاری سەربەخۆی بۆ لێکۆڵینەوەی مێژووی یەکیەتی سۆڤیەت و وڵاتانی دەرەوە تەرخان کردووە، وەك "ئامۆژگای سلاڤ و بەلکاناسی" و "ئامۆژگاری ئەمریکای لاتینی" و "ئامۆژگای ئەفریقا" و "ئامۆژگای رۆژهەڵات ناسی". ناوەندی حەفتاکان لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا ۱۹۱ دەزگای زانکۆی تەنها بە لێکۆڵینەوەی پێوەندی نێوان دەوڵەتانەوە خەریك بوون.

وەك لە شوێنی خۆیدا باسمان کرد پتر لە ۳۵۰ ساڵ لەمەوبەر مێژوونووسانی وڵاتە پێشکەوتووەکان کەوتنە دامەزراندنی رێکخراوی تایبەتی خۆیان. بەڵام ئەو جۆرە رێکخراوانە هیچ کاتێك وەك دوای شەڕی یەکەمی جیهان جێگیر و بەکار نەبوون. ئیمڕۆکە تەنها لە ئینگلتەرا دەیان کۆمەڵ و رێکخراوی مێژوویی هەن، لە هەموویان گەورەتر یەکیەتی مێژوونووسانە کە ژمارەی ئەندامانی چەند هەزارێکن، ئۆرگانی مانگانەی خۆی بە ناوی "مێژوو"ەوە لەگەڵ بیبلۆگرافیایەکی ساڵانە بە خۆی بە ناوی “Annual Bulletin of Historical Litrerature”ەوە بڵاودەکاتەوە. یەکیەتی مێژوونووسانی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا نزیکەی ۱۲۰ لقی هەیە، ژمارەی ئەندامانی لە ۱۰ هەزار کەس تێپەڕ دەکات.

---

[40] ئامۆژگا (معهد institute)، کۆلیج (کلیة college)

سەدەی بیستەم مۆزەخانە و کتێبخانەی مێژوویی و ئەو جۆرە دامودەزگایانەی کاری مێژوونووس ئاسان دەکەن بە جارێك پەرەیان سەند. سەرەتای دامەزراندنی مۆزەخانە دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی ڕێنسانس[41] ، بەڵام بایەخی زانستی ئێستای مۆزەحانە لەگەڵ جارانیدا بەراورد ناکرێت. سەرەتای حەفتاکان کتێبخانەی مۆزەخانەی بریتانیا کە بە حەق بۆتە زیارەتگەی گشت مێژوونووسانی جیهان.

پێوەندی نێوان مێژوونووسانی جیهان و هاریکارییان ڕۆژ بە ڕۆژ پتەوتر دەبێت. لە ساڵی ١٩٠٠دوە دەست کرا بە بەستنی کۆنگرەی تایبەتی مێژوونووسانی جیهان کە هەر جارەی بە سەدانیان لە شارێك کۆدەبنەوە و گەلێك باسی گرنگی مێژوویی شی دەکەنەوە. یەکەم کۆنگرە لە پاریس بەسترا، دووەم لە ڕۆمای پایتەختی ئیتالیا. لە میاندا کە بەر ساڵی ١٩٠٣ کەوت نزیکەی ٢٥٠٠ مێژوونووس بەشدار بوون. سێیەم کۆنگرە ساڵی ١٩٠٨ لە بەرلین بەسترا، ١٤٠٥ نوێنەر بەشدارییان لە کارەکانیدا کرد. چوارەم کۆنگرە ساڵی ١٩١٣ بەر لەندەن کەوت کە ژمارەی بەشدارانی گەیشتە هەزار کەس. کۆنگرەی پێنجەم ساڵی ١٩٢٣ لە بروکسێلی پایتەختی بەلجیك و کۆنگرەی شەشەم ساڵی ١٩٢٩ لە ئۆسلۆی پایتەختی نەرویج و کۆنگرەی حەوتەم ساڵی ١٩٣٣ لە وارشۆی پایتەختی پۆلۆنیا بەسترا. مێژوونووسانی ٤٠ وڵات لە کۆنگرەی وارشۆدا بەشدارییان کرد، ژمارەیان گەیشتە ١١٠٠ کەس. پاش پێنج ساڵ کۆنگرەی هەشتەم لە زوێریخ بەسترا.

شەڕی دووەمی جیهان بووە هۆی ئەوەی مێژوونووسانی جیهان بۆ ماوەی دوازدە ساڵی ڕەبەق نەتوانن جارێکی تر کۆببنەوە تا لە ناوەندی ١٩٥٠ نۆیەم کۆنگرەیان لە پاریس بەست. لەوساوە یۆنسکۆ ڕێکخستنی کۆنگرەی مێژوونووسانی جیهانی گرتە ئەستۆی خۆی. کۆنگرەی دەیەم ساڵی ١٩٥٥ لە ڕۆما بەسترا، پتر لە دووهەزار مێژوونووسی ٣٤

[41] یەکەم مۆزەخانەی ڕێکوپێك لە ئۆکسفۆردی ئینگلتەرا ساڵی ١٦٨٣ دامەزرێنرا.

وڵات تێیدا بەشدار بوون. کۆنگرەی یازدەیەم ساڵی ١٩٦٠ بەر ستۆکهۆلمی پایتەختی سوید کەوت، پتر لە دوو هەزار مێژوونووسی ٤٩ وڵات تێیدا بەشدار بوون. ساڵی ١٩٦٥ کۆنگرەی دوازدەیەم لە ڤیەنای پایتەختی نەمسا گیرا، نزیکەی ٢٤٠٠ مێژوونووسی ٤٢ وڵات تێیدا بەشدار بوون. کۆنگرەی داهاتوو ساڵی ١٩٧٠ لە مۆسکۆ گیرا، ژمارەی بەشدارانی گەیشتە ٣٣٠٧ کەس کە نوێنەری ٥٠ وڵات بوون.

دیارە هەموو ئەمانە بەسەر یەکەوە کارێکی ئەوتۆیان کرد لێکۆڵینەوەی مێژوویی نوێ هەنگاوی گەورە بەرەوپێش بنێت. لێرەدا وەك نموونە تەنها دوو ژمارە دەخەینە بەرچاو. "مێژووی جیهان" بە زمانی رووسی بریتییە لە ١١ بەرگ کە بەسەر یەکەوە ٨٥٦٣ لاپەڕەی گەورەن. "ئەنسکلۆپیدیای مێژوویی سۆڤێت"یش ١٦ بەرگە کە بەسەر یەکەوە بریتین لە ٨١٣٤ لاپەڕە و ١٦٢٦٨ ستوونی پێت وردو پڕ.

لێدوان لە قوتابخانە جیاوازەکانی مێژوو لەگەڵ دەسکەوتی هەر یەکەیان بەجیا ئاو زۆر دەکێشێت، بۆیە کە بە کورتی باسی چالاکی ژمارەیەکی کەم مێژوونووسی بەناوبانگی سەدەی بیستەم و بیروڕایان و ئاڵوگۆڕە هەرە دیارەکانی زانستی مێژوو دەکەم تەنها بۆ ئەوەی خوێنەر باشتر لە رادەی پێشکەوتنی نوێی لێکۆڵینەوەی مێژوویی تێبگات.

سەدەی بیستەم رێبازی زانستی لێکۆڵینەوەی مێژوو جێپێی خۆی قایمتر کرد، سەرچاوەی رەسەن و ژمارە و سەرژمێر بوونە شیرازەی لێکۆڵینەوە، مێژوونووسان زیاتر کەوتنە سۆراخی هۆ بزوێنەرە نەبینراوەکانی رووداو، پاشایان و سەرداران جێگەی شیاوی خۆیان وەرگرت، بە زۆریان پێدراو نە لێشیان کەم کرایەوە، باسی نوێ هاتە کایەوە، وەك بزووتنەوەی کرێکاران و جوتیاران و رووناکبیران و ناکۆکییەکانی ناو چین و دەستەکانی کۆمەڵ و ئەو جۆرە باسانە.

مێژوونووسانی سەردەمی نوێ زۆر لە جاران زیاتر کەوتنە بایەخدان بە ژیانی کۆمەڵایەتی وەك ئاوێنەی راستەوخۆی رووداوی مێژوویی کە لایەنی سیاسی تەنها

یەکێکە لە رووە هەرە گرنگەکانی نەك زیاتر. مێژوونووسی فەرەنسی لیوسێن فێڤر (Febvre) (١٨٧٨ _ ١٩٥٦) سوور بوو لەسەر ئەوەی "رێگەی تێگەیشتنی کۆمەڵدا تێدەپەڕێت". فێڤر بۆخۆی ئەو رێگەیەی گرتەبەر و بە وردی لە دیاردەکانی ژیانی کۆمەڵایەتی (پێوەندی بەرهەمهێنان لەلادێ، بازرگانی، زمان، ئایین، ژیانی رووناکبیری و ئەوجۆرە باسانە) دەکۆڵییەوە بەو نیازەی بگاتە بنج و بناوانی بەسەرهاتەکان کە لێکی دانەدەبڕین، بەڵکو بەدوای پێوەندییەکانیاندا دەگەڕا.

هاوەڵ و هاوبیری فێڤر مارك بلۆك (Bloch) (١٨٨٦ _ ١٩٤٤) ئەو رێبازەی لە کتێبی "بەرگری لە مێژوو"دا بە درێژی روون کردۆتەوە. لە نووسینەکانیدا بلۆك دەیویست بزووتنەوەی کۆمەڵ بەپێی یاسای تایبەتی بسەلمێنێت. دەیگوت گەر بمانەوێت لە رووداوی مێژوویی چۆن پێویستە وەها تێبگەین دەبێت تەنها کرداری ئەم یان رەفتاری ئەو لێك نەدەینەوە، پێویستە بە ناخی باری ئابووری و سروشت و کۆمەڵدا بچینە خوارێ، بە وردی لە دیاردەکانیان بکۆڵینەوە. بلۆك و فێڤر لە ساڵی ١٩٢٩وە لە پاریس دەستیان کرد بە بڵاوکردنەوەی گۆڤارێکی زانستی کە تا ئێستاش دەردەچێت[٤٢]. مێژوونووسان زۆر لە جاران زیاتر کەوتنە بایەخدان بەو رووداوە گەورانەی ئەنجامەکانیان کاریان کردە سەر رەوڕەوەی مێژووی هەموو جیهان. وەك لە شوێنی خۆیدا باسمان کرد مێژوونووسی فەرەنسی بەناوبانگ فرانسوا ئۆلار سەرەتای سەدەکانی بیست کتێبێکی گەورەی بە ناوی "مێژووی سیاسی شۆڕشی فەرەنسا" بڵاکردەوە کە زۆر لاپەڕەی نەزانراوی ئەو شۆڕشە تێدا روون کردەوە و گەلێك هەڵەی مێژوونووسانی پێش خۆی راست کردەوە. لەگەڵ دەرچوونیدا ئەو کتێبەی ئۆلار وەرگێڕا بەسەر گەلێك زمانی تر و چەند جارێك لەسەر یەك چاپ کرایەوە.

زۆری نەبرد دەستەیەك مێژوونووسی ناوداری تری فەرەنسا "کۆمەڵەی رۆبسپێر"یان دامەزراند کە ئەرکی لێکۆڵینەوەی وردی هەموو بەسەرهاتەکانی شۆڕشی گەورەی

---

[٤٢] گۆڤاری: "Annales. Economies, Societes, Civilisations"

فەرەنسای گرتە ئەستۆ. ئەلبێر ماپییز (Mathiez) (١٨٧٤ _ ١٩٣٢) کە یەکێک بوو لە ئەندامە چالاکەکانی "کۆمەڵەی رۆبسپیێر"، سێ بەرگی سەربەخۆ و دەیان بەرهەمی تری دەربارەی شۆڕشی ساڵی ١٧٨٩ بڵاوکردەوە کە هی وایان تێدایە تەنها بۆ باسی بازاڕ و گرانی ئەو رۆژگارەی فەرنسا تەرخان کراوە. جۆرج لیفیڤر (Lefebvre) (١٨٧٤ _ ١٩٥٩) کە ئەندامێکی تری هەمان کۆمەڵە بوو بە قووڵی ئەوەی پێوەندی بە جوتیاری فەرەنساوە بوو لە سەردەمی شۆڕشدا شی کردنەوە. "جووتیارانی باشووری فەرەنسا لە رۆژگاری شۆڕشدا" ناونیشانی نامەی دوکتۆراکەیەتی.

بە هەمان دەستوور مێژوونووسان کەوتنە لێکۆڵینەوەی هەموو لایەنەکانی شۆڕشی پیشەسازی سەدەی نۆزدە کە رووداوەکانی کاری گەورەیان کردە سەر مێژووی گشت جیهان. شارەزایان گەلێك بەرهەمی قووڵیان دەربارەی ئەم باسەبڵاوکردەوە.

رێبازی کلاسیکی لێکۆڵینەوەی مێژووش لە بەرگێکی نوێدا خۆی نواند. یەکێك لە مێژوونووسە بەناوبانگکانی ئەم رێبازە شپێنگلەرە. فەیلەسووف و مێژوونووسی بەناوبانگی ئەڵمانی ئۆزوالد شپێنگلەر (Spengler) (١٨٨٠ _ ١٩٣٦) بەدەیان بەرهەمی زانستی دوای خۆی بەجێهێشت و کاری کردە سەر گەلێك مێژوونووسی ئەورووپایی و رێبازی "فەلسەفەی ژیان" کە لایەنگرانی لەو باوەڕەدان هەموو دیاردەیەك بەرهەمی ژیان خۆیەتی بێئەوەی گیان (رۆح) یان مایە (مادە) بتوانێت کاری تێبکات. رووداوەکانی شەڕی یەکەمی جیهان و بەسەرهاتە جەرگبڕەکانی ئەڵمانیای نیشتمانی لەو شەڕەدا لە دوو بەرگدا "ئاوابوونی ئەورووپا" ببینێت. بەپێی بۆچوونی ئەم لە هیچ شارەستانییەتەکانی جیهاندا هەیە دووی کڵاوی بابردوو کەوتوون. شارستانی لای شپێگلەر وەك زیندەوەر وایە، بۆخۆی پێدەگات و گەورە دەبێت و دەمرێت، ئەمیان دەڕوات ئەویان دێت. لە هەمان قوژبنەوە شپێنگلەر سەیری شارستانیەتی رۆژئاوای سەردەمی خۆی

کە "بێگومان" کۆتایی دەکرد، ئەو شارستانییەتە بەلایەوە بریتی لە تراژیدیایەکی گەورە بە کارەسات دێت.

مێژوونووسی بەناوبانگی بەریتانی جۆزێف ئارنۆلد تۆینبی (Toynbee) (١٨٨٩ _ ١٩٧٥) زۆر کاری کردۆتە سەر مێژوونووسانی رۆژئاوا[٤٣]. تۆینبی لە رۆژهەڵاتیش دەروێشی زۆرە. گەورەترین بەرهەمی تۆینبی کە لە بەرهەمەکانی تری زیاتر دەنگی داوەتەوە کتێبی "لێکۆڵینەوەی مێژوو"ە (A syudy of history) کە ١٢ بەرگە و ٢٧ساڵ پێوەی خەریك بوو (ساڵی ١٩٣٤ دەستی پێکرد و ساڵی ١٩٦١ تەواوی کرد). دوایی پوختەی ئەو ئەنجامانەی لەو بەرهەمەیدا پێیان گەیشت لە کتێبێکی سەربەخۆی تردا بەناوی "گۆڕان و نەریت"ەوە (Changes and habits) ساڵی ١٩٦٦ بڵاوی کردەوە.

لە نووسینەکانیدا تۆینبی ژمارەیەکی یەکجار زۆر سەرچاوەی بەکارهێناوە و هەوڵی داوە لە چوارچێوەی گێڕانەوەی رووداوەکاندا نەمێنێتەوە بەڵکو دیوی ئەودیویشیان ببینێت تا لە هێزی بزوێنەری ئاڵوگۆڕی مێژوویی تێبگات. ئەوە وای لە ئارنۆلد تۆینبی کرد پەرۆشی دوارۆژی ئادەمیزاد و دژی چەك و تفاقی شەڕی کوشندەی نوێ بێت، تایبەت بە چاوی خۆشی ئاگری هەردوو شەڕی یەکەم و دووەمی جیهانی بینی. هەمان کات تۆینبی لایەنگری بزووتنەوەی ئازادیخوای گەلان بوو، لە بەرهەمەکانی خۆیدا یان ئەو بەرهەمانەی بە سەرپەرشتی ئەو دەردەچوون[٤٤] زۆرجار زانیاری بەنرخی دەربارەی ئەو بزووتنەوەیە بڵاوکردۆتەوە کە کوردیش بەشی خۆی تێدا هەیە.

---

[٤٣] ئارنۆلد تۆینبی مامیشی (١٨٥٢ _ ١٨٨٣) یەکێك بوو لە مێژوونووسە ناودارەکانی نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدە.

[٤٤] تایبەت "Survey of international Agffairs" کە ئامۆژگاری پێوەندی نێوان دەوڵەتان ساڵی جارێك لە لەندەن دەری دەکرد.

تۆینبی هەرچەندە دەرەوەی ژیان و مردنی شارستانییەتی شپێنگلەر کاری تێکردووە، بەڵام بەپێچەوانەی ئەوەوە لەو بڕوایەدایە کە "هەر ٣٤ شارستانییەتەکە"ی ئادەمیزاد لقی "یەك درەختی مێژوو"ن، چونکە وەك دەیگوت، ئادەمیزاد لە بزووتنەوەی مێژوویی خۆیدا بەرەو یەکیەتی و نزیك کەوتنەوە دەچێت. بەپێی ئەو بۆچوونە ئەنجامی هەموو شارستانییەتەکان و پاشماوەیان دەڕژێنە ناو قەوارەی یەك شارستانیەتی گشتییەوە.

بەڵام بەلای تۆینبی یەوە تا ئێستا شارستانییەتەکی لەوجۆرە دروست نەبوو، هۆی ئەوەش لە لاوازی هەموو شارستانییەتەکانی ڕابردوودا دەبینێت، کە وەك دەڵێت: گشتیان گۆشەگیر بوون. هەمان کات توینبی بیری ئەو مێژوونووسانە بەدرۆ دەخاتەوە کە شارستانییەتی رۆژئاوا دەکەنە بناغەی سەرەکی ئاڵوگۆڕەکانی مێژوو.

بەپێی بۆچوونی ئارنۆلد تۆینبی نە رەگەز و نە دەوروبەر ناتوانن شارستانییەت دروست بکەن. هەموو شارستانییەتێك یەك لای ئەو ئەنجامی فشارێکی تایبەتی و جۆری بەرهەڵستی و وەڵامدانەوەیەتی [45]، واتە وەك دەنگ و دەنگدانەوە. ژیانی بێفشار و ژێر سێبەر کۆمەڵ دەپووکێنێتەوە، چونکە لە کۆمەڵێکی وادا کەس بەدوای مان و ژیاندا ڕاناکات. هەموو فشارێکیش مەرج نییە بەرهەمدار بێت. فشارەکانی مێژوو وەك یەك نین، هی وایان هەیە نووزەی تێدا نییە، هی واشیان هەیە کەس نییە خۆی لەبەر شالاویدا بگرێت. باشترین فشار ئەوەیە کە نە لەمیان و نە لەویانە، بەڵکو خۆی وتەنی: لە "ناوەمدی زێڕینە". هەروەها جۆری ئەو فشارە لە رووکەشدا جیاوازە، لەوانەیە لە سروشتەوە بێت یان لەناو کۆمەڵ خۆیەوە هەڵقوڵێت یان ئەنجامی کارێکی ئایینی بێت. فشار بۆ خۆی هەرچۆن بێت گرنگە، بەڵام گرنگتر دەنگدانەوەیە، گەر ئادەمیزاد ملی بۆ هەر فشارێك دا ئەوسا یان لە جێگەی خۆیدا دەوەستێت یان بەرەودواوە دەچێت، خۆ گەر

---

[45] التحدي و الستجابة.

هاتو قۆستییەوە و سەری پێدانەواند و کردی یە نۆکەری خۆی ئەوا بەرەوپێش دەچێت، واتە شارستانییەت یان ژیاری دروست دەبێت.

بۆ روونکردنەوەی ئەم بیرەی ئارنۆلد تۆینبی نموونەیەکی ساکار دەهێنێتەوە. با بلێین کۆمەڵگایەك دووچاری تۆفان و لافاو دێت. گەر هاتو کەسانی ئەو کۆمەڵگایە ملیان دا و کەلوپەلی خۆیان بە کۆڵدا دا و چوونە بەرزاییەکی رەق و تەق دوور ئەوا هیچ رووداوێك تەنها جێگۆڕکێیەکی بچوك نەبێت، واتە مێژوو لە ئاستی خۆی نابزوێت. خۆ ئەگەر هاتوو ئەو کەسانە چاکیان لێ کرد بە لادا و بەند و جۆگەیان هەڵبەست و بە ناوی کۆکراوەی لافاو کێڵگە و بێستانیان دروست کرد ئەوا بەرەوپێش دەچن و رەورەوەی مێژوو دەبزوێنن. یان با بلێین کۆمەڵگایەك، حەز دەکەن ناوی دەنێین کۆمەڵگای فەلەستین یان رەش پێستەکانی ئەمریکا، دووچاری چەوساندنەوە و تواندنەوە دێت، گەر هاتو کەسانی ئەو کۆمەڵگایە ملیان دا ئەوا بەر لێشاوی مێژوو دەکەون و بەرەبەرە ناویان لەناو ناواندا نامێنێتی، بەڵام ئەگەر هاتو خۆیان گرت و هۆی پارستنیان دروست کرد ئەوا بەو کارەیان لقێکی شارستانییەتی نوێ دەهێننە کایەوە.

بەڵام ئەوەندە هەیە تۆینبی بریاری داوەتە دەست تاقمی هەڵبژاردەی کۆمەڵ (واتە کەمینە)، نەك کۆمەڵ بە گشتی (واتە زۆرینە). کەی ئەو دەستەیە ملی دا زۆرینە دوی دەکەوێت و کەی خۆی راگرت ئەویش رادەوەستێت. کەواتە، وەك تۆینبی دەڵێت، جڵەوی شارستانییەتی چ لە دروستبوون و چ لە کەوتندا بەدەست کەمینەوەیە (لەمەدا تۆینبی بیری فەیلەسووفی فەرەنسی ناوی بێرگسۆن (Bergson) دووبارە دەکاتەوە). جاری وا هەیە دەستەی هەڵبژاردە وا لەخۆبایی دەبێت پشتێنی لێ دەکاتەوە و بەرە بەرە هێزی جوانکاری (ئیبداع) دەدۆڕێنێ و ئەوساکە زۆرینەش بروای پێی نامێنێت و دەبێتە بێلی روخاندن نەك خشتی دروستکردن. کەوانە هۆکانی کەوتنی شارستانییەتی لەناو کۆمەڵ خۆیدا دروست دەبن، هەر ئەوانیش دەبنە هۆی راکێشانی هێزی دەرەوە، یان بیانی،

چونکە ئەو هێزە گەر نەزانێت شیرازەی ناوەوە تێکچووە زات ناکات هێرش بهێنێت. مەغۆلەکان گەر نەیانزانیبایە گلۆلەی خەلیفەی کەوتۆتە لێژی قەت هێرشیان نەدەهێنایە سەر بەغدا.

هەرچەندە، وەك وتمان، ئارنۆلد تۆینبی کاری زۆری کردۆتە سەر مێژوونووسانی رۆژئاوا، بەڵام هەمان کات هێرشی کەمیشی نەکراوەتە سەر. دابرانی شارستانییەتە کۆنەکان لەیەك و کەمکردنەوەی دەوری کۆمەڵانی خەڵك لە دروستکردنی رووداوی مێژووییدا و نەبینینی هێزە راستەقینەکانی ئاڵوگۆڕ و بەرەوپێش چوون لەلایەن تۆینبی یەوەجێگەی رەخنەن.

مێژوونووسانی رێبازی مەتریالیزمی لە سەدەکانی بیستەمدا و تایبەت دوای شەڕی یەکەمی جیهان لەسەر هەمان رێوشوێنی دامەزرێنەرانی ئەو رێبازە رۆیشتن، بۆیە کە لێرەدا تەنها چالاکی ژمارەیەکیان دەخاتە بەرچاو وەك بەڵگە و نیشانەیەکی تری بەرەوپێشچوونی لێکۆڵینەوەی مێژوویی.

نووسینەکانی تارلێ (١٨٧٥ _ ١٩٥٥) دەربارەی مێژووی ئەورووپا دوازدە بەرگی گەورەیان پڕ کردۆتەوە کە بەشێکیان وەرگێردراونەتە سەر گەلێك زمانی تر و چەند جارێك چاپ کراونەوە. پایەبەرزی تارلێ لە مەیدانی مێژوودا وای لە ژمارەیەکی زۆر لە زانکۆ ناودارەکانی جیهان کرد دوکتورای رێزی پێشکەش بکەن، وەك زانکۆیانی سۆربۆن و ئۆسلۆ و پراگ و جەزائیر و گەلێکی تر. ژمارەیەکیش لە کۆڕە زانیارییەکانی جیهان کردیانە ئەندامی شەرەف.

بارتۆلد (١٨٦٩ _ ١٩٣٠) کە مرد پتر لە ٤٠٠ کاری زانستی زیندووی دەربارەی مێژووی گەلانی رۆژهەڵات بەجێهێشت. لە ژمارەیەك لە بەرهەمەکانیدا بارتۆلد بە درێژی باسی پەیدابوونی ئیسلام و بڵاوبوونەوەی و شارستانییەتی ئەو قۆناغەی کردووە. ژمارەیەك لە باسە گرنگەکانی "ئەنسکلۆپیدیای ئیسلام"ی بەناوبانگ کە لە لیدن بە زمانی بەریتانی و ئەڵمانی و فەرەنسی چاپ کرا باتۆلد نووسیونی. هەموو بەرهەمەکانی

بارتۆلد بەسەریەکەوە لە ٩ بەرگی گەورەدا چاپ کراون کە بەشێکیان وەرگێڕراونەتە سەر ئەڵمانی و فەرەنسی و بەریتانی و عەرەبی و تورکی و هندی.

کراچکۆفسکی (١٨٨٣ _ ١٩٥١) نزیکەی ٦٠٠ کاری زانستی دوای خۆی بەجێهێشت، تەنها کارە هەڵبژاردەکانی لە ٦ بەرگی گەورەی سەربەخۆدا چاپ کراون. جگە لەوە کراچکۆفسکی زۆر بەرهەمی قورسی وەرگێڕاوەتە سەر زمانی رووسی، وەك قورئان و "کلیلە و دمنە" و "الایام"ی تەها حسەین و گەلێکی تر، کراچکۆفسکی ئەندامی کۆڕی زمانی عەرەبی لە دیمەشق و کۆڕی زانیاری قۆلۆنیا و کۆڕی زانیاری ئێران و کۆڕی رۆژهەڵات ناسی ئەڵمانیا و کۆمەڵەی ئاسیایی شاهانەی بریتانیا بوو.

گەردلێڤسکی (١٨٧٦ _ ١٩٥٦) دەوروبەری ٣٠٠ کاری زانستی هەیە، بە تەنها هەڵبژاردەکانی لە چوار بەرگی سەربەخۆدا چاپ کراون کە بە سەریەکەوە ٢٣٠٥ لاپەڕەی گەورەن. شایانی باسە گەردلێڤسکی زۆر باسی کوردیشی کردووە[٤٦]، جاری وا هەیە وتاری تایبەتی بۆ ترخان کردوون[٤٧]، بۆخۆی چەند جارێك چۆتە ناویانەوە گەلێك راستی بەنرخی دەربارەی پێوەندی نێوان کورد و ئەرمەن بلاوکردۆتەوە.

دەتوانین گەلێك نموونەی تری لەمجۆرە بهێنینەوە کە هەموویان رادەی پێشکەوتنی ئیمرۆی زانستی مێژوو نیشان دەدەن. با ئەوەش بڵێین کە هەموو گەلانی جیهان کەم و زۆر دەوریان لە بەرەوپێشبردنی رەوڕەوەی مێژوودا بینیوە، دیارە کوردیش یەکێکە لەو گەلانە.

---

[٤٦] بروانە: ڤ.ا. گەردلێڤسکی، کارە هەڵبژاردەکانی، بەرگی یەکەم، مۆسکۆ، ١٩٦٠، ل ٥، ٧٣، ٩٦، ١٥٤، ١٧٩، ١٨٨، ٢٠٥، ٢٤١، ٢٥٨، ٢٦١، ٢٧٠، ٢٧٤، ٢٩٥، ٣٢٤، ٣٤٥، و گەلێکی تر، بەرگی دووەم، مۆسکۆ، ١٩٦١، ل ٧٢، ٢٨٢، ٢٩٠، ٣٠٥، بەرگی سێیەم، مۆسکۆ، ١٩٦٢، ل ٥، ١٦، ٢٢، ٣٢، ٤٢، ... ٧٠، ١٣٢، ٢١٢، ٢٢٥، ٣٩٦، ٤٠١، ٤١٩ و گەلێکی تر، بەرگی چوارەم، مۆسکۆ، ١٩٦٨، ل ٩٩، ١٢٤، ٢٦٢، ٢٦٤ و ٥٢٦.

[٤٧] وەك: "لە مێژووی کورد"، بەرگی سێیەم، ل ١٠٣ _ ١٢٣، "لەوێ، لەو وڵاتەی ئەرمەنی تێدا دەژیا"، بەرگی سێیەم، ل ١٢٢ _ ١٣٠، "لەناو کوردانی سوبحاندا"، بەرگی سێیەم، ل ٤٤٧ _ ٤٥٧، "کرماشناه"، بەرگی چوارەم، ل ٢٦٢ _ ٢٦٤.

بەشی سێیەم

کورد و مێژوو

سەرەتا

ابن الاثير. ابن المستوفي. ابن خلكان. شەرەفنامە و شەرەفخان. مەلا مەحموودی بایەزیدی.

شوێنی کوردستان لە ناوەندی شارستانییەتە کۆنەکانی رۆژهەلات و لە ناو جەرگەی مەڵبەندی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا بۆتە هۆی ئەوەی گەلی کورد لە دێرزەمانەوە جێگەی دیاری لە مێژوودا هەبێت. کورد هەمیشە بەشی خۆی لە شەڕەکانی رۆژهەڵاتدا هەبووە، هیچ کاتێکیش، وەك هەموو گەلانی تری ناوچەکە، نەیتوانیوە دوورەپەرێز لە ژیانی ژیاری رۆژهەلات بووەستێت. لەبەر ئەوە تا بەتەواوەتی لە مێژووی کۆن و نوێی کورد نەکۆڵرێتەوە کەلێنێك لە تۆماری گشتی مێژووی نووسراوی رۆژهەڵاتدا دەمێنێتەوە.

باری سروشتی کوردستان و ژیانی سەختی زۆربەی دانیشتوانی و پەرەسەندنی ژیانی کۆچەری و نیمچە کۆچەری لە ناویاندا لەگەڵ چەند دیاردەیەکی تری لەو بابەتە بوونە هۆی ئەوەی نووسین و خوێندن و خوێندەواری لەناو کورددا، درەنگ پەیدا ببن و کە بووشن لەسەرخۆ پەرە بسێنن، بۆیە کە نووسینەوەی مێژوو لەناو کورددا زۆر درەنگ سەری دەرهێنا. راستە زۆربەی گەلانی تری رۆژهەڵات لەوبارەیەوە وەك کورد بوون، بەڵام لە رۆژگارێکی زۆر زوودا مێژوو بووە پیشەی رووناکبیرانی عەرەب و ئەرمەنی هاوسێی کورد. بەوجۆرە سەدان ساڵ تۆماری مێژوو لای کورد بریتی بوو لە گۆرانی و داستان و ئەفسانەی سەر زاری خەڵکی و لەگەڵ نووسینی هەڵکەندراوی داگیرکەران لەسەر تاشەبەردی قەد شاخ و نان و ئەشکەوتەکان[1].

وادیارە بەهۆی ئایینی ئیسلام و پێویستییەکانییەوە خوێندن و خوێندەواری بەناو کوردا بڵاوبوونەوە. لەوە دەکات هەر ئەو سەردەمەش کوردستان مێژوونووسی بەخۆیەوە بینیبێت، بەڵام مێژوونووسەکانی بە راستی کەڵە و لێهاتوو بوون. ئەوانیش بە دەستووری زۆربەی هەرە زۆری مێژوونووسانی جیهانی ئیسلامی ئەو رۆژگارە لە سنووری پیرەوی ئیسلامەتی و زمانی قورئان دەرنەچوون.

مێژوونووسانی ئەوسای کورد بە ژمارە زۆر بوون. کورد و کوردی و دیاربەکری و ئامەدی و ئامێدی و "العمادی" و "اربیلی" و دینەوەری و گەلاڵی و باڵەکی و ناوی گەلێك مەڵبەندی تری کوردەواری بوونەتە نازناو و جێگەی شیاوی خۆیان لەسەر بەرگی زیاترلەدەیان دەستنووسی مێژوویی بایەخدار کردۆتەوە. لەوانە نییە تۆماری دەستنووسی رۆژهەڵاتی هیچ کامێك لە کتێبخانە و مۆزەخانە ناودارەکانی جیهان لەوجۆرە ناوانەی

---

[1] لێرەدا ناتوانین توخنی باسی میدیاکانی باپیرە گەورەی کورد بکەوین چونکە تاوەکو ئێستا شتێکی ئەوتۆ دەربارەی نووسینی میدی ساغ نەبۆتەوە.

تێدا نەبێت. لێرەدا وەك نموونە زۆر بە کورتی باسی ژیاننامە و بەرهەمی ژمارەیەکی کەم لەو مێژوونووسە بەناوبانگانە دەکەین کە لەسەر خاکی کوردستان چاویان هەڵێناوە.

أحمەد کوڕی داود کە بە ابو الخلیفە الدینوری[2] ناسراوە لە دینەوەری نزیك سنەی کوردستانی ئێران لەدایك بووە. ساڵی لەدایکبوونی تا ئێستا ساغ نەبۆتەوە، ساڵی ٢٨١ی کۆچی واتە ٨٩٥ی عیسایی وەفاتی کردووە.

دینەوەری شارەزای زۆربەی زانستە باوەکانی سەردەمی خۆی بوو. وەك دەڵێن لە دینەوەر روانگەی تایبەتی خۆی هەبووە کە لە رێگەیەوە تاقیبی بزۆوتنەوەی ئەستێرەکانی ئاسمانی کردووە. "کتاب الاخبار الطوال" گەورەترین بەرهەمی زانراوی مێژووییەتی کە وێڕای زانیاری گشتی پڕە لە باسی رووداو و بەسەرهاتە گرنگەکانی ئێران لە رۆژگاری ئەسکەندەرەوە تا ناوەندی سەدەکانی نۆ. پتر لە سەدەکانیەك لەمەوبەر رۆژهەلاتناسی رووسی ڤ. رۆزن (١٨٤٩ _ ١٩٠٨) دەستنووسی "الاخبار الطوال"ی دۆزییەوە و ڤلادیمێر گرگاسی هاوەڵی (١٨٣٥ _ ١٨٨٧) کەوتە لێکۆڵینەوەی و بەر لە کۆچی دوایی بە ماوەیەکی کەم تەواوی کرد. دوای ساڵێك لە مردنی گیرگاس، واتە ساڵی ١٨٨٨، لە لیدن بۆ یەکەمجار بلاوکرایەوە.

ابوالحسن عزالدین علی کە بە ابن الاثیر ناسراوە ساڵی ١١٦٠ لە ناوچەی جزیر و بۆتان لەدایك بووە، ساڵی ١٢٣٣ یان ١٢٣٤ لە شاری موسڵ کۆچی کردووە. گرنگترین بەرهەمی "الکامل فی التاریخ"ە[3] کە بریتییە لە ١٢ بەرگ. "الکامل" باسی مێژووی ئادەمیزاد دەکات لە "دروستبوونی دونیاوە" تا دوا ساڵەکانی ژیانی خاوەنی، واتە تا نیوی یەکەمی سەدەی سیازدە.

---

[2] وامان بە باش زانی ناوەکانیان بۆدەستکاری وەك خۆان بە رێنووسی عەربی بیاننووسینەوە.

[3] زۆرتر بە "الکامل" ناو دەبرێت.

ابن الاثير بەشى زۆرى باسەكانى "الكامل"ى بە دەستكارييەوە لە "تأريخ الطبري"ى وەرگرتوون، بەلاّم گەليّكيشى خستوونە سەريان. ئەو بەشانەشى كە لە رووداوەكانى دواى سالّى ١٢٣١ دەدويّن خۆى نووسيونى. دەميّكە "الكامل" وەك سەرچاوەيەكى ميّژوويى يەكجار گرنگ سەرنجى ميّژوونووسانى راكيّشاوە. لە سالّى ١٨٥١وە رۆژهەلاّتناسى ئەوروپايى تۆرنبيّرگ (C.J. Tornberg) دەستى كرد بە بلاّوكردنەوەى "الكامل" بە ليّدوانى خۆيەوە و بەچارەگە سەدەيەك تەواوى كرد. ئەو چاپەى "الكامل" بە ليّدوانى تۆرنبيّرگەوە ١٤ بەرگە.

ابو البركات المبارك كە بە شرف الدين ابن المستوفى الاربيلى ناسراوە سالّى ١١٦٩ لە قەلاّتى هەوليّرىّ لەدايك بووە. ابن المستوفى لە بنەمالّەيەكى ناودارى رووناكبيرى ئەو سەردەمەى كوردستانە. لە هەوليّر خويّندنى تەواوكردووە و گەورە بووە و هەر لەويّش بۆتە يەكيّك لە وەزيرە ناودارەكانى ئەتابەگەكان. دوا سالّەكانى ژيانى گۆشەگير لەگەلّ كتيّبەكانيدا ژيا. كە مەغۆلەكان سالّى ١٢٣٧ هيّرشيان هيّنايە سەر هەوليّر ابن المستوفى لە قەلاّوە لەگەلّ خەلّكى شاردا بەرگرى كرد. دواى ئەوە فەرمانرِەواى موسلّ ناردييە دواى و لەوىّ دوا دوو سالّى ژيانى بردە سەر.

بەناوبانگترين كتيّبى ابن المستوفى "ميّژووى هەوليّر"ە[٤]. بەپيّى قسەى ميّژوونووسانى كۆن ئەم كتيّبە بريتييە لە چوار بەرگ، بەلاّم بەداخەوە تا ئيّستا تەنها دەستنووسى بەرگى دووەمى دۆزراوەتەوە كە لەمۆزەخانەى بريتانياييە و بريتييە لە ٢٣٢لاپەرە. واديارە ابن المستوفى كتيّبەكەى بۆ باسى گەورە پياوانى هەوليّر و ئەو ناودارانەى هاتوونەتە شارى هەوليّر، تەرخان كردووە. ناوى تەواوى كتيّبەكە "نباهه البلد الخامل و من ورد عليه من الاماثل" لەگەلّ ناوەرۆكى بەرگى دووەمى دۆزراوەى ئەوە دەسەلميّنن.

---

[٤] "نباهة البلد الخامل و من ورد علية من الاماثل" ناوى تەواوى كتيّبەكەيە كە بە كورتى بە "تاريخ اربيل" ناسراوە.

ابن المستوفی هەمان کات یەکێك بوو لە شاسوارەکانی مەیدانی ئەدەب و زمانیش. لە دە بەرگی سەربەخۆدا هۆنراوە قورسەکانی متنبی و ابوتمامی لێکداوەتەوە[٥]. نووسینەکانی ابن المستوفی هەر زوو سەرنجی زانایانیان راکێشاوە. ژمارەیەکی زۆر لەو زانایانە باسی پایەبڵندی ابن المستوفییان کردووە، یەکێکیان ابن خلکانی هاوشارییێتی.

شمس الدین احمد کوڕی ابو عبدالله محمد بهاء الدین کوڕی ابراهیم کوڕی أبوبکر کوڕی خلکان الاربیلی کە بە ابن خلکان ناسراوە رۆژی ٢٣ی مانگی نۆی ساڵی ١٢١١ لە هەولێر لەدایك بووە[٦].. ابن خلکان بۆ خۆی لە "وفیات العیان"دا نووسیویە کە لە شاری هەولێرهاتۆتە دنیاوە.

ابن خلکان ژیانی منداڵی و سەرەتای لاوی لە هەولێر بردە سەر و هەر لەوێش بەردی بناغەی پتەوی زانیاری خۆی لەسەر دەستی زانایانی شار و ئەوانەی بۆ سەردانی دەهاتن، دارشت. لە تەمەنی هەژدە ساڵیدا ابن خلکان هەولێری بەجێهێشت و رووی کردە شاری حەڵەب کە ئەوسا غیاسەدینی کوڕی صەلاحەدینی ئەیوبی فەرمانڕەوای بوو. دوای هەشت نۆ ساڵ خوێندن چووە قاهیرە و لەوێوە چەند جارێك هاتە دیمەشق تا رۆژی ٢١ی مانگی دەی ساڵی ١٢٨٢ لێرە کۆچی دوایی کرد و لە گردی قاسیۆن نێژرا.

ابن خلکان چ لە دیمەشق و چ لە قاهیرە جێگەی بڕوا و متمانە بوو، چەند جارێك بووە قازی و مامۆستای قوتابخانە بەرزەکانی ئەو رۆژگارە. هەرچەندە ابن خلکان وەك مێژوونووس ناوی دەرکردووە، بەڵام لە ئەدەبیشدا دەستی هەبوو، شیعرەکانی تەڕو پاراون.

---

[٥] ناوی تەواوی کتێبەکەی "النظام في شعر المتنبي وابي تمام"ە.

[٦] لە ناوچەی هەولێردا تا ئێستە دوو گوند بەناوی خەلکانەوە ناونراوە، یەکەمیان لە گەلی عەلی بەگدا بووە کە نەماوە، دووەمیان کەوتۆتە رۆژهەڵاتی هەولێرەوە، نزیك رانیە و گوندی چنارانە.

گەورەترین بەرهەمی مێژوویی ابن خلكان "وفيات الاعيان و أبناء ابناء الزمان"ە[٧] کەوا پێدەچێت نزیکەی بیست ساڵێك پێوەی خەریك بووبێت (لە ساڵی ١٢٥٩وە تاوەکو ساڵی ١٢٧٤). ابن خلكان بۆ دانانی ئەو شاکارەی کەڵیك لەگەڵێك سەرچاوەی رەسەنی کۆن وەرگرتووە کە زۆربەیان نەگەیشتوونەتە ئێمە، ئەوەی نرخی "وفيات الاعيان" هێندەی تر زۆر دەکات. زانایان بەهۆی ئەو بەرهەمەی ابن خلكانەوە توانیویانە لە زۆر رووی گرنگی ژیانی سیاسی وئابووری و رووناکبیری رۆژهەڵاتی نزیك و ناوەڕاست لە سەدەکانی ناوەڕاستدا تێبگەن. شایانی باسە ئەو دانەیەی "وفيات الاعيان" کە ابن خلكان بۆخۆی نووسیویەتەوە ئێستا بە یەکێك لەسامانە گەورەکانی مۆزەخانەی بریتانیا دەژمێردرێت.

دەتوانین گەلێك نموونەی تری وەك ئەو مێژوونووسانە بهێنینەوە. ئەوان بە گشتی و دەگمەن بە تایبەتی باسی کورد یان ناوچەیەکی کوردستانیان کردووە. ئەوەی تا ئێستا زانراوە کەس بەر لە شەرەفخانی بدلیسی تێکڕای بەرهەمی خۆی بۆ مێژووی کورد و کوردستان تەرخان نەکردووە. دیارە هەر لەبەر ئەوەش پێویستە جێگەیەکی دیار لەم بەشەدا بۆ شەرەفخان و شەرەفنامە تەرخان بکەین[٨].

شەرەفخان رۆژی ٢٥ی شوباتی ساڵی ١٥٤٣ لەدایك بوو. میر شەمسەددینی باوکی لە هۆزی رۆژەکی "رۆژەکی"یە. هەشت ساڵ پێش لەدایکبوونی شەرەفخان عوسمانییەکان میر شەمسەددینی باوکیان لەسەر تەختی میری لابرد، ئەویش لە رقدا دایە پاڵ سەفەوییەکانی

---

[٧] زیارت بە "وفيات الاعيان" ناودەبرێت.

[٨] بۆ ئەم بەشە کەڵك لەم سەرچاوانە وەرگیراوە: چاپە جیاوازەکانی هەردوو بەرگی "شەرفنامە" (بەکوردی و عەرەبی و فارسی)، ی ڤاسیلێڤا، پێشەکی بەرگی یەکەمی چاپی رووسی "شەرەفنامە". مۆسکۆ ١٩٦٧، ل ١٣ _ ٦٨، ی. ڤاسیلێڤا، پێشەکی بەرگی دووەمی چاپی رووسی "شەرەفنامە" ، مۆسکۆ، ١٩٧٦، ل ١٢ _ ٣٦، دوکتۆر م. شەمسی، شەرەفنامەی شەرەفخانی بدلیسی وەك سەرچاوەی مێژوویی گەلی کورد، بە زمانی رووسی، باکۆ، ١٩٦٧، د. کەمال مەزهەر، "شەرەفنامە" لە کوردناسی سۆڤییەتدا، _ "شەرەفنامەی شەرفخانی بدلیسی هەزار کردوویە بە کوردی"، لە چاپکراوەکانی "کوڕی زانیاری کورد"، نەجەف، ١٩٧٥، ل سەتو شێست _ سەتو حەفتاو شەش، الدكتور كمال مظهر احمد، حول الشرفنامە و الطبعة الكردية لهذا الاثر الكردي الخالد، جزيدة "التآخي"، ٢٠ تشرين الثاني ١٩٧٣.

دوژمنیان. لەبەر ئەوە شەرەفخان بەشی هەرە زۆری سەرەتا و ناوەندی ژیانی لەگەڵ گەورە پیاوانی ئێراندا بردە سەر. لە تەمەنی هەشت ساڵییەوە باوکی ناردییە پایتەخت، لەوێ چەند ساڵێك لەگەڵ کوڕانی شا تەهماسبی یەکەم و[9] میرزادەکانی خزمیدا خوێندی.

شەرەفخانی بدلیسی لە تەمەنی دوازدە ساڵییەوە تێکەڵ بە کاری میری بوو. ساڵی ١٥٥٤، واتە لەو تەمەنەیدا، کرایە میری سەلیان و محەمەد ئاباد لە ناوچەی شیروان کە کەوتوونە باکووری ئازەبایجان. باوکی شێخ ئەمیری بلباسی لەگەڵ نارد کە جێگەی متمانەی بوو. پاش سێ ساڵ شەرەفخان گوێزرایەوە هەمەدان کە محەمەد بەگی خاڵی فەرمانڕەوای بوو. زۆری نەبرد هەر لەوێ شەرەفخان یەکێك لە خاڵۆزاکانی خواست. لە هەمەدان تا دەوروبەری سەرەتای ساڵی ١٥٦٠ مایەوە. ساڵی ١٥٦٦ نازناوی میری هۆزی رۆژەکی پێبەخشرا لەوساوە ماوەی دوو ساڵی لە قەزوین لە کۆشکی شادا بردە سەر.

ساڵی ١٥٦٨ شەرەفخان بووە فەرماندەی ئەو لەشکرەی راپەڕینی خان ئەحمەد خانی لە لاهیجانی ناوچەی گەیلان دامرکاندەوە. شەرەفخان لەشکری هەژدە هەزارەی سوڵتان هاشمی جێگری ئەحمەد خانی بەزاند، ئەو کارەی کۆتایی بە یاخیبوونی هۆزانی گەیلان هێنا. بەڵام لەگەڵ ئەوەش تا بە تەواوەتی هێمنی نەگەڕایەوە ئەو ناوچەیە شا رێگەی نەدا شەرەفخان بگەڕێتەوە پایتەخت، کە گەڕاشەوە زۆری نەبرد دیسان ناردییەوە باکووری ئازەربایجان.

ساڵی ١٥٧٦ کە شا ئیسماعیل هاتەسەر تەخت شەرەفخان کرایە میری میرانی هۆزانی کوردی ئێران، هەرچی کاری گەورەی کوردستان و لوڕستان هەبوو بەو سپێردرا. بەڵام کە قزلباشەکان شا ئیسماعیلیان بە سوننی دۆست تاوانبار کرد شەرەفخانی دوورخستەوە نەخچەوان. زۆری نەبرد کە ساڵی ١٥٧٨ شا ئیسماعیل کوژرا و محەمەد خودابەندە

---

[9] شا تەهماسبی یەکەم.

هانەجێگەی و ئێران کەوتە گێژاوی ئاژاوەیەکی گەورەوە، لەلایەکەوە قزڵباشەکان یاخیبوون و لە لایەکی تریشەوە لەشکری عوسمانی کەوتە پەلاماردانی ئازەربایجان. عوسمانییەکان توانیان هەستی شەرەفخانی داخ لەدڵ بە لای خۆیاندا رابکێشن، تایبەت دوای ئەوەی توانیان لە رێگەی خەسەرو پاشای میری میرانی وانەوە پێوەندی لەگەڵ دابمەزرێنن. بەوجۆرە لە سەرەتای مانگی کانوونی یەکەمی ساڵی ۱۵۷۸ەوە شەرەفخان دایە پاڵ عوسمانییەکان و بەخۆی و ٤٠٠ چەکدارەوە لە نەخجەوانەوە رووی کردەوە کوردستان.

لەوساوە بۆ ماوەی دە ساڵ شەرەفخانی بدلیسی لەو شەڕانەی سوڵتان موڕادی سێیەمدا بەشداری کرد کە بۆ داگیرکردنی ناوچەکانی قەفقاز دژی ئێرانییەکان هەڵیگیرساندن، ئەو کارەی بووە هۆی رەزامەندی سوڵتان موراد کە بە نامەی تایبەتی سوپاسی خۆی پێ‌راگەیاند. سوڵتان نازناوی خان و فەرمانڕەوایی ناوچەی بدلیسی بە خۆی و نەوەی بەخشی. شەرەفخان بۆ ماوەیەکی کورت کاری بدلیسی گرتە دەست و لە تەمەنی ٥٣ ساڵیدا خۆی بۆ مێژووی کورد تەرخان کرد و ئەبولمەعالی شەمسەددین بەگی کوڕی لە جێگەی خۆی دانا. جا لێرەدا گەر تۆزێك ئەوە بهێنینەوە یاد کە بە درێژایی مێژوو زۆر بە دەگمەن هی وا هەڵکەوتوون لەبەر خاتری هیچ شتێك، تەنانەت تەندروستی خۆشیان، دەست لە چەمکێکی دەسەڵاتیان هەڵبگرن نەك هەمووی، ئەوساکە باشتر لە پایەبڵندی شەرەفخانی بدلیسی تێ‌دەگەین.

بەوجۆرە شەرەفخان ۳۲ ساڵی ژیانی لە ناو جەرگەی رووداوە گەورەکانی ئێران و تورکیا و کوردستاندا بردەسەر. یازدە ساڵی دوابەشی ژیانیشی بۆ خزمەتی مێژووی کورد تەرخان کرد.

تا ئێستا ساڵی وەفاتی شەرەفخانی بدلیسی بە تەواوەتی ساغ نەبۆتەوە. چاو شەرەفخان کە یەکێکە لە نەوەی مێژوونووسی گەورەمان و ئێستا وا لە لوبنان لەو نامە تایبەتییەیدا کە لە وەڵامی مامۆستا هەژاردا نووسیویە دەڵێت: شەرەفخانی باپیرە

گەورەی ساڵی ١٦٠٣ یان ١٦٠٤ وەفاتی کردووە[١٠]. من پێم وایە شەرەفخان بەر لەو ساڵانە مردووە. هەر چۆن لێکی بدەینەوە دەبێت شەرەفخان دوای تەواوکردنی "شەرەفنامە"، واتە دوای هاوینی ساڵی ١٥٩٨ بە ماوەیەکی کورت کۆچی دوایی کردبێت، چونکە ڕێگەی تێناچێت ئەو پیاوەی لە پێناوی زانستدا دەسەڵاتی خستە لاوە دوای "شەرەفنامە" قەڵەمیشی خستبێتە لاوە. وابزانم ئەم بۆچوونە هێندەی تر خۆ دادەسەپێنێت گەر ئەوە لە یاد نەکەین کەوا شەرەفخان لە ساڵێك و تەنها چەند ڕۆژێك زیاتری نەویست بۆ دانانی بەرهەمێکی قووڵی وەك بەشی دووەمی "شەرەفنامە" کە بە دەستخەت ٣٠٨ لاپەڕەی گەورەی پڕکردۆتەوە. بێگومان گەر ژیان مۆڵەتی بدایە رشتەیەکی مرواری رەسەنی تری پێشکەش کورد و زانست دەکرد. کەوابێ دەبێت شەرەفخان دوای مانگی نوێ ساڵی ١٥٩٨ بە ماوەیەکی کەم کۆچی دوایی کردبێت، یان لەناو نەخۆشی پەکی کەوتبێت. نەخۆشییەکیش زانایەکی وەك ئەو لە نووسین بخات دەگمەن مۆڵەتی زۆری ژیان و مان دەدات. مامۆستا ئەمین زەکی کە نەخۆشی زۆری بۆ هێنا و پەنجەکانی پەکیان کەوت سانیحەی کچی کردە قەڵەم.

شەرەفخانی بدلیسی لە هەرەتی لاوییەوە حەزی لە مێژوو دەکرد و دەیویست خۆی بە نووسینییەوە خەریك بکات. بۆخۆی لەم بارەیەوە نووسیوویە دەڵێت:

"من کە نووسەری ئەم رووپەڕانەم[١١]... لە هەرەتی جوانی و هەرەمەی بەهاری ژیانمدا، لەدوای ئەوە کە دەستی راست و چەپی خۆم ناسی و لە خوێندەواریدا هێز و پێزم پەیدا کرد و هەزارە و دولایی زانستییە رواڵەتی و نهێنییەکانم یەکلا کردەوە، هەرچی بۆ دنیا و دینم پێویست بوو لە هەر شتەی زۆر شتم زانی و بە سەرراستی و کارامەیی کەوتمە سەر

[١٠] چاپی کوردی "شەرەفنامە"، ل ٧٩٠ _ ٧٩١.
[١١] هەموو گوتەکانی شەرەفخان لە چاپەکەی مامۆستا هەژار وەرگێران.

 بە خوێندنەوەی کاروباری دیوانی، لەو سەروبەندەدا هەتا لافاوی وەڕەزی رووی تێکردم، چیرۆکان و دیرۆکان بەرم دەگرت.

هەرچەند جارێ تەم و مژی پەژارە و کەسەرم بەسەردا دەهات بە سروەی بیرەوەری رووداری رابردوان دەمرەتاند و دەرم دەکرد. هەرچەندی کزە و سۆزەی سارد و سڕی ناهومێدی نیازی وابوایە بەلامدا تێپەڕێ، بەپێداچوونەوەی مێژووی میر و مەزنەکانی پێشوو خۆم سەرگەرم دەکرد، تا وام لێهات لەو هونەرە جوانەدا بوومە بژاردە و لە لێدوانییەوە بوومە دەموپل رەوانێکی وەها کە دنەی دام و هێنامییە سەر ئەو بڕوا و بیرە کە بەپێی توانا منیش چەند گەوێك بخەمە ئەو زنجیرەوە.

ئەوسا (واتە لە هەڕەتی لاویدا _ ك.م) مرخی خۆم وا لێ خۆش کردبوو کە لەم زانستە بەمایە و هێزا و پڕ بەهایەدا نووسراوێکی ئەوەندە بە نرخ و سەربەخۆ بخەمەڕوو کە هەرگیز بەر لە من دەستی مێژوونووسانی پێش خۆمی پێرانەگەیشتبێ و ئەوەی من دەیخەمە بەرچاو کەسی تر وەك خۆمی تێنەگەیشتبێ".

ئەم قسانە تەنها ئەوە راناگەیێنن کە شەرەفخان لە زووەوە خولیای مێژوو کەوتۆتە سەری، بەڵکو هەمان کات پلەی بەرزی خوێندەواری ئەو زانایە و بڕوای زۆری بە توانا و دەسەڵاتی زانستی خۆی نیشان دەدەن. ئەو قسانە لە راستیدا یەکەم نرخاندنی رەوای "شەرەفنامە"ن.

شەرەفخان بۆ خۆی مەبەستی دانانی "شەرەفنامە"ی بەمجۆرە دیارکردووە:

"منی بێ تین و توان و بێدەست و زوان کەوتمە سەر ئەو خەیاڵە کە بە ئەندازەی وزە و توانای خۆم ئەوەندەی بۆم لوا لە باس و خواسی گەورە پیاوان و خاوەن ناوان و سەرداران و خونکارانی کورد و کوردستان کۆبکەمەوە و ئەوی لە مێژووی عەجەماندا خۆم دیتوومە و ئەوەی لە پیاوە پیرە ژیرەکانی راست و بێدرۆوە بیستوومە بینووسمەوە و ناوی لێ بنێم

"شەرەفنامە". هەموو نیاز و ئاواتیشم هەر ئەمەیە کە خانەدانە گەورەکانی کوردستان ناویان لەناو نەچن".

ئاواتی بەرزی شەرەفخانی بدلیسی هاتەدی، ئەو "شەرەفنامە"یەی گەوهەری لێ دەبارێ چاوی کورد و زانایانی ڕۆشن کردەوە، بووە یەکێك لە سەرچاوە هەرە ڕەسەن و بایەخدارەکانی کتێبخانەی مێژوویی گەلانی ڕۆژهەڵات.

"شەرەفنامە" لە دوو بەش پێکهاتووە کە وا دیارە شەرەفخان لە ساڵی ١٥٨٨ەوە دەستی کردووە بە کۆکردنەوەی سەرچاوە و زانیاری بۆیان. مانگی ئابی ساڵی ١٥٩٧ شەرەفخان لە بەشی یەکەمیان بۆوە. خاوەنی "شەرەفنامە" ئەو بەشەی بۆ مێژووی کورد و کوردستان، یان خۆی گوتەنی بۆ "یەکلاکردنەوەی بنج و بناوانی کورد و ڕوونکردنەوەی باری ژیان و چۆنیەتی ئاکاریان بە درێژایی مێژوو" تەرخان کرد. یەکەم چاپی ئەو بەشەی "شەرەفنامە" بریتی لە ٤٥٩ لاپەڕە.

بەشی یەکەمی "شەرەفنامە" لە بەشی دووەمی زیاتر سەرنجی ڕاکێشاوە و خوێنەران بە هۆی وەرگێڕانییەوە بۆ سەر زمانی کوردی زۆرتر ئاگادارین. لەبەر ئەوە وای بە پێویست دەزانین بەر لەوەی بکەوینە هەڵسەنگاندنی "شەرەفنامە" و دیاریکردنی بایەخ و نرخی مێژوویی سەرنج بۆ چەند لایەنێکی کەم زانراوی بەشی دووەمی رابکێشین.

شەرەفخان ڕۆژی ١٣ی ئابی ساڵی ١٥٩٧ دەستی کرد بە دانانی بەشی دووەمی "شەرەفنامە" و دەوروبەری کۆتایی ئاب یان سەرەتای ئەیلوولی ساڵی ١٥٩٨ تەواوی کرد. زۆرجار ئەم بەشی دووەمەی "شەرەفنامە" بە "خاتیمە" ناودەبرێت.

"خاتیمە" تەرخان کراوە بۆ باسی سوڵتانەکانی ئالی عوسمانی، پادشاکانی ئێران و توران وبە سەرهاتەکانی کوردستان لە نێوانی ساڵانی ١٢٨٧ و ١٥٨٧دا، واتە لە ماوەی

سێ سەدەکانی رەبەقدا [12]، کە وابێ رۆژگاری دامەزراندنی بنەماڵەی عوسمانی سەرەتا و رۆژگاری شەرەفخانی بدلیسی کۆتایی بەشی دووەمی "شەرەفنامە"یە. "کۆتایی" زۆرجار دێتە سەر گێڕانەوەی هەواڵەکانی سەردەمی هۆلاکۆ و چەنگیز و تەیمور و ئاق و قەرە قۆینلو.

هەرچەندە بە بارست "خاتیمە" شتێکی ئەوتۆی لە بەشی یەکەمی "شەرەفنامە" کەمتر نییە[13] بە ناوەرۆکیش وەك ئەو رەسەن و دەوڵەمەندە بەڵام، وەك وتمان، لەو کەمتر سەرنجی شارەزایانی راکێشاوە[14]. هۆی ئەوە ئاشکرایە. زۆربەی باسەکانی بەشی یەکەمی "شەرەفنامە" کەس بەر لە دانەری تخونیان نەکەوتووە، لەبەر ئەوە هەر کەس کەم و زۆر خۆی بە مێژووی کوردستانی کۆنەوە خەریك کردبێت ناچار پەنای بردۆتەبەر.

بێگومان ئەمە وا ناگەیەنێ باسەکانی بەشی دووەمی "شەرەفنامە" کەم بایەخن. ئەو بەشەش پڕییە لە باسی رووداوی دەگمەن و هەواڵی رەسەن و بەڵگەی گرنگی وەك نامە و فەرمانی سوڵتان و شاکان کە هی وایان تێدایەدوایی بۆ مەبەستی سیاسی دەستکاری کراون و تێکدراون، "شەرەفنامە" و ئەوانەی لە پایەی بەرزی "شەرەفنامە"دان راستییان وەك خۆی بۆ پاراستووین. جگە لەوە هەر ئەو بەرگە باسی گەلێك رووداوی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستی سەدەی شازدەی تێدایە کە شەرەفخان یان بۆ خۆی تیایاندا بەشدار بووە یان لە دەمی بەشدارانی بیستوونەوە، ئەو باسانەی لە مەیدانی لێکۆڵینەوەی مێژوویدا دەچنە

---

[12] شەرەفخان سەرەتای بەشی دووەمی "شەرەفنامە"ی وەها دەست پێکردووە: "خاتیمە بۆ ناساندنی سلاطین حشمت أیین أل عثمان و پادشاهان ایران و توران...".

[13] یەکەم چاپی بەشی دووەمی "شەرەفنامە" ٣٠٨ لاپەڕەیە.

[14] زۆر جار دەقی فارسی بەشی یەکەمی "شەرەفنامە" بە تەنها چاپ کراوە، وەك چاپی قاهیرەی ساڵی ١٩٣١ی و چاپی تارانی ساڵی ١٩٦٥ی. ساڵی ١٩٦٢ بەرگی دووەمی چاپی عەرەبی قاهیرەی بڵاوکرایەوە، واتە پاش چوار ساڵ لە چاپی بەرگی یەکەمی. مامۆستایان مەلا جەمیلی رۆژبەیانی و هەژاری شاعیر تەنها بەشی یەکەمی "شەرەفنامە"یان وەرگێڕاوە، یەکەمیان بۆ عەرەبی و دووەمیان بۆ کوردی.

خانەی سەرچاوەی رەسەنی باوەڕپێکراوەوە. لێرەدا وەك بەڵگە چەند نموونەیەك دەخەینە بەرچاو.

بەهۆی گەلێك سەرچاوەی کۆنەوە مێژوونووسان ئاگادارن چۆن رۆکسلانەی بە رەگەز رووسی هاوسەری خۆشەویستی سولتان سلێمانی دادپەروەر (١٥٢٠ _ ١٥٦٦) توانی وا لە سولتان بکات مستەفای کوڕە گەورەی کە لە یەکێك لە هەوێکانی بوو بیکوژێت بۆ ئەوەی تەختی پاشایی بۆ سەلیمی کوڕی خۆی بمێنێتەوە. بەڵام بەرگی دووەمی "شەرەفنامە" نەبوایە کەس نەیدەزانی سەید محەمەدی میری هەکاری دەستی لە رێکخستنی ئەو پلانە گەورەیەی ناو کۆشکی بەدەسەڵاتترین پاشای ئەو رۆژگارە دا هەبوو، ئەو پاشایەی ئەورووپاو ئەفریقا و ئاسیای هێنابووە لەرزین. شەرەفخان لە بەرگی دووەمی "شەرەفنامە"دا ئەو رووداوەی بەم جۆرە تۆمار کردووە:

"ساڵی ٩٦٠[15]: سولتان سلێمانی عەزاکەر بۆ گرتنی ئێران ئەستەمولی پایەتختی بەجێهێشت. کە کەژاوەی سولتان گەیشتە ناوچەی ئەرکەلی و لەوێ دەوار و خێوەتی هەڵدا میر سولتان مستەفای کوڕی بە لەشکرێکی گەورەوە لە ئەماسییەوە هاتە دیدەنی.

رۆستەم پاشای وەزیری گەورە کە ترسی زەبر و دەسەڵاتی میری لێ نیشتبوو بە یاریدەی سەید محەمەدی فەرمانڕەوای هەکاری نامەیەکی ساختەی بەناوی شا تەهماسبەوە رێکخست و گەیاندییە سولتان. کە سولتان چاوی بەو نامەیە کەوت غەزەب گرتی و یەکسەر فەرمانی گرتنی میری دا و بە نهێنی خنکاندی"[16].

[15] مەبەست رووداوەکانی ساڵی ٩٦٠ی کۆچییە کە دەکاتە ساڵی ١٥٥٢ _ ١٥٥٣ی عیسایی.

[16] بەرگی دووەم لە پەرتوکی شەرفنامە کۆکردنەوەی شەرەفخان بن شمس الدین بدلیسی کە بە چاوخشاندنێکی کەم عباد ولادیمیر ناسراو بە ولیامینوف زرنوف در محروسە بطربوغ در دارالطباع اکادیمیە ایمپراطوریە سنە ١٨٦٢ عیسوی بە پێی سنە ١٢٧٨ هجری چاپ کرا، ص ٢٠٦، چاپی عەرەبی قاهیرە، ص ١٨١ _ ١٨٢.

نموونەیەکی تر: کە ساڵی ١٥٦٧ ئیسماعیلی دووەم هاتە سەر تەختی پاشایی گەنجینەی پڕ زێڕ و گەوهەری شا تەهماسبی باوکی خستە بەردەستی شەرەفخان بۆ ئەوەی تۆماری سامانی ئەو گەنجینەیەی بۆ بکرێت. دیارە هیچ سەرچاوەیەک ئاگاتە ئەوەی شەرەفخان دەربارەی سامانی شا تەهماسبی نووسیوون، ئەو بە ژمارە و بە سەنگ باسی زیوو و زێڕ و بەرگی ئاوریشم و چەك و جبەخانە و وڵاغی کەحیلەی کۆشکەکانی شا تەهماسبی کردووە. وەك دەڵێت ٣٨٠ هەزار تمەنی زیو و زێڕ و ملیۆنێك و ٨٠٠ هەزار مسقاڵ زیو و زێڕ و ٨٠٠ کڵاوی زیو و زێڕی دوای خۆی بەجێهێشتووە، گوایە هیچ پاشا و سوڵتانێك لە رۆژی هەڵهاتنی خۆری ئیسلامەتییەوە بەرادەی ئەو کەلوپەلی گرانبەهای لێ بەجێنەماوە[١٧].

راپەڕینی گەیلان و دامرکاندنەوەی و لێدانی دانیشتوانی ئەو ناوچەیە لەو باسە مێژووییە گرنگانەن کە شەرەفخان بۆ خۆی لە دروستکردنیدا بەشدار بووە، بۆیە کە ئەوی لەو بارەیانەوە نووسیویە باشترین سەرچاوەیە بۆ تێگەیشتن و نرخاندنی رووداوەکانیان. بە هەمان دەستوور بایەخی مێژوویی ئەوی شەرەفخان دەربارەی شەڕی عوسمانییان بۆ داگیرکردنی ناوچەکانی قەفقاس لە ماوەی دە ساڵی نێوانی ١٥٧٨ و ١٥٨٨دا دەیگێڕێتەوە یەکجار زۆرە چونکە خۆی یەکێك بووە لە سەردارە گەورەکانی ئەو لەشکرەی داگیرکردنی گورجستانی پێسپێردرا.

وێڕای هەموو ئەمانە "خاتیمە" سەرچاوەیەکی گرنگە بۆ روونکردنەوەی گەلێك لایەنی مێژووی گەلی کورد، تایبەت ئەوانەیان کە پێوەندییان بە رووداوەکانی سەدەی شازدەوە هەیە لە هەمووشیان زیاتر دەوری کورد لە شەڕە قورسەکانی ئەو قۆناغەدا و باسی ئەو ناوچانەی تری کوردستان کە لەو رۆژگارەدا کەوتنە ژێر دەستی عوسمانییەکانەوە. ئەوەی شەرەفخان دەربارەی شەڕ و ئازایەتی بوختییەکانی قەڵای ئەجیش دەیگێڕێتەوە شتێکی

[١٧] "شەرەفنامە"، بەرگی دووەم، چاپی پیتەربورگ، ل ٢٥١ _ ٢٥٢، چاپی قاهیرە، ل ٢١٩ _ ٢٢٠.

ئەوتۆی لە داستانی قەڵای دمدم کەمتر نییە. شەرەفخان لە "خاتیمە"دا دەربارەی بەسەرهاتەکانی ساڵی ٩٥٩ی کۆچی (١٥٥١ _ ١٥٥٢ی عیسایی) نووسیویە دەڵێت:

"... رەمەزانی ئەو ساڵە لەشکری شا تەهماسب رووی کردە ویلایەتی وان ئابلوقەی قەڵای ئەخلاتی دا. لەبەر ئەوە کە ئەو قەڵایە کەوتبووە سەر بەردی نارەق و ناپتەو وەستاکان لە هەر چوار لاوە کەوتنە لێدانی ژێراب. ئەوانەی ناو قەڵاکە ناچار خۆیان دا بە دەستەوە.... دوای ئەوە شا رووی کردە ئەرجیش و فەرمانی دا بە توندی ئابلوقەی قەڵاکەی بدەن. قزڵباشەکان تەواو گەمارۆیان دا و چۆن توانیان کەوتنە شەڕ لەگەڵ ئەوانەی ناویدا. بەڵام رۆژهەڵات و رۆژ رۆیی، ئابلۆقە لە چوار مانگان تێپەڕی، زستان و سەرما و سۆڵە و بەفر و باران لەگەڵ زریان دەستی پێکرد، شا تەهماسب کە بەخۆی و لەشکرییەوە لە چلەی زستاندا لە ناو خێوەتان کەوتبووە بەر بەفر و باران دەستی هەڵنەگرت، فەرمانی دایە پیاوەکانی هیچ دەرفەتێك (بۆ ئەوانەی ناو قەڵاکە _ ك. م) نەهێڵنەوە.

بە رێکەوت ئەوساکە چەند دەستەیەك لە بوختییەکانی وەك میر برایمی گورگیلی و پیاوەکانی لەناو قەڵاکەدا بوون و بەهیچ جۆر ئامادە نەبوون خۆبدەن بە دەستەوە، بە پێچەوانەی رۆمەکانەوە کە پاش ئەو هەموو بەرگرییە دەیانویست تەسلیم بن. ئەوان لە ژێرەوە لەگەڵ قزڵباشە ئابلوقەدەرەکاندا رێککەوتن و گوریس و پەیژەیان بۆ شۆڕکردنەوە و دەستەیەکیان لێ گەیاندنە ناوەوە و پێکرا بە تیر و تفەنگ هێرشیان بردە سەر بوختییەکان کە نەیاندەویست دەست لە شەڕ هەڵبگرن و قەڵا بەدەستەوە بدەن، پەسێویان دان و ناچاریان کردن بخزێنە لایەکەوە و ئەوجا بۆ خۆیان قەڵایان دایە دەست پیاوانی شا تەهماسب کە یەکسەر فەرمانی کوشتنی بوختییە پاڵەوانەکانی دا، هەر لەوێدا پێستی سەریان بە زیندوویی گوروون".[181]

---

[181] هەمان سەرچاوە، چاپی پیتەربورگ، ل ٢٠٤ _ ٢٠٦، چاپی قاهیرە، ل ١٨٠ _ ١٨١، چاپی رووسی، ل ١٩٧ _ ١٩٨.

زۆر لایەنی تری "خاتیمە" شایانی پیاگوتن و پیاهەڵدانن، جا خۆزیا خامەی رەنگینی هەژاری شاعیری هێژا ئەویشی دەکردە دیارییەکی بەهاداری تر بۆ خوێندەواری کورد و کتێبخانەی کوردی و گەنجینەی سەرچاوە مێژووییە دێرینەکانی رۆژهەڵات.

شەرەفخانی بدلیسی لە مەیدانی مێژووناسیدا، بە سەنگ و تەرازووی بێگانە بەر لە سەنگ و تەرازووی خۆمانە، شۆڕەسواری مەیدان بوو، دەیزانی چۆن دەنووسێ و چی دەنووسێ و لە کوێوە ناو دڵی نیشان دەپێکێ. بۆخۆی دەیگوت مێژوو " لەسەرووی هەموو هونەرانەوەیە" چونکە "پڕە لە ئامۆژگاری"، "بەسەرهاتی رابردووانمان بیردەخاتەوە و دەوری کەونارامان لێ نزیك دەکاتەوە و ئاوڕی ئەمەگدارانە لە رابردوانمان دەداتەوە".

شەرەفخان بۆ دانانی "شەرەفنامە" کەڵکی لە گەلێك سەرچاوەی عەرەبی و فارسی کۆن و رەسەن وەرگرت، قسە و باسی پیران و بەرهەمی شاعیران و گۆرانی شایەران و تاقیکردنەوەکانی خۆشی کردنە سەرچاوەی بەکەڵك. شەرەفخان وەستایانە ئەو کەرەستە دەوڵەمەندەی بەکاردەهێنا، زۆر بە وردی سەرنجی لێ دەدان، هەموو لایەکی هەڵ دەسەنگاندن و تەتەڵەی دەکردن. ی. ڤاسلیێڤا لەم بارەیەوە نووسیویە دەڵێت:

"وا پێدەچێت نووسەر (واتە شەرەفخان _ ك. م) بە ئەو پەڕی دوودڵییەوە دەیڕوانییە ئەو هەواڵانەی (لە خەڵکی دەبیستنەوە _ ك. م) کەی گومانی لە راستی و دروستیان نەبوایە ئەوساکە بە کاری دەهێنان"[١٩] . جا لێرەدا گەر بڵێین ئەم قسانەی ڤاسیلیێڤا، وەك هەموو قسەکانی تری، بەرهەمی خەڵوەتی پازدە شازدە ساڵەین لەگەڵ هەردوو بەرگی "شەرەفنامە"دا ئەوساکە، بێگومان زیاتر لە نرخ و بایەخیان تێدەگەین.

---

[١٩] "شەرەفنامە"، بەرگی دووەم، چاپی رووسی، ل ١٦.

بابەتەکی[20] و بێلایەنی، ئەو دوو مەرجە گرنگ و پێویستەی سەرکەوتنی مێژوونووس، ئاشکرا بە نووسینەکانی شەرەفخانەوە دیارن. ئەو کاتەی شەرەفخان دەستی دایە نووسینی "شەرەفنامە" پێوەندی لەگەڵ شا سەفەوییەکاندا خراپ و لەگەڵ سوڵتانە عوسمانییەکاندا چاک بوو، کەچی کە هاتۆتە سەر باسی هەر کامێکیان هەوڵی داوە بە هیچ جۆر چاو لە ڕاستی ڕاستیدا نەنووقێنێت. بۆ وێنە شەرەفخان تارادەیەکی زۆر وەك یەك بە شان و باهووی شا تەهماسب و سوڵتان مورادیدا هەڵداوە، خۆی لەوە کەڕ کردووە کە شا و سوڵتان شێر و تیریان لە یەك دەسوو. بۆ ئەو ڕۆژگارە کەم نەبوو بە شا تەهماسب بگوترێت "پاشایەکی دادپەروەر و کامڵ و ڕەعییەت پەروەر. بوو"[21].

ئەوانەی باسمان کردن و چەند هۆیەکی تری وەك ئەوان وایان لە ی. ڤاسیلیێڤا کردووە بڵێت "پێم وایە سەرچاوەیەك نییە بەرادەی ... "خاتیمە" بابەتەکی و ڕاست گۆیانە وێنەی ژیانی ناوەوەی ئێرانی نیوەی دووەمی سەدەی شازدەی بۆ کێشابێ، تایبەت لەو ڕۆژگارە تاریکەیدا کە ساڵی ١٥٧٦ بە مردنی شا تەهماسب دەستی پێکرد"[22].

دیارە لەخۆڕاش نییە زانایەکی گەورەی وەك پ. پێتروشێڤسکی "شەرەفنامە" دەگەیێنێتە پایەی سەرچاوە ئەرمەنییە کۆنەکان کە کەس نییە گومان لە نرخی زانستی بەرزیان بکات[23]. ڤلیامینۆڤ زێرنۆڤ بە ڕستەیەکی زۆرکورت هیچی بۆ کەس نەهێشتۆتەوە دەربارەی "شەرەفنامە" بیڵێت. ساڵی ١٨٦٠ زێرنۆڤ نووسیویە دەڵێت: "لەماوەی دەوروبەری ٣٠٠ ساڵدا لە ڕۆژهەڵات هیچ بەرهەمێك نەهاتۆتە گۆڕێ بتوانێت شان لە

---

[20] بابەتەکی = الموضوعية.

[21] "شەرەفنامە"، بەرگی دووەم، چاپی پیتربورك، ل ٢٥١، چاپی قاهیرە، ل ٢١٩ _ ٢٢٠.

[22] "شەرەفنامە"، بەرگی دووەم چاپی ڕووسی، پێشەکی ی. ڤاسیلیێڤا، ل ٢٢.

[23] ی. پ. پترۆشێڤسکی، لێکۆڵینەوەی مێژووی پێوەندی دەرەبەگی لە ئازەربایجان و ئەرمینیا لە سەدەی شازدەوە تا سەرەتای سەدەی بیست، بە زوبانی ڕووسی، لێنینگراد، ١٩٤٩، ل ٣١.

دەکەین باسی بایەخپێدانی بێئەندازەی زانایان بە "شەرەفنامە" بدات"[24]. وەك دوایەش باسی شانی "شەرەفنامە" بەڵگەیەکی تری پایەبڵندی ئەو سەرچاوەیەیە. دوکتۆر شەمسی[25] سەبارەت بەم باسە نووسیویە دەڵێت: "ئەم کارە بەهادارە (واتە "شەرەفنامە" _ ك.م) سەرچاوەیەکی نایابە بۆ لێکۆڵینەوەی نەك تەنها مێژووی کورد. بەڵکو هی ئازەربایجان و ئێران و تورکیا و وڵاتانی دراوسێی تری کوردستان. لەخۆڕا نییە نووسەرانی چەرخەکانی دوای (شەرەفخان _ ك.م) لە "شەرەفنامە" زیاتر کەڵکیان وەرگرتووە وەك لە سەرچاوەی تر"[26].

---

[24] "شەرەفنامە"، بەرگی یەکەم. چاپی پیتەربورگ. ل ۹.

[25] ساڵی ۱۹٦۷ دوکتۆر م. شەمسی لە ئامۆژگاری مێژووی سەر بە کۆڕی زانیاری ئازەربایجانی سۆڤیەت بڕوانامەی دوکتۆرای لەسەر "شەرەفنامە" وەرگرت. نامەی دوکتۆراکەی "شەرەفنامەی شەرفخانی بدلیسی وەك سەرچاوەی مێژووی گەلی کور" ساڵی ۱۹۷۲ لە کتێبێکی سەدوچل و سێ لاپەڕەییدا بە زوبانی ئازەری چاپ کرا (مەمێد ئەسکەندەر ئۆغلی. شەرەفخان بدلیسی"شەرەفنامە" ئەسەری کورد خەلگنن تاریخی منبعی کیمی، باکی، ۱۹۷۲). بەر لەوەش کورتەی بە رووسی بڵاوکرایەوە. دوکتۆر شەمسی لەو بەرهەمیدا گەلێك زانیاری گرنگی دەربارەی "شەرەفنامە" و مێژووی کورد و کوردستان بڵاوکردۆتەوە کە شایانی بایەخ پێدانن. بەڵام لەگەڵ ئەوەش کەوتۆتە چەند هەڵەیەکی کەمەوە کە بۆ کاری زانستی وەك ئەوەی ئەو ئاسایین. شایانی باسە ی.ڤاسیلێڤا وەستایانە وەڵامی ژمارەیەك لە هەڵەکانی دوکتۆر شەمسی داوەتەوە (بڕوانە: "شەرەفنامە" ، بەرگی دووەم، چاپی رووسی. ل۱۹ _ ۲۰). من لێرەدا دەمەوێت سەرنجی خوێندەواران و دوکتۆر شەمسی بۆ تەنها یەك راستی بایەخدا رابکێشم. د. شەمسی نیوەی شەرەفخانی لێ زەوت کردووین بەوەی دەڵێت: "نووسەری شەرەفنامە شەرەفخانی بدلیسی ساڵی ۱٥٤۳ لە شارۆچکەی گومی ناوچەی قەرەخرود لەدایك بووە. ئەمیر شەمسەددین بدلیسی باوکی کە لە هۆزی کوردی رۆژەکییە دوای ئەوەی دەوڵەتی عوسمانی میرنشینی بە میرات بۆ ماوەی لێ سەندنەوە ساڵی ۱٥۳٥ هاتە ئازەربایجان. کاتێك لەگەڵ سەفەوییەکاندا کاری دەکرد میر شەمسەددین کچی ئەمیرخان موسولوی خواست کە باوکی یەکێك لە سەردارانی قزڵباش و چاودێریکەرانی شا تەهماسبی یەکەم بوو. لەبەر ئەوە شەرەفخانی بدلیسی لە باوکەوە کورد و لە دایکەوە ئازەربایجانییە" (بڕوانە لاپەڕە پێنجی کورتەی نامەی دوکتۆراکەی بە زوبانی رووسی). ئێمە هیچ لاریمان لەم قسانەی دوکتۆر شەمسی نییە بەمەرجێك بە هەمان گەز کوتاڵی ئێمەش بپێون. لێرەدا تەنها یەك نموونەی بچووك دەخەمە بەرچاو. شاعیری گەورەی رۆژهەلات و ئازەربایجان نیزامی گەنجەوی (۱۱٤۱ _ ۱۲۰۹) کە تەنها بە زوبانی فارسی بەرهەمی بڵاوکردۆتەوە بۆخۆی بە شانازییەوە گوتوویە "دایکم لە ئەشرافی نیوەی شەرەفخانی لەسەر سینییەکی زێڕ پێشکەش بکەین.

[26] دوکتۆر م. شەمسی، کورتەی نامەی دوکتۆراکەی بە زوبانی رووسی. ل ۷، ۲۳ _ ۲٤.

"شەرەفنامە" چەند بەناوەرۆك دەوڵەمەندە هێندەش لە رووی زمانەوە دەوڵەمەند و پتەوە. شەرەفخان بۆ خۆی لە سەرەتای بەشی یەکەمی" شەرەفنامە"دا دەڵێت مێژوونوس پێویستە نووسەری "چاکی دەست و قەڵەم رەنگین" بێت. کەسێکی شارەزا نییە دان بەوەدا نەنێت کە شەرەفخانی بدلیسی بەڕاستی نووسەرێکی چاکی دەست و قەڵەم رەنگین بوو. با لێرەدا پەنا بەرینە بەر قسەی شارەزایانی خۆمان. هەژاری شاعیر کە بەشێکی تەمەنی لە میحرابی "شەرەفنامە"دا بردەسەر و بۆخۆی شۆڕە سواری فارسی و کوردییە[٢٧] لەم بارەیەوە نووسیویە دەڵێت: "ئەگەر ئەو نووسراوە فارسییانەی لەو چاخەدا (واتە لە رۆژگاری شەرەفخاندا _ ك.م) نووسراون دەگەڵ فارسییەکەی "شەرەفنامە"دا لەبەریەکیان راگرین. گومان نامێنێ کە شەرەفخان سەرتۆپی هەموو نووسەرانی فارسی زمانی ئەو زەمانە بووە و بۆ کەرەستەی شەرەفنامەکەی هیچ ناوییە پوختەی فارسی ئەوسای گوڵبژێر کردووە و چەپکی سەر سەوەتەی ئەدەبیاتی فارسی ئەو سەردەمەی نیشانی خەڵکی دنیاداوە".

با ئەوەش بڵێین کە فارسی ئەو رۆژگارە "بەرگێکی زۆر فش و فۆڵ و ناقۆڵای" لەبەر خۆی کردبوو[٢٨].

بەلای منەوە لە هەمووی گرنگتر ئەوەیە کە شەرەفخانی بدلیسی بەو هەموو توانا و دەسەڵاتەیەوە لە خۆی بایی نەبوو، وەك هەموو زانایەکی رەسەن زۆر سادە و ساکار بوو. با گوێی لێ بگرین بزانین بۆخۆی چۆن "شەرەفنامە" هەڵدەسەنگێنێ:

---

[٢٧] بەلای مامۆستا مەسعود محەمەدەوە لە رووی "داڕشتن و بەپێزییەوە" شەرەفنامە کوردییەکەی هەژار گەلێك لە فارسییەکەی شەرەفخان بەهێزترە. مامۆستا هێمنی شاعیر لەو بڕوایەدایە کە "شەرەفنامەی هەژار دەبێ بکرێتە بەردی بناغە بۆ کوردی ئەدەبی و زمانی یەکگرتوومان" (بڕوانە: "شەرەفنامە" ، چاپی کوردی، ل پەنجاونۆ، حەفتاودوو).

[٢٨] "شەرەفنامە"، چاپی کوردی، ل چل.

"لە زانایانی پیاوچاك و دڵپاك و بەوەج دەپاڕێمەوە زۆر بە وردی لە نووسینەکەم وردببنەوە و ئەگەر پەشێوییەکیان بەرچاو کەوت بە شێوەیەکی مەردانە بەراوردی بکەن. خۆ ئەگەر هەڵە و بیرچوونێکم لەسەر دەدۆزنەوە هەر بە گاڵتە پێکردن و تیر و تەشەر لێم نەقۆزنەوە، پیاوەتیم لەگەڵ بکەن و بە پارچەیەکی چاکتر و بە بزگورێکی تازەتر و پاکتر بۆم پینە بکەن"[29].

خۆزگا ئەم قسە بەپێزانە دەبوونە دەرس بۆ نەوەی شەرەفخانی بدلیسی.

لێرەدا پێویستە ئەوەش بڵێین کەوا شەرەفخان هەرچەندە لە ڕێبازی مێژوونووسانی ڕۆژگاری خۆی و پێش خۆی لای نەداوە و وەك ئەوان خۆی خستۆتە "ریزی بی ڕێزترینی دەرگەوانان و پاسەوانانی" پاشایان[30]، بەڵام لەگەڵ ئەوەش بەخۆنازینی ڕەوا و بە جێی زۆر پێوە دیارە، ئەوەی لە زۆر شوێنی "شەرەفنامە"دا بە ئاسانی هەستی پێدەکرێ شەرەفخان دڵنیا بوو لەوەی "پرشنگی لاپەڕەکانی "شەرەفنامە" وەك تیشکی ڕۆژ" دەدرەوشێتەوە و "هەموو جیهان پڕدەکاتەوە".

واش بوو. "شەرەفنامە" هەر زوو سەرنجی زانایانی ڕاکێشا. لە ڕۆژگاری شەرەفخان خۆیەوە خوێندەواران کەوتنە نووسینەوەی ڕوونووسی تری بەرگی یەکەم و دووەمی. ساڵی ١٦٠٦ لە شاری کلس حەسەنی کوڕی نورەددین لە ٣٢٧ پەڕەدا بەبێدەستکاری ڕوونووسی یەکەم ژمارەی "شەرەفنامە"ی کرد کە ئێستا لە کتێبخانەی بودلیانی ئۆکسفۆرد هەڵگیراوە. حەسەن بەگی یەزدی یەکێکە لەوانەی ساڵی ١٦٤٥ "شەرەفنامە"ی نووسیوەتەوە. ئێستا تەنها لەکتێبخانە ناودارەکاندا ٢٢ دەستنووسی "شەرەفنامە" هەیە. هیچ دوور نییە تا ئێستاش ژمارەیەکی زۆر لە دەستنووسە

کۆنەکانی "شەرەفنامە" هەیە. هیچ دوور نییە تا ئێستاش ژمارەیەکی زۆر لە دەستنووسە

[29] هەمان سەرچاوە، ل ١٤.

[30] هەمان سەرچاوە، ل ٨.

کۆنەکانی "شەرەفنامە" لە کوردستان خۆی یان لە وڵاتانی تری رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا هەبێت، چونکە وادیارە دوای شەرەفخان بە ماوەیەکی زۆر هێشتا رووناکبیران هەر "شەرەفنامە"یان روونووس کردووە. بۆ وێنە ئەو دەستنووسەی "شەرەفنامە" کە لە کتێبخانەی ماتێنەدەرانی یەریڤان هەڵگیراوە لە سەدەکانی هەژدەدا نووسراوەتەوە.

کۆنترین و بەنرخترین و راستترین دەستنووسی زانراوی "شەرەفنامە" ئەوەیانە کە شەرەفخان بە دەستخەتی خۆی بە ناوی "شەرەفنامەی تاریخی کوردستان"ەوە نوسیویەتەوە و ئێستا لە کتێبخانەی بۆدلیان لە ئۆکسفۆرد هەڵگیراوە. رووسەکان دوای سەرکەوتنیان لەو شەرانەیدا کە لەگەڵ فارسەکان ساڵی ١٨٢٦ _ ١٨٢٨ کردیان کتێبخانەی بەناوبانگی سەفەوییەکانیان لە ئەردەبێلەوە گواستەوە پێتەرزبورگ. یەکێك لە کتێبە بە نرخەکانی دەستنووسێکی "شەرەفنامە" بوو کە ساڵی ١٥٩٨ نووسراوەتەوە و شەرەفخان بۆ خۆی پیاچۆتەوە و مۆری خۆی لەسەر داناوە. ئەو دەستنووسە ئێستا وا لە کتێبخانەی گشتی لێنینگرادە. روونووسی تری "شەرەفنامە" لە مۆزەخانەی بریتانیا و کتێبخانەی ئەستەموڵ و شوێنی تر هەڵگیراوە.

هەر زوو شارەزایان کەوتنە وەرگێڕانی "شەرەفنامە" بۆ سەر زمانی تر. ساڵ بەسەر دانانی "شەرەفنامە"دا تێنەپەڕی کە دووجار کرایە تورکی. جاری یەکەم محەمەد بەگی ئەحمەد بەگی میرزا ساڵی ١٠٧٨ی کۆچی (١٦٦٧ _ ١٦٦٨ی عیسایی) کورتەی "شەرەفنامە"ی وەرگێڕایە سەر تورکی کە تا ئێستا دوو دەستنووسی لێ دۆزراوەتەوە. پاش دەوروبەری ٢٠ ساڵ سامی ناوێك هەموو "شەرەفنامە"ی کردووە بە تورکی. وەك لە شوێنی خۆیدا باسی دەکەین "شەرەفنامە" وەرگێڕدرایە سەر ژمارەیەك زمانی تری رۆژهەڵاتی و رۆژئاوایی.

بە هەمان دەستوور زوو "شەرەفنامە" بووبە سەرچاوەی گەڕیدە و مێژوونووسانی رۆژهەڵات و رۆژئاوا. حاجی خەلیفە کە بە کاتب چەلەبیش ناسراوە چلەکانی سەدەی

هەژدە بۆ دانانی "جیهان نوما" کەڵکی زۆری لە "شەرەفنامە" وەرگرت، تایبەت بۆ ڕوونکردنەوەی باری جوگرافیایی مەڵبەندەکانی کوردستان و ژیانی هۆزە کۆچەر و نیشتەجێکانی. دوابەدوای ئەو دەروێش محەمەدی زللی کە بە ئەولیا چەلەبی ناسراوە (١٦١١ _ ١٦٧٩) کەڵکی لە "شەرەفنامە" وەرگرت و چەند جارێك ناوی خۆی و خاوەنی لە بەرگی چوارەمی "سیاحەتنامە" بەناوبانگەکەیدا هێناوە[٣٢].

زۆری نەبرد ڕۆژئاواییەکانیش بە "شەرەفنامە"یان زانی. هێربیلۆ یەکەم زانای ئەورووپاییە باسی "شەرەفنامە"ی کردووە کە لە ڕێگەی "جیهان نوما"ی حاجی خەلیفەوە بە بوونی زانیوە. ساڵی ١٧٧٦ هێربیلۆ لەو کتێبەیدا کە بە زمانی فەرەنسی بەناوی "کتێبخانەی ڕۆژهەڵات یان فەرهەنگی گشتی"یەوە دایناوە چەند جارێك ناوی "شەرەفنامە"ی هێناوە[٣٣]. کاربەدەستی دیپلۆماسی ناسراوی بریتانی جۆن مالکۆم (١٧٦٩ _ ١٨٣٣) کە ماوەیەکی زۆری لە هندستان و ئێران بردۆتە سەر یەکەم ئەورووپاییە دەستنووسی "شەرەفنامە"ی دەسکەوتووە و کەڵکی لێی وەرگرتووە بۆ دانانی بەرگی دووەمی ئەو کتێبەی کە بۆ مێژووی ئێران تەرخان کراوە[٣٤]. دوای مالکۆم بە دەوروبەری بیست ساڵێك مێژوونووسی فەرەنسی کاترمیر کەڵکی زۆری لە "شەرەفنامە" وەرگرت بۆ دانانی ئەو کتێبەی کە ساڵی ١٨٣٦ لە پاریس بە ناوی "مێژووی مەغۆلەکانی ئێران"ەوە بڵاوی کردەوە.

"شەرەفنامە"ی شەرەفخانی بدلیسی زۆر زوو سەرنجی ڕۆژهەڵاتناسی ڕووسی ڕاکێشا. خ. د. فرین یەکەمین زانای ڕووسی بوو کە ساڵی ١٨٢٦ لە یەکێك لە ڕۆژنامەکانی

---

[٣٢] بڕوانە: "کورد لە مێژووی دراوسێکانیدا. سیاحەتنامەی ئەولیا چەلەبی"، وەرگێڕانی سەعید ناکام، کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٧٩، ل ٧٤، ٩٧، ١٠٣، ١٤٣، ١٩١، ١٩٢، ٢٣٢، ٢٣٤، ٢٧٨، ٢٨١.

[٣٣] بڕوانە: ژ. س. موسەیلیان، بیبلۆگرافیای کوردناسی. بە زمانی ڕووسی، مۆسکۆ، ١٩٦٣، ل ٥٥.

[٣٤] J. Malcom, The history of Persia fram the most early period to the present time, vol ٢, London ١٨١٥

پێتەربورگدا باسی "شەرەفنامە"ی وەك "سەرچاوەیەکی مێژوویی یەکجار گرنگ" کرد. هەر ئەو ساڵە م. ڤۆلکۆڤیش بە درێژی باسی "شەرەفنامە"ی کردووە[٣٥]. پاش سێ ساڵ فرین لە یەکێك لە نووسینەکانیدا دیسان هاتۆتەوە سەر باسی "شەرەفنامە" و داوای کردووە بە زووترین کات دەقی فارسییەکەی بڵاوبکرێتەوە و بێدواخستن وەربگێڕێتە سەر زمانێکی ئەورووپایی. دوابەدوای فرین ژمارەیەکی تر لە رۆژهەڵاتناسانی رووسیا داوای بڵاوکردنەوە و وەرگێڕانی "شەرەفنامە"یان کرد.

زانا و کاربەدەستانی کۆڕی زانیاری رووسیا ڤلیامینۆڤ زێرنۆڤ (١٨٣٠ _ ١٩٠٤) ئەرکی بڵاوکردنەوەی "شەرەفنامە"ی بە فارسی گرتە ئەستۆی خۆی و ساڵی ١٨٦٠ بەرگی یەکەمی بە پێشەکییەکی بیست لاپەرەیی بەنرخەوە بە زمانی فەرەنسی بڵاوکردەوە. دوو ساڵی پێنەچوو بەرگی دووەمیشی لەگەڵ پێشەکییەکی فەرەنسی حەوت لاپەڕەییدا بڵاوکردەوە[٣٦]. ئەم کارە هێند لە پایەی زانستی ڤلیامینۆڤ زێرنۆڤی بەرزکردەوە کە نازناوی بەرزی ئەندامی کارای کۆڕی زانیاری رووسیای لەسەری پێدرا.

لە ئەورووپا سەرەتای نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدە "شەرەفنامە" بۆ یەکەم جار لەلایەن گ.أ.باربەوە وەرگێڕایە سەر زمانی ئەڵمانی و بەرە بەرە لە نێوانی ساڵانی ١٨٥٣ و ١٨٥٩دا لەگەڵ پێشەکییەکی وەرگێڕدا بڵاوکرایەوە. پرۆفیسۆر ف.ب.شارموا ٣٠ ساڵ کاری بێوچانی بۆ وەرگێڕانی بەرگی یەکەم و دووەمی "شەرەفنامە" بۆ سەر زمانی فەرەنسی تەرخان کرد و لە چوار بەرگی یەکەم و ساڵی ١٨٧٠ بەشی دووەمی بەرگی یەکەم و ساڵی ١٨٧٣ بەشی یەکەمی بەرگی دووەم و ساڵی ١٨٧٥ بەشی دووەمی بەرگی

---

[٣٥] ك.ك. کوردوییێڤ، کوردناسی. _ "مۆزەخانەی ئاسیایی _ لقی لێنینگرادی دەزگای رۆژهەڵاتناسی کۆڕی زانیاری سۆڤییەت". مۆسکۆ، ١٩٧٢، ل ٣٨٦ _ ٣٨٧.

[٣٦] کاتی خۆی کۆڕی زانیاری کورد هەردووکیان دەست کەوت.

دووەمی لە پیتەربورگ چاپ کرد. وەك ی. ڤاسیلیڤا دەڵێت ئەو کارەی شارەوا "تا ئیمڕۆش نرخی زانستی خۆی لەدەست نەداوە"[٣٧].

هیچ کاتێك بایەخی "شەرەفنامە" وەك سەرچاوەیەکی گرنگ و رەسەن کەم نابێتەوە. لێرەدا ئەوەندە بەسە کە ئامۆزگای رۆژهەڵاتناسی کۆڕی زانیاری سۆڤییەت _ لقی لێنینگراد لە سەرەتای شەستەکانەوە ی. ڤاسیلیڤای کاربەدەستی بۆ وەرگێڕان و لێکۆڵینەوەی هەردوو بەرگی "شەرەفنامە" تەرخان کرد. ڤاسیلیڤا ساڵی ١٩٦٧ بەرگی یەکەم و ساڵی ١٩٧٦ بەرگی دووەمی "شەرەفنامە"ی بە دوو پێشەکی قووڵەوە بڵاوکردەوە. رۆژهەڵاتناسانی سۆڤییەت و دەرەوە ئەم کارە بەهادارەی ڤاسیلیڤایان بەرز نرخاند[٣٨].

هەرچی ئامۆزگی گەلانی رۆژهەڵاتی نزیك و ناوەڕاستی سەر بە کۆڕی زانیاری ئازەربایجانی سۆڤییەتە "شەرەفنامە"ی کردە باسی نامەی دوکتۆرای م.شەمسی کە ساڵی ١٩٦٧ تەواوی کرد[٣٩]. دوکتۆر شەمسی جگە لە نامەی دوکتۆراکەی زنجیرەیەك وتاری زانستی دەربارەی شەرەفخان و "شەرەفنامە" بڵاوکردۆتەوە، وەك "مێژوونوسی کوردی بەناوبانگ شەرەفخانی بدلیسی"[٤٠] و "باسی راپەڕینەکانی سەدەی شازدەمینی هۆزە کوردەکان لە شەرەفنامەدا"[٤١]. بۆ روونکردنەوەی باسەکانی جگە لە "شەرەفنامە" دوکتۆر شەمسی ژمارەیەکی زۆر سەرچاوەی کۆنی وەك "نزهە القلوب"ی حمد اللەالقزوینی و بەرهەمی مێژوونووسانی سەردەمی شەرەفخانی وەك قازی ئەحمەدی غەفاری بەکارهێناوە.

---

[٣٧] "شەرەفنامە"، چاپی رووسی، بەرگی یەکەم. ل ٢٣.

[٣٨] بۆ وێنە بڕوانە گۆڤاری "گەلانی ئاسیا و ئەفریقا"، بە زمانی رووسی.

[٣٩] بڕوانە پەراوێزی ژمارە ٢٥.

[٤٠] بڕوانە گۆڤاری "هەواڵەکانی کۆڕی زانیاری ئازەربایجانی سۆڤییەت" باکۆ، ژمارە یەك، ١٩٦٧، ل ٦٧ _ ٧٢.

[٤١] هەمان سەرچاوە، ژمارە یەك، ١٩٦٨، ل ٤٠ _ ٤٦.

دەقی فارسییەکەی "شەرەفنامە" لە قاهیرە و شوێنی تریش چاپ کراوە، هەروەها بەرگی یەکەمی تا ئێستا دووجار بە عەرەبی بڵاوکراوەتەوە، جاری یەکەمیان ساڵی ١٩٥٣ لە بەغدا و جاری دووەمیان ساڵی ١٩٥٨ (؟) لە قاهیرە. بەرگی دووەمیشی یەکجار بە عەرەبی ساڵی ١٩٦٢ لە قاهیرە بڵاوکراوەتەوە[٤٢].

بەداخەوە دوای هەموان "شەرەفنامە" سەرنجی خاوەنی راستەقینەی خۆی راکێشا. گەر کارەکانی مەلا مەحموودی بایەزیدی لێ دەربکەین تا سەدەی بیستەم خوێندەوارانی کوردی بایەخێکی ئەوتۆیان بە "شەرەفنامە" نەداوە. لە نیوەی دووەمی سەدەی بستەمدا دوو زانای کورد (خوالێخۆشبوو و مامۆستا محەمەد عەلی عەونی و مامۆستا جەمیل بەندی رۆژبەیانی) "شەرەفنامە"یان بە زمانی عەرەبی بڵاوکردەوە. ساڵی ١٩٧٣ هەژاری شاعیر بە یاریدەی "کۆڕی زانیاری کورد" کەلێنێکی زۆر گەورەی لە کتێبخانەی کوردیدا پڕکردەوە بەوەی بە زمانی کوردی "شەرەفنامە"ی لە بەرگێکی جواندا بڵاوکردەوە. هەژار بەو کارە گەورەیەی قەرزی نیشتمانی بەسەرخۆیەوە نەهێشت و "کۆڕی زانیاری کورد"یش بە بڵاوکردنەوەی ئەرکێکی بایەخداری سەرشانی بەجێگەیاند. شایانی باسە تا ئێستاش چاپی کوردی "شەرەفنامە" لەگەڵ پێشەکییەکانیدا (١٠١٦ لاپەڕە) نەک تەنها گەورەترین کتێبی مێژوویی کوردییە، بەڵکوو هەمان کات گەورەترین کتێبێکە کە بە زمانی کوردی هاتۆتە چاپکردن.

ئەوەی تا ئێستا زانراوە مەلا محمودی بایەزیدی یەکەم زانای کوردە کە شەرفخان و "شەرەفنامە" لە هەموو رووبەکەوە سەرنجیان راکێشاوە. مەلا مەحمود کە دیارە خەڵکی بایەزیدی کوردستانی تورکیایە دەوروبەری ساڵی ١٧٩٧ لەدایکبووە[٤٣]. جگە لە زمانی

---

[٤٢] دوایی دێینەوە سەر ئەم باسە.

[٤٣] دەربارەی مەلا مەحموودی بایەزیدی و ئەلێکسەندەر جابا (ئەسکەندەر ژابا) بڕوانە: A.jaba, Rece uil des notices et recits kourdes. St pbg, ١٨٦٠. pp.vlll – x:

زگماکی خۆی بایەزیدی لە زمان و ئەدەبی و تورکی و فارسیدا دەستێکی باڵای هەبووە و
شارەزایەکی گەورەی قورئان بووە و بۆ ماوەیەکی درێژ مەلایەکی کەم هاوتای نەک بایەزید
بە تەنها بەڵکو هەموو کوردستان بووە، لەناو کوردەواریدا وەک زانایەکی ئایینی و
مامۆستایەکی لێهاتوو ناوبانگی دەرکربوو. مەلا مەحمود زانایەکی ئایینی و
مامۆستایەکی لێهاتوو ناوبانگی دەرکردبوو. مەلا مەحمود گەلێک بەرهەمی شاعیرانی
تورك و عەجەمی وەرگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی. وێڕای ئەدەب لە مەیدانی
لێکۆڵینەوەی زمانیشدا بەرهەمی زۆرە، تایبەت دەربارەی رێزمان. هەروەها زۆر شارەزای
داب ونەریت و مێژووی کوردان بوو.

بەختی کورد و رۆژهەڵاتناسی بە گشتی و رۆژهەڵاتناسی رووسی بەتایبەتی شارەزای
مەلا مەحمودی بایەزیدی و بیرکردنەوەی زانستییانەی ئەلێکسەندەر جابای کونسوڵی
رووسی لە ئەرزرۆم[44]. م.پ رودێنکۆ دەربارەی بایەخی زۆری کارەکانی بایەزیدی نووسیویە
دەڵێ: دەتوانم بە ئەوپەڕی دڵنیاییەوە بڵێم گەلی کورد لە پاراستنی گەلێك لایەنی نرخی
سامانی روناکبیرییدا تا رادەیەکی زۆر قەرزاری مەحمودی بایەزیدییە. گەر هاریکاری

مەلا مەحمودی بایەزیدی، عادات و رسوماتنامەی اکرادیە، وەرگێڕان و پێشەکی و تێبینی م.ب. رودێنکۆ، بە زمانی رووسی،
مۆسکۆ، ١٩٦٣، ل ٣ _ ٨، م.ب.زوبانی رودێنکۆ، وەسفی کۆمەڵە دەستنووسە کوردییەکانی لینینگراد، بە زمانی رووسی،
مۆسکۆ، ١٩٦١، ل٨٤ _ ٨٥، "شەرەفنامە" ، بەرگی یەکەم، چاپی رووسی، پێشەکی ی.ڤاسیلیێڤا، ل ٢٩، ٣٨، ٤٤، بۆکتێر
ئەورەحمانی حاجی مارف، لەبارەی کوردناسییەوە لە رووسیا و یەکیەتی سۆڤییەت، _ "کۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد"،
ژمارە ٢ _١، ١٩٧٤، ل ٥١١_ ٥١٤.

[44] ئەلێکسەندر جابا (ژابا) کە بۆ ماوەی ٣٢ ساڵ لە ١٨٣٦ەوە تاوەکوو ١٨٦٩. کونسوڵی رووسیا بوو لە شاری ئەرزرۆمی
عوسمانی. کوردناسێکی گەورەی لێ دەرچوو. "جامعیی رسالیان و حکایتان بزمانی کورماجی" (پیتەربورگ ١٨٦٠، ٢٥٠ ل.) و
"فەرهەنگی کوردی فەرەنسی" (پیتەربورگ ١٨٧٨. ٤٦٣ ل.)لە بەرهەمە رەنگینەکانی جابان. فەرهەنگەکەی ١٠ هەزار
وشەی کوردی بە لێکۆلینەوە و بەراوردەوە تیدایە. کاتی خۆی "کۆڕی زانیاری کورد" ئەو دوو کتێبە بە نرخەی دەست
خست.

مەحمودی بایەزیدی و أ. د. جابا نەبوایە تا ئێستاش بە بەشێکی بەنرخ لە گەنجینەی ئەدەبی کوردی سەدەکانی ناوەڕاست نەدەزانرا"[٤٦].

بێگومان دەبوو شەرەفخان و "شەرەفنامە" سەرنجی مەلا مەحمودی بایەزیدی رابکێشن. وەك ئەو دەڵێت لە سەرتاپای کوردستاندا تەنها دوو بنەماڵەی تر هەبوون بتوانن شان لە شانی باووباپیرانی شەرەفخان بدەن کە ئەوانیش بوختی و حەکارییەکانن[٤٧]. بەپێی گێڕانەوەی مەلا مەحمود تا دەوروبەری کۆتایی سەدەی نۆزدە دانیشتوانی شاری بدلیس گۆڕی شەرەفخانیان زانیوە. دەربارەی نەوەی بنەماڵەی شەرەفخان مەلا مەحمود نووسیویە دەڵێ "تا ئێستاش ئەو بنەماڵەیە ماون، بەڵام هیچ دەسەڵاتێکیان نییە و بەو داهاتە کەمە دەژین کە لە موڵکانیانەوە بۆیان دێت"[٤٨].

مەحمودی بایەزیدی زۆر بەرز "شەرەفنامە"ی نرخاندووە، بە گرنگترین سەرچاوەی مێژووی کوردی داناوە. بەم جۆرەش باسی خاوەنی "شەرەفنامە"ی کردووە:

"بەراستی مێژووی کوردستان قەرزار ی خامەی ئەو زانا پایەبڵندەیە (مەبەستی شەرەفخانە _ ك. م) کە بەناوبانگترین کەسی سەردەمی خۆی بوو" [٤٩].

کەواتە هیچ سەیر نییە کە مەلا مەحمودی بایەزیدی یەکەم ڕووناکبیری کوردە "شەرەفنامە"ی وەرگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی. مەلا مەحمود دەوروبەری ساڵی ١٨٥٨ یان ساڵی ١٨٥٩ لەو کارەی بۆتەوە کەجابا یەکسەر ناردوویە بۆ پێتەربوگ. ئەو کارە بەنرخە بە دەستوخەتی بایەزیدی خۆی ئێستا وا لە کتێبخانەی گشتی سەلتیکۆڤ شێدرین لە شاری لێنینگرادە.

مەلا مەحمودی بایەزیدی بەوانەوە نەوەستایەوە. ویستی لاسایی شەرەفخان بکاتەوە و ڕێگەی ئەو بگرێتەبەر و بە دەستووری ئەو مێژووی کورد و کوردستان لەو شوێنەوە

---

[٤٦] "عادات و رسوماتنامەی اکرادییە" (پێشەکی)، ل ٤.

[٤٧] "شەرەفنامە"، بەرگی یەکەم، چاپی ڕووسی (پێشەکی)، ل ٢٣ _ ٢٤.

[٤٨] هەمان سەرچاوە، ل ٢٩.

[٤٩] هەمان سەرچاوە، ل ٣٨.

مێژوونووسەکانی تر کە "شەرەفنامە" تێیدا براوەتەوە[1]. بۆ جێبەجێکردنی ئەو نیازە بەرزەی مەلا مەحمود ساڵی ١٢٧٤ی کۆچی (١٨٥٧ _ ١٨٥٨ی عیسایی) لە دانانی "کتێبێکی مێژووی نوێی کوردستان" بۆوە کە نزیکەی هەزار لاپەڕە دەبوو، لە پێشەکی و ١١ بەش پێکهاتبوو.

ساڵی ١٨٦٥ ئەلێکسەندەر جابا لە ئەرزرۆمەوە پێشەکی "کتێبی مێژووی نوێی کوردستان"ی بە زمانی فەرەنسی ناردە کۆڕی زانیاری رووسی بۆ نرخاندنی. بە قسەکانی جابادا وا دەردەکەوێ ئەو کتێبە یەک روونووسی هەبووە. بەداخەوە تا ئێستا سەرنجامی ئەو دەستنووسە نەزانراوە. کۆی گشتی دەستنووسەکانی جابا کە لە کتێبخانەی سەلتیکۆڤ شێدرین هەڵگیراون ئەو کتێبەی تێدا نییە.

بەڵام بەو نموونە کەمانەی لە بەردەستماندان وا دەردەکەوێ هەستی مێژوونووسی مەلا مەحمودی بایەزیدی قووڵ بووە. دەمێکە ئەو ساغ بۆتەوە کە سوڵتانە عوسمانییەکان دەیانویست کورد و کوردستان بکەنە یەکێک لە قەڵغانە گەورەکانی پاراستن و پەرەپێدانی دەسەڵاتیان لە هەموو رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا. لەم بارەیەوە مەلا مەحمود بە زمانی سوڵتان سلێمانی داد پەروەرەوە ئەمەی لای خوارەوەمان بۆ دەگێڕێتەوە کە جۆری داڕشتنی بەڵگەی دەست رۆیشتنی بایەزیدی لە مەیدانی مێژوونووسیدایە. بایەزیدی دەڵێ:

"کە سوڵتان سلێمانی دادپەروەر گەڕاوە ئەستەنبوڵ دایکی رووی تێکرد و پێی گوت: "کوڕم وا تۆ گەڕایتەوە، بەڵام ئاخۆ لەمەودوا گورج و قزلباشەکان هێرش ناهێننە سەر مەملەکەتت؟". سوڵتان دەڵێ دیوارێکم لەنێوان دەوڵەتانی گورج و عەجەمدا دروست کرد، دوژمن ئیتر پێی ناکرێ هیچ زیانێکمان پێبگەیێنێ". دایکی پرسی: چۆن توانیت ئەو ماوەدا درێژەدا دیوار دروست بکەیت؟". سوڵتان لە وەڵامدا پێی گوت: "دایکە من ئەو دیوارەم لە گۆشت و خوێن دروست کردووە. بەڕێوەبردنی ئەم ناوچانەم بەرەورووی هۆزە

---

[1] مەلا مەحمود هەرچەندە بۆ خۆی ساڵی ١٢٠٠ی کۆچی (١٧٨٥ _ ١٧٨٦ی عیسایی) کردە سەرەتای باسەکانی ناو "کتێبێکی مێژوویی نوێی کوردستان" بەڵام زۆر جاریش رووداوی پێش ئەو رۆژگارەی گێڕاوەتەوە.

کوردەکان کردۆتەوە... دوژمن ناتوانێ زەفەریان پێ بەرێ و بگاتە ناو دەوڵەتی ئیسلام"[٣٥١].

یەکێك لە بەرهەمە بەناوبانگەکانی تری مەلا مەحمودی بایەزیدی "عادات و رسوماتنامەی اکرادیه"[٥٢]. ئەم کتێبە هەرچەندە بێهەڵە نییە.

تایبەت لە سەرەتادا کە دێتە سەر باسی رەگەزی کورد. بەڵام لەگەڵ ئەوەش سەرچاوەیەکی بەکەڵکە بۆ مێژوونووس چونکە گەلێك لایەنی ژیانی کۆمەڵایەتی و ئابووری و رووناکبیری کوردی تورکیای روونکردۆتەوە. وەك باسی ئۆبەر و ژیانی کۆچەری و بازرگانی و باج و سەرانە و سوو سەلەم و دەسەڵاتی دەرەبەگان و خانووبەرە و چاك و تفاق و ولاغ و بەرزە و شیربایی و ئافرەت و شێخ و مەلا و جەژن و شایی و ئەو جۆرە باسانەی هەمیشە کەرەستەی بەنرخن بۆ مێژوونووس.

بەر لە تەواوبوونی سەدەی نۆزدە ژمارەیەکی تر لە رووناکبیرانی کورد بەرهەمی خۆیان بۆ باسی جیاوازی مێژووی کورد و کوردستان تەرخان کرد. سەرەتای سەدەی نۆزدە خەسرەوی کوڕی محەمەدی بەنی ئەردەلان "مێژووی بەنی ئەردەلان"ی نووسیوە. هەر ئەو دەوروبەرەش عەبدولرەزاق بەگی کوڕی نەجەف قولی خانی دونبولی (ساڵی ١٢٤٣ی کۆچی، ١٨٢٧ _ ١٨٢٨ی عیسایی وەفاتی کردووە) "مێژووی دەنابیلە"ی نووسیوە. رۆستەم خانی کوڕی ئەحمەد خانی دونبەلی "اشارة المذاهب" و "اشاره الادیان"ی داناوە کە هەردووکیان باسی ئایین و مێژووی هۆزی دونبولی دەکەن. ماه شەرەفخانی شاعیرە کە ساڵی ١٢١٩ی کۆچی (١٨٠٤ _ ١٨٠٥ی عیسایی) لەدایك بووە و ساڵی ١٢٦٣ی کۆچی (١٨٤٦ _ ١٨٤٧ی عیسایی) کۆچی دوایی کردووە دەستنووسی "مێژووی ئەردەڵان"ی دوای خۆی بۆ بەجێهێشتووین.

---

[٣٥١] "شەرفنامە"، بەرگی یەکمە، چاپی رووسی (پێشەکی). ل ٥٤.

[٥٢] مەلا مەحمودی بایەزیدی ساڵی ١٢٧٤ی کۆچی، ١٨٥٨ یان ١٨٥٩ی عادات و رسوماتنامە طوایفا اکرادیة و اصول و نظامات کورمانجي". ئەو کتێبە ١٩٢ لاپەڕەیە و هەر لاپەڕەیەی ٧ تا ٩ دێڕی تێدایە. ساڵی ١٩٦٣ م.ب. رودێنکۆ لە مۆسکۆ دەقی کوردییەکەی و وەرگێڕانی بۆ سەر زمانی رووسی لەگەڵ پێشەکییەکدا بڵاوکردەوە کە هەمووی بەسەر یەکەوە ٢٠٢ لاپەڕەیە.

ئەم بەرهەمانەش هەر یەکەیان بایەخی خۆی هەیە. بۆ وێنە "اشارة المذاهب" و اشارە الادیان"ی رۆستەم خانی دونبولی و "تاریخی دەنابیلە"ی عەبدولرەزاق بەگ کە هەر سێکیان بەسەریەکەوە لە دەستنووسێکی ٢٥٣ لاپەڕەییدا لە کتێبخانەی "ماتێنەدەران" هەڵگیراون باسی گەلێك بەسەرهاتی مێژوویی کەم زانراوی دونبولییەکان دەکەن. نرخی مێژوویی ئەو باسانەیان کە بۆ رووداوەکانی کۆتاییەکانی سەدەی هەژدە و سەرەتاکانی سەدەی نۆزدە تەرخان کراون زۆرە چونکە لەوێدا چ عەبدولرەزاق بەگ و چ رۆستەم خان ئەو رووداوانە دەگێڕنەوە کە بە چاوی خۆیان بینیویانن و تێیاندا بەشدار بوون[٥٣].

بێگومان ئەم بەرهەمانە. تەنانەت "شەرەفنامە"ش. لە کەموکورتی ئاسایی بێبەش نین. هەموو مەرجە زانستییەکانی نووسینی مێژووییان تێدا نییە. دانەرانیان هەر باسەکان دەگێڕنەوە بێئەوەی پێکیانەوە ببەستنەوە یان لێکیان بدەنەوە. ژمارەیەك لە نووسەرانیان بێنیازی خراپ. لەبەر هەستی ئایینی یان ئارەزووی بەرزکردنەوەی کورد بەپێی بۆچوونی خۆیان. کەوتوونە هەڵەی مێژوویی گەورەوە. بۆ وێنە بەلای رۆستەم خانەوە دونبولییەکان دەچنەوە سەر بەرمەکییەکان.

دوای ئەم نووسەرانە و لەگەڵ پەیدابوونی رۆژنامەنووسی کوردیدا رووناکبیری کورد بەجۆرێکی تر کەوتنە بایەخدان بە مێژوو بە گشتی و مێژووی گەلەکەیان بەتایبەتی.

[٥٣] بڕوانە: أ.د.پاپازیان. سەرچاوەیەکی نوێ دەربارەی مێژووی گەلی کورد، _ "گۆڤار کۆڕی زانیاری ئەرمەنستانی سۆڤییەت"، ژمارە ٨، ١٩٦٧، د.کەمال مەزهەر، ماتێنەدەران یان گەوهەرێکی گەورەی رۆژهەلات، "بەیان"، تەشرینی یەکەمی ١٩٧٥، ل ٧ _ ١٠.

ڕۆژنامەنووسی کوردی و مێژوو

مێژوو لای "کوردستان" و "کۆمەڵەی خوێندکاران". "ڕۆژی کورد" و "ژین"و "تێگەیشتنی ڕاستی". هەرەکول ئازیزان یان جەلادەت بەدرخان. گۆشەکانی "گەلاوێژ". عوسمان صەبری و "ڕوناهی". ڕۆژنامەنووسی مەهاباد. صەلاحەددینی ئەیوبی. هەنگاوی گەورەی "ڕۆژی نوێ". ڕۆژنامەی "زبان" و مینۆرسکی. صەلاحەددین لای ڕۆژنامەنووسی کوردی. پێغەمبەر و کورد.

زۆر دەگمەن ڕۆژنامە یان گۆڤارێکی کوردی هەڵدەکەوێ هیچ بایەخی بە مێژوو نەدابێ. خاوەنی "کوردستان"ی یەکەمین ڕۆژنامەی کوردی لە ژمارە هەشتەمینی ڕۆژنامەکەیدا نووسیویە دەڵێ:"من دەزانم کورد دەربارەی مێژووی کوردستان هیچ شتێك نازانن. لەبەر ئەوە من هەر جارە شتێکی کورت دەربارەی کوردستان و باووباپیرانی ئازیز دەنووسم"[٥٤].

---

[٥٤] دەقی نووسینەکە بەم جۆرەیە: "از زانم کر ژ تاریخا کردستانی توتشتی نزانن لوما لزی هر جریدا خوەدە کورت بچك تاریخا کردستانی اویا اجدادین عزیزان بنفسیم" ("کردستان"، ژمارە ٨، ٥ رجب ١٣١٦، ١٨ تشرین ثانی ١٣١٤).

پاش شەست ساڵ خوێندکارانی کورد لە ئەورووپا کە ویستیان گۆڤاری "کوردستان" بە ناوی "کۆمەڵەی خوێندکاران"ەوە دەرکەن "سکرتێری کۆمیتەی دەرکردنی گۆڤار" عومەری قازی لە لەندەن بەیاننامەیەکی بە کوردی و عەرەبی بڵاوکردەوە کە بەمجۆرە دەستی پێکردەوە:

"ئەی خوێندکاری کوردی خۆشەویست:

هەمومان ئەزانین کە یەکێ لە ئامانجە پیرۆزەکانی کۆمەڵە خۆشەویستەکەمان گەیاندنی مێژوو و وێژە و زانستی کوردە بە میللەتانی تر"[55].

بەر لەوەش بە ماوەیەك گۆڤاری "کوردستان"ی مەهاباد لە دیوی ناوەوەی بەرگی یەکەمی ژمارە یەکیدا نووسیویە دەڵێ:

"کوردستان گۆڤارێکی ئەدەبی _ تاریخی _ کۆمەڵایەتی... مانگی کوردییە... بۆ ژیانەوەی ... ئاساری زانایانی کورد تەقەلا دەدا، لەبەر ئەوە تکا لە خوێندەوارانی خۆشەویست دەکەین هەر کەس بەیت و حیکایەت و بەسەرهاتی پیاوێکی مەزن یان عەشیرەتێکی کوردی لەکن بێ و یان نووسراوێکی لەلا بێ یان لەبەر بێ. کوردی، فارسی، عەرەبی، مادامێك هی زانایانی کورد بێ و لەچاپ نەدرابێ بۆمان بنێرن کە بە یارمەتی خودا لەچاپی بدەین کە بەسەرهاتی رۆژگار لە نێوی نەبا"[56].

بەمجۆرە باسی مێژوو ئامانجی زۆربەی رۆژنامە و گۆڤارە کوردییەکان بوو. "کوردستان"ی یەکەمین رۆژنامە باسی صەلاحەددین و میرانی جزیر و بەدرخان پاشای گەورەی کردووە. هەروەها وتاری مێژوویی گشتیشی بڵاوکردۆتەوە، وەك باسی دۆزینەوەی

[55] رۆژی ٢٣ی کانونی دووەمی ساڵی ١٩٥٨ بە رۆنیۆ دیوێکی بە کوردی و دیوەکەی تری بە عەرەبی چاپ کراوە.

[56] "کوردستان"، مەهاباد، ژمارەیەک، ٦ی دیسامبری ١٩٤٥، بەرگی ناوەوەی.

ئەمریکا لەلایەن کریستۆف کۆلۆمبەوە. لە چوار ژمارەیدا (٢٢ _ ٢٥) "کوردستان" بە درێژی باسی ژیان و بیرکاری مەدحەت پاشای بەناوبانگی کردووە[٥٧].

"کوردستان" بۆخۆی سەرچاوەیەکی گرنگ و رەسەنە بۆ تێگەیشتنی زۆر رووی ژیانی سیاسی و روناکبیری کورد لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدە و سەرەتاکانی سەدەی بیستەمدا. زانیارییەکانی ناو "کوردستان" یاریدەی مێژوونووس دەدەن باشتر لە پێوەندی نێوان کورد و ئەرمەن و چالاکی نیشتمانپەروەرانی کورد لە ریزی ئیتیحادییەکاندا و شوێنی سوارەی حەمیدی لە مێژووی نوێی کوردا و ئەوجۆرە باسانە تێبگات.

"رۆژی کورد"ی یەکەمین گۆڤاری کوردی[٥٨] بەرگی هەر سێ ژمارەکەی بۆ وێنەی ناودارانی مێژوو رازاندۆتەوە _ صەلاحەددینی ئەیوبی و کەریم خانی زەند و حسەین کەنعان بەدرخان پاشا. "ژین"ی ئەستەنبوولیش[٥٩] یەکەمین گۆڤاری کوردییە کە بایەخی زۆری بە مێژووی کورد داوە. لە ژمارە دەیدا "ژین" وتارێکی دەربارەی مەولانا خالید بلاوکردۆتەوە کە م.نەژاد تۆفیق نووسیویە[٦٠]. دیسان "ژین" یەکەمین گۆڤاری کوردییە کە بە زنجیرە وتاری مێژوویی بلاوکردۆتەوە و گۆشەیەکی تایبەتی بۆ "مێژووی کورد" تەرخان کردووە. "ژین" زنجیرەیەك وتاری عەبدولعەزیز یامولیکی دەربارەی مێژووی بنەماڵەی بابان و زنجیرەیەك وتاری مێژوویی کوردی بدلیسی دەربارەی کورد و کوردستان، تایبەت گەلی کورد لە ئێران، بلاوکردۆتەوە.

---

[٥٧] بڕوانە ئەو ژمارانەی "کوردستان" کە دوکتۆر کەمال فوئاد بە زەنگۆگراف بلاوی کردوونەوە ("کوردستان _ یەکەمین رۆژنامەی کوردی ١٨٩٨ _ ١٩٠٢"، کۆکردنەوە و پیشەکەی د.کەمال فوئاد، بەغدا، ١٩٧٢).

[٥٨] ئۆرگانی کۆمەڵەی "هیڤی کورد" بوو، رۆژی ٦ی حوزەیرانی ساڵی ١٩١٣ لە ئەستەموول یەکەم ژمارەی لێ چاپ کرا.

[٥٩] لەگەڵ تەواوبوونی شەڕی یەکەمی جیهاندا رووناکبیرانی کورد لە ئەستەنبوول دەستیان کرد بە بلاوکردنەوەی "ژین" کە یەکێکە لە گۆڤارە کوردییە دەوڵەمەندەکان.

[٦٠] "ژین"، ژمارە ١٠، شوباتی ١٣٣٥، ل ١ _ ٥.

"ژین"ی ئەستەنبوول، هەمان کات، یەکەمین چاپەمەنی کوردییە کە بەرهەمی زانایانی ئەورووپای دەربارەی مێژووی کورد بڵاوکردۆتەوە، وەك زنجیرە وتاری لە "ئەنسکلۆپیدیای بریتانی"ی وەرگرتوون.

مێژووی کورد لە رۆژنامەی "تێگەیشتنی راستی"دا باش رەنگی داوەتەوە[61]. لەمەدا شارەزایی مێجەرسۆن کە مامۆستا ئەمین زەکی بۆ باسی نەژادی کورد کەڵکی لە نووسینەکانی وەرگرتووە، دەوری دیاری بینیوە. "تێگەیشتنی راستی" یەکەم سەرچاوەی کوردییە هەوڵی داوە باسی رەگەزی کورد بە شێوەیەکی زانستی بکا و چەند جارێك لەوێدا ناوی میدییەکانی هێناوەتەوە و مانی کورد بەرامبەر بە نەمانی گەلی دێرینی وەك ئاشوور و ئەکەد و کلدان و ئیلام و بەڵگەیەکی مێژوویی گرنگ دادەنێ.

"تێگەیشتنی راستی" چەند وتارێکی بۆ باسی مێژووی کوردستانی سەدەکانی ناوەڕاست تەرخان کردووە چونکە، وەك خۆی دەڵێ، "مێژووی سەدەکانی ناوەڕاستی کورد نرخ و بەهایەکی هەیە"[62]. لە ژمارە بیست و سێیەوە "تێگەیشتنی راستی" لە گۆشەی "تاریخ و مەشاهیری کورد" بە درێژی باسی چەند میرنشینێکی ئەو سەردەمەی کوردستانی کردووە و بەمجۆرە هۆی دامەزراندنیانی لێك داوەتەوە:

"... ژیان حاڵی خەلافەتی عەبباسی شێواو لە هەموولا حکوماتی سەربەخۆ بە بەهۆی پیاوانی بەکارهاتە ناو. قەومی کوردیش... لەم حاڵە پەرێشانە کەڵك وەرگرتنی پیاوانی بەکار هاتە ناو. قەومی کوردیش ... لەم حاڵە پەرێشانە کەڵکی وەرگرت و چونکی جێیان هەموو شاخ و داخ و سەختە چاکتر هاتنە دەست و چەند حکومەتێکی گونجاویان

---

[61] لەمبارەیەوە بڕوانە: د. کەمال مەزهەر. تێگەیشتنی راستی" و شوێنی لە رۆژنامەنووسی کوردیدا، بەغدا، ۱۹۷۸، ل ۲۰۰_۲۰۹.

[62] بڕوانە: "تێگەیشتنی راستی"، ژمارە بیست و سێ، ۸ی نیسانی ۱۹۱۸.

دامەزراند "[٦٣]. لە چەند ژمارەیەکیدا "تێگەیشتنی ڕاستی" باسی میرنشینە کوردییەکانی سەدەکانی ناوەڕاست و دەسەڵاتدارە ناودارەکانیانی کردووە.

گۆڤاری "هاوار"یش [٦٤] بەشی خۆی بایەخی بە مێژوو داوە. هەرەکول ئازیزان کە نازناوی جەلادەت عالی بەدرخانە گەلێك وتاری مێژوویی لە "هاوار"دا بڵاوکردۆتەوە. وەك وتاری "کورد و کوردستان بە چاوی بیانییان" کە باسی مێژووی کوردی لە قۆناغی کۆنەوە تێدا دەکات. بزووتنەوەی بەدرخان پاشا بەو باسانەی ئەو وتارەیە کە هەرەکول ئازیزان بایەخی زۆری پێداوە[٦٥]. دیسان هەر ئەو وتارێکی گەورەی بە ناوی "کاردۆخ و وڵاتانی کاردۆخان"ەوە بڵاوکردۆتەوە کە بە درێژی ئەو قسانەی تێدا هێناوەتەوە کە زەینەفون ساڵی ٤٠١ی پێش عیسا لە "ئەناباسیس"دا دەربارەی کاردۆخەکان نووسیونی[٦٦].

بەناوی "کلاسیکەکانمان"ەوە[٦٧] هەرەکول ئازیزان وتارێکی گەورەی دەربارەی ژیان و کاری گەورە پیاوانی کوردی وەك عەلی حەریری و فەقێ تەیران و ئەحمەدی خانی و سمایلی بایەزیدی و شەرەفخان و مورادخان و مەولانا خالید و مەلا یەحیای مزوری و نالی و شێخ ڕەزا و حاجی قادری کۆیی بڵاوکردۆتەوە.

جگە لەوانەی باسمان کردن "هاوار" لە چەند ژمارەیەکیدا چیرۆکی مێژوویی بڵاوکردۆتەوە. وەك "کلیۆپاترا" و "سەلاحەددین و ریچاردی شێردڵ"[٦٨].

---

[٦٣] "تێگەیشتنی ڕاستی". هەمان ژمارە.

[٦٤] بەدرخانییەکان لە شام گۆڤاری "هاوار"یان بڵاوکردەوە بۆ ماوەی یازدە ساڵ ژیا. ژمارەیەکی ڕۆژی ١٥ی مایسی ساڵی ١٩٣٢ چاپ کراوە.

[٦٥] "هاوار"، ژمارە ١٩، ١٧ی نیسانی ١٩٣٣، ل ١ _ ٢. ژمارە ٢٣. ٢٥ی تەمووزی ١٩٣٣، ل ١ _ ٣، ژمارە ٢٤، ١ نیسانی ١٩٣٤ ل ١ _ ٣.

[٦٦] "هاوار"، ژمارە ٣٢، ١ی ئەیلولی ١٩٤١، ل ٤ _ ٧.

[٦٧] لە گۆڤارەکە خۆیدا وەها نووسراوە "کلاسیکەن مە".

[٦٨] "هاوار"، ژمارە ٥٠، ١٥ی ئۆکتۆبەری ١٩٤٢، ل ٣ _ ٤، ژمارە ٥١، ١٥ی تەشرینی دووەمی ١٩٤٢، ل ٣ _ ٤.

"گەلاوێژ" لەم مەیدانەشدا، وەك زۆر مەیدانی تر، یەکەمی رۆژنامەنووسی کوردی بوو[٦٩]. تا ئێستاش هیچ کام لە رۆژنامە و گۆڤارە کوردییەکانی عێراق و دەرەوەی وەك "گەلاوێژ" بایەخیان بە مێژوو بە گشتی و مێژووی کورد بە تایبەتی نەداوە. "گەلاوێژ" چەند گۆشەیەکی بۆ باسی جیاوازی مێژوو تەرخان کرد. وەك "کوردی بەناوبانگ" و " لە کون و قوژبنی تاریخدا" و "سووچێ: لە مێژوو" و "کوردی لای بێگانە". نووسەرە هەرە بەناوبانگەکانی چلەکان (ئەمین زەکی و تۆفیق وەهبی و حسەین حوزنی موکریانی و عەلائەددین سەجادی و ژمارەیەکی تر) باسی مێژوویان لەسەر لاپەڕەکانی "گەلاوێژ" کردووە[٧٠]. جگە لەوان ژمارەیەك لە رووناکبیرانی کوردی دەرەوەی عێراقیش وتاری مێژووییان لە "گەلاوێژ"دا بڵاوکردۆتەوە، وەك عوسمان صەبری و ن. ئازا سنەیی کە باسی هەڵۆخانی سەرداری ئەردەڵانی بۆ کردووین[٧١].

جاری وا هەیە "گەلاوێژ" نیوەی سەرتاپای ژمارەیەکی بۆ باسی مێژوویی تەرخان کردووە. بۆ وێنە لە ژمارە ٥ و ٦ی ساڵی سێیدا[٧٢] ئەم وتارە مێژووییانەی بڵاوکردۆتەوە: "کوردی بەناوبانگ"ی ئەمین زەکی (ل ١ _ ٦)، "تگور _ گۆڕینی _ زانستە کۆمەڵایەتیەکان" وەرگێڕانی عەلائەددین سەجادی (ل ١٠ _ ١٤). "لاپەڕەی تاریخ. تیۆری پەیابوونی نەژادی هندۆ ئەورووپایی یان ئاری و کۆچەرڕەوەکانیان"ی صالح قەفتان (ل ١٤ _ ٢٠)، نۆرویج چۆن گیرا"ی ناجی عەبباس (ل ٥٦ _ ٦٩)، "ژنە کوردی بەناوبانگ _ مەستوورە"ی محەمەد ئەمین کاردۆخی (ل ٧٧ _ ٧٨)، "لینین"ی فایق

---

[٦٩] "گەلاوێژ" دوای "هاوار" بە تەمەنترین گۆڤاری کوردییە، دەورووبەری ١٠ ساڵ ژیا. ژمارەیەکی کانونی یەکەمی ساڵی ١٩٣٩ لە بەغدا چاپ کرا.

[٧٠] دوایی دێینەوە سەر باسی هەر یەکەیان بەجیا.

[٧١] "گەلاوێژ"، ژمارە ٦، حوزەیرانی ١٩٤٥، ل ٢٥ _ ٢٨.

[٧٢] "گەلاوێژ"، ژمارە ٥ _ ٦، مایس و حوزەیرانی ١٩٤٢، ئەو ژمارەیەی "گەلاوێژ" هەمووی بەسەریەکەوە ٩٦ لاپەڕەیە.

هوشیار (٨١ _ ٨٧)، وێنەی منارەیەکی کۆنی عەمادییە (ل ٨٩)، "پاشماوەی ژیانی مەولانا خالید"ی عەبدولموحسین هوشیاری هەورامانی (ل ٩٣ _ ٩٥).

یەکێك لە کارە بایەخدارەکانی "گەلاوێژ" بڵاوکردنەوەی بەرهەمی ژمارەیەك لە رۆژهەڵاتناس و گەڕیدە ئەوروپاییەکانە دەربارەی کورد. لەوێدا دەوری مامۆستا ناجی عەبباس گەورە و دیارە. لە پێنج ژمارەی یەك لە دوای یەکی "گەلاوێژ"دا "گۆران"ە بەناوبانگەکەی ڤ.مینۆرسکی [٧٣] بڵاوکردۆتەوە [٧٤]. پاش چەند مانگێك بەناوی "گەشتێك لە کوردستانا هەشتا ساڵ لەمەوبەر" لە کتێبەکەی فەردریك میللینگن [٧٥] وەك خۆی دەڵێ ئەو پارچانەی بە کەڵکمان بێ و تامێکی بێ" [٧٦] کردوونی بە کوردی و لە چەند ژمارەیەکی "گەلاوێژ"دا بڵاوی کردوونەوە [٧٧]. زۆر بەسەر ئەو کارەیدا تێنەپەڕی کاتێك مامۆستا ناجی عەبباس لە ژمارە هەشتی ساڵی ١٩٤٧ی "گەلاوێژ"ەوە دەستی کردە بڵاوکردنەوەی کورتەی کتێبە گرنگەکەی کلۆدیۆس جێمس ریچ [٧٨] کە یەکێکە لە سەرچاوە رەسەنەکان بۆ هەر کەسێ باسی کورد و کوردستان لە سەدەی هەژدە و تایبەت سەرەتاکانی سەدەی نۆزدەدا بکا.

مامۆستا ناجی عەبباس وێڕای ئەو کارە بەنرخانەی بۆ خۆشی وتاری مێژوویی لە "گەلاوێژ"دا بڵاوکردۆتەوە. وەك "لاپەڕەیەکی زێڕن لە تاریخی ئەربیل" [٧٩]. دوا دیاری مامۆستامان "کچانی کورد"ە [٨٠].

---

[٧٣] دەقی وتارەکەی مینۆرسکی بە ئینگلیزی بڕوانە:
"Bulletin of the School of Oriental amd African studies", London, vol, xl, part, ١٩٤٣.

[٧٤] بڕوانە: "گەلاوێژ"، ژمارە ٥ _ ١٠، مایس _ ئەیلوولی ١٩٤٤.

[٧٥] F. Millingen, Wild life among the Koords, Lomdon, ١٨٧٠.

[٧٦] بڕوانە: "گەلاوێژ"، ژمارە ٥، مایسی ١٩٤٥، ل ٦٦.

[٧٧] بەشی حەوتەمی ئەو وەرگێڕانە لە ژمارە یازدەی ساڵی ١٩٤٥دا بڵاوکراوەتەوە (ل ٥٩ _ ٦٧).

[٧٨] C. J. Rich Narrative of a Residence in Kurdistan, Vol. I _II, London, ١٩٣٩.

[٧٩] "گەلاوێژ"، ژمارە١ و ٢، کانوونی دووەم و شوباتی ١٩٤٢، ل ١٠ _ ١٧.

ماموٚستایان قادر خەفاف و مەجید سەعید و بەکر دلێریش بەرهەمی بەکەڵکیان لە زمانی بەریتانییەوە وەرگێڕاوە و لاپەڕەکانی "گەلاوێژ"یان پێ ڕازاندوٚتەوە. یەکەمیان لە چوار ژمارەی ساڵی ١٩٤٥ی "گەلاوێژ"دا بە کورتی چەند بەشێکی کتێبەکەی مێجەر سوٚنی[٨١] بلاوکردوٚتەوە و دوابەدوایان بوٚ خوٚشی وتارێکی بوٚ هەڵسەنگاندنیان تەرخان کردووە[٨٢] کە بەداخەوە پەروٚشی زوٚری بوٚ کورد وای لێکردووە بکەوێتە چەند هەڵەیەکەوە. پاش ماوەیەك قادر خەفاف لە ژمارە پێنج تا دەی ساڵی حەوتەمی "گەلاوێژ"دا زنجیرەیەك وتاری دەربارەی ریچ و کتێبەکەی بلاوکردەوە[٨٣]. مەجید سەعیدیش لە سێ ژمارەدا "کوردی عێراق"ی ج.جوٚنسنی بلاوکردوٚتەوە[٨٤]. "یەکەم فەرماندەی گوتی لە بابل" و "نەژادی کورد" بەکر دلێر لە بەریتانییەوە کردوونی بە کوردی و لە "گەلاوێژ"دا بلاوی کردوونەوە[٨٥].

یەکێك لە بەرهەمە مێژووییە وەرگێڕدراوە هەرە بە کەڵکەکانی "گەلاوێژ" ئەو وتارەیە کە باسی سەرتای پەیدابوونی روٚژنامەنوسی کوردی و بەرەوپێشچوونی دەکات[٨٦]. وتاری

---

[٨٠] ماموٚستا ناجی عەبباس بەناوی "کچانی کورد"ەوە کتێبەکەی هێنی هەروٚلد هەسنی کردووە بە کوردی و ساڵی ١٩٨٠ لە
تێبێکی ٢٠٤ لاپەڕەییدا بلاوی کردوٚتەوە. ناوی ئینگلیزی کتێبەکە بەمجوٚرەیە:
H. H. Hansen, Daughters of Allah. Among Moslem Women in Kurdistan, London, ١٩٦٠
[٨١] E. B.Soane, To Mesopotamia and Kurdistan in disguise, second edition, London ١٩٢٠
[٨٢] بڕوانە: "گەلاوێژ". ژمارە ٩، ئەیلولی ١٩٤٥، ل ٤١ _ ٤٩.
[٨٣] بڕوانە: "گەلاوێژ"، ژمارە ٥ _ ١٠، مایس _ تەشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٤٦.
[٨٤] "گەلاوێژ"، ژمارە ٧، ژمارە ١٠، تەشرینی یەکەمی ١٩٤٥، ل ١ _١١).
[٨٥] "گەلاوێژ". ژمارە ٥. مایسی ١٩٤٩، ل ١ _ ٨، ٥٧ _ ٦١، ژمارە ٨، ئابی ١٩٤٥، ل ١ _ ١١).
[٨٦] دەقی ئەو وتارە بە ئینگلیزی لە گوٚڤاری "Geographical Magazine"(گوٚڤاری جوگراف)دا بلاوکراوەتەوە (بڕوانە:
ئەو وتارە ساڵی ١٩٤٤ لە گوٚڤاری کوٚمەڵەی ئاسیایی بریتانیادا بلاوکراوەتەوە (بڕوانە:
... Royal Central Asian Association", London, ١٩٤٤ September. Pp. ٢١٢ _ ٢١

ناوبراو یۆسف مەلەك[87] لە بەریتانییەوە كردوویە بە عەرەبی و مامۆستا عەبدولقادر قەزازیش وەریگێڕاوەتە سەر زمانی كوردی[88].

هەروەها بێ ناوی وەرگێڕ لە سێ ژمارەیدا "گەلاوێژ" ئەو بەشانەی كتێبی "كەمینەكانی جیهانی عەرەب"ی أ.حورانیی[89] بڵاوكردۆتەوە كە پێوەندییان بە كوردەوە هەیە[90].

خوالێخۆشبوو حەسەن فەهمی جاف چەند وتارێكی مێژوویی لە فارسییەوە كردۆتە كوردی و لە "گەلاوێژ"دا چاپی كردوون. وەك "شازادەی بدلیس" كە بریتییە لە یادداشتی گەڕیدەكی فەرەنسی كە ناوەندی سەدەی حەڤدە، لە ڕۆژگاری فەرمانڕەوایی یەكێك لە نەوەكانی شەرەفخاندا هاتۆتە بدلیس[91]. بەپێی قسەی ئەو گەڕیدە "شازادەی بدلیس" لە كاتی پێویستدا دەیتوانی دەستوبرد "٢٠ هەتا ٢٥ هەزار سوارە و ژمارەیەكی زۆر پیادە" بە چەكەوە بنێرێتە هەر شەرگەیەكی بیویستایە.

"كورد لە وڵاتی كەلاتدا" وەرگێڕانێكی تری حەسەن فەهمی جافە كە لە ژمارە شەشی ساڵی ١٩٤٨ی "گەلاوێژ"دا بڵاوی كردۆتەوە (ل ٢١ _ ٣٢، ٤١). هەمان كات حەسەن فەهمی جاف لاپەڕەكانی "گەلاوێژ"ی بە چەند بەرهەمێكی مێژوویی خۆیشی ڕازاندۆتەوە

---

[87] یوسف مەلەك نووسەرێكی بەناوبانگی ئاسوورییە لە بەرهەمەكانیدا و لەو ڕۆژنانەیدا كە لە كاتی جیاوازدا لە بێروت بە عەرەبی دەری دەكردن گەلێك زانیاری گرنگ و دروستی دەربارەی مێژووی كورد بڵاوكردۆتەوە. لەو كتێبە بەناوبانگەیدا كە بەناوی "The British betrayal of the Assyrians" ەوە لە ئەمریكا ساڵی ١٩٣٦ لەچاپی داوە پاكانەیەكی زۆری بۆ كورد كردووە و بە بەڵگەوە سەلماندوویە كە كورد دەستی لە كوشتاری ئاسوورییەكاندا نەبووە. "كردستان او بلاد الاكراد" بیروت ١٩٤٨) یەكێكە لە بەرهەمەكانی

[88] بڕوانە: "گەلاوێژ"، ژمارە ٤، نیسانی ١٩٤٥، ل ٢١ _ ٢٥.

[89] A. H. Hourani, Minorities in the Arab World. London, ١٩٤٧

[90] "گەلاوێژ"، ژمارە ١، كانوونی دووەمی ١٩٤٨، ل ٤١ _ ٤٨، ژمارە ٢، شوباتی ١٩٤٨، ل ١ _ ٧، ژمارە ٣، مارتی ١٩٤٨ ل ٥ _ ٢٩.

[91] "گەلاوێژ"، ژمارە ٧، تەمووزی ١٩٤٣، ل ٤٧ _ ٥٢.

کە زۆربەیانی بۆ ژیانی سەردارانی زەند (کەریم خان و لطفعلي خان و عەلی مورادخان) تەرخان کردووە. "مێژووی خوڵمار"یش یەکێکە لە وتارە چاکەکانی حەسەن بەگ[92]. وەك دەگێڕنەوە تامینەخانی هاوسەری هەمیشە حەسەن بەگی بۆ خزمەتی کورد هانداوە.

"گەلاوێژ" دەیویست سەرنجی خوێندەواری کورد بۆ ئەو ڕاستییە ڕابکێشێ کە ئەوانەی "لەپێناوی سیاسەتدا" مێژوو هەڵدەگێڕنەوە کەم نین. بۆ ڕوونکردنەوەی ئەو مەبەستەی، بۆ وێنە، "کورد لە ئەنسکلۆپیدیای تورکیدا"ی پێشکۆی بڵاوکردۆتەوە[93]. شایانی باسە لەو وتارە ئەنسکلۆپیدییەدا کورد بەتەنها لە نەژادی ڕەسەن بێبەری نەکراوە، بەڵکو بەهەمان دەستوور سۆمەر و میدی و زۆری تر بە زۆر کراونەتە تورك نەژاد.

کەریم خانی زەند و مەولا خالیدی شارەزووری (نەقشبەندی) و ابن الصلاح و هەڵۆخان ومەحموود خاوەر و زۆر ناوداری تری کورد جێگەی دیار و شیاویان لەسەر لاپەڕەکانی "گەلاوێژ" بۆ تەرخان کراوە. "چەنگیز خان" و "تەیموری لەنگی ترسێنەر" و "ژیانی ناپلیۆن" و "موحاکەمەی لویسی شازدەمین" نموونەی ئەو وتارە مێژووییە گشتییانەن کە "گەلاوێژ" جاروبار بڵاوی دەکردنەوە.

ئەمانەی تا ئێستا باسمان کردن گشتیان سەرباری ئەو دەورە گەورەیەن کە "گەلاوێژ" لە بوژاندنەوەی مێژووی ئەدەبی کوردیدا بینی. ژینامە و گەلێك زیاتر بەرهەمی شاعیرانی کۆن و نوێی کورد بەشی زۆری ژمارەکانی "گەلاوێژ"یان پڕ کردۆتەوە. زۆر شاعیر هەن کە خوێندەواری ڕەمەکی کورد لە ڕێگەی "گەلاوێژ"ەوە ناسیویانن. وەك ئەختەر کە نازناوی ئەمین ئاغای کوڕی حاجی بەکر ئاغای حەوێزی بووە و سەدەکانی ڕابردوو ژیاوە[94] و

---

[92] بڕوانە: "گەلاوێژ"، ژمارە ١٢، کانوونی یەکەمی ١٩٤٤، ل ١ _ ١٠.

[93] بڕوانە: "گەلاوێژ"، ژمارە ٢، شوباتی ١٩٤٤، ل ١٥ _ ١٩.

[94] ساڵی ١٨٣٦ لەدایك بووە (بڕوانە: "گەلاوێژ"، ژمارە ٣، مارتی ١٩٤٤، ل ١ _ ٤).

شاعیری کرماشانی سولتانی کە لە هۆزی کەڵهوڕە و ساڵی ١٢٥٠ی کۆچی (١٨٣٤ _ ١٨٣٥ی عیسایی) لە شاری کرماشانی کوردستانی ئێران لەدایك بووە[٩٥].

لەبەر ئەمانە و گەلێك هۆی تر چ خۆ و چ بێگانە "گەلاوێژ"یان بەرز نرخاندووە. لە ئەیلولی ساڵی ١٩٤٤دا م.لۆرانس راین دەربارەی "گەلاوێژ" نووسیویە دەڵێت "گەلاوێژ ئێستا یەکێکە لە گۆڤارە ئەدەبییە هەرە بەرزەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست".

"روناهی" و "دەنگی گێتی تازە" کە لە ساڵەکانی شەڕی دووەمی جیهاندا ئۆرگانی کوردی هاوپەیمانەکان بوون تا رادەیەکی باش بایەخیان بە بڵاوکردنەوەی وتاری مێژوویی هەمەجۆر دەدا، تایبەت لەبەر ئەوەی بەڕێوەبەرانی هەردووکیان، بەدرخانییەکان و مامۆستایان تۆفیق وەهبی و حسەین حوزنی موکریانی، لەوانە بوون کە بۆخۆیان بە مێژووەوە خەریك بوون. عوسمان صەبری زنجیرەیەك وتاری مێژوویی بەکەڵکی لە "روناهی"دا بڵاوکردۆتەوە کە بەشێکیان گشتی و ئەوانی تریان دەربارەی مێژووی کوردن. بۆ وێنە لە زنجیرەیەکی سیازدە وتاریدا بە درێژی باسی ژیان و شەڕە گەورەکانی ناپلیۆن بۆناپارتی کردووە[٩٦]. بە هەمان دەستوور عوسمان صەبری زنجیرەیەك وتاری دەربارەی یەزیدییەکان[٩٧] و ژمارەیەك هۆز و سەرۆك هۆز و لاوی رووناکبیری کورد بڵاوکرۆتەوە. "چیرۆکا تاریخی"ش یەکێکە لە گۆشەکانی دواژمارەکانی "روناهی".

دەبوو رۆژنامەنووسی رۆژگاری مەهاباد بایەخی زۆر بدات بە مێژوو. وەك لە شوێنی خۆیدا گوتمان "کوردستان"ی ئۆرگانی پارتی دیوکراتی کوردستان خۆی، بە گۆڤارێکی

---

[٩٥] بڕوانە: "گەلاوێژ"، ژمترە ٨، ئابی ١٩٤٥، ل ٤١ _ ٤٧.

[٩٦] "روناهی"، شام، ژمارە ١٦، تەمموزی ١٩٤٣ تا ژمارە ٢٨، مارتی ١٩٤٥، "روناهی" بە پێی لاتینی چاپ دەکرا.

[٩٧] بڕوانە: "روناهی"، ژمارە ١٩، ١ی ئۆکتۆبەری ١٩٤٣، ل ١٣ _ ١٦، ژمارە ٢٠، ١ی تەشرینی دووەمی ١٩٤٣، ل ١٦، ژمارە ٢١، ١ی کانوونی یەکەمی ١٩٤٣، ل ١٥.

ئەدەبی و مێژوویی و کۆمەڵایەتی دادەنا. بەڵام لەبەر گەلێك هۆی ئاشکرا ڕۆژنامەنووسی مەهاباد ئەو نیشانەی بە دڵی کورد بۆ نەپێکرا.

لەگەڵ ئەوەش ڕۆژنامە و گۆڤارەکانی مەهاباد جاروبار ئاوڕیان لە مێژوو داوەتەوە و چەند بەرهەمێکی بایەخداریان بۆ بەجێهێشتووین. سەید محەمەدی حەمیدی گەلێك وتاری دەربارەی ژینامەی گەورە پیاوی وەك ئیبن خەلەکان و ئیبن صەلاح و ئیبن شەداد و سەیفی قازی لەسەر لاپەڕەکانی گۆڤاری "کوردستان" بڵاوکردۆتەوە[98].

بە هەمان دەستوور گۆڤاری "نیشتمان"یش ژیننامەی ژمارەیەك ناوداری کوردی نووسیوە، وەك شێخ یوسف شەمسەددینی بورهانی کە سەردارێکی بەناوبانگی ڕۆژگاری میری ڕەواندوز بوو[99]، یا مەلا عەلی شنۆیی شێخانی کە زانایەکی بەناوبانگی سەدەی پازدە بوو[100]. "وتارێکی شێخ سەعید، پێشەوای شۆڕشی نەتەوەیی کورد" بەڵگەیەکی مێژووی گرنگ و دەگمەنە کە "نیشتمان" بڵاوی کردۆتەوە.[101]

گۆڤاری "هەڵاڵە"ش کە لە شاری بۆکان چاپ دەکرا ژینامەی ژمارەیەك سەرداری کوردی بڵاوکردۆتەوە. قازی محەمەد یەکێکیانە. یەکێك لە وتارە مێژووییە گرنگەکانی "هەڵاڵە" بۆ باسی مێژووی ڕێکخراوە سیاسیەکانی کورد بەر لە شەڕی یەکەمی جیهان تەرخان کراوە[102].

---

[98] دەربارەی سەیفی قازی بڕوانە: سید محمدی حەمید، زانایانی کورد. شاعیری میللی بەناوبانگ حەزرەتی ئەبولحەسەنی سەیفی قازی، _ "کوردستان"، مەهاباد، ژمارە ٤، بانەمەڕ _ مایسی ١٩٤٦، ل ١ _٢.

[99] "نیشتمان"، مەهاباد _ تەورێز، ژمارە ٧ _ ٩، خاکەلێوە _ جۆزەردانی ١٣٢٣، ل ٦ _٧.

[100] "نیشتمان"، هەمان ژمارە، ل ٣١.

[101] "نیشتمان"، هەمان ژمارە، ل ٤ _ ٦.

[102] "هەڵاڵە" ئەو وتارەی بەم ناوەوە بڵاوکردۆتەوە "کۆمەڵ و ئەحزابی سیاسی کورد دە رابردوودا. باسێکی مێژوویی"، _ "هەڵاڵە"، بۆکان، ژمارە ١، ڕەشەمێی ١٣٢٤، ل ١٤ _ ١٥.

ئەگەر لە ڕۆژنامەنووسی کوردیدا گۆڤارێك یان ڕۆژنامەیەك هەبێ بە تەواوەتی لە نۆرگانێکی مێژوویی نزیك کەوتبێتەوە یان تا ڕادەیەکی زۆر لێی بچێت ئەوە بێ‌گومان "ڕۆژی نوێ"یە هەرچەندە بەڕێوەبەرانی [١٠٣] وەك "گۆڤارێکی ئەدەبی، سیاسی، کۆمەڵایەتی" پێشکەشی خوێندەوارانیان کردووە. "ڕۆژی نوێ" لە هەموو ڕوویەکەوە و تایبەت لە مەیدانی مێژوونووسیدا، هەنگاوی گەورەی بەرەوپێشەوە نا. هیچ ژمارەیەکی "ڕۆژی نوێ" نییە چەند وتاری مێژوویی بەسوودی تێدا بلاو نەکرابێتەوە کە زۆربەیان بۆ باسی ڕووی جیاوازی مێژووی کورد تەرخان کراون. بۆ وێنە "ڕۆژی نوێ" لە ژمارە حەوتی ساڵی یەکەمیدا [١٠٤] ئەم وتارانەی بلاوکردۆتەوە:

"شێخ مەحمودی نەمر" (ل ١ _ ٨) "شەڕی شعیبە" (ل ٢٤)، "داخوازییەکانی کورد" (ل ٢٩) [١٠٥]، "حەمدی و شێخ مەحموودی نەمر" نووسینی مەدهۆش (ل ٣٠ _ ٣٤)، "کۆمەڵی کوردستان" (ل ٣٥) "بەیاننامەی شێخ سەعیدی پیران" (ل ٣٦ _ ٣٩)، "هێنانەوەی تەرمەکەی شێخ مەحمود" نووسینی شێخ نووری شێخ صالح (ل ٤١ _ ٤٤)، "پیاوە مەزنەکانی گەلی کورد. میر عەبدولڕەزاق بەدرخان" نووسینی ئیسماعیل حەقی شاویس (ل ٥٠ _ ٥٣)، "کۆچی دوایی شێخ مەحمودی نەمر" (ل ٥٨ _ ٥٩)، "ئاوباریك" (ل ٦٠ _ ٦١)، "مەلا محەمەدی کۆیی" نووسینی دەرسیم (ل ٧٦ _ ٨١)، "اعلان رسمی" (ل ٩٢ _ ٩٣)[١٠٦].

---

[١٠٣] خاوەن و لێپرسراوی "ڕۆژی نوێ" پارێزەر جەمالی حاجی فەقێی شاڵی و دەستەی نووسەرانی کامەران (سەرنووسەر) و محەڕەم محەمەد ئەمین و ئیحسان عبدالکریم و کەریم زەند و عەبدوڵڵا ڕەزا _ ئەژدەر بوون. "ڕۆژی نوێ" گۆڤارێکی مانگانە بوو، هەمووی بەسەر یەکەوە ساڵ و نیوێك ژیا و ١٨ ژمارەی لێ دەرچوو (مارتی ١٩٦٠ _ ئەیلولی ١٩٦١).

[١٠٤] "ڕۆژی نوێ"، ژمارە ٧، تشرینی یەکەمی ١٩٦٠. لەو ژمارەیەدا هەمووی بەسەریەکەوە سیازدە وتاری سەرەکی تێدایە.

[١٠٥] مەبەستی ئەو داخوازییانەیە کە شێخ مەحمود ساڵی ١٩٣٠ دوای ڕاپەڕینی شەشی ڕەشی ئەیلول پێشکەشی کردن.

[١٠٦] بەیاننامەیەکە ئینگلیزە داگیرکەران ڕۆژی دووی مایسی ساڵی ١٩٢٣ بەسەر دانیشتوانی شاری سلێمانییاندا بلاوکردۆتەوە و پڕییە لە هەڕەشە.

د. کەمال مەزهەر

ئەمانە و گەلێك وردە هەواڵی مێژوویی و سێ وێنەی سەردەمی بزووتنەوەی یەکەمی شێخ مەحمود و وێنەیەکی مەلای گەورەی کۆیە لەو ژمارەیەی "رۆژی نوێ"دا بڵاوکراونەوە. وتاری "مێژووی نەتەوەکەت"ی ژمارە دەی ساڵی یەکەمی "رۆژی نوێ" بە تەنها ١٤ لاپەڕەیە، واتە پتر لە هەشت یەکی هەموو لاپەڕەکانی ئەو ژمارەیە[١٠٧] کە هەمان کات چوار وتاری مێژوویی گرنگی تری تێدایە[١٠٨].

وتارە نایابەکانی خوالێخۆشبوو ئیسماعیل حەقی شاوەیس دەربارەی بزووتنەوەی ئازادیخوازی گەلی کورد لەنێوان شەڕی یەکەم و دووەمی جیهاندا کە لە "رۆژی نوێ"دا بڵاوی کردوونەوە کەلێنێکی باشیان پڕکردۆتەوە، وەك "کۆمەڵی کوردستان"[١٠٩] و ""ناودارانی کورد. مەلا سەلیم ئەفەندی"[١١٠] و "کۆمیتەی ئیستقلالی کوردستان"[١١١] و "شۆڕشی قۆچگیری"[١١٢] و گەلێك وتاری بەکەڵکی تر.

شایانی باسە رۆژنامەنووسی کوردی لە هەموو ناودارانی مێژوو زیاتر بایەخی بەصەلاحەددینی ئەیوبی داوە. زۆربەی رۆژنامە و گۆڤارە کوردییەکان، لە "کوردستان"ی یەکەمین رۆژنامەوە[١١٣] وتاری تایبەتییان بۆ تەرخان کردووە. عوسمان صەبری زنجیرەیەك وتاری دەربارەی ژیانی صەلاحەددین لە گۆڤاری "روناهی"دا بڵاوکردۆتەوە[١١٤].

---

[١٠٧] "رۆژی نوێ"، ژمارە ١٠، کانوونی دووەمی ١٩٦٠.

[١٠٨] سیانیان دەربارەی مێژووی کوردن: "یادداشتی کۆمەڵەی ژ. ك" و "ئەهەمیەتی مێژوویی کۆماری کوردستان" و "سلێمانی لە ساڵی ١٨٢٠دا".

[١٠٩] "رۆژی نوێ، ژمارە ٦، ئەیلوولی ١٩٦٠، ل ٤٢_ ٤٥.

[١١٠] "رۆژی نوێ، ژمارە ٨، تەشرینی دووەمی ١٩٦٠، ل ٢١ _ ٢٨.

[١١١] "رۆژی نوێ، ژمارە ١، مارتی ١٩٦١، ل ٢٠ _ ٢٤.

[١١٢] بەشی یەکەم: "رۆژی نوێ"، ژمارە ٣، حوزەیرانی ١٩٦١، ل ٩٠ _ ٩٨، بەشی دووەم: ژمارە ٤، تەمموزی ١٩٦١، ل ١ _ ٧، بەشی سێیەم: ژمارە ٥، ئابی ١٩٦١، ل ١٨ _ ٢٨.

[١١٣] بڕوانە: "کوردستان"، ژمارە ١٥، ١٢ی موحەڕەمی ١٣١٧، ٢٢ی نیسانی ١٣١٥.

[١١٤] ئەو "وتارە" لە پێنج بەش پێکهاتووە و لە ژمارە ٢٣ و ٢٤ و ٢٥ و ٢٦و ٢٨ی "روناهی"دا بڵاوکراوەتەوە.

"صەلاحەددین و ئەهلی خاچ" وتارێکی گەورەی سێ ژمارەی "گەلاوێژ"ە[١١٥]. زۆربەی گۆڤارەکانی مەهابادیش باسی صەلاحەددینیان کردووە.

دیسان وێنەی کەس لەو مەزنانەی مێژوو بەرادەی صەلاحەددینی ئەیوبی جێگەی لە ڕۆژنامەی کوردیدا بۆ تەرخان نەکراوە. "ڕۆژی کورد"ی یەکەمین گۆڤاری کوردی بەرگی یەکەمین ژمارەی خۆی بۆ وێنەی صەلاحەددین ڕازاندۆتەوە. گۆڤاری "کڕوکانی منداڵانی کورد" کە "بیری کرێکارانی چاپخانەی کوردستان" بوو لە مەهاباد. وێنەیەکی صەلاحەددینی لەسەر بەرگی سێیەمین ژمارەیدا چاپ کردووە و لەم لاو لەولایەوە ئەم دێڕە شیعرەی نووسیوە:

"هەر بژی ئەی فەخری قەومی کورد و سوڵتانی عەرەب تۆ نەمردووی ئەی صەلاحەددینی ئەیوبی نەسەب"[١١٦].

بەر لەوەی کۆتایی بە "ڕۆژنامەنووسی کوردی و مێژوو" بهێنن بە پێویستی دەزانین کەمێکیش دەربارەی ڕۆژنامەنووسی کوردی و مێژوو" "ژیان" بدوێین. تایبەت لەبەر ئەوە کە بە ڕۆژنامەیەکی مێژوویی ناوبانگی دەرکردووە[١١٧].

کە مەجید یەقوبی بوو بە پارێزگاری سلێمانی کەوتە ڕقەبەری لەگەڵ ڕۆژنامەوی "ژیان"ی پیرەمێرد، وادیارە دەیویست ڕۆژنامەیەکی تر جێگەی بگرێتەوە. خوالێخۆشبوو صالح قەفتان کە یەکێک بوو لە ڕووناکبیرە دڵسۆزەکانی ئەو سەردەمە ئەرکی دەرکردنی ڕۆژنامەیەکی نوێی گرتە ئەستۆ کە وەک "ژیان" لە چاپخانەی شارەوانی سلێمانی چاپ

---

[١١٥] بڕوانە: "گەلاوێژ"، ژمارە ٦، حوزەیرانی ١٩٤٩، ل ١ _ ٥٧٠٨ _ ٦١، ژمارە ٧، تەمموزی ١٩٤٩، ل ١ _ ٢١، ژمارە ٨، ئابی ١٩٤٩، ل ١ _ ١٥.

[١١٦] "کڕوکانی منداڵانی کورد"، مەهاباد، ژمارە ٣، ای پوشپەڕی ١٣٢٥، لاپەڕەی بەرگی یەکەم.

[١١٧] بەشی زۆری ئەو زانیارییانەی لێرەدا باسیان کراوە لە برایان نوری کاکە حەمە و کەریم زەند و ئەحمەد شوکری (دوکتۆر شۆ) و محەمەد ئەمین سەعید ڕەباتیم وەرگرتوون. مامۆستا کەریم زەند گەلێک یاریدەی دام بۆ کۆکردنەوەی ئەو زنیارییانە. سوپاس بۆ هەموویان.

دەکرا[118]. ڕۆژنامەی تازە لەدایک بوو ناوی "زیان"ی بۆ هەڵبژێردرا کە بۆ ڕۆژنامەنووسی کوردی تا رادەیەکی زۆر ناوێکی چاوەڕوان نەکرابوو. ڕاستەکەشی باری قوورسی ڕۆژنامەنووسی کوردی و دڵسووزی ڕووناکبیرانی سلێمانی ئەوە ناوەیان داسەپاند. دەست کورتی و نەبوونی زەنگۆگراف و ئارەزووی دەرکردنی ڕۆژنامەیەکی نوێ کە ناوی تارادەیەك لە "ژیان" بکات پاڵیان بە صالح قەفتان و ئەحمەد شوکرییەوە نا دوو نوقتەی سەر پیتی (ژ) و یەك نوقتەی سەر پیتی (ر)ی کلیشەیەکی کۆنی "ژیان" بکرێنن و بیکەنە "زیان"[119].

"زیان" ڕۆژنامەیەکی حەفتەیی و زۆربەی ژمارەکانی شەش لاپەڕەیی بوون، هەرجارەی ٣٠٠ یان ئەوپەڕەکەی ٥٠٠ دانەیان لێ چاپ دەکرا کە ٤٧یان بۆ ئابوونەداران دەنێردران. بەڕێوەبەرانی "زیان" هەر جارە دانەیەکیان لێ دەنارد بۆ شێخ مەحمود کە ئەوسا لە باشوور دەستەسەر بوو، دانەیەکیشیان بۆ تاهیر بەهجەت مەریوانی دەنارد کە لە ئەمریکا دەژیا. جگە لەوە شەش دانەشیان لێ دەنارد بۆ ئەدمۆندس تاوەکو ئەو لە بەغداوە بیانێرێتە ئەوروپا. شایانی باسە مینۆرسکی کە سەرەتای سییەکان هاتۆتە سلێمانی[120] یەکێك بوو لەوانەی ڕۆژنامەی "زیان" و بەر لەو ڕۆژنامەی "ژیان"ی بۆ دەنێردرا.

صالح قەفتان و ئەحمەد شوکری و ئەحمەدی عەزیز ئاغا لە هەمووان زیاتر نووسینیان لە "زیان" دا بڵاوکردۆتەوە. یەکەمیان زۆربەی وتارەکانی بۆ باسی مێژوو بەگشتی و مێژووی کورد بە تایبەتی تەرخان کردبوو. بۆیە کە "زیان" لەناو ڕووناکبیراندا بە ڕۆژنامەیەکی

---

[118] ئەحمەد شوکری بە تەنها ژمارەکانی "زیان"ی چاپ دەکرد و نووسینی خۆشی تێدا بڵاو دەکردەوە.

[119] وەکیارە هەر لەبەر ئەوەش ڕۆژنامەکە ناوی "زیان" بوو نەك "زمان" کە لە ناوچەی سلێمانی باوە.

[120] وەکیارە مینۆرسکی دەوروبەری ساڵی ١٩٣٠ بەبۆنەی یادی نۆسەد ساڵەی کۆچی دوایی شاعیری گەورە ئەبولقاسم فیردەوسییەوە لە ڕێگەی عێراقەوە چۆتە ئێران یان لەوێوە بە عێراقدا گەڕاوەتەوە. لە بەغدا لەگەڵ مامۆستا تۆفیق وەهبی سەری لە چاپخانەی مەریوانی داوە، لە سلێمانیش لەگەڵ پیرەمێرد چۆتە چاپخانەی شارەوانی و بارەگای ڕۆژنامەی "زیان".

مێژوویی ناوی دەرکرد. ئەگینا لە راستیدا لەسەر لاپەڕەکانی "زبان" خۆی هیچ شتێك دەربارەی ئەوە نەنووسراوە کە ئەو رۆژنامەیە مێژووییە. لەلای راستی ناوی "زبان"ەوە تەنها ئەم رستەیە نووسراوە:

"زبان رۆژنامەیەکی کوردییە هەموو یەکشەموانێ دەردەچێ. پەیام: سلێمانی، بەلەدییە. زبان. محرر: صالح قەفتان، سالێانە بۆ ناو شار ۲۰۰ فلسە بۆ دەرەوە ۳۵۰ فلسە". ژمارەی ئەوتۆی "زبان" هەیە نە بە گشتی و نە بەتایبەتی توخنی مێژوو نەکەوتووە[121].

شایانی باسە مەجید یەعقوبی بۆ خۆی رەقیبی وتارەکانی "زبان بوو، جاروبار رێگەی بڵاوبوونەوەی وتارە مێژووییەکانی صالح قەفتانی نەدەدا.

بێگومان بەرهەمە مێژووییەکانی ناو گۆڤار و رۆژنامە کوردییەکان لە هەڵە و کەموکورتی بێبەش نین. نووسەرانی پێش پەنجاکان بایەخێکی ئەوتۆیان بە رێبازی زانستی نووسینی مێژوویی نەدەدا. هی وایان هەبوو سەیر مێژووی دەنرخاند. ن. أ. لەو باوەڕەدایە هەر چەرخەی زۆردارێکی خۆی هەیە. دەربتەی هیتلەر ن.أ نووسیویە دەڵێ: "وادیارە دنیا بێ چەنگیزخان و تەیموری لەنگ نابێت بۆیە خوا هیتلەری بۆ سەدەی بیستەم دروست کردووە"[122].

هەرچی رۆژنامەی "پێشکەوتن"ە بەمجۆرە چارەنووسی گەلی کوردی لێك داوەتەوە:

"کە دەنگوبانگی پێغەمبەرێتی موحەمەدەلموستەفا _ رووحم بە صەدەقەی بێ _ گەیشت بە هەموو لایەك و غەلغەڵەی خستە دنیاوە وای لێهات کە لەو وەختەدا گەورەترین سەلاطینی تورکستان عەڵقەی بەندەیەتی ئەو سەروەرە بخەنە گوێ. ئۆغۆز خان

---

[121] بۆ وێنە بڕوانە: "زبان"، سلێمانی، ژمارە ۱٤۰۹ی تەشرینی دووەمی ۱۹۳۷. ناوەرۆکی ئەو ژمارەیە دەقاودەق لەگەڵ ناوی رۆژنامەکەدا یەك دەگرێتەوە چونکە وتارێکی گەورەی بە ناوی "چۆن بنووسین"ەوە بڵاوکردۆتەوە.

[122] بڕوانە: "گەلاوێژ"، ژمارە ٥، مایسی ۱۹٤۳، ل ۷.

که لەو وەختەدا گەورەترینی سەلاطینی تورکستان بوو لە پیاوماقوڵی کورد بەغدوز ناوی سەروسەکوت ناشیرینی نارده خزمەت پێغەمبەر. پێغەمبەر کە چاوی پێکەوت لەسەر و گوێلاکی قێزی کردەوە. عەشایر و قەبایلی لێ پرسی. وتی لە ئەکرادم، ئەو حەزرەتەش فەرمووی خوای تەبارەکەن تەعالا ئەم تایفەیە موەفەق بە ئیتتفاق نەکات ئەگینا عالەمێك لە دەست ئەوان بەتەنگ دێن. ئیتر لەو رۆژەوە دەوڵەت و سەڵتەنەتی گەورە بۆ ئەمانە رێك نەکەوتووە"[١٢٣].

بێگومان سەرتاپای ئەم قسانە هەڵەن. لێرەدا ئەوەندە بەسە بڵێین ئایینی ئیسلام ساڵی ١٨ی کۆچی، ٦٣٩ی عیسایی، واتە دوای وەفاتی پێغەمبەر لە رۆژگاری فەرمانڕەوایی عومەردا گەیشتە خاکی کوردستان و دوای ئەوەش بە ماوەیەکی زۆر ئینجا گەیشتە تورکستان.

لەگەڵ ئەو کەموکوڕییانەشیدا رۆژنامەنووسی کوردی دەوری لە پێشخستنی لێکۆڵینەوەی مێژوویی کوردیدا کەم نەبوو، ئەوەی تاڕادەیەکیش کاری کردە سەر دەستەی دووەمی مێژوونووسە گەورەکانمان.

[١٢٣] "پێشکەوتن"، سلێمانی، ٧ی ئۆکتۆبەری ١٩٢٠.

دەستەی دووەمی مێژوونووسانی کورد

ئەمین زەکی. حسەین حوزنی و زاراوە مێژووییەکان. صالح قەفتان و دەرسێکی گەورە. رەفیق حلمی و ئەحمەد تەقی و ئەحمەد خواجاو یادداشتنووسی. لاوی چیا ئەنوەر مائی. سەجادی و رۆژبەیانی. رۆڵەی بەوەفای بنەماڵەی بەدرخان. ئەفسەری ون محەمەد عەلی عەونی. گەشتەکەی عەلی سیدۆ گۆرانی.

دوای شەڕی یەکەمی جیهان، لەگەڵ وریابوونەوە و پەرەسەندنی هەستی نەتەوەییدا، رووناکبیرانی کورد بەجۆرێکی قووڵتر لە جاران کەوتنە هەڵسەنگاندنی مێژوو، ئەوەی، وەك دیمان، لە رۆژنامەنووسی کوردیدا زوو رەنگی خۆی دایەوە. دیارە دەبوو مێژوونووسی کوردی لەو قەوارە تەسکەدا نەمێنێتەوە، تایبەت دوای ئەوەی ژمارەی تینوانی زانینی ڕابردووی گەل تا دەهات پەرەی دەسەند. بەمجۆرە ژمارەیەك رووناکبیری لێهاتووی خولیای مێژووی نیشتمان کەوتە سەریان، ئەوانەی مامۆستا ئەمین زەکی، بێ هیچ گومانێك، گوڵی گەشی سەردەستەیانە.

محەمەد ئەمین[١٢٤] کە لەبەر زیرەکی دوایی بە محەمەد ئەمین زەکی ناوبانگی دەرکرد، کوڕی حاجی ئەوڕەحمانی کوڕی مەحمودە، ساڵی ١٨٨٠ لەگەڕەکی گوێژەی شاری سلێمانی لەدایك بووە. چەند ساڵێك لای مەلا خوێندوویە و لە تەمەنی دوازدە ساڵیدا چۆتە قوتابخانەی سەرەتایی و ئینجا هەر لە سلێمانی روشدییەی سەربازی تەواو کردووە. ساڵی ١٨٩٦ هاتۆتە بەغدا و لە فێرگەی ناوەندی سەربازی وەرگیراوە و پاش سێ ساڵ خوێندن چۆتە ئەستەموول و لەوێش ساڵی ١٩٠٢ خوێندنی سەربازی بەرزی تەواو کردووە و بۆتە ئەفسەری بارەگای ئۆردوگای سوپای شەشەمی عوسمانی لە بەغدا. ساڵ وەرنەچەرخا کرایە ئەندازیار چونکە دەستی لە نەخشەکێشاندا رەنگین بوو. دوای دەوروبەری پێنج ساڵ گەڕایەوە لەشکر و ئەمجارەیان چووە بارەگای سووپای دووەمی عوسمانی لە ئەردنە.

بەر لە شەڕی یەکەمی جیهان ئەمین زەکی چەند جارێك بووە ئەندامی ئەو کۆمیتانەی بۆ دانانی سنووری دەوڵەتی عوسمانی یان کێشانی نەخشەی تایبەتی دادەنران. بەهۆی ئەو کاریەوە توانی ماوەیەك لە فەرەنسە بەرێتە سەر و بشچێتە رووسیا و چەند وڵاتێکی تری ئەورووپا. بەڵام بەشی زۆری ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهانی بە ئەفسەری لەعێراق بەردە سەر و ماوەیەکیش بووە یاریدەری مستەفاکەمال کە ئەوسا فەرماندەی سوپای حەوتەمی. عوسمانی بوو لە سووریە.

کە شەڕی یەکەمی جیهان بڕایەوە ئەمین زەکی کرایە ئەندامی لقی مێژووی شەڕ لە فەرماندەی لەشکری عوسمانیدا و تا ناوەندی ساڵی ١٩٢٣ لەوێ مایەوە لەو ماوەیەدا

---

[١٢٤] سەرچاوەی سەرەکی ژینامەی مامۆستا ئەمین زەکی لێرەدا دوو دیدەنییە لەگەڵ سانیحە خانی کچی، یەکمیان مانگی یازدەی ساڵی ١٩٧٢ و دووەمیان رۆژی ١٦ی تەشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٨١ بوو. هەروەها کەلکم لە رۆژنامە و گۆڤارەکان ئەو پاشەکەبیەی محەمەد عەلی عەونی بۆ "خلاصە تاریخ الکرد و کردستان"ی نووسیوە (قاهیرە، ١٩٣٩) و شەش بەرگی یەکەمی چاپی سێیەمی "تاریخ الوزارات العراقیە"ی عەبدوالڕەزاق حەسەنی و نامیلکەی "محەمەد امین زکی" کە "لەسەر ئەرکی علاءالدین سجادی لەچاپ دراوە" (بەغدا، ١٩٤٨) وەرگرتووە. هەوڵم داوە بەپێی توانا بگەمە راستترینی زانیارێکانی ژینامەی مێژوونووسی گەورەمان.

گەلێك بەرهەمی مێژوویی دەربارەی ڕووداوەکانی بەرەی ڕۆژهەڵاتی شەڕی یەکەمی دانا کە بۆ ماوەیەکی زۆر بوونە سەرچاوەی خوێندن لە دەزگا سەربازییە بەرزەکانی تورکیادا.

وەك زۆربەی ئەفسەرە کۆنەکانی لەشکری عوسمانی مامۆستا ئەمین زەکیش دوای تەواوبوونی شەڕی یەکەمی جیهان بە ماوەیەك گەڕایەوە نیشتمان. دەوروبەری کۆتایی تەمموزی ساڵی ١٩٢٣ گەیشتە بەغداو [١٢٥] حەفتەی پێنەچوو کرایە مامۆستای فێرگەی بەرزی سەربازی ئینجا چووە ریزی لەشکری عێراقییەوە و دوایی چەند جارێك بووە نوێنەری شاری سلێمانی لە پەرلەماندا و لەبەر ئەوەی "حیسابی پاك" بوو "لە موحاسەبە بێباك"[١٢٦] بوو. بۆ یەکەم جار بەپێی فەرمانێکی تایبەتی ڕۆژی ١٤ی تەشرینی دووەمی ساڵی ١٩٢٥ بووە وەزیر لە دووەم وەزارەتی عەبدولمحسین سەعدوندا کە ٢٦ی حوزەیرانی هەر ئەو ساڵە دامەزرابوو. لەوساوە تا ڕۆژی نوێ شوباتی ساڵی ١٩٤٢ مامۆستا ئەمین زەکی یازدە جار بووە وەزیر.

ڕاستییەك لێرەدا سەرنج ڕادەکێشێ. سەرۆك وەزیرانی سەردەمی پاشایی دانوویان پێکەوە نەدەکولا، هەر یەکەیان دەستە و دایەرەی خۆی هەبوو لەگەڵی دەبوونە وەزیر و

---

[١٢٥] زۆربەی ئەوانەی بەسەرهاتی ژیانی ئەمین زەکییان گێڕاوەتەوە دەڵێن گوایە تەمموزی ساڵی ١٩٢٤ گەڕاوەتەوە، بەڵام سانیحە خان سوورە لەسەر ئەوەی باوکی دوای تەحسین عەسکەری لە ئەستەموول داوای لێ کردووە بە خاو و خێزانەوە لە ناوەندی ساڵی ١٩٢٣دا لە تورکیاوە یەکسەر گەڕاوەتەوە بەغدا (دیدەنی لەگەڵ سانیحە ئەمین زەکی، ١٦ _ ١٠ _ ١٩٨١).

[١٢٦] ساڵی ١٩٢٨ مامۆستا ئەمین زەکی نامیلەیەکی ٣١ لاپەڕەیی بە ناوی "محاسبەی نیابەت"ەوە بڵاوکردەوەکە لەسەر بەرگەکەی و لای ناوی خۆیەوە نووسیبووی "ئەوی حیسابی پاکە، لە موحاسەبە بێباکە". شایانی باسە ئەو نامیلکەیەش ئێستە بۆتە سەرچاوەیەکی ڕەسەن بۆ ڕوونکردنەوەی چەند ڕاستییەکی گرنگی مێژوویی لە بستەکاندا. لە ڕێگەی قسەکانی خاوەنییەوە لەوە دەگەین کە ساڵی ١٩٢٦ یەکەم دوکتۆر و یەکەم ئەجزاچی هاتوونەتە شاری سلێمانی و هەر ئەو دەورووبەرە "خەستەخانەی" سەروە" دروست کراوە کە ئەوسا جێگەی نووستنی بیست نەخۆشی تێدا بووە. ئەو ڕۆژانە لە هەموو درێژایی و پانایی عێراقدا یەکێك نەبووە بتوانێ هەندێ دەرسی زانستی پۆلی دووی ناوەندی بەکورید بلێتەوە. دیسان لە ناوەڕۆکی ئەو نامیلکەیەوە تێدەگەین کە لە ساڵی ١٩٢٥ەوە تا وەکو ساڵی ١٩٢٨ هەمووی بەسەریەکەوە ٣٦ هەزار ڕووپی بۆ کردنەوەی قوتابخانە لە سلێمانی و ناوچەکانیدا خەرج کراوە، کەچی بەرامبەر بەو پارە کەمە ٨٤٥ هەزار ڕووپێ و پۆلیسخانەکانی بازیان و دەربەند و تەیناڵ و نۆدێ و وەلی ئاوا و قزلجە و گڵەزەردە و پەیکوڵی و سەگرمە خەرج کراوە.

لەگەڵیشی دامودەزگایان دەپێچایەوە. بەڵام وادیارە ئەمین زەکی تاکەکەس بوو کە هەموویان دەیانەویست و ڕێزیان دەگرت، بۆیە کە یەکێکیان نییە جارودووجار لەگەڵ خۆی نەیکردبێتە وەزیر. عەبدولموحسین سەعدون و جەعفەر عەسکەری و تۆفیق سوێدی و ماجی سوێدی و نووری سەعید و جەمیل مەدفەعی و یاسین هاشمی و ڕەشید عالی گەیلانی هەموویان کە بوونەتە سەرۆك وەزیران بەلای کەمەوە جارێك ئەمین زەکییان لەگەڵ خۆیان کردۆتە وەزیر.

ڕاستییەکی تر: لە کۆتایی سییەکانەوە نەخۆشی زۆری بۆ مامۆستا ئەمین زەکی هێنا، لە جێگەدا بوو کە نووری سەعید ڕۆژی نوێ مانگی دەی ساڵی ١٩٤١ کردییە ئەندامی شەشەم وەزارەتی خۆی. زۆری نەبرد ئەمین زەکی ڕۆژی ٣١ی کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٤٢ دەستی لە وەزرارەت هەڵگرت. هۆی ئەو وازهێنانەی تەنها نەخۆشی نەبوو، زیاتر لەسەر ئەوە بوو کە نووری سەعید بێئاگا و ڕەزامەندی ئەو یەکێکی ناشی کردبووە کارگێڕی گشتی پێوانە لە وەزارەتەکەی ئەودا، ئەو کارەی ڕقی وا هەڵساند جارێکی تر توخنی وەزارەت نەکەوێتەوە، بەڵام تا ڕۆژی مردنی وەك ئەندامی ئەنجوومەنی پیران مایەوە هەرچەندە دەگمەن دەچووە کۆبوونەوەکانی[١٢٧].

زیرەکی و دڵسۆزی و بێلایەنی ئەمین زەکی زۆر زوو دەنگی دایەوە، بە درێژایی ژیانی، کوردگوتەنی، ئازاری مێروولەیەکی نەداوە، ئەوی بۆی کرابێ لە خزمەت درێغی نەکردووە و دەستی یاریدەی بۆ گەلێك لێقەوماو و داماو درێژکردووە.لە دوا ساڵەکانی ژیانیدا زۆر جار بۆ دامەزراندنی ڕووناکبیرێك یان جێبەجێکردنی کاری خوێندنی قوتابییەك دەچوونە ژێر باڵی و بە دەزگاکانی میریدا دەیانگێڕا. وەك سانیحەی کچی دەگێڕێتەوە کە تەواو کەوتەکار بوو بە سەعات بە دستە لەرزۆکەکەیەوە بە تەلەفوون پەنای دەبردە بەر

---

[١٢٧] لە ڕاستیدا وەك ڕێزلێنان کرایە ئەندامی ئەنجوومەنی پیران.

کاربەدەستان بۆ جێبەجێکردنی کاری لێ قەوماوێك. سانیحە خان دەڵێ: "جاری وا هەبوو من لای خۆمەوە دڵم کەفی دەچەند". هەر لەو باوەڕیەوە رەشید نەجیب بەهۆی کۆچی دوایی ئەمین زەکییەوە نووسویە دەڵێ:

"دیوی هەرە جوان و هەرە بڵند و پەسندی ئەمین زەکی خزمەتگوزاری بوو. لەم دوایییە، هیچ کەس ناتوانێ شان لە شانی بدا... بەبێ روو گرژکردن، بەشکو بە رووخۆشی ودڵخۆشییەوە هەمیشە ئامادە بوو بۆ خزمەتکردنی هاوولاتیێکانی... دەرگاکەی چ لەماڵ و چ لە وەزارەت هەمیشە کراوەبوو بۆ تکاکەر و دادخواهان"[١٢٨].

باوەڕ ناکەم هیچ هونەرمەندێك لە رووخساری ئەمین زەکی لەبارتری دەست بکەوێ بۆ داتاشینی پەیکەر یان کۆتەڵێك ناوی لێ بنێ (بێوەی)!. هێمن و لەسەرخۆ، دڵنەرم و خاوێن، هەست بەرز و ناسك، دەم و لەبز شیرین و رووخۆشی وەك خۆی نەبوو. بەڕاستی، وەك دەڵێن، "نوور لە ناوچاوانی دەباری".

هەموو ئەمانە و غەیری ئەمانە جێگەی تایبەتییان لەناو دەروونی کوردا بۆ ئەمین زەکی داتاشی و هەستی پڕ لە رێزی زانایانی سەرتاپای عێراق و شوێنی تریان بۆی راکێشا. کە بەرەبەیانی رۆژی هەینی نوێ تەمموزی ساڵی ١٩٤٨ دوا هەناسەی ژیانی لە سلێمانیدا لاو و پیر و میرو گەدای شار[١٢٩] بەرگی ماتەمیان پۆشی و تەرمی پیرۆزیان بە خاکی سەیوان سپارد و دواچەپکی زێڕینی ئەو زانا گەورەیان لەگەڵ خۆیان بۆ هێنایەوە:

"ئەگەر مردم و نەمدی قەومەکەم سەربەرز و ئازاد

بزانن دەناڵێ رۆحەکەم تا رۆژی میعاد

ئەبێ لاوانی کورد تێبکۆشن

---

[١٢٨] بڕوانە: "گەلاوێژ"، ژمارە ٧، تەمووزی ١٩٤٨، ل ٥٢.

[١٢٩] ئەو رۆژە تەنانەت منداڵانی شار و شاگردانی فێرگەکان بەدڵ و ئەمین زەکی دەگریان.

گەر ویستیان رۆحی من ببیٚ شاد"[130]

کۆچی دوایی ئەمین زەکی خورپەی لە دڵی هەمووان هەڵساند. تۆفیق وەهبی و پیرەمێرد و بێخود و سەلام و بێکەس و هەوری و جیاووك و رەفیق حلمی و محەمەد عەلی عەونی و قەدری جان و خاڵ و عەلی کەمال و سەجادی و زۆری تر چلەی بەکوڵ بۆ کورد لاوانەوە. کەڵهوڕ لە موکریانەوە هاواری کرد "ئەوان نامرن"[131].

مێژوو وەك زانست زۆر زوو سەرنجی ئەمین زەکی راکێشا. لە سەرەتاوە زۆربەی ئەو کتێبانەی دەیخوێندنەوە دەربارەی مێژوو بوون، وەك یەك عەودالی مێژووی کۆن و نویٚ و مێژووی رۆژهەلات و رۆژئاوا و مێژووی سیاسی و سەربازی بوو. رۆژ بە رۆژ زیاتر کانیاوی نوێی خوێندنەوە و پشکنین لە ناخی دەروونیدا دەتەقینەوە. کە گەڕایەوە بەغدا لە هەموو شوێن زیاتر دەبووە میوانی کتێبخانەی "العصریە"ی بەناوبانگ. وەك دەڵێن بەدرێژایی ژیانی لەکتێب بەولاوە شتێکی تری قەرز نەکردووە.

هەر ئەو هەست و ئارەزووە ئەمین زەکییان خستە سەر رێگەی نووسینی مێژوو. بیٚگومان هەست و ئارەزوو لەگەڵ ئەوەش کە زۆر گرنگ و پێویستن بەلاٚم بەتەنها بۆ خۆیان ناتوانن کەس بکەنە مێژوونووس، نەخوازەلاٚ مێژوونووسێکی وەك ئەمین زەکیش. هەست و ئارەزووی ئەو پیاوە لە بۆتەی قووڵی زیرەکی و وردبینی و زمانزانی و سەبری ئەیووبیدا قاڵ ببوون، وانەبوایە ئەمین زەکی مێژوونووس هەرگیز لەدایك نەدەبوو. وەك کوردی و تورکی و فارسی و فەرەنسی دەزانی، لە ئەڵمانی و رووسی و بەریتانیش تیٚدەگەیشت. دوای گەڕانەوەی لە ئەستەنبووڵ مامۆستای تایبەتی بۆ خوێندنی عەرەبی و بەریتانی

---

[130] بەر لە وەفاتی مامۆستا ئەمین زەکی داوای کردووە ئەم دوو بەیتە لەسەر کێلی گۆڕەکەی هەڵکەنن.

[131] بڕوانە ئەو وتارەی کەڵهوڕ بە بۆنەی کۆچی دوایی ئەمین زەکییەوە لە "گەلاوێژ"دا بە ناوی "ئەوان نامرن"ەوە بلاوی کردۆتەوە("گەلاوێژ"، ژمارە ٣، مارتی ١٩٤٩، ل ٦٤ _ ٦٥).

ڕاگرت و لە فێربوونی عەرەبی قورئاندا هەنگاوی باشی بەرەوپێش نا، بەڵام تا ئەورۆژەی گیانی بە خاك سپارد بەدڵی خۆی فێری عەرەبی گفتوگۆی بەغدایی نەبوو.

بەوجۆرە ئەمین زەکی هاتە مەیدانی مێژوونووسییەوە. یەکەم تاقیکردنەوەی لەگەڵ مێژووی سەربازیدا بوو کە زۆر زوو وەك شۆڕە سواری لێهاتوو هەموو بوارەکانی بڕی. بە کتێبی "لەشکری عوسمانی"[١٣٢] مامۆستا ئەمین زەکی ساڵی ١٩٠٦ بە دڵنیایی قایم لە دەرگای زانستی مێژووی دا. تا ساڵی ١٩٢١ حەوت بەرهەمی تری کردە دیاری دەستی بۆکتێبخانەی مێژووی سەربازی، کە زۆربەیانی بۆ باسی بەسەرهاتەکانی شەڕی یەکەمی جیهان تەرخان کردوون، تایبەت لە وڵاتی عێراقدا[١٣٣].

ئەی کەی مێژووی کورد سەرنجی ئەمین زەکی ڕاکێشا؟ خۆی لە وەڵامدا دەڵێ ئەو کاتەی دەنگوباوی تۆرانی جێگەی عوسمانی گرتەوە و نەتەوە ناتورکەکانی ناو ئیمپراتۆری عوسمانی وریا بوونەوە[١٣٤]، واتە بەر لە شەڕی یەکەمی جیهان بە ماوەیەك. گومان لەوەدا نییە ئەو ئاڵوگۆڕە گەورانەی دوابەدوای شۆڕشی ساڵی ١٩٠٨ی تورکیا هاتنەکایەوە بە دەستووری زۆربەی هەرە زۆری ڕووناکبیرە وریاکانی تری سەرتاپای گەلانی ژێردەستەی عوسمانی کاری زۆریان کردە سەر هەستی نەتەوەیی ئەمین زەکیش.

لە قسەکانی خۆیەوە ڕوون ئەوە دیارە کە لەدوای بەرپابوونی شۆڕشی ناوبراوەوە ئەم پرسیارە توند لە مێشکیدا گیری خواردووە و دەروونی هەژاندووە: "قەومی کورد لە چ

[١٣٢] بە زبانی تورکی دایناوە.

[١٣٣] "چۆن عێراقمان لەدەست چوو؟" و "شەڕەکانی عێراق و هەڵەکانمان" و "شەڕی سەلمان پاك و پاشکۆیەك" و "بەغدا و بەسەرهاتی دوایین کەوتنی" لەو کتێبانەین کە هەموویانی بە تورکی نووسیون و لە ئەستەمولّ یان لە بەغدا چاپی کردوون. "هێرش بۆسەر کوت وئابلۆقەدانی" کە دوو بەرگە بە دەستنووسی پێشکەشی مۆزەخانەی بریتانی کردووە و سوپاسنامەی تایبەتی لەسەر وەرگرتووە.

[١٣٤] بڕوانە پێشەکی "خلاصەیەکی تاریخی کورد و کوردستان".

ئەتەوەیەکە و چی بەسەر هاتووە؟"[134]. کە کەس نەیتوانی وەڵامی ئەو پرسیارەی بداتەوە، ئەوساکە لە ساڵی ١٩١٠ەوە بۆخۆی چاکی لێ کرد بەلاداو رووی کردە کتێبخانە گەورەکانی ئەستەمووڵ و لە ماوەی بۆ خۆی دەڵێ، بە سەدان کتێبی خوێندەوە و گەلێ تێبینی و سەرنجی تایبەتی لای خۆی تۆمار کرد. بەر لە دەستپێکردنی شەڕی یەکەم بە ماوەیەك مامۆستا ئەمین زەکی بۆ کاری میری ڕێگەی کەوتە ئەورووپا و لە کتێبخانەکانی ئەڵمانیا و فەرەنسەش کەوتە پشکنین و گەلێك زانیاری بەکەڵکی کۆکردەوە و ژمارەیکی باشیش لە بەرهەمی ڕۆژهەڵاتناسانی لەگەڵ خۆی هێنایەوە.

بەمجۆرە مامۆستا ئەمین زەکی بەردی بناغەی بۆ نووسینەوەی مێژووی کورد دانا، بەڵام ڕووداوەکانی شەڕی یەکەمی جیهان و ئەرکە زۆرەی لەو ساڵە سەختانەدا کەوتە ئەستۆی دەستیان گرت و بە ناچاری جێبەجێکردنی پرۆژەی ئەو کارەیان پێ دواخست.

لەگەڵ تەواوبوونی شەڕ ئەمین زەکی لە جاران بەپەرۆشتر هاتەوە دەست و زۆری نەبرد نزیکەی ٢٠٠ لاپەڕەی دەربارەی مێژووی کورد بۆ چاپ ئامادە کرد. ئەمجاریان بەخت نەیهێنا، دەوروبەری کۆتای ئابی ساڵی ١٩١٩ هەرچی نووسیبوو و هەرچی نووسیبۆوە و هەرچی کۆکردبۆوە بوونە خۆراکی کڵپەی ئەو ئاگرەی بەربووە گەڕەکەکەیان لە شاری ئەستەنبووڵ. ئەو بۆخۆی دە ساڵ و ئێمەش بۆ خۆمان سەد ساڵی رەبەقمان لەکیس چوو. تا ساڵی ١٩٢٩ ئەمین زەکی نەهاتەوە سەرخۆی. لەو ساڵەدا بەرهەمە نایابەکەی مینۆرسکی کە دەربارەی کورد لە ئەنسکلۆپیدیای ئیسلامدا بڵاوی کردۆتەوە کورد لە ئەنسکلۆپیدیای ئیسلامدا بڵاوی کردۆتەوە خۆشەویستە نازدارەکەی جارانی خستەوە ناو قووڵایی دڵ و دەروونی ئەمین زەکییەوە. زۆری نەبرد یەکەم کۆرپەی گەورەی مێژووی کورد

[134] بڕوانە هەمان سەرچاوە و شوێن.

بە زمانی کوردی لەدایك بوو کە خاوەنەکەی لە تێگەیشتنی راستەوە ناوی لێ نا "خولاصەیەك لە تاریخی کورد و کوردستان"[١٣٦].

لە بەرگی یەکەمی ئەم شاکارەیدا مێژوونووسی گەورەمان پوختەی رووداوە هەرە گرنگەکانی کوردستانمان لە دێرزەمانەوە بۆ دەگێڕێتەوە بیری زنایان و خۆیمان دەربارەی نەژاد و زمان و ژمارە و نیشتمانی کورد بۆ شی دەکاتەوە. لەو بەرهەمەیدا ئەمین زەکی گەلێك نیشانی بە دروستی پێکاوە. هەر بۆ نموونە ئەوەندە بەسە لێرەدا بڵێم ئەمین زەکی یەکەم کورد بوو پەنجەی خستە سەر مەبەستی راستەقینەی پەیمانی سیڤەر و ئامانجە نەبینراوەکانی، ئەو پەیمانەی تا نووسینی ئەم چەند دێڕەش گەلێك رووناکبیری رۆمانسی لای خۆمان ئاوازی ناسك بۆ کڵاوی بابردووی دەڵێن. بێگومان گرنگترین دەسکەوتی ئەو بەرهەمەی مامۆستا ئەمین زەکی بریتییە لە روونکردنەوە و سەلماندنی بیروڕای مینۆرسکی دەربارەی نەژادی کورد، ئەو بیرەی رۆژهەڵاتناسی بەناوبانگ رۆژبەڕۆژ زیاتر بڕوای پێی پتەوتر دەبوو[١٣٧].

"خولاصە" کە لەبەرێکی گەورەی لە کتێبخانەی کوردیدا پڕکردووە و سەرنجی ژمارەیەکی زۆری زانایانی کورد و بیانی راکێشا. بێگومان لەخۆڕا نییە کوردناسی بەناوبانگ باسیل نیکیتین "خولاصە" بە تەواوکەری "شەرەفنامە" دادەنێ[١٣٨]. شایانی باسە خاوەنی "خولاصە" هەموو داهاتی بەرگی یەکەمی کردە دیاری دەستی بۆ "یانەی

---

[١٣٦] ساڵی ١٩٣١ لە بەغدا چاپی کرد، ٣٩٨ لاپەڕەیە. وەك دەێڕنەوە هەر ئەو دەوروبەرەش حەمدی بابان داوای لە زانای هێژا ئەنستاس ماری کەرمەلی کرد کتێبێك دەربارەی مێژووی کورد دابنێ و وادیارە بەگی بابان دوای تەواوبوونی نیشانی ئەمین زەکی داوە. ئەمین زەکی پێی وابووە بەرهەمەکەی کەرمەلی ئەو کەلەبەرەی پێ بڕنابێتەوە کە ئەو دەیەوێ. بۆیە کە زیارت پێی لەسەر کارەکانی خۆی داگرتووە. وادیارە دەستنووسی ئەو کتێبە ئەنستاس کەرمەلی دەربارەی کورد دایناوە ئێستە لە کتێبخانەی مۆوزەخانە لە بەغدا هەڵگیراوە.

[١٣٧] دەربارەی ئەو باسە بڕوانە" گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد"، ژمارە ١، ١٩٧٣، ل ٥٥٢ _ ٥٦٦.

[١٣٨] B. Nikitine, Les Kurdes. Etude sociologique et historiqe, paris, ١٩٥٦.

بوونە "سەبەبی تەشویقی قەڵەمبەدەستان و پێگەیشتوانی کورد"[١٤٦]. هەڵبەت ئەوەش بۆخۆی یەکێك بوو لەو هۆ گەورانەی پاڵیان نا بە دەستەیەك رووناکبیری لێهاتووی کوردەوە (محەمەد عەلی عەونی و سانیحە ئەمین زەکی و جەمیل بەندی رۆژبەیانی) شاکارەکانی وەرگێڕنە سەر زمانی عەرەبی و بەوجۆرە پەرە بە مەودای راگەیاندنی خزمەتە گەورەکانی ئەمین زەکی بدەن[١٤٧].

دیارە گەر بڵێین بەرهەمەکانی مێژوونووسی گەورەمان، وەك هەر بەرهەمێکی تری وەك ئەوان، لە هەڵە و کەلێن بێبەش نین ئەوە بێ هیچ گۆمانێك نە زۆر و نەکەم لە قەدری بەرز و پایەی بڵند و بایەخی زۆر و نرخی بێئەندازەیان کەم ناکەینەوە. بەر لە هەشت جار و بار هەست بە پچڕی و لێکدابڕان لە نێوانی باسەکانی ئەو بەرهەمانەدا دەکرێ، تایبەت لە "خولاصە"دا. بەڵام ئاخۆ بەر لە ئەمین زەکی و لە رۆژگاری ئەو و دوای ئاودا چ لە خۆ و چ لە بێگانە یەکێك هەبوو بتوانێ رێگە نەدا درزێکی وا ببێتە بەرهەمێکی ئەوەوە؟

راستە نرخێنەر دەتوانێ گەلێك کەموکۆرتی لەو بابەتە لە ناو بەرهەمەکانی مامۆستای مێژوونووسماندا بدۆزێتەوە، بەڵام بێگومان، هەر رەخنەیەکی بیگرێ پاکانەی خۆی لەگەڵدایە[١٤٨]، یان "گەلاوێژ" گوتەنی "یەکتەنی دانەر و گەورەیی ئەو فەرمانەی رایگەیاندووە چاکترین وەڵامن بۆ هەر گلەییەك" لە بەرهەمەکانی ئەمین زەکی بکرێ[١٤٩].

---

[١٤٦] بەو وشانە کۆتایی بە پێشەکی بەرگی یەکەمی "خولاصە" هێناوە.

[١٤٧] لە شوێنی خۆیدا دێینەوە سەر ئەم باسە.

[١٤٨] شایانی باسە کاتی خۆی ژمارەیەك لە رووناکبیرانی کورد هەستیان بەو کەموکورتییانە کردووە و پەنجەیان بۆیان راکێشاوە (بۆ وێنە بڕوانە: "گەلاوێژ"، ژمارە ٥ و٦، مارس و حوزەیرانی ١٩٤٢، ل ٣٢). مستەفا شێخ نعمەالله رەخنەی لەوە گرتووە کە ئەمین زەکی لە "خولاصە"دا ژمارەی کوردی ئێران و تورکیای کەم داناوە (بڕوانە: "گەلاوێژ"، ژمارە ٥، مایسی ١٩٤٧، ل ٤١ _ ٤٥).

[١٤٩] "گەلاوێژ" بەو قسانە کۆتایی بەو وتارەی هێناوە کە دەربارەی چاپی عەرەبی "مەشاهیر الکرد" بڵاوی کردۆتەوە. دەقی قسەکانی "گەلاوێژ" بەم جۆرەیە: "یەکتەنی دانەرو گەورەیی فەرمانەکەی پێکی هێناوە چاکترین وەرامن بۆ هەموو گلەییە کە لە کتێبەکە ئەکرێت" (بڕوانە: "گەلاوێژ"، ژمارە ٥، مایسی ١٩٤٨، ل ٤٥).

ئەوەندە شانازی بۆ مێژوونووسی دڵسۆزمان مامۆستا ئەمین زەکی بەسە کە توانی بناغەیەکی پتەو بۆ لێکۆڵینەوەی نوێی مێژووی کوردی دابرێژێ. بێگومان لە خۆوە نەبوو رووناکبیرانی کورد بە گەرمی پێشوازی بەرهەمەکانیان دەکرد و بیری نوێیان لێ وەردەگرتن و دەیانکردە هەوێنی بەرهەمی نازدار و تازەبابەتیان. عوسمان سەبری ئەدیب و مێژوونووس زنجیرەیەك وتاری دەربارەی "خولاصە" لە گۆڤاری "هاوار"دا بڵاوکردەوە و بەرز ئەو بەرهەمەی نرخاند[١٥٠].

وابزانم لە راستی دوورناکەومەوە گەر بڵێم حسەین حوزنی موکریانی یەکەم مێژوونووسی کوردە دوابەدوای ئەمین زەکی شایانی باس و لێدوان بێ. با لە رێگەی نیمچە ئەفسانەیەکەوە بچینە ناو جیهانی پان و بەرینی ئەو پیاوە گەورەیەوە کە بە ناسۆرەیەکی زۆرەوە سەری نایەوە و بەداخەوە نازناوی "حوزنی"ی لەگەڵ خۆی بردە ناو گۆڕەوە. دەڵێن گوایە کاتێك دەستەیەك لە ئارکیۆلۆجیستە رۆژئاواییەکان هاتوونە سۆراخی شوێنەوارە کۆنەکانمان دەستوبرد حسەین حوزنی بە مێخ و چەکوش و گازەوە خۆی گەیاندۆتە ئەشکەوتێك و لەسەر دیوارەکانی نووسینێکی دەستکردی هەڵکەندووە بەو نیازەی لە پایەی ژیاری و قەدری شارستانییەتی کۆنی کورد لەبەرچاوی زانایان بەرزبکاتەوە. ئەمە راست بێ یان بە هەر بارێکدا بیشکێنیتەوە دەنگەێنێتە تەنها یەك ئەنجام _ دڵسۆزی بێسنوور و ئەندازەی ئەو پیاوە کەبیانیان بەر لە خۆمان هەستیان پێی کردووە و بەرز نرخاندوویانە[١٥١].

---

[١٥٠] بڕوانە: "هاوار"، ژمارە ٢٨، ١٥ی مایسی ١٩٤١، ل ٥ _ ٦، ژمارە ٢٩، ١٠ی حوزەیرانی ١٩٤١، ل ٦ _ ٧، ژمارە ٣٠، ١ی تەمموزی ١٩٤١، ل ٩ _ ١١.

[١٥١] بە وێنە بڕوانە ئەو قسانەی ئەندازیاری ئینگلیز هاملتن دەربارەی حسەین حوزنی لە کتێبەکەی خۆیدا کردوونی.
A. M. Hamilton. Road through Kurdistan. The Norrative of am Engineer in Iraq, Landon, ١٩٣٧.

حسەین کوڕی سەید عەبدوللەگیف ڕۆژی ١٢ی ئەیلوولی ساڵی ١٨٩٣ لە مەهاباد لەدایك بووە. تاڵ و ترشی ژیان و ئاوارەیی وایان لێ کرد "حوزنی" بکاتە نازناوی خۆی[١٥٢]، لەبەر ئەوەش کە مەهاباد سەر بە موکریانە، بووە حسەین حوزنی موکریانی.

من نامەوێ لەخۆمەوە خەمڵ لێبدەم و بڵێم مامۆستا حوزنی و گەلێکی تری وەك ئەو بە هیچ جۆر نەکەوتوونە هەڵەوە و قەت پێیان نەخلیسکاوە، بەڵام ئەوە بۆخۆی پێویستی بە لێکدانەوەی قووڵ و تایبەتییە بێدابڕینی لە قەوارەی کات و شوێنی و بێلەیادکردنی دڵسۆزی بێسنووریان بۆ گەل، ئەو دڵسۆزییەی هەرگیز هێزی بزوێنەری سەرەکی بووە بۆ گشت ڕەفتارێکیان بەپێی تێگەیشتن و بۆچوونی خۆیان، ئەگینا بە لادانێکی کەم زۆربەیان لە ژیاندا گەلێ لەوەی هەیانبوو زیاتریان دەست دەکەوت[١٥٣]. زوڵم و زۆری عوسمانی و قاجاری کارێکی ئەوتۆی کردبوو سەر زۆربەی ڕووناکبیرە هەرە دڵسۆزەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست تا ماوەیەکیسش لەمەوبەر باوەڕیان بە ئینگلیز و ماسۆنیزم بەهێز بێ، هیچ دوور نییە تا ئێستاش هی ئەوتۆ هەر تاڕادەیەکی زۆر جیاواز بوو. بەرگی یەکەمی "ئاوڕێکی پاشەوە"[١٦٠] یەکەم کتێبی مێژوویی بڵاوکراوەی سەربەخۆی کوردییە کە بۆ باسی مێژووی کورد تەرخان کراوە، هەر لەبەر ئەوەشە ئەو کتێبە چەند بە بارست پچووك بێ[١٦١] هێند بە مانا گەورەیە.

جاری وا هەیە مامۆستا حسەین حوزنی موکریانی لە ساڵێکدا پتر لە بەرهەمێکی دەربارەی مێژووی کورد بڵاوکردۆتەوە. ساڵی ١٩٣١ بەرگی سێیەمی "ئاوڕێکی پاشەوە"

---

[١٥٢] وەك گۆرکی کە نازناوی نووسەری سۆڤییەتی بەناوبانگ ئەلێکسێی مەکسیمەڤیچ پێشکەڤە (١٨٦٨ _ ١٩٣٦)، گۆرکی بە ڕووسی مانای تاڵە.

[١٥٣] لەم باسەدا مامۆستا فەریدون عەلی ئەمین دەربارەی پیرەمێرد نیشانی دروست پێکاوە(بڕوانە: فەریدون عەلی ئەمین، چەند سەرنجێك لە پیرەمێردی نەمرد، بەغدا، ١٩٧١).

[١٦٠] ڕەواندوز، ١٩٢٩.

[١٦١] ٣٧ لاپەڕەیە.

و "مێژووی ناودارانی کورد" و "تاریخی حوکمدارانی بابان"ی چاپ کرد"[١٦٢] کە بەسەر یەکەوە نزیکەی ٤٥٠ لاپەڕە دەبن. پاش سێ ساڵ، واتە ساڵی ١٩٣٤ "کورد و نادرشا" و "کوردی زەند"ی بڵاوکردەوە[١٦٣] کە بەرهەردووکیان ١٨٠ لاپەڕەن. شایانی باسە بەشێك لە بەرهەمە مێژووییەکانی حسەین حوزنی دووجار چاپ کراون، وەك "مێژووی میرانی سۆران" کە یەکەمجار لە ڕەواندوز ساڵی ١٩٣٥ و دووەم جار لە هەولێر ساڵی ١٩٦٢ چاپ کراوە.

بۆ ئەوەی باشتر لە مانای ئەم ڕاستییانە تێبەگەین لێرەدا دیسان پەنا دەبەینەوە بەر چەند ژمارەیەك[١٦٤]. لە ساڵی ١٧٨٨وە تاوەکو ساڵی ١٩٢٤ هەمووی بەسەریەکەوە ٢٥ کتێب بە زمانی کوردی چاپ کراوە کە هیچ کامێکیان نە زۆر و نەکەم و نە بەگشتی، چ جای تایبەتی توخنی مێژوو نەکەوتوون. لە ساڵی ١٩٢٥یشەوە تاوەکوو ساڵی ١٩٢٩ هەمووی بەسەریەکەوە ٢٣ کتێب بە زمانی کوردی چاپ کراوە کە تەنها سیانیان بۆ مابن. ئەو ئەمریکایەی ئیمڕۆکە بۆتە دێوەزمە لای زۆربەی خەڵك تا ڕابردوویەکی نزیکیش نیشتمانپەروەرانی ڕۆژهەڵات بە پەناگەیان دادەنا و بە سەروباڵی یەکێتی وەك تیۆدۆر ڕۆزڤلت و ویدرۆ ویلسنیاندا هەڵدەدا. هەرچۆن بێ کەس نییە بتوانێ بەهیچ جۆر گومان لە دڵسۆزی مامۆستا موکریانی و ئەوانەی وەك ئەو بیریان دەکردەوە، بکات.

---

[١٦٢] هەسێکیان لە ڕەواندز چاپ کراون.

[١٦٣] ئەمانیش لە ڕەواندوز چاپ کراون.

[١٦٤] بۆ ئەم بەراوردە کەلك لە ژمارەکانی ناو ئەو خشتانە وەرگیراوە کە لە پاشکۆکەی "بیبلۆگرافیای کتێبی کوردی"ی نەریماندا بڵاوکراونەوە.

پایەبەرزی حسەین حوزنی لە گۆڕەپانی مێژوونووسیدا وا خۆ دەنوێنێ کوێریش نەتوانێ نەیبینێ. لێرەدا بەر لە هەموو شت پەنا دەبەینە بەر چەند ژمارەیەکی ماناداری[154]. تا کۆچی دوایی سەیدای هێژای موکریان حەڤدە کتێبی هەمەجۆری بڵاوکردەوە کە یازدەیانی بۆ باسی مێژووی کورد و دوانیشانی بۆ باسی مێژوو بە گشتی تەرخان کردووە، واتە پتر لە دوو سێی کتێبە چاپکراوەکانی مێژوویین. ژمارەی لاپەڕەی گشت کتێبە چاپکراوەکانی موکرایانی[155] بەسەر یەکەوە ١٦٨١ لاپەڕەن کە ١٢٩٥یان[156] بۆ باسی مێژووی کورد و ١٤٧یان بۆ باسی مێژوو بەگشتی تەرخان کراون، واتە موکریانی بەسەریەکەوە ١٤٤٢ لاپەڕەی کتێبە چاپکراوەکانی بۆ باسی مێژوویی تەرخان کردووە کە لە سێ‌چواری ژمارەی لاپەڕەی هەموو کتێبە چاپکراوەکانی تێپەڕ دەکات.

خۆ ئەگەر بێتو ژمارەی لاپەڕەی ئەو بەرهەمە مێژووییە زۆرانەی بۆ باسی مێژوو تەرخان کراون و هەر سێکیشیان بەرهەمی خامەی ڕەنگینی حسەین حوزنین. لە ساڵی ١٩٣٠یشەوە تا ساڵی ١٩٤٥ هەمووی بەسەر یەکەوە ١٨٤ کتێب بە زمانی کوردی چاپکراوە کە تەنها سیازدەیان بۆ باسی مێژوو تەرخان کراون، بەڵام لەو سیازدەیە هەشتیان، واتە پتر لە نیوەیان، حسەین حوزنی دایناون.

حسەین حوزنی موکریانی ژمارەیێك وشە زاراوی مێژوویی پەتی داڕشتووە یان بەر لە ڕووناکبیرانی تر بۆ مەبەستی مێژوویی لە نووسیندا بەکاری هێناون و لە زۆربەیاندا نیشانی دروست پێکاوە. پێم وایە یەکەم کەسە لە کاتێکی زووی وەك

---

[154] بۆ دیارکردنی ئەم ژمارانە کەڵك لە بەرهەمەکانی موکریانی خۆی و چەند سەرچاوەیەك وەرگیراوە، تایبەت لە: نەریمان، کتێبخانەی کوردی، کەرکوك، ١٩٦٠، نەریمان، بیبلیۆگرافیای کتێبی کوردی، لە چاپکراوەکانی "کۆڕی زانیاری کورد"، بەغدا، ١٩٧٧.

[155] بۆ ژمارەی لاپەڕەی چاپی دووەمی سیان لە کتێبەکانی کە بەسەر یەکەوە ٢٠٦ لاپەڕەن.

[156] بۆ "غونچەی بەهارستان" کە ٩٤ لاپەڕەیە و ساڵی ١٩٢٥ لە حەلەب چاپی کردووە و باسی "مەنشەئی کوردان"ی تێدا کردووە.

بیستەکانەوە(میژوو)ی لە بریتی (تاریخ) بەکارهێناوە و[165] لە سارستەی (لەمێژەوە)ی وەرگرتووە کە مانای ڕابردوویەکی دوور دەگەیەنێ و بەوجۆرە بۆ واتای (تاریخ) پڕ بە پێستی خۆیەتی. هیچ کام لە مێژوونووسانی بیستەکان ئەو زاراوەیان بەکارنەهێناوە. زاراوی (مێژوونووس)یش بەرهەمی ئەو بۆچوونە وردەی موکریانە. "وڵاتی نێوان دوو رووباران" کە دیسان مامۆستا حوزنی یەکەم کوردە لە نووسیندا بەکاری هێناوە[166] وەرگێڕانی دروستی (میسۆپۆتامیا Mesopotamia)یە کە لە دوو وشەی یۆنانی کۆن پێکهاتووە: "میسۆس" (Mesos) کە مانی (نێوان، ناوەند، ناوەڕاست) و و "پۆتامۆس" (potamos) کە مانای رووبار دەگەیەنێ و بەسەریەکەوە بە عێراق دەگوترا[167] کە ئەندازیاری بەریتانی هاملتن چووە رەواندوز و بەچاوی خۆی هەوڵ و تەقەلای پڕ لە دڵسۆزی حسەین حوزنی بینی و زانی "زاری کرمانجی" بەرهەمی چ رەنجێکە، لە کتێبەکەی خۆیدا کە بە ناوی "ڕێگەیەك بەناو کوردستاندا" بڵاوی کردەوە ئەم راستیيە پڕمانایەی تۆمار کرد، موکریانی "خۆی بە تەنها لە چاپی دەدان و ئینجا دەشی پێچانەوە. ئەمە بۆخۆی نموونەیەکی بێهاوتایە لەسەر رووی هەموو زەمین"[168].

بەڵام هاملتۆن دەبێ بشڵێ موکریانی، ماڵی ئاوا، بە هەمان دەستوور خۆی بە تەنها دانەرو پیتکار و چاپکەری بەرهەمە مێژووییەکانی بوو، ئەوەی دیسان تا ئێستا لەوێنەی نەبووە، دیارە زۆر زەحمەتە لە وێنەشی ببێ!.

---

[165] بە وێنە بڕوانە: "ئاوڕێکی پاشەوە"، بەندی دووەم، ل ٤.

[166] بڕوانە وتاری "پەیدابوونی شارستانیەتی لە وڵاتی مەیان دوو رووباراندا"ی حسەین حوزنی لە گۆڤاری "دەنگی گێتی تازە"دا، بەغدا، ژمارە پێنج، بەرگی دوو، ئاغستۆسی ١٩٤٤، ل ٤٥١ _ ٤٥٥.

[167] نووسەرە رۆژئاواییەکان تا ماوەیەکیش لەمەوبەر زۆر جار لە بریتی عێراق "میۆپۆتامیا"یان بەکاردەهێنا. دوکتۆر زەکی صالحیش کە یەکێکە لە مێژوونووسانی عێراق ساڵی ١٩٥٧ کتێبێکی خێۆ بەو ناوەوە بە ئینگلیزی بڵاوکردەوە (بڕوانە: Zaki Saleh, Mesopotamia. Iraq ١٦٠٠ _ ١٩١٤, Baghdad, ١٩٥٧).

[168] A. M. Hamilton, Op. Cit., pp. ١٢٢ _ ١٢٣,٢٢٧

زیاتر لە هەموو ئەوانەی باسمان کردن حسەین حوزنی لە مەیدانی وەرگێڕانی بەرهەمی مێژوویشدا دەستی بالاّ بوو. لە "گەلاوێژ" و "دەنگی گێتی تازە"دا ژمارەیەك وتاری بلاّوکردۆتەوە کە زۆربەیانی لە عەرەبی یەوە وەرگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی. تەنانەت لەو مەیدانەشدا حسەین حوزنی دەیزانی چی بۆ خوێندەواری کورد هەڵدەبژێرێ. "ئەرمەن وەتەنی قەومییان چۆن پەیدا کرد" و [169] "جمال الدين ئەفغانی" [170] لەو وتارە بەکەڵکانەن کە موکریانی کردوونی بە کوردی.

چەند هۆیەك لە مەودای قووڵبینی مامۆستا حسەین حوزنییان وەك مێژوونووس کەم دەکردەوە. هەرچەندە خوێندەوارێکی باش بوو، بەلاّم خوێندنی هیچ کات نەچۆتە ئەودیوی دیواری مزگەوتەکانی کوردستانەوە، دەوروبەری ئەوساش وەك دەوروبەری ئێستانەبوو تا بتوانێ زۆری لێوە فێر بێ. ژمارەیەك زمانی رۆژهەلاّتی چاك دەزانی [171]، بەلاّم لە زمانە رۆژئاواییەکان تەنها کەمێك لە بەریتانی تێدەگەیشت. بێگومان یەکجار دڵسۆز بوو، بەلاّم زۆر جار مەبەستی ئەو دڵسۆزییەی پەردەیەکی ئەستووری بەسەر بۆچوونەکانیدا دەکێشا، ئەوەی لە پلەی زانستی بەرهەمەکانی کەم دەکردەوە. جا ئاخۆ هەر دڵسۆزێکی تر وەك ئەو و لە رۆژگاری ئەو و لە جێگەی ئەودا بوایە دەیتوانی ئاودامان بەرگی "حوزنی" نەپۆشی؟

هەرچەندە واپێدەچێ سەرچاوەکانی نووسینە مێژووییەکانی مامۆستا حوزنی هی رەسەنیان کەم نەبن، بەلاّم هەمان کات ئاشکرایە کە ئەو سەرچاوانە بە ژمارە زۆر نین. بێگومان شەرەفنامەی شەرەفخانی بدلیسی یەکێکە لە سەرچاوە سەرەکییەکانی زۆربەی

---

[169] ئەو وتارەی لە گۆڤاری "الهلال"ی میسرییەوە وەرگرتووە و بەدوو جار بلاّوی کردۆتەوە(بڕوانە: "گەلاوێژ"، ژمارە ۱، کانوونی دووەمی ۱۹٤٤، ل ٥٤ _ ٥٧، ژمارە۳، مارتی ۱۹٤٤، ل ٤۳ _ ٤٧).

[170] بڕوانە: "گەلاوێژ"، ژمارە ۱۰، تەشرینی یەکەمی ۱۹٤٤، ل ۱ _۸، ژمارە ۱، کانوونی دووەمی ۱۹٤٥، ل ۷ _ ۱٤.

[171] جگە لە هەردوو زاراوی سەرەکی کورید عەرەبی و فارسی و تورکیشی دەزانی.

بەرهەمە مێژووییەکانی، تایبەت "ئاوڕێکی پاشەوە"[172]. بەکارهێنانی ئەو جۆرە سەرچاوانە لەلایەن حسەین حوزنییەوە سەرنجی باسیل نیکیتنی راکێشاوە کە دەڵێ:

"حسەین حوزنی نووسەری کورد... دواسالانی ژیانی بۆ لێکۆڵینەوەی مێژووی کورد تەرخان کرد و چەند کتێبێکی لەوبارەیەوە بلاوکردەوە کە سەرچاوەیان دەستنووس و قسەی سەرزاری پێشینیان و سەرچاوەی عەرەبی و تورکی و فارسین"[173].

لە بەرهەمەکانیدا حسەین حوزنی باسی مێژووی کۆن و سەدەکانی ناوەڕاست و قۆناغی نوێی کوردی کردووە. نەژاد و رەگەز و زمان و ئایینی کوردان، لۆلۆ و میدی و کاشی و کاردۆخیان، میرو میرنشینەکانی کوردستان، حەسنەوی و موکریان، سۆران و بابان، بنەماڵەی ئەردەلان و ناودارانی لوڕستان، شاری هەولێر و دەشتی شارەزوور و رووداوە گەورەکانی مەهابادی خوێنین _ ئەو باسانەن کە مامۆستا حوزنی شەونخونی بۆ دەکێشان و برسێتی لە رێگەیاندا دەچێشت!، یان "گەلاوێژ" گوتەنی "لاپەڕەکانی ژیانی... بۆ خەرج کرد، زەمانی جوانی بۆ دانا، عومری گرانقیمەتی لەپێناویا بڕاندەوە، لە رێگە یان چەوسایەوە، رووتی کێشا، برسێتی چێشت، دەربەردەری و ملکزی شارانی گرتە ئەستۆ"[174]. دیارە هەر لەبەر ئەوەش بوو کە رۆژی ٢٠ی ئەیلوولی ساڵی ١٩٤٧ لە بەغدا گیانی بەدەستەوە دا و لاشەی بە خاکی هەولێری دیرین سپێردرا[175] دڵسۆزان لە قووڵایی دڵەوە

---

[172] بۆ خۆی مامۆستا حسەین حوزنی لە نووسینەکانیدا چەند جارێك ناوی "شەرەفنامە" و ئەوجۆرە سەرچاوانەی هێناوە (بۆ وێنە بڕوانە: "ئاوڕێکی پاشەوە"، بەندی دووەم، ل ٣٧).

[173] B. Nikitine, Op. Cit. چاپی رووسی ل ٢٧٠.

[174] "گەلاوێژ"، ژمارە ٩ _ ١٠، ئەیلوول _ تەشرینی یەکەمی ١٩٤٧، ل ٦٨.

[175] خۆی بەر لە وەفاتی داوای کردبوو لە هەولێر بنێژرێ.

گوتیان "حوزنی نەمردویت، نامریت، لە گۆشەی وڵاتا شوێنت تەرخانە، ئەسەرەکانت چاوەندازی چاوی دڵۆریاکانە"[176].

زانای هێژا و گەورە تۆفیق وەهبی هەرچەندە بەر لە هەر شت زمانەوانە، بەڵام لە مەیدانی مێژووی رووتیشدا خزمەتی کەم نییە. مامۆستا وەهبی وەستایانە بە یاریدەی مێژوو توانیویە گەلێك لە مەبەستەکانی لە مەیدانی زمانەوانیدا روون بکاتەوە[177]. هەر بەو دەستوورەش بنج و بناوانی مێژوویی ژمارەیەك ناوی شار و مەڵبەندی بەناوبانگی کوردستانی لێکداوەتەوە لە پەنجاکاندا بە عەرەبی لە گۆڤاری "سۆمەر" و "گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق"دا بڵاوی کردوونەوە[178]. لەم دواییەشدا چەند بەرهەمێکی لە رۆژنامە و گۆڤارەکاندا بڵاوکردەوە[179].

لەناو دەستەی دووەمی مێژوونووسانی کوردا خوالێخۆشبوو صالح قەفتان جێگەی دیارە، ئەوەی لە کاتی باسی "رۆژنامەنووسی کوردی و مێژوو"دا بە روونی هەستمان پێ‌کرد.

---

[176] بڕوانە، ل ٧٠. شایانی باسە مامۆستا شاکر فەتاحیش لە نامیلکەیەکی ٣٠ لاپەڕییدا بەتایبەتی باسی ژینامە و بەرهەم و چالاکییەکانی مۆستا حسەین حوزنی کردووە (بڕوانە: شاکر فەتاح، داماوی موکریانی، سلێمانی، ١٩٧٢).

[177] بە وێنە بڕوانە ئەو زنجیرە وتارەی بە ناوی "بنج و بناوانی زمانی کورید لە توێکڵە گوێزێکدا" لە گۆڤاری "گەلاوێژ"دا بڵاوی کردەوە (بڕوانە: "گەلاوێژ"، ژمارە ٣، مارتی ١٩٤٣، ل ٣٩ _ ٤٤، ژمارە ٤، نیسانی ١٩٤٣، ل ٣٥ _ ٤٠، ژمارە ٥، مایسی ١٩٤٣، ل ٣٥ _ ٤٠، ژمارە ٧، تەمموزی ١٩٤٣، ل ٤٣ — ٤٦).

[178] بە وێنە بڕوانە: توفيق وهبى، ملاحظات عن تكون سهل السليمانية، مجلة "سومر" بغداد، العدد ١٣، ١٩٥٧، ص ١٨٨ _ ١٩٠، توفيق وهبى، التون كوپر و _ الجسر الذهب، "مجلة المجمع العلمي العراقي"، بغداد، المجلد الرابع ، الجزء الثانى، ١٩٥٧، ص ٣٥٧ — ٣٨٤). مامۆستا وەهبی لە "سۆمەر"دا وتاری بە ئینگلیزیش بڵاوکردۆتەوە کە یەکێکیان دەربارەی ئەشکەوتی گوندۆکە و بەکر دلێر هەر بەوناوە کردوویە بە کوردی و ساڵی ١٩٥١ لە بەغدا بڵاوی کردۆتەوە. نامیلکەی "ئەشکەوتەکەی گوندۆك" بە وێنەکانی ناوییەوە ٣١ + ٢ لاپەڕەیە. لە گۆڤاری "الكاتب"یشدا وتاری بڵاو کردۆتەوە (بڕوانە: "الكاتب"، بغداد، العدد الاول، حزيران ١٩٥٨).

[179] لە ناوەندی شوباتی ساڵی ١٩٧٤دا، ئەوکاتەی من سەرپەرشتی لاپەڕەی "ثقافة كردية"ی رۆژنامەی "التآخى" م دەرکرد مامۆستا تۆفیق وەهبی پێنج وتاری سەربەخۆی نایابی دەربارەی شارەزوور و سەرچنار و پیرمەگرون بۆ ئەو لاپەڕەیە نارد کە بەداخەوە فریا نکەوتین بڵاویان بکەینەوە. دەستنووسی ئەو وتارانە ئێستە لای منن، هیوادارم دەرفەتی بڵاوکردنەوەیانم بۆ هەڵکەوێت.

کەم لە رووناکبیرانی سەردەمی خۆی بەرادەی ئەو عەودالّی مێژوو بوون کە تەنانەت وەك دەرسیش ئارەزووی بۆ وتنەوەی لە هەموو بابەتەکانی تر زیاتر بوو. خۆزگە و ئاواتی گەورەی صالح قەفتان ئەوە بوو کە "بە تەنیا ئێمە" لەم جیهانە پان و بەرینەدا "لە کەمتەرخەمیدا (بەرامبەر مێژووی گەل _ ك.م) ئەوەندە پێشکەوتوو نەبووینایە"[180].

مامۆستا صالح قەفتان یەکێك بوو لەوانەی هەولّیان دەدا بەرهەمەکانیان بە کوردییەکی پەتی و پاراو دابرێژن. دوای ئەمین زەکی یەکەم مێژوونووسی کوردە کە دیسان بە روونی باسی پێوەندی کوردی بە ئارییەکانەوە کردووە و[181] یەکەم مێژوونووسی کوردیشە کە بەتایبەتی وتاری دەربارەی هۆزە ئارییەکان بلاّو کردۆتەوە[182]. وادیارە ئاری چییەتی نازییەکانی ئەلّمانیا کە دەیانزانی چۆن هەست بزوێنن کاری زۆری کردۆتە سەر و سالّی ١٩٣٦، واتە لە گەرمەی هەراوبگری ئەواندا، لە نامیلکەیەکی تایبەتیدا باسی نەژاد و پەیدابوونی ئەلّمانەکانی کردووە و ژیانی کوردی لەگەلّ ژیانی ئەوەندا بەراورد کردووە.

جگە لەوانەی باسمان کردن مامۆستا صالح قەفتان بەرهەمی مێژوویی گشتیشی هەیە کە شەقلّی بۆچوونی زانستییانەیان پێوە دیارە، وەك ئەو وتارەی کە ناوی ناوە "کۆچڕەوەی ئەقوامی کۆن تاریخی هێناوەتە کایەوە"[183]، یان وتاری "پەیابوونی ئایینی ئیسلام. بۆچ کەیانی ئاری کۆن رووخاوە"[184]. هەروەها لە کاتێکی زووی وەك ناوەندی سییەکان لە کتێبێکی سەربەخۆی ٦٠ لاپەڕەییدا باسی شۆڕشی گەورەی فەرەنسەی کردووە[185].

---

[180] بڕوانە: صالح قەفتان، مێژووی نەتەوەی کورد، بەغدا، ١٩٦٩ ل ٥.

[181] بڕوانە: "گەلاوێژ"، ژمارە٥ و ٦، مایس و حوزەیرانی ١٩٤٢، ل ٢٠.

[182] هەمان سەرچاوە.

[183] بڕوانە: "گەلاوێژ"، ژمارە ١و ٢، کانوونی دووەم و شوباتی ١٩٤٢، ل ٣٠ _ ٣٤.

[184] بڕوانە: "گەلاوێژ"، ژمارە ٥، مایسی ١٩٤٣، ل ١ _٦.

[185] ئەو کتێبەی ناو ناوە "پەندی تاریخی" کە سالّی ١٩٣٧ لە بەغدا چاپی کردووە.

٥. کەمال مەزهەر

دوای شۆڕشی چواردەی گەلاوێژی ساڵی ١٩٥٨ مامۆستا صالح قەفتان لەگەڵ زۆری تەمەنیشی لە جاران چالاکانەتر هاتە مەیدانی مێژوونووسییەوە. ساڵی ١٩٥٩ لە کتێبی "نەتەوەی کورد تورکمان نین"دا[١٨٦] دڵسۆزانە بەرپەچی رایەکی زانستیانەی دەربارەی نەژادی کورد دایەوە کە بە قاچاغ تێکەڵ بە لاپەڕەکانی رۆژنامەی "الاهالی" بوون[١٨٧].

بەر لە کۆچی دوایی بە ماوەیەکی کەم صالح قەفتان لە دانانی گەورەترین بەرهەمی دەربارەی مێژووی کورد بۆوە کەوا دیارە چەندین ساڵ بە نووسینی یەوە خەریك بووە. ئەو کتێبەی کە ٤٠٨ لاپەڕەیە و ناوی "مێژووی نەتەوەی کورد"ی لێ ناوە[١٨٨] بریتییە لە دارِشتنێکی پاراوی نوێی بەرهەمە مێژووییەکانی ئەمین زەکی[١٨٩] بەو نیازەی قوتابیان و لاوان ببنە "پەیڕەوکاری ئەو سەرداری زانستییە"[١٩٠]. ئەم رێزلێنانە زۆرەی ئەمین زەکی، بێگومان، لە پایە و قەدری صالح قەفتان خۆی بەرز دەکاتەوە، ئەو دەرسەی، زۆر بەداخەوە، جارێکا تێیدا کۆڵێن.

خزمەتە زۆرەکانی صالح قەفتان و شێوازی ژیانی سەرەنجی رووناکبیرانیان راکێشا، ئەوانەی بە ئەوپەڕی رێز و داخەوە مانگی ئابی ساڵی ١٩٦٨بە خاکی سەیوانیان سپارد.

مامۆستا رەفیق حلمی پێشڕەوی یادداشتنووسی کوردییە کە تا ئێستاش وەك پێویستە بایەخی پێنەدراوە بۆیە کە کەلێنێکی گەورە لە کتێبخانەی کوردیدا و بێ پڕکردنەوەی ئەرکی نووسینەوەی زۆر لایەنی گرنگی مێژووی نوێمان کارێکی زەحمەت دەبێ. شەش

---

[١٨٦] "کورد تورکمان نین" ٣٥ لاپەڕەیە و لە سلێمانی چاپ کراوە.

[١٨٧] لێرەدا گلەییەکی بچووکم هەیە جارێکا نایدرکێنم.

[١٨٨] ساڵی ١٩٦٩ لەسەر ئەرکی فەهمی قەفتان و بە سەرپەرشتی دوکتۆر کاوس قەفتان لە بەغدا چاپ کراوە. ناوی تەواوی کتێبەکە بەمجۆرەیە: "مێژووی نەتەوەی کورد. حاڵەتی سیاسی، مێژوویی، کۆمەڵایەتی، ئاوەدانی گەلی کورد لە سەرەتای مێژووەوە".

[١٨٩] صالح قەفتان بۆخۆی چەند جارێك ئەوەی لە پێشەکی و ناوەڕۆکی کتێبەکەیدا تۆمار کردووە.

[١٩٠] بروانە ئەو پێشەکییە مامۆستا صالح قەفتان بۆ کتێبەکەی نووسیوە.

بەرگە دانسقەکەی "یادداشت"ی ڕەفیق حلمی کە بەسەریەکەوە نزیکەی ٦٥٠ لاپەڕەن[١٩١] سەرچاوەیەکی ڕەسەن و بەسوودن بۆ ڕوونکردنەوەی گەلێك لاپەڕەی خەباتی نەتەوەیی گەلی کورد. ڕەنگبێ لێرەدا ئەوەندە بەس بێ گەر بڵێم زۆربەی ئەو کوردانەی لە دەرەوە خوێندنی بەرزیان تەواوکردووە و نامەی دوکتۆرییان بۆ باسی مێژووی نوێی کورد تەرخان کردووە پەنایان بردۆتە بەر "یادداشت" و کەڵکی زۆریان لە زانیارییەکانی وەرگرتووە.

وە نەبێ ڕەفیق حلمی لەو شاکارەیدا تەنها ئەو ڕووداوانەی تۆمارکردبێ کە بۆخۆی دیونی یان لە دروستکردنیاندا بەشدار بووە، بەڵکو هەمان کات هەولی داوە لە قوژبنێکی بەرفراوانەوە سەیریان بکات و لە دەوروبەری خۆیانیان دانەبڕێ، ئەوەش بۆخۆی، وەك ئاشکرایە، یەکێکە لە مەرجە گرنگەکانی لێکۆڵینەوەی زانستییانەی ڕووداوی مێژوویی و تێگەیشتنی. بڕواش ناکەم هیچ کام لە پیاوە سیاسییە کۆنەکانی عێراق بە کورد و عەرەبیانەوە وەك ڕەفیق حلمی توانیبێتی وێنەی ڕەقی و فیز و لووت بەرزی کاربەدەستانی بەریتانیمان لە ساڵەکانی دوای شەڕی یەکەمی جیهانا بۆ بکێشێ، ئەوەی بووە یەکێك لە هۆ گرنگەکانی تەقینەوەی ڕقی پیرۆزی کۆمەڵانی خەڵکی هەموو عێراق.

وێڕای ئەوانەی باسمان کردن و گەلێك لایەنی بایەخداری تری ئەو بەرهەمە نازدارەی ڕەفیق حلمی، "یادداشت" بووە بەردی بناغە بۆ یادداشتنووسی کوردی، چونکە بووە هاندەری ژمارەیەك لە پیاوە سیاسییە کۆنەکانی کورد کە ئەوانیش یادداشتەکانی خۆیان بنووسنەوە. ئەحمەد تەقی بۆ خۆی باسی ئەوەی کردووە[١٩٢].

---

[١٩١] هەر شەش بەرگی "یادداشت" لە بەغدا چاپ کراون، بەرگی یەکەم و دووەم و سێیەم و چوارەم ساڵی ١٩٥٦ و بەرگی پێنجەم ساڵی ١٩٥٧ و دوابەرگی ساڵی ١٩٨٥.

[١٩٢] بڕوانە: "خەباتی گەلی کورد لە یادداشتەکانی ئەحمەد تەقیدا. لاپەڕەیەك لە شۆڕشەکانی شێخ مەحموود سمکۆ و داستانەکەی ڕەواندز"، ڕێکخستن و ئامادەکردنی بۆ چاپ جەلال تەقی، بەغدا، ١٩٧٠، ل ٦ _ ٩.

له مەیدانی یادداشتنووسیدا ئەحمەد تەقی و ئەحمەد خواجاش خزمەتی چاکیان پێشکەش کردووە و گەلێك لاپەڕەی نەزانراوی سالانی بەر و دوای شەڕی یەکەمی جیهان و تایبەت بستەکانیان بۆ روون کردووینەوە[193]. ئەمجۆرە بەرهەمانە هیچ نەبێ لەبەر ئەوەی سەرەتای رێگەن لە هەڵە و کەموکورتی و ڕواڵەتی بوون (قووڵ نەبوونەوە) بێبەش نین، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا بایەخیان بۆ مێژوونووس کەم نییە.

خوالێخۆشبوو ئەنوەر مائیش یەکێکە لەو سەربازانەی بە ئەوپەڕی دڵسۆزییەوە هاتنە گۆڕەپانی مێژوونووسی کوردییەوە. ئەنوەر کوڕی شێخ محەمەد تایەری کوڕی مەلا ئەوڕەحمانی ئاڵەکی مائییە، لە بنەماڵەیەکی ئایینی ئەدەب پەروەرە، ساڵی ١٩١٣ لە گوندی مایی نزیك ئامێدی لەدایك بووە، لە هۆزی بەرواری ژوورووە. خوێندنی ئایینی لە مزگەوتەکانی بامەڕنی و دهۆك و زاخۆ و ئامێدی و هەولێر تەواو کردووە، ساڵی ١٩٣٦ مۆڵەتی مەلای ئایینی وەرگرتووە. لە هەرەتی لاوییەوە شیعری بەسۆزی گوتووە و نازناوی (لاوی چیا)ی بۆ خۆی هەڵبژاردووە[194].

وادیارە بەر لە شۆڕشی چواردەی گەلاوێژ لاوی چیا دەرفەتی بڵاوکردنەوەی بەرهەمی مێژوویی بۆ هەڵنەکەوتووە، ئەگینا گومان لەوە ناکرێ کە لە زووەوە وەك شیعر بایەخی بە مێژووش داوە. گەورەترین بەرهەمی مێژوویی بڵاوکراوەی ئەنوەر مائی ناوی "کوردی بادینان"ە کە ساڵی ١٩٦٠ بە عەرەبی چاپی کردووە[195]. بەر لەوەش بە ساڵێك لە

---

[193] هەمان سەرچاوە کە ٩٢ لاپەڕەیە، ئەحمەد خواجا، چیم دی، بەرگی یەکەم، بەغدا، ١٩٦٨، بەرگی دووەم، سلێمانی، ١٩٦٩، بەرگی سێیەم، سلێمانی، ١٩٧٠، بەرگی چوارەم، سلێمانی، ١٩٧٣. هەر چواربەرگی "چیم دی" بەسەریەکەوە ٧٠٠ لاپەڕە دەبن.

[194] بڕوانە: "ڕوناهی"، بێروت، ساڵی یەك، ژمارە ١٢، ١ی مارتی ١٩٤٣، ل ١٠ _ ١١.

[195] بڕوانە: انور المائی ، الاکراد في بهدینان، الموصل، ١٩٦٠.

نامیلکەیەکی سەربەخۆدا ئەو وتارەی بڵاوکردۆتەوە کە لە چین دەربارەی کورد خوێندبوویەوە[196].

ئەنوەر مائی لە یەکەمیاندا بە درێژی و لە دووەمیاندا بە کورتی باسی مێژووی کۆن و نوێی کوردی کردووە و کەڵکی زۆری لە بەرهەمەکانی شەرەفخانی بدلیسی و ئەمین زەکی و حسەین حوزنی و صدیب الدملوجی و[197] سەرچاوە کۆنەکان وەرگرتووە. ئەو زانیارییانەی دەربارەی مێژووی نوێی کورد لە "کوردی بادینان"دا بڵاوی کردوونەوە بایەخیان زۆرە چونکە یان بۆ خۆی ئاگاداریان بووە یان لەو کەسانەی بیستوونەوە کە بە چاو دیویانن یان تیایاندا بەشدار بوون.

بە دەستووری حسەین حوزنی زۆرجار هەست لای ئەنوەر مائی بەسەر زانستدا زاڵ بوو. کار لای ئەمیان گەیشتۆتە باسی بۆرابۆزی "شاعیری کورد" کە گوایە دەوروبەری ٢٣٠٠ ساڵ لەمەوبەر بە کرمانجییەکی رەوان و پاراو(!) شیعری بەسۆزی بۆ یاری شۆخ و شەنگی وتووە[198]. لای مائی، وەك گەلێك لە مێژوونووسانی تری لای خۆمان، ئاسوورییەکان بوونەتە کورد و داشی دامەی دەستی بەریتانیەکان[199].

وادیارە بەر لە کۆچی دوایی (ساڵی ١٩٦٢ وەفاتی کردووە) مامۆستا مائی بەرهەمێکی تری مێژوویی بایەخداری ئامادە کردووە کە ئەویش وەرگێڕانی "مەصحەقا

---

[196] بڕوانە: انور المائی، محاضرة عن الاکراد في الصین، بغداد، ١٩٥٩.

[197] صدیق الدملوجی، امارة بهدینان الکردیة او امارة العمادیة، موصل، ١٩٥٢.

[198] بڕوانە: انور المائی، الاکراد في بهدینان، ص ١٩٦ _ ١٩٧، نووسەر دەڵێ گوایە ئەو شیعرانەی لە یادداشتەکانی دوکتۆر بلەچ شێرکۆ وەرگرتووە کە ئەویش گوایە لە رۆژهەڵاتناسی رووسی ن. فلیامینۆف وەرگرتووە. دیارە لێرەدا مەبەست ڤلیامینۆڤ زێرنۆڤە کە هیچ بەڵگەیەك بەدەستەوە نییە رۆژێك لە رۆژان ئەو گوتبێتی زنایان لە باکووری ئێراندا لەو حەیەکیان دۆزیوەتەوە پارچەیەك هۆنراوەی بۆرابۆزی شاعیری کوردی تێدایە کە دەوروبەری ساڵی ٣٣٠ی پێش عیسا ژیاوە. نەشمبیستووە دوکتۆر بلەچ شێرکۆ یادداشتی هەبێ. بلەچ شێرکۆ بۆخۆی ناوی خواستەنی جەلادەت بەدرخانە کە تەنها کتێبی "القضیة الکردیة"ی بەناوەوە بڵاوکردۆتەوە و لەو کتێبەشدا بە هیچ کلۆجێ ناوی بۆرابۆز نەهاتووە.

[199] هەمان سەرچاوە، ل ٢٣٥ _ ٢٤٨.

ڕەش"ی یەزیدییەکانە لە کوردییەوە بۆ عەرەبی کە دەستنووسەکەی ئێستا وا لە کتێبخانەی تەها مەزهەر مائی شاعیردا[٢٠٠].

بە هەرجۆر چاپکردنی ئەو دەستنووسە کارێکی زۆر پێویستە، هیچ نەبێ لەبەر ئەوەی تا ئێستا تەنها دەنگی "مەصحەفا ڕەش"مان بیستووە و هێشتا ڕەنگیمان بە تەواوەتی نەدیوە.

عەلائەددین سەجادی و مەلا جەمیل بەندی ڕۆژبەیانی دوو ڕووناکبیری ناسراوی ترمانن کە پاشەنگی دەستەی دووەم و پێشەنگی دەستەی سێیەمی مێژوونووسانی کوردن و جێگەیان لە گشت ژیانی ڕووناکبیریماندا دیارە. کەس تا ئێستا وەك مامۆستا سەجادی بە گشتی لە مێژووی ئەدەبی کوردی نەکۆڵیوەتەوە[٢٠١]. بەهۆی "گەلاوێژ"یشەوە دەوری لە مێژووی ڕۆژنامەنووسی کوردیدا دیارە، جگە لەوەی بەشێکی "مێژووی ئەدەبی کوردی"ی بۆ باسی "ڕۆژنامەی کوردی" تەرخان کردووە[٢٠٢].

عەلائەدین سەجادی لە ڕۆژگاری "گەلاوێژ"ەوە جاروبار وتاری مێژوویی بڵاوکردۆتەوە و هەوڵی داوە جێگەی مێژوو بە گشتی و مێژووی کورد بە تایبەتی لەسەر لاپەڕەکانی ئەو گۆڤارە دیار بێ[٢٠٣]. گەشتەکەشی بەکوردستاندا[٢٠٤] پڕییە لە زانیاری بەکەڵك بۆ هەر کەسێ بیەوێ لە ژیانی ئابووری و کۆمەلایەتی و مێژووی نوێی کورد بکۆڵێتەوە.

---

[٢٠٠] بڕوانە ئەو وتارەی عبدالرحمن مزوری دەربارەی ئەنوەر مائی بە کوردی و عەرەبی لە "هاوکاری" و "العراق"دا بلاوی کردۆتەوە (العراق"، ٢١ ایلول ١٩٨١).

[٢٠١] بڕوانە: علاءالدین سجادی، مێژووی ئەدەبی کوردی، چاپی یەکەم، بەغدا، ١٩٥٢ (٦٣٤ل)، چاپی دووەم، بەغدا، ١٩٧١ (٧٠٦ل).

[٢٠٢] هەمان سەرچاوە، چاپی دووەم، ل ٦٠٩ _ ٦٢٦.

[٢٠٣] بۆ وێنە بڕوانە: علاءالدین سجادی، کورید بەناوبانگ. عەلی کەمال بەگ، _ "گەلاوێژ"، ژمارە ٧، تەمووزی ١٩٤٣، ل ١ _٩.

[٢٠٤] مەبەست ئەو کتێبەیەتی کە ساڵی ١٩٥٦ بەناوی "گەشتێك لە کوردستاندا" بڵاوی کردەوە (١٤٦ لاپەڕەیە).

دوای سەرکەوتنی شۆڕشی چواردەی گەلاوێژ مامۆستا سەجادی کتێبێکی مێژوویی سەربەخۆی بەناوی "شۆڕشەکانی کورد و کۆماری عێراق"ەوە بلاو کردەوە[205] کە وادیارە بەر لە شۆڕش پێوەی خەریك بووە، یان هیچ نەبێ کەرەستەی باسەکانی کۆکردۆتەوە. لەو بەرهەمەیدا سەجادی بە کورتی باسی مێژووی کۆن و ژمارە و شوێن و ژیانی کۆمەلایەتی و شۆڕشەکانی کورد دەکات و گەلێك زانیاری بەکەلکی دەربارەی بەدرخانییەکان و پاشا کوێرەی ڕەواندز و سەردار ڕەشید و شێخ مەحمود و سمکۆ و مەهاباد و مەلبەند و سەرداراتی تری کوردەواری بلاو کردۆتەوە.

بێگومان "شۆڕشەکانی کورد" سەرچاوەیەکی بەکەلکە و جێگەی شیاوی خۆی لە کتێبخانەی مێژوویی کوردیدا کردۆتەوە. بەلام بەداخەوە مامۆستا سەجادی جاروبار دەکەوێتە هەلەوە، هەلەی گەورەش نەك بچووك... بۆ وێنە لای ئەو "گەلێ جار مێژووی تاقە کەسێك لە قەومێکا و لە دەورێکا مێژووی هەموو قەومەکەیە لەو دەورەدا، وەکو چۆن زۆر جار مێژووی هەموو قەومەکە ئەبێتە مێژووی نەفسەیتی تاقە تاقەی ئەو گەلە"[206] . ئەم بۆچوونە ئیدیالیستە باوە قسەکانی گۆلباخی فەیلەسووفی ئەلمانیمان دێنێتەوە یاد کە لە سەدەی هەژدەمیندا دەیگوت: "هەر گەلەی مووسایەکی خۆی هەیە!"، یان قسەکانی مامۆستا عەبدولڕەزاق حەسەنی کەدەلێ: "شێخ مەحمودی ناودار کێشەی کورد و شێخ مەحمود خۆیەتی!".

لەوەش سەیرتر: شەڕ هەر چۆن بێ لای مامۆستا سەجادی خراپ نییە چونکە هیچ نەبێ ئاشتی و ئازادی بەدواوەیە!. هەروەها دەشلێ "رووس نەوتی هەیە و لە قەوقاز و باکۆدایە، باکۆش کەوتۆتە خاکی خۆیەوە... ڕەگ و دەماری ئەو نەوتەی کەوتۆتە ولاتی

---

[205] علاءالدین سجادی، شۆڕشەکانی کورد و کورد و کۆماری عراق، بەغدا، ٢٦٥٩ی کوردی _ ١٩٥٩ی فەرەنگی، ٣٦٤ لاپەڕەیە.

[206] هەمان سەرچاوە، ل ٣.

ئازەربایجان و کوردەوارییەوە. ئەگەر رۆژێك لە رۆژان لە وڵاتی ئازەربایجان بیرێك لێ بدرێ مەعنای وایە نەوتەکەی باکۆی ئەو هەمووی وشك ئەکا!!"[٢٠٧].

پێم وایە هەڵە و کەموکورتییەکانی مامۆستا سەجادی گەر لەوەش زیاتر بن لایەنی زۆرچاکی بەرهەمەکانی بۆی دائەپۆشن!

سێرڤانتسی نووسەری کەڵەی ئیسپانیا و جیهان (١٥٤٧ _ ١٦١٦) کە بە تۆمەتێکی درۆ ئاخنرایە بەندیخانەوە رۆمانی هەرە بەناوبانگی "دۆن کیشۆت"ی نووسی کە هەتا هەتایە گەوهەرێکی تریفەداری رشتەی مرواری ئەدەبی جیهان دەبێ. ئێمەش کە لە سەرەتای چلەکاندا مەلا جەمیلی رۆژبەیانییان گرتین بێئەوەی بیانەوێ جەنگاوەرێکی چالاکیان بۆ خزمەتی مێژوو بۆ دروست کردین!

هەرچەندە ناوی جەمیل بەندی رۆژبەیانی لەسەر لاپەڕەکانی "گەلاوێژ" جاروبار دەکەوێتە بەرچاو[٢٠٨]، بەڵام بەرهەمی خزمەتە گەورەکانی لە مەیدانی مێژوودا لە سەرەتای پەنجاکانەوە کەوتە روو. "شەرەفنامە"ی شەرەفخانی بدلیسی و "تاریخی سلێمانی و وڵاتی"ی ئەمین زەکی لەهەر بەرهەمێکی تر زیاتر سەرنجی رۆژبەیانییان راکێشا. وەك خۆی دەڵێ لە رۆژی ١١ی مایسی ساڵی ١٩٤٣وە کاتێك لە بەندیخانەی عەمارە گیرابوو کەوتە وەرگێڕانی "شەرەفنامە" لە فارسییەوە بۆسەر زمانی عەرەبی.

مامۆستا رۆژبەیانی چاپە فارسییەکەی قاهیرەی "شەرەفنامە"ی بە لێدوانەکانی ڤلیامینۆڤ زێرنۆڤ و محەمەد عەلی عەونی و فەرەج الله زەکی کوردییەوە وەرگێڕاوەتە سەرە عەرەبی و بۆ خۆشی گەلێ پەراوێزی نوێی بۆ داناوە و چەند هەڵەیەکی راستکردۆتەوەی دەقی شیعرەکانی وەك خۆیان نووسیونەوە و ئینجا فارسی و تورکییەکانی کردوونەتە

---

[٢٠٧] هەمان سەرچاوە، ل ٣٠١.

[٢٠٨] بۆ وێنە بڕوانە: "گەلاوێژ"، ژمارە ٦، حوزەیرانی ١٩٤٧، ل ٥٥ _ ٦٠، ئەیلول _ تەشرینی یەکەمی ١٩٤٧، ل ٦٠ _ ٦٢.

عەرەبی. کارێکی زۆر چاکیشی کردووە بەوەی گەڕاوەتەوە سەر دەقی عەرەبی ئەو سەرچاوە ڕەسەنە کۆنانەی کاتی خۆی شەرەفخان کەڵکی لێیان وەرگرتووە. "کۆڕی زانیاری عێراق" ساڵی ١٩٥٣ ئەو بەرهەمە بایەخدارەی لە ٤٨٠ لاپەڕەی گەورەدا بڵاوکردەوە[209].

بە هەمان دەستوور و لە دەوروبەری هەمان کاتدا دیوارەکانی بەندیخانەی "نقره السلمان" و عەمارە ڕۆژبەیانییان خستۆتە سەر بیری وەرگێڕانی "تاریخی سولەیمانی و وڵاتی" ئەمین زەکی بۆ سەر زمانی عەرەبی. پیاچوونەوەی مامۆستا ئەمین زەکی بۆ خۆی بە دەستنووسی وەرگێڕانی کتێبەکەیدا زیاتر بایەخی داوە بە کارەکەی ڕۆژبەیانی کە دیسان بە دەیان پەراوێز و لێکدانەوەی پێویستی خستۆتە سەر[210].

شایانی باسە جەمیل بەندی ڕۆژبەیانی ماوەی بەندێتی لەگەڵ مێژوونووسی بەناوبانگ مامۆستا عەبدولڕەزاق حەسەنیدا بردۆتە سەر. هاورێیەتی و هاندانی حەسەنی زیاتر پاڵی بە ڕۆژبەیانییەوە ناوە بۆ جێبەجێکردنی ئەو کارانەی. دواییش زانای ئەدەب و زمان و مێژوو، ئەندامی کۆڕی زانیاری عێراق مامۆستا محەمەد بەهجەت ئەسەری ئەوەندەی تر پێی لەسەر ئەو کارانەی پێداگرتووە.

بەر لەوەی پەنجاکان کۆتایان بێ ڕۆژبەیانی بەرگی یەکەمی یادداشتەکانی ڕەفیق حلمی خستە بازاڕەوە[211]، بەڵام بەداخەوە ئەو پەیمانەی دابووی کە هەموو بەرگەکانی "یادداشت" بکاتە عەرەبی[212] [212] تا ئێستا بۆی جێبەجێ نەکراوە. بەپێچەوانەی "شەرەفنامە" و مێژووی سلێمانییەوە ڕۆژبەیانی زۆر کەم لە باسەکانی "یادداشت"

---

[209] بڕوانە: "الشرفنامه في تاريخ الدول و الامارات الكردية، الفة باللغة الفارسية الامير شرفخان البدليسي، نقله الى اللغة العربية و علق علية ملا جميل بندي رۆژبەیانی"، بغداد، ١٩٥٣.

[210] ئەوکتێبە بە ناوی "تاريخ السليمانية و انحائها" ساڵی ١٩٥١ لە بەغدا چاپ کراوە، ٣١٦ لاپەڕەیە.

[211] ڕەفیق حلمی، مذكرات، ترجمة جميل بندى الروژبيانى، بغداد، ١٩٥٧، ١٠٧ ص.

[212] هەمان سەرچاوە، ل ١.

دواوە، هەرچەندە گەلێکیان لێکدانەوە و نرخاندن هەڵدەگرن. شێوازی عەرەبییەکەی ئەو سێ کتێبە و لە سەروو هەموویانەوە "شەرەفنامە"کەی شەرەفخان کەم هاوەتایە.

لەم ساڵانەی دواییدا جەمیل بەندی ڕۆژبەیانی لە گۆڤارەکانی کۆڕی زانیاریدا زنجیرەیەك وتاری بەنرخی دەربارەی مێژووی کورد و کوردستان لە سەدەکانی ناوەڕاستدا بڵاوکردەوە[٢١٣]. ئەم بەرهەمە نوێیانەی ڕۆژبەیانی شان لەشانی کارەکانی چل و پەنجاکانی دەدەن، تایبەت لەبەر ئەوەی تا ئێستا بەدەگمەن خامەی مێژوونووسانیان پێڕاگەیشتووە، جگە لەوەی سەرچاوەی سەرەکییان بریتییە لە بەرهەمە ڕۆژهەڵاتییە ڕەسەنە کۆنەکان. بەڵام بەداخەوە نووسینەکانی مامۆستا جەمیل ڕۆژبەیانی تا ئێستا بریتین تەنها لە گێڕانەوە و هێشتا شەقڵی لێکدانەوەیان بە خۆیانەوە نەبینیوە، هەرچەندە تۆوی ڕەگ و ڕیشەی زۆر لایەنی تاریکی ئیمڕۆی کوردەواری لەو ڕۆژگارەدا وەشێنراوە کە ڕۆژبیانی باسی ڕووداوەکانیان دەکات.

وەك لە بەشەکانی تری ئەم کتێبەدا هەستمان پێکرد ڕووناکبیرانی پارچەکانی تری کوردستان دەوریان لە مێژوونووسی کوردیدا کەم نەبوو. لە بەشی "ڕۆژنامەنووسی کوردی و مێژوو"دا چەند جارێك ناوی عوسمانی صەبری و هەرەکوڵ ئازیزان هاتووە، لێرەشدا بەنیازی زیاتر ڕوونکردنەوەی دەوری ڕووناکبیرانی کوردی دەرەوەی عێراق لە مەیدانی مێژوونووسیدا بەکورتی باسی خزمەتەکانی جەلادەت بەدرخان و محەمەد عەلی عەونی و عەلی سیدۆ گۆرانی دەکەین.

---

[٢١٣] وەك: "بندنیجین (مندلی) في التاريخ قديما و حديثا"، _ "گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق _ دەستەی کورد"، بەغدا، بەرگی حەوتەم، ١٩٨٠، ل ٣٥٠ _ ٤٣٩ (دەوروبەری کۆتایی پەنجاکان ئەو وتارەی نووسیوە)، "فەرمانڕەوایی شوانکارەی کورد لە هەرێمی فارس و ئەسفەهان"، هەمان گۆڤار، بەرگی هەشتەم، ١٩٨١، ل ١٥٩ _ ١٩٨. لە شوێنی خۆیدا دێینەوە سەر باسی وتارەکانی تری.

وەك دیمان بەدرخانییەکان بە ئەوپەڕی دڵسۆزییەوە خزمەتی مێژوونووسی کوردیان کرد.

لەناو ئەوەی بەپیت و بەرەکەتی[٢١٤] ئەو بنەماڵەیەدا جەلادەت بەدرخان لە هەموان زیاتر بایەخی بە مێژوو دا. هەر بۆ خۆشی یەکێکە لەوانەی دەوری گەورەی لە دروستکردنی مێژووی ڕۆژنامەنووسی کوردیدا بینیوە و بەوجۆرە لە دەمێکەوە جێگەی شیاو و دیاری لە ژیانی ڕووناکبیریماندا گرتوتەوە.

جەلادەت کوڕی ئەمین عالی کوڕی بەدرخانی کوڕی عەبدولخان[٢١٥] ڕۆژی ٢٦ی نیسانی ساڵی ١٨٩٧ لە شاری ئەستەنبوڵ لەدایك بووە. ژیانی ناو کۆشك و تەلار و دەستداری باروپیرانی هەلی خوێندن و فێربوونی چاکیان بۆی ڕێکخست. هەر لە پایتەختی ئەوسای ئیمپراتۆری عوسمانی خوێندنی سەرەتایی و ناوەندی و فێرگەی بەرزی یاسای تەواو کرد.

وەك زۆربەی بەدرخانییە خوێن گەرمەکان جەلادەت لە هەڕەتی لاویدا تووشی ژیانی ئاوارەیی و دەربەدەریی وڵاتان بوو، تەنها لە ئەڵمانیا ماوەی هەشت ساڵی ڕەبەقی بردە سەر. جەلادەت ئەو ساڵانەی بەفیڕۆ نەدا، فێری ئەڵمانی بوو، خوێندنی یاساشی تەواو کرد و بووە خوێندەوارێکی لێهاتوو. لە ٢٥ی ئابی ساڵی ١٩٣٠یشەوە تا کۆچی دوایی لە دیمەشق نیشتەجێ بوو.

---

[٢١٤] وەك دەگێڕنەوە بەدرخان پاشای گەورەی باپیری جەلادەت ٤٠ ژنی هێناوە کە ٩٥ کوڕ و کچی لێیان بووە.

[٢١٥] سەرچاوەی زانیارییەکانی ژینامەی جەلادەت بەدرخان چەند دیدەنییەکن لەگەڵ ڕەوشەن بەدرخانی هاوسەری لە شام (شوباتی ساڵی ١٩٧٢) جگە لە ژمارەکانی "هاوار" و "ڕوناهی" و بەرهەمەکانی خۆی و ئەم دوو نامیلکەیە: منصور شليطا و يوسف ملك، ذكري الامير جلادت بدرخان (١٨٩٧ _ ١٩٥١)، بيروت، بلا، "ذكري الامير جلادت بدرخان الثانية ١٨٩٧ _ ١٩٥١"، بيروت، بلا.

جەلادەت بەدرخان هەموو ئەو ٢١ساڵەی لە دیمەشق بردییە سەر[٢١٦] بۆ خزمەتی وشەی کوردی تەرخان کرد. ناوەرۆکی "هاوار" و "روناهی" و نووسینەکانی تری بەڵگەن کە ئەو پیاوە بەرهەمی شارەزایی و خوێندنی لە ئەستەنبول و ئەورووپا و زانینی عەرەبی و تورکی و فارسی و ئەڵمانی و فەرەنسی و کەمێك یۆنانی و بەریتانی و رووسی بەفیرۆ نەداوە. بەپێی قسەی یوسف مەلەك ژمارەی ئەو وتارانەی جەلادەت بەدرخان بڵاوی کردوونەوە دەگاتە هەزار دانە کە بەشی زۆریانی بێناو یان لەژێر نازناوی جیاوازی و وەك هەرەکولی ئازیزاندا بڵاوکردووەتەوە. هەروەها جەلادەت بەدرخان دەستی لە دانانانی پەخشە و بەڵگە گرنگەکانی "خۆیبون"دا باڵا بوو، ئەو پەخشە و بەڵگانەی ئیمرۆ لە ریزی پێشەوەی سەرچاوە هەرە رەسەنەکانی لێکدانەوەی گەلێك لاپەڕەی بایەخداری مێژووی نویی کوردان.

"القچیە الکردیە" یەکێکە لە بەرهەمە بەهادارەکانی جەلادەت بەدرخان کە ساڵی ١٩٣٠ بە فەرەنسی و عەرەبی بەناوی دوکتۆر بلەچ شێرکۆوە بڵاوی کردۆتەوە[٢١٧]. لەو کتێبەدا کە عەرەبییەکەی ١١٢ و فەرەنسییەکەی ٥٦ لاپەڕەیە، جەلادەت بەدرخان بە جۆرێکی رێك وپێك پوختەی مێژووی کۆنی کورد و بڵاوبوونەوەی ئایینی ئیسلام لە کوردستاندا و دەوری گەلی کورد لە ژیانی ژیاری ئیسلامدا و زمان و ئەدەبی کورد و خەبات و راپەڕینی ژیاری ئیسلامدا و زمان و ئەدەبی کورد و خەبات و راپەڕینەکانیانی

---

[٢١٦] رۆژی ١٥ی تەممووزی ساڵی ١٩٥١ لە دیمەشق وەفاتی کرد. زۆر بەرێزەوە بە خاکی مزگەوتی مەولانا خالیدی نەقشبەندی لە گەڕەکی کوردان سپێردرا. لە ناشتن و چلە و یادی یەکەم و دووەم ساڵەی کۆچی دوایی جەلادەت بەدرخاندا ژمارەیەکی زۆر لە رووناکبیر و ئەدیب و وەزیر و کاربەدەستی گەورە و لاوانی کورید سووریە بەشدار بوون. "بردی" و "الایام" و "الکفاح" و "دمشق المساء" و "الاخبار" و "القبس" و گەلێك رۆژنامە و گۆڤاری تر هەواڵی مردنی لەناکاو و کورتەی ژینامەیان بڵاوکردەوە. لە عێراقەوە حەپسە خانی نەقیب و ئیسماعیل شاوەیس و عەلی کەمال و مەعروف جیاووك بەناوی هەموانەوە نامە و وتاری سەرخۆشییان ناردووە. کێلی ژوور سەری گۆڕی جەلادەت بەدرخان بە چەند بەیتێکی بەسۆزی قەدری جانی شاعیر رازێندراوەتەوە.

[٢١٧] الدکتور بلەچ شیرکوه، القضیة الکردیة. ماضي الکرد و حاضرهم، القاهرة، ١٩٣٠.
Docteur Bletch Chirguh, La Question Kurde. Ses origins et ses causes, Le Caire, ١٩٣٠.

تۆمار کردووە. ئەو کتێبە کە بۆخۆی یەکێکە لە بڵاوکراوەکانی کۆمەڵەی "خۆیبوون" هەمان کات سەرچاوەیەکی رەسەن و نایابە دەربارەی ئەو رێکخراوە کە جێگەی لە خەباتی نەتەوەیی گەلی کورد و چالاکییەکانی رووناکبیرانی کوردستاندا دیارە.

ژمارەیەکی زۆر لە رووناکبیرانی کورد لە دەوری جەلادەت بەدرخان و گۆڤارەکانی کۆبوونەوە. هەر بەو دەستوورەش جەلادەت بەدرخان لە نزیکەوە پێوەندی لەگەڵ زانایانی کوردا هەبوو کە یەکێکیان خوالێخۆشبوو محەمەد عەلی عەونی بوو. میری بەدرخان و مامۆستا محەمەد عەلی عەونی ببوونە برای گیانی بە گیانی و تەنانەت دەتوانرێ چاپی عەرەبی "القچیە الکردیە" بە بەرهەمی هاریکاری هەردووکیان دابنرێ و هەر ئەویش بۆ خۆی لە قاهیرە سەرپەرشتی چاپکردنی دەقی فەرەنسییەکەی ئەوکتێبەی کرد.

محەمەد عەلی عەونی [218] ساڵی ١٨٩٧ لە سوێرەکی سەر بە دیاربەکر لەدایك بووە. دوای تەواوکردنی خوێندنی سەرەتایی هاتۆتە قاهیرە و لە ئەزهەر خوێندوویە. پاش ماوەیەك محەمەد عەلی عەونی لە دیوانی فاروقی پاشای میسر کرایە وەرگێڕی زمانە رۆژهەڵاتییەکان کە ژمارەیەکیانی وەك زمانی زگماکی خۆی دەزانی، تایبەت عەرەبی و تورکی و فارسی. جگە لەوە مامۆستا عەونی فەرەنسیشی دەزانی و بە ئاسانی کەڵکی لەو سەرچاوانەوەردەگرت کە رۆژهەڵاتناسانی فەرەنسە دایانناون. وەك وتمان هەر بۆ خۆشی سەرپەرشتی چاپکردنی دەقی فەرەنسییەکەی "القچیە الکردیە"کەی بلەچ شێرکۆی کرد. خوالێخۆشبوو محەمەد عەلی عەونی تا کۆچی دوایی لە ١١ی تەمموزی ساڵی ١٩٥٢دا [219] ژیانی لەناو کتێب و کتێبخانە و لەگەڵ زانا و نووسەراندا بردەسەر. جگە لە

---

[218] سەرچاوەی زانیارییەکانی ژینامەی محەمەد عەلی عەونی چەند دیدەنییەکە لەگەڵ خوالێخۆشبوو نەجمەددینی برا بچووکی و نووسینەکانی خۆی و ئەو پێشەکییەی چاپی کوردی "شەرەفنامە"ی شەرەفخانی بدلیسی کە مامۆستا هەژار نووسیویە.

[219] لە قاهیرە نێژراوە. دورییەی کچی یەکێکە لە رۆژنامەنووسە ناودارەکانی میسر کە زۆرجار جار گۆڤاری "المصور" وتارەکانی بڵاودەکاتەوە. عیصامی کوڕیشی ئەندازیارێکی بەناوبانگە، لە سەرەتای حەفتاکاندا کارگێڕی بەشێکی گرنگ بود لە کارگەی حەلوان.

بەدرخانییەکان لە نزیکەوە پێوەندیشی لەگەڵ ژمارەیەك لە ناودارانی تری کوردا هەبو
مامۆستا ئەمین زەکی یەکێکیان بوو.

مێژوو لە هەموو زانستێك زیاتر سەرنجی محەمەد عەلی عەوینی راکێشاو هەر
کردییە دەروێشی دەستنووسە کۆنەکان و بەرهەمی مێژوونووسە گەورەکانی خۆرهە
هێشتا لە ئەزهەر دەیخوێند کە بوو بە عەودالّی مێژووی کورد. لە کۆتایی بیستەکانی
کە ویستی پێشەکییەك بۆ "شەرەفنامە" فارسییەکەی شەرەفخانی بدلیسی بنووسێ
یەکەم جار خامەی رەنگینی لە مەیدانی مێژوونوسیدا خستە کار. وەك خۆی د
ئەوساکە هەستی کرد چ کەلێنێکی گەورە لە کتێبخانەی مێژوویی عەرەبی و تورکی
فارسیدا هەیە، ئەوەی وای لێکرد هێندەی تر لەسەر لێکۆڵینەوەی مێژووی کورد سوو
و، بەو نیازەی "ئەرکێکی زانستی سەرشانی بەرامبەر برا مسوڵمانەکانی" راگەی
کەوتە کۆکردنەوەی هەر شتێك "پێوەندی بە نەتەوەی کوردەوە هەبێ" تاوەکو لە دووتو
کتێبێکی سەربەخۆدا بەناوی "کتێبخانەی کوردی"یەوە بڵاویان بکاتەوە.

لە گەرمەی کاردا بوو کاتێك محەمەد عەلی عەونی دانەیەك لە کتێبی "خولاصەیە
تاریخی کورد و کوردستان"ی ئەمین زەکی پێ گەیشت. وەك دەگێڕنەوە هیچ دیاری
مژدەیەك لە ژیاندا هێند دڵی خۆش نەکردووە و قووڵایی دەروونی نەهەژاندووە. بۆ خۆ
لەوبارەیەوە نووسیویە دەڵێ هەر کە ئەو بەرهەمە هێژایەم وەرگرت دەستم لە هەموو ش
هەڵگرت و بە گشت تواناوە کەوتمە فێربوونی سۆرانی بۆ ئەوەی رۆژێك زووتر بتوانم وە
بگێڕمەوە سەر زمانی عەرەبی. واشبوو. بە نزیکەی سێ ساڵ توانی "خولاصە" بکا
عەرەبی و لە باسەکانی بدوێ و پێشەکی و پاشەکییەکی بە نرخی بۆ بنووسێ[٢٢٠]
بەڕاستی کەلێنێکی باشی لە کتێبخانەی مێژوویی رۆژهەڵاتی و عەرەبیدا پڕ کردەو

[٢٢٠] ساڵی ١٩٣٦ لەو کارەی بۆوە و ساڵی ١٩٣٩ لە قاهیرە بە ناوی "خلاصة تاریخ الکرد و کردستان من اقدم العصو التاریخیة حتی الأن"ەوە لە ٥٤٤ لاپەڕەدا (٣٧٢ + ١ _ ح +٦٤) بڵاوی کردەوە.

پاش ماوەیەك بە هەمان دەستوور مامۆستا عەونی بەرگی دووەمی "مشاهیر الکراد"ەکەی ئەمین زەکی کرد عەرەبی و چاپی کرد.

محەممەد عەلی عەونی چەند ساڵێکیشی لەگەڵ "شەرەفنامە"ی شەرەفخانی بدلیسیدا بردەسەر. سەرەتا ساڵی ١٩٣١ دەقی فارسییەکەی بەرگی یەکەمی "شەرەفنامە"ی بە پێشەکی و لێدوان و روونکردنەوەی زۆرەوە بڵاوکردەوە[٢٢١] و بەوجۆرە بووە یەکەم کورد و یەکەم رۆژهەڵاتی و دووەم زانای جیهان دوای ڤلیامینۆڤ زێرنۆڤ[٢٢٢] کە ئەو بەرهەمە دێرینەی خستە کۆڕی زانستەوە. محەممەد عەلی عەونی بۆ ئەو چاپەی "شەرەفنامە" پشتی بە دەستنووسێکی سورەیا بەدرخان و دەستنووسێکی حەلەب و چاپەکەی زێرنۆڤ بەستووە و هەروەها ئەو پێشەکییەشی لەگەڵ چاپ کردووە کە کاتی خۆی زێرنۆڤ لەگەڵ بەرگی یەکەمدا بڵاوی کردبۆوە.

دوابەرهەمی گەورەی محەممەد عەلی عەونی وەرگێڕانی بەرگی یەکەمی "شەرەفنامە"ی شەرەفخانی بدلیسی بوو لە فارسییەوە بۆ سەر زمانی عەربی لەگەڵ لێداون و روونکردنەوەی زۆردا کە پەراوێزی کتێبەکەی پێ دەوڵەمەند کردووە. بەداخەوە مامۆستا عەونی بۆ خۆی بە چاپی ئەو بەرهەمەی شاد نەبوو، شێخی خانەی کوردان لە ئەزهەر مامۆستا عومەر وەجدی کە یەکێك بوو لە هاوەڵە کوردە نزیکەکانی ئەو کارەی گرتە ئەستۆ و ساڵی ١٩٥٨ لەسەر ئەرکی وەزارەتی پەروەردەی میسری بە پێشەکییەکی گەورەی یەحیا خەشابەوە لە ٥٤٠ لاپەڕەدا بڵاوی کردەوە و کردی بەدیارییەکی تری محەممەد عەلی عەونی بۆ کتێبخانەی مێژوویی کوردی بەتایبەتی و عەرەبی و رۆژهەڵاتی

---

[٢٢١] ئەویشی هەر لە قاهیرە چاپ کرد.

[٢٢٢] وەك لە شوێنی خۆیدا باسمان کرد رۆژهەڵاتناسی رووس ڤلیامینۆڤ زێرنۆڤ یەکەم کەس بوو ساڵی ١٨٦٠ و ١٨٦٢ بەرگی یەکەم و دووەمی "شەرەفنامە"ی بە فارسی لە پێتەربۆرگ بە دوو پێشەکی فەرەنسییەوە بڵاوکردەوە.

بە گشتی. وا پێدەچێ مامۆستا عەونی زۆر کاری مێژوویی تری بەدەستەوە بووبێ، بەڵام بەداخەوە مەرگ بواری نەداوە تەواویان بکات[٢٢٣].

عەلی سیدۆ گۆرانی کوردی[٢٢٤] کە بە عەلی سیدۆ گۆرانی ناوی دەرکردووە یەکێکە لەو مێژوونووسانەی کورد کە دەگمەن ڕووناکبیران ناویان بیستووە. ساڵی ١٩٠٨ لە شاری عەممانی پایتەختی ئەوردون لەدایك بووە. باپیری کە لە هۆزی دودکانی نیشتەجێی دەشتی گۆرانی نێوان دیاربەکر و ئەرغەنییە ساڵی ١٨٨٠ لەگەڵ لەشکری عوسمانیدا هاتۆتە شاری سەلگ کە ئەوساکە بۆ یەکەم جار دەزگای میری تێدا دامەزرێنراوە و ڕێکەوت وابووە چ قایمقام و چ بەڕێوەبەرانی پۆلیس و دەرەکی تازەدانراوی ئەو شارە کورد بوون. لەو ساوە بنەماڵەی عەلی سیدۆ لە ئوردون نیشتەجێ بوو.

عەلی سیدۆ خوێندنی سەرەتایی (١٩١٦ _ ١٩٢٠) و خوێندنی ناوەندی (١٩٢٠ _ ١٩٢٤) لە عەممان تەواو کردووە . پلەی یەکەمیانی بە تورکی و پلەی دووەمیانی بە بەریتانی خوێندووە. دوابەدوای ئەوە چۆتە بەشی سیاسەت و ئابووری زانکۆی ئەمریکی لە بێروت و ساڵی ١٩٢٨ بڕوانامەی بەکەلۆریۆسی لێ وەرگرتووە[٢٢٥] و بەو جۆرە بۆتە یەکەم دەرچووی زانکۆ لەسەرتاپای وڵاتی ئوردندا.

عەلی سیدۆ دوای گەڕانەوەی لە لوبنان یەکسەر کرایە مامۆستای زمانی بەریتانی لە قوتابخانەی ناوەندی میری لە عەممان. پاش پێنج ساڵ یەك لەدوای یەك بووە کارگێڕی قوتابخانەی ناوەندی شارانی کەرەك و عەممام و سەلگ ئەربد. ئینجا بۆ چەند ساڵێك کرایە

---

[٢٢٣] شوباتی ساڵی ١٩٧٢ کە چوومە قاهیرە عیصامی کوڕیم دی و لە پاشماوەی کتێبخانەکەی باوکیادا چەند لاپەڕە کۆنێکی دەستخەتی خۆیمان دۆزییەوە کە ئێستە وان لای من، ئەو لاپەڕە کەمانەش پایەی زانینی مامۆستا عەونی دەردەخەن و ئەوەش دەسەلمێنن کە کاری مێژوویی تری بەدەستەوە بووە.

[٢٢٤] سەرچاوەی زانیارییەکانی ژینامەی مامۆستا عەلی سیدۆ گۆرانی جگە لە بەرهەمە چاپکراو و دەستنووسەکانی دوو نامەی تایبەتیشن کە بۆ خۆی ناردوون، یەکەمیان ڕۆژی ٢٩ _ ٦ _ ١٩٧٣ و دووەمیان ڕۆژی ٢٩ _ ٩ _ ١٩٧٣.

[٢٢٥] وەك خۆی دەڵێ مامۆستا عەلی حەیدەر سلێمان یەکێك بووە لە هاوڕێ کوردەکانی زانکۆی.

سکرتێری وەزارەتی کاروباری ناوخۆ و سکرتێری ئەنجوومەنی یاسادانان. لە ساڵی ١٩٤٩وە عەلی سیدۆ بووە کاربەدەست لە وەزارەتی هەندەرانی نوردون کە بەر لەوە بە ساڵێك دەستی کردبووە دامەزراندنی باڵیۆزخانەی سەربەخۆ لە وڵاتانی رۆژهەڵاتی ناوەراستدا. پازدە ساڵی لەم کارەدا بردە سەر و لە باڵیۆزخانەکانی نوردون لە عەرەبی سەعوودی و یەمەن و سوریە و تورکیە کاری کردووە و بەر لە خانەنشینکردنی بۆتە وەزیر مفوض. لە ماوەی موچەخۆریدا عەلی سیدۆ چەند جارێك نیشانی بەرزی نوردون و وڵاتانی تری پێ بەخشراوە.

رۆژی یازدەی تەمموزی ساڵی ١٩٣١ عەلی سیدۆ گۆرانی لە عەممانەوە دەستی کردە گەشتێك کە رۆژی یازدەی ئابی هەمان ساڵ لە عەمادییە کوردی عێراقدا بەستووە و کە گەیشتووە کوردی بەغدا بە گەرمی پێشوازییان کردووە و خوالێخۆشبوو رەفیق حلمی لەگەڵی چۆتە هەولێر و عەمادییە و چەند ناوچەیەکی تری کوردستان.

مامۆستا عەلی سیدۆ گۆرانی رۆژی ١٩ی تەمموز بە شەمەندەفەر لە بەغداوە چۆتە کەرکووك. وەك خۆی دەڵێ ئەو شەوە تا بەیان خەو لە چاوی نەکەوتووە، ویستوویە بەو تاریکیە چەند دەتوانێ هێند شت ببینێ. رۆژی ٢٢ی تەمموز لە کەرکووکەوە چۆتە سلێمانی و چوار رۆژی لێ بووە و کون و قوژبنی گەراوە و چۆتە لای گەورەپیاوانی شار و گەلێك لەگەڵ ئەحمەدبەگی تۆفیق بەگی متصرف دواوە و ئینجا چۆتە هەولێری دێرین و بەهەمان دەستوور چەند رۆژێکیشی لەوێ بردۆتە سەر و زۆر کەسی بینیوە و بە ناو قەڵا و مزگەوتەکانی شاردا گەراوە و گەلێك یادداشتی دەربارەی دیدەنییەکانی لای خۆی تۆمار کردووە. دوای هەولێر عەلی سیدۆ چۆتە شەقڵاوە و رەواندز و کۆیە و رۆژی ٣ی ئاب لەگەڵ رەفیق حلمیدا چۆتە مووسڵ و لەوێ ماجید مستەفاشی بینیوە کە ئەوساکە قایەمقامی عەمادییە بووە. لە مووسڵەوە هەرسێکیان رۆژی چواری ئاب دەچنە

عەمادییە و سەرسنگ و سولاڤ. ڕۆژی یازدەی ئاب عەلی سیدۆ گەڕاوەتەوە موسڵ و بۆ ڕۆژی داهاتوو بەرەو عەممان لە ڕێگەی دیمەشقەوە کەوتۆتەوە ڕێ.

دوای گەڕانەوەی عەلی سیدۆ بۆ ماوەی چەند ساڵێک بێوچان دەکەوێتە سۆراخی سەرچاوە کۆن و ڕەسەنەکان و گەلێک باس و خواس و بەسەرهاتی باوباپیران کۆدەکاتەوە و تەتەڵەیان دەکات و لەگەڵ پوختەی یادداشتەکانی گەشتەکەیدا تێکهەڵکێشیان دەکات و دەیانکاتە کتێبێکی عەرەبی نازدار و ساڵی ١٩٣٩ لە قاهیرە بەم ناوەوە بڵاوی دەکاتەوە: "لە عەممانەوە تاوەکو عەمادییە یان گەشتێک بە کوردستانی باشووردا"[٢٢٦].

عەلی سیدۆ گۆرانی بۆ خۆی باسی مەبەستی گەشتەکەی و دانانی کتێبەکەی بەم جۆرە دەکات:

"گەلێک هۆ پاڵیان پێوەنام ئەم گەشتە بکەم و بینووسمەوە: دڵنیا بوون لەو ڕاستییانەی لەناو کتێبەکانی ئینگلیزی و ئەمریکایی ڕۆژئاواییەکاندا دەربارەی کورد و وڵاتیان خوێندبوومنەوە و پڕ کردنەوەی کەلێنێک لە مێژووی ئیسلام و جوگرافیای ڕۆژهەڵاتی نزیک و کێشانی وێنەیەکی دروستی کوردان بۆ ئەو هاوسێیانەیان کە تاوەکو ئێستاش بێئاگان لە زۆر شتیان..."[٢٢٧].

لە ٢٧٢ لاپەڕە و ١٨ بەشدا و بە پشتیوانی ٣٩ سەرچاوەی عەرەبی و کوردی وتورکی و ئینگلیزی و یادداشتە تایبەتییەکانی خۆی عەلی سیدۆ گۆرانی لە کتێبی " لە عەممانەوە تاوەکو عەمادییە یان گەشتێک بە کوردستانی باشووردا" ئەم باسانەی بە شێوازێکی ڕێک وپێک و زمانێکی پاراو بۆ تۆمار کردووین: مێژووی کۆن و نوێی عەممان و دیمەشق و بەغدا

---

[٢٢٦] عەلی سیدو الگورانی، من عمان الی العمادیة او جولة فی کردستان الجنوبیة، القاهرة، ١٩٣٩. ئەو کاتەی کتێبەکەی بڵاوکردەوە سکرتێری ئەنجوومەنی پاسادانانی ئوردونی بوو.

[٢٢٧] هەمان سەرچاوە، ل ٢.

د[228] شوێنەوارانی کوردستان و هۆزی ناوداری وەك مزوری و دۆسکی و بەرواری و جاف و هەمەوەند و پشدەر و حەوێزی و مامەند و سۆران و بادینان و گەلێك دیاردە و بەسەرهات و ڕووداوی مێژوویی گرنگی وەك ڕۆژگاری کۆنی کورد لە سەردەمی کاشی و لۆلۆ و میدیا و بلاوبوونەوەی ئایینی ئیسلام لە کوردستانا و ناکۆکی عوسمانی و سەفەوی و مێژووی میرنشینانی بابان و سۆران و بادینان و ژینامەی کەریم خانی زەند و خانزاد و میری ڕەواندوز و باسی داب ونەریت و ئەدەب و فۆلکلۆر و ئافرەتی کورد و کۆمەڵە و ڕێکخراوە نیشتمانییەکان و ڕۆژنامەنووسی کوردی و گەلێك باسی تر.

وێڕای هەموو ئەوانە " لە عەممانەوە تاوەکو عەمادییە یان گەشتێك بەناو کوردستانی باشووردا" پڕە لە زانیاری و ژمارەی زۆر دەربارەی ژیانی ڕووناکبیری و ئابووری و کۆمەڵایەتی کوردی عێراق بەوجۆرەی کە خاوەنی بۆخۆی دیونی یان بیستوونی و بەوجۆرە کتێبەکە بۆتە سەرچاوەیەکی ڕەسەنی بایەخدار بۆ هەر کەسێ بیەوێ لە مێژووی نوێی کورد بکۆڵێتەوە. جگە لەوە عەلی سیدۆ ئەو بەشەی کتێبی "لە خەلیجەوە بۆ ئارارات"ی هەباردی ئەندامی لیژنەی سنووری کردۆتە عەرەبی کە بۆ باسی ناوچە کوردەوارییەکانی ئێران تەرخان کراوە و وەك پاشکۆ لەگەڵ کتێبەکەیدا بلاوی کردۆتەوە[229].

جگە لەو کتێبە مامۆستا عەلی سیدۆ دانان و وەرگێڕانی زۆرە کە زۆربەیان هێشتا دەستنووسن و بلاونەکراوەن. شایانی باسە لەم سالانەی دواییدا هیچ کتێبێکی گرنگ دەربارەی کورد دەرنەچووە ئەو نەی کردبێتە عەرەبی. لەوانە "گەشتێك بەناو ئازایاندا"ی ڕۆژنامەنووسی ئەمریکی دانا ئادەم شمیت[230] و "کورد"ی حەسەن عەرەفە[231] "کۆماری

---

[228] تەنها بەشی یەکەم و دووەمی کتێبەکەی بۆ ئەو باسانە تەرخان کردووە، شازدە بەشەکەی تری دەربارەی کوردن.

[229] بڕوانە لاپەڕە ۱۸۷ تاوەکو لاپەڕە ۲۰۹ی کتێبەکەی. ئەمەش ناوی کتێبەکەی هەبارد خۆیەتی:
G. E. Habbard, From the Gulf to Ararat, London, ١٩١٦.

[230] D. A Schmidt, journey among Brave Men, Boston, ١٩٦٤.

[231] Hasan Arfa, The Kurds. A historical and political study, London, ١٩٦٦.

کوردی ساڵی ١٩٤٦"ی ئیگلتن "[٢٣٢] و ""کورد" و توما بوا "[٢٣٣] و "کیشەکانی ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی تورکیا""[٢٣٤].

ساڵی ١٩٣٥، واتە لە تەمەنی ٢٧ ساڵیدا عەلی سیدۆ دەستی کردە فێربوونی زمانی زگماکی خۆی و بۆ ئەوە پەنای بردە بەر داپیرەی ئەنگی کە، وەك خۆی دەڵێ، بە" کوردییەکی پاراوی دیاربەکری" گفتوگۆی دەکرد. هەروەها کەڵکی لە سێ پێرەمێردی کوردی تر وەرگرت کە کاتی خۆی لە هەکاری و بۆتانەوە هاتوونە ئوردون. دوای ئەوەی بە باشی فێری کوردی بوو عەلی سیدۆ کەوتە خوێندنەوەی "هاوار" و "ڕوناهی" بەدرخانییەکان و چوار ئینجیلی کوردی کە بە ڕێکەوت دەستی کەوتوون. ئینجا کەوتە سۆراخی بەرهەمی زانایانی وەك سۆن دەربارەی زمانی کوردی تا وای لیهات بە ئاسانی بتوانێ لە بەردەم ئەندامانی یانەی صەلاحەددینی ئەیوبی کوردانی ئوردوندا وتار دەربارەی "زمان و ئەدەبی کوردی" بخوێنێتەوە"[٢٣٥]. هەمان کات کەوتە دانانی فەرهەنگێك عەرەبی _ کوردی کە دوور نییە تاوەکوو ئێستا تەواوی کردبێ.

جگە لەوانە باسمان کردن مامۆستا عەلی سیدۆ نامیلکەیەکیشی دەربارەی باڵیۆزگەری بە عەرەبی بڵاوکردۆتەوە کە وەك خۆی دەڵێ بۆ ماوەیەکی دوور و درێژ تاکە سەرچاوەی فێربوونی کاری دیپلۆماسی بوو لە ئوردون. هەروەها وتاری "لوڕ ولوڕستان" و "زەردەشت و زەردەشتایەتی"ی لە "گۆڤاری کۆڕی زانیاری کوردا" بڵاوکردۆتەوە"[٢٣٦]. جگە لە وتاری

---

[٢٣٢] W. Eagleton, The Kurdish Repablic of ١٩٤٦, London, ١٩٦٣.

[٢٣٣] Th. Bois, Les Kurdes.

[٢٣٤] لە تورکییەوە کردوویە بە عەرەبی، دەربارەی کوردستانی تورکیایە.

[٢٣٥] دەقی ئەو وتارەی ئێستە لای منە.

[٢٣٦] بڕوانە: عەلی سیدو الگورانی، اللر و لرستان، _ "مجلة المجمع العلمي الكردي"، المجلد الثاني، العدد الثاني، ١٩٧٥، ص ١٠٨ _ ١٨١، زرادشت و الزرادشتيه، _ "مجله المجمع العلمى الكردى"، المجلد الثالث، العدد الثاني ، ١٩٧٥، ص ٥٧٧ – ٥٩٤.

"زمان و ئەدەبی کوردی" گەلێك وتاری تری لە کۆبوونەوەکانی یانەی صەلاحەددینی عەمماندا خوێندۆتەوە کە یەکێکیان ناوی "کورد بەر لە ئیسلام"ە[٢٣٧].

زادەی فیکر و بەرهەمی بیر و دڵسۆزی کاری ئەو پیاوە بەڕاستی لێهاتووانەی باسمان کردن تا رادەیەکی زۆر ئەرکی سەرشانی دەستەی سێیەمی مێژوونووسانی کوردیان بە تایبەتی و رووناکبیرانیانی بەگشتی ئاسان کرد، ئەو باسەی لە بەشی داهاتوودا هەوڵ دەدەین بەپێی توانا چەند لایەنێکی روون بکەینەوە.

[٢٣٧] دەستنووسی ئەو وتارەشی لەگەڵ وتاری "زمان و ئەدەبی کوردی"یەکەی بۆ من ناردووە.

دواكورتەی لاپەڕەی
مێژوونووسی کوردی نوێ

مێژووی کۆن. هەولێر و صەلاحەددین و سەدەکانی ناوەڕاست کوردستان. ئەوانەی ڕەنگیان هەیە و دەنگیان نییە. قازی و شەمزینی و قاسملو. بەرهەمەکانی قەفتان و عوسمان. سەرەتای ڕەخنەی مێژوویی. وەرگێڕەکانمان و مێژوو. دەنگی مێژوونووسی کوردی لە کۆنگرەکاندا. مێژوونووسە کوردەکانی ئەرمەنستان.

لەو بەشەدا هەوڵ دەددین بەپێی توانا چەند لایەنێکی تری مێژوونووسی کوردی ڕوون بکەینەوە بەنیازی نیشاندانی رووی بەهێز و لاوازی ئەو مەیدانە گرنگەی ژیانی رووناکبیریمان و دیارکردنی بەشێك لە کەلێنەکانی کە پڕکردنەوەیان، بێگومان، پێویستی بە چالاکی و لەخۆبوردنی دڵسۆزانە.

مێژووی کۆنی کورد و کوردستان تا ئێستاش بوخچەی نەکراوەیە.

ڕاستە شارەزایانی مێژووی کۆن لەناو گەلانی تری ناوچەکەدا و بەگشتی زۆر نین[٢٣٨]، بەڵام وابزانم لەناو ڕۆژهەڵاتییەکاندا کەس وەك کورد لەو مەیدانەدا بێکەس نییە. کاتی خۆی "کۆڕی زانیاری کورد" هەستی بەو کەلێنە کرد و یەکێك لەو پێنج شوێنەی بۆ خوێندنی بەرز لە یەکیەتی سۆڤیەتی وەرگرتن بۆ لێکۆڵینەوەی مێژووی کۆنی کوردی تەرخان کرد، بەڵام بەداخەوە ئەو بڕیارەی بۆ نەچووە سەر[٢٣٩].

ئێستا تەنها دوو کەسمان هەن کە بتوانین بڵێین بە تەواوەتی خۆیان بۆ باسی مێژووی کۆنی کورد تەرخان کردووە، یەکەمیان دوکتۆر جەمال ڕەشیدە و دووەمیان کەمال نوری مەعروف. بەداخەوە دوکتۆر جەمال بەرهەمی کەمە[٢٤٠]، بەڵام ئەو یەك دوو وتارەی کە من دیومن و ئەو چەند جارە کەمەی لەگەڵی دانیشتووم وام لێ دەکەن بە دڵنیاییەوە بڵێم شەقڵی ڕەسەنی و بۆچوونی وردی پێوە دیارە، ئەوەش بۆخۆی هەر چەندە مەرجێکی گەورەی سەرکەوتنی مێژوونووسە بەڵام بە هەتیوی دەمێنێتەوە تا دەگاتە قۆناغی دەربڕین و داڕشتن. کەمال نوری مەعروف[٢٤١] ئەمیانی زۆر و ئەویانی هێشتا کەمە، بەڵام لەگەڵ ئەوەش نووسینەکانی[٢٤٢] مژدەی سەرەتایەکی پڕهیوان. پێم وایە تەواوکردنی خوێندنی بەرز لە دەزگایەکی ئەکادیمی لێهاتوو یان خۆ هیلاککردنێکی تایبەتی و تەواو فێربوونی

---

[٢٣٨] لە هەموو بەشی مێژووی کۆلێجی ئەدەبیاتی زانکۆی بەغدادا تەنها یەك کەس دوکتۆرای لە مێژووی کۆندا هەیە کە ئەویش دوکتۆر سامی سعید الاحمدە. لە زۆربەی زانکۆکانی تری عێراق تەنانەت ئەو تاکە کەسەش نییە.

[٢٣٩] دوکتور جەبار قادر کە ئێستە یەکێکە لە مامۆستا کوردەکانی مێژوو کاتی خۆی بۆ ئەو شوێنە هەڵبژێردرا و داوا لێکرا لە لێنینگراد لەگەڵ پرۆفیسۆری بەناوبانگ دیاکەنەڤدا کاربکا، بەڵام ئەویش نامەی دوکتۆراکەی بۆ باسی مێژووی نوێ تەرخام کرد.

[٢٤٠] دوکتۆر جەمال ڕەشید ڕۆژی سێی حوزەیرانی ساڵی ١٩٤١ لە کەرکوك لەدایك بووە، بەشی کوردی لە زانکۆی بەغدا و خوێندنی بەرزی لە بەلغاریا تەواو کردووە.

[٢٤١] فەرمانبەرە لە مۆزەخانەی سلێمانی.

[٢٤٢] تایبەت لە ڕۆژنامەی "التآخی" و "العراق"دا.

زمانی بەریتانی کەمال نووری مەعروف دەکەنە ئەو مێژوونووسەی لەباریدا بێکەلێنێکی باشی مێژووی کۆمان بۆ پڕ بکاتەوە. با ئەوەش لەیاد نەکەین کە مێژوونووسی ئەو مەیدانە دەتوانێ بگاتە گەلێك ئەنجامی نوێ و رەسەنی ئەوتۆ کە لەوان لەسەرتاپای جیهاندا دەنگ بدەنەوە. کووپەڵەکانی گۆڕستانە دێرینەکانی دەوروبەری پێنجوین یەکێکن لە بەڵگە زۆرەکانی ئەم قسەیە.

وادیارە مێژووی کۆن خەریکە لە جاران زیتر سەرنجی رووناکبیرانی کورد رابکێشێ. لەم ساڵانەی دواییدا ژمارەیەك لە مێژوونووسانی تازەپێگەیشتووی کورد بە بڕواوە توخنی ئەو مەیدانە ناسکە کەوتوون. یەکێك لەوانە زوبێر بیلال ئیسماعیلە کە ئەشکەوتی شانەدەر میدی و نائیر و مەنائی سەرنجی راکێشاون[٢٤٣]. فوئادی حەمە خورشیدیش زۆربەی باسەکانی ئەو کتێبەی خۆی کە بە ناوی "کورد"ەوە ساڵی ١٩٧١ بە زمانی عەرەبی بڵاوی کردۆتەوە[٢٤٤] بۆ باسی مێژووی کۆنی کوردستانی تەرخان کردوون. "کوردستان لە رۆژگاری بەردینی کۆندا"[٢٤٥] و "گوتییەکان" و "میدییەکان" و "کاردۆخەکان" و پێوەندی دێرینیان بەگەلی کوردی ئیمڕۆوە لە باسە سەرەکییەکانی ئەو کتێبەن. هەرچەندە بەشێك لە راکانی دانەری "کورد" بێنەوە بەرەی زۆریان لەسەرەو هێشتا پێویستیان بە لێکۆڵینەوەی وردە و هی واشیان تێدایە کە جێگەی گومانن، وەك ئەوەی کە لەبارەی نەژادی کوردەوە بەرپەرچی مینۆرسکی دەداتەوە[٢٤٦] بەڵام دارشتنی بەرهەمەکەی و نەخشە

---

[٢٤٣] بۆ وێنە بڕوانە: زبیر بلال اسماعیل، معالم اثرية في كردستان. كهف شاندر، _ مجلة "شمس كردستان"، العدد ٣ _ ٤، أب _ ايلول ١٩٧١، ص ٢١ _ ٢٣، الميديون و قيام الدولة الميدية، _ "شمس كردستان"، العدد ٧، اذار ١٩٧٢، ص ١٧ _ ٢٠ (سەرچاوەی لێکدانەوەکانی هەمەجۆر و دەوڵەمەندن)، مێژووی کۆنی کوردستان. نائیری یان نائیرییەکان، _ گۆڤاری "رۆشنبیری نوێ"، بەغدا، ژمارە ٨٨، ئاب و ئەیلولی ١٩٨١، ل ٣٢ _ ٣٧.

[٢٤٤] فۆاد حەمە خورشید، الاكراد. دراسة علمية موجزة، بغداد، ١٩٧١، ٨٠ص..

[٢٤٥] رۆژگاری بەردینی کۆن واتە العصر الحجرى القديم.

[٢٤٦] بڕوانە لاپەڕە ٦٦ی کتێبەکەی.

و سەرچاوەکانی شەقڵی زانستییانەیانە یان ئاشکرا پێوە دیارە و مافی ئەوە نەدەنە خاوەنیان بە دڵنیاییەوە بتوانێ خۆی بە باسەکانی مێژووی کۆنیشەوە خەریك بکات.

ئیبراهیم عومەر لەو بەرهەمەی خۆیدا کە ساڵی ۱۹۷۲ بەناوی "کورد لە ناو ئایین و مێژوودا" بڵاوی کردۆتەوە[247] باسی ئادەمیزادی کۆن و نوێ و ئارییەکان و ئاوێستای زەردەشت و مێژووی دێرینی هەولێر و ژمارەیەك لە گەل و ئایینە کۆنەکانی ڕۆژهەڵاتی نزیك و ناوەڕاستی کردووە.

بەشێك لە بەرهەمەکانی گەڕیدە _ کەریم زەند توخنی باسەکانی ڕابردووی زووی نەتەوەی کورد کەوتوون. لە "میللەتی کورد"[248] باسی "نەژاد و بنچینەی زمانی دانیشتوانی کوردستان"ی کردووە. لە ئایین و باوەڕ لە کوردستاندا"[249] دەربارەی "زەردەشتی و یەزیدی و کریستیانی و مانی و مەزدەکی و نەخشی و قادری و کاکەیی و شەبەکی و سارلی و عەلی ئیلاهی"ی دەخوێنییەوە. هەرچەندە ئەو باسە ورد و ئاسکانە دەریایەکی بێبنن و وەك مامۆستا زەند بۆ خۆی دەڵێ "نەبوونی هان و یارمەمتی و ڕێنەدان" دەبنە هۆی "کرچ و کاڵی"ی ئەو "جۆرە بەرهەمانە"ی لێیان دەکۆڵنەوە[250] بەڵام کەم زانیاری بەکەڵکی نەداوە بەدەستەوە، تایبەت لەو شوێنانەدا کە دیدەنی و تێبینی یە تایبەتییەکانی خۆی تێدا تۆمار کردوون.

مێژووی سەدەکانی ناوەڕاست کوردستان سەرنجی ڕووناکبیرانی زیاتر ڕاکێشاوە، بەڵام کەلێنەکانی ئەویش کەم نین. جگە لە جەمیل بەندی ڕۆژبەیانی کە لە شوێنی خۆیدا باسی بەرهەمەکانیمان کرد و وادیارە تا ئێستاش بە باسەکانی ئەو ڕۆژگارەوە هەر خەریکە،

---

[247] ۱۳٤ لاپەڕەیە، لە سلێمانی چاپ کراوە.

[248] بڕوانە: کەریم زەند، میللەتی کورد، سلێمانی، ۱۹۷۰، ٦۱ ل.

[249] گەڕیدە _ کەریم زەند، ئایین و باوەڕ لە کوردستاندا، سلێمانی، ۱۹۷۱، ۹۱.

[250] هەمان سەرچاوە، ل. ۹۱.

ژمارەیەك رووناكبیری لێهاتووی تری وەك دوكتۆر موحسین محەمەد حسەین و زوبێر بیلال ئیسماعیل و عەبدولڕەقیب یوسف لە نووسینەكانیاندا چەند لایەنێكی مێژووی سەدەكانی ناوەڕاست كوردیان روون كردۆتەوە و گەنجینەی كتێبخانەی مێژووییان دەوڵەمەند كردووین.

دوكتۆر موحسین ساڵی ١٩٧٤ نامەی ماجستێرەكەی بۆ باسی هەولێر لە سەردەمی ئەتابەگیدا و ساڵی ١٩٨١ نامەی دوكتۆراكەی بۆ باسی لەشكری صەلاحەددینی ئەیوبی تەرخان كردووە، یەكەمیانی لە كتێبێكی گەورەدا چاپ كردووە[٢٥١] و دووەمیشیان چاوەڕوانی چاپە. جگە لەو دوو شاكارە دوكتۆر موحسین زنجیرەیەك وتاری بەكەڵكیشی دەربارەی رووداوە گرنگەكانی هەمان قۆناغ نووسیوە كە بەشی زۆریانی لە "گۆڤاری كۆڕی زانیاری كورد" و "گۆڤاری كۆڕی زانیاری عێراق دەستەی كورد" و "گۆڤاری كۆلێجی ئەدەبیات"دا بڵاوكردۆتەوە[٢٥٢].

لێكدانەوەی بەرهەمە نایابەكانی دوكتۆر موحسین زۆری پێ دەوێ[٢٥٣]. لێرەدا وەك بەڵگە و نموونە تەنها چەند لایەنێكی وردی ئەو بەرهەمانە دەهێنمەوە.

بە دەگمەن خوێندەوارێكی كورد و بێگانە هەڵدەكەوێ نەزانێ هەولێر یەكێكە لە شارە هەرە كۆن و دێرینەكانی سەرجەمی جیهان. ئەوانەش كە نازانن هەولێر یەكێكە لەو شارە

---

[٢٥١] بڕوانە: موحسن محمد حسین، اربیل في العهد الاتابكي ٥٥٢ _ ٦٣٠ ﻫ _ ١١٢٨ _ ١٢٣٣م. بحث في اوضاع اربیل السیاسیة و الاقتصادیة و العسكریة و الاداریة و الثقافیة في العهد الاتابكي، بغداد، ١٩٧٦ (٤٣١ + ٦ص).

[٢٥٢] بۆ وێنە بڕوانە: محسن محمد حسین، قراءة ثانیة لما كتب عن تاریخ اربیل في العهد الاتابكي، _ "مجلة المجمع العلمي الكردي"، الغدد الرابع، ١٩٧٦، ص ٥٢٠ _ ٥٣٢، العز الضریر الاربیلي، _ "مجلة المجمع العلمي الكردي"، العدد الخامس، ١٩٧٧، ص ٤٣٩ _ ٤٤٩، دەوری قەڵای هەولێر لە پاراستنی شارەكەدا لە مێژووی ئیسلامدا، _ "گۆڤاری كۆلیجی ئەدەبیات"، ژمارە ٢٣، ١٩٧٩.

[٢٥٣] لە رۆژنامە و گۆڤارەكاندا باسیان كراوە (بۆ وێنە بڕوانە ئەو وتار و نرخانەی فوئاد حەمە خورشید رۆژی ٧ كانوونی یەكەمی ساڵی ١٩٨١ لە رۆژنامەی "العراق"دا دەربارەی نامەی دوكتۆراكەی بڵاوی كردۆتەوە).

کەمانەی نازایانە بەرەنگاری لێشاوی هێرشی لەشکری هۆلاکۆی خوێنرێژ هات کەمن. بەڵام دیسان ئەوانەش کەمن کە دەزانن هەولێر دەوروبەری هەشت سەدەی لەمەوبەر، لە نێوانی ۱۱۲۷ و ۱۲۳٤دا یەکێك بوو لە بنکە هەرە گەورە ناودارە سیاسی و ژیارییەکانی سەرتاپای جیهانی ئیسلام. دەسەڵاتی میرنشینی هەولێری ئەو رۆژگارە گەیشتە شارەزوور، ناڵەی سوارچاکە چابوکەکانی خورپەی لە دڵی خاچدارانی شەڕگەکانی فەلەستین و میسر هەڵدەستاند. منارە نەخشینەکەی مزگەوتی موزەفەری تا ئیمرۆ باسی ئاوەدانی و پێشکەوتنی ئەوسای هەلێر دەکات کە بێگومان زۆر بەولای شوورەکانی قەڵادا کشابوو. "منارەی چۆلی" کە لەناو کوردەواریدا ناوی باوی منارەکەی مزگەوتی موزەفەرییە بەڵگەی ئاوەدانی ئەو رۆژگارەی هەولێرە کە وادیارە دوایی چۆتەوە قاوغەکەی جارانی ناو قەڵا و دەوروبەری نزیکییەوە. مزگەوت و خان و خانەقا و قوتابخانە ئایینییەکانی ئەو رۆژگارەی هەولێر هاوتایان کەم بوو. هەولێر ئەوساکە ببووە زیارەتگای ناودارترین زنایانی ئیسلامی وەك یاقوتی حەمەوی و سەبگی ئیبنولجەوزی، هی وا هەبوو لە ئەندەلوس و ئیسپانیای دوورەوە دەهاتنە هەولێر کە بۆخۆشی ژمارەیەك بنەماڵەی زانای ناوداری هەبوو.

هەموو ئەم باسانە و گەلێك باسی وردی تری وەك ئەمانە بە درێژی و بە بەڵگەی زۆرەوە لە کتێبەکەی دوکتۆر موحسیندا دەخوێنینەوە.

لە دووەم بەرهەمی گەورەیدا دوکتۆر موحسین هەرچی دەربارەی لەشکری صەلاحەددین هەیە لە نزیکەی ٥٠٠ لاپەڕەدا کۆی کردوونەتەوە و بەدرێژی لێیان دواوە و لایەنە نەزانراوەکانیانی روون کردۆتەوە. لە رووی مێژووی کوردەوە بایەخی هەرە گەورەی ئەو کارە زانستییە بەلای منەوە بریتییە لەوەی کە لە زۆر شوێندا هەست بە سەنگی راستەقینەی گەلی کورد لە کاتێکی ناسکی سەدەکانی ناوەڕاستدا دەکرێ. صەلاحەددین کابرایەکی نەناسراو نییە بازی بەخت بەسەرییەوە نیشتبێتەوە، یان تەنها پیاوێکی ئازا و

بەحەرگ نییە بە پەیڕەوی لێهاتوویی خۆیدا تا لوتکەی سەرکەوتنی، بەڵکو یەکێکە لە ناو گەلێك ناوداری تری کورددا کە خۆیان و پیاوەکانیان هەر یەکەیان بە جۆرێك لەگەڵ مێژووی ڕابردوویاندا دەوریان لە دروستکردنی صەلاحەددین و سەرکەوتنەکانیدا بینیوە. هەرچەندە دوکتۆر موحسین بە درێژی باسی ژمارەیەك سەرداری گەورەی کوردی کردووە کە ئەوانیش هەر یەکەیان نیمچە صەلاحەددینێك بوون[٢٥٤]. بێگومان هەموو باسێکی زانسییانەی ئەو ڕۆژگارە بایەخی بۆ مێژوونووسی و مێژووی کورد زۆرە، تایبەت گەر ئەوەش لە یاد نەکەین کە مێژوونووسی کۆنی ئەوتۆ هەن دەسەڵاتی ئەیوبییەکان لە میسر و لە شام بە "دەوڵەتی کوردان" ناودەبەن[٢٥٥].

بێلایەنی دوکتۆر موحسین وەك مێژوونووس لەوەدا زۆر ئاشکرا خۆی دەنوێنێ کە هیچی دەربارەی صەلاحەددین نەشاردۆتەوە و بە دەستووری زۆربەی مێژوونووسانی ڕۆژهەڵات نەیکردۆتە کوڕە ئازای تاقانەی مەیدان بە درێژایی مێژووی ژیانی[٢٥٦]. وێڕای ئەوە خامەی مێژوونووسی لاومان جاروبار خۆی دەگەیێنێتە باسی ئەوتۆ کە مێژوو بۆخۆی خەریکە لە یادیان بکات، وەك گێڕانەوەی بەسەرهاتی کوشتنی سوڵتان جەلالەددینی مونکوبەرەتی

---

[٢٥٤] بۆ وێنە بڕوانە: الدكتور محسن محمد حسين، ؟ڤ؟؟؟ الهكاري "سيرة مجاهد. صفحة مشرقة من حياة احد القادة الكرد في الحروب الصليبية، _ مجلة المجمع العلمي العراقي _ الهيئة الكردية"، العدد الثامن ،١٩٨١، ص ٣٠١ _ ٣٢٤.

[٢٥٥] بۆ وێنە بڕوانە: "النقود و المكاييل و الموازين،"، تأليف محمد عبدالرؤوف بن تاج العارفين بن علي المناوي المتوفي سنة ١٠٣١ ه، تحقيق الدكتور رجادء محمود السامرائي، بغداد، ١٩٨١، ص ١٢٤.

[٢٥٦] لەگەڵ ئەوەش دوکتۆر موحسین بە وردی ڕاکانی ئیبنولئەثیری دەربارەی صەلاحەددین هەڵسەنگاندووە (بڕوانە: محسن محمد حسين، موضوعات في التاريخ كردي، بغداد، ١٩٧٦، ص ٣ _ ٤٨).

دوا پاشای خارەزم لەلایەن کوردێکی ناوچەی میافارقینەوە و روونکردنەوەی ئەو بەڵگە و نرخاندنە جیاوازە زۆرانەی دەربارەی ئەو باسە لە ئارادان[257].

لە هەمان مەیداندا و دەربارەی هەمان رۆژگار زوبێر بیلال ئیسماعیلیش گەلێك خزمەتی پێشکەش بە کتێبخانەی مێژوویی کوردی کردووە. بەر لە دوکتۆر موحسین بە چەند ساڵێك ئەویش مێژووی شاری هەولێری خۆشەویستی کردە ناوەرۆکی کتێبێکی سەربەخۆی گەورە[258]، بەڵام ئەمیان لەبەر ئەوەی بەیەك قۆناغ و رۆژگارەوە نەوەستاوە بەڵکوو کۆن و نوێی هەولێر و دەوروبەری خستۆتە ژێر نەشتەری یەکلاکردنەوە، کە ئەویش بۆ خۆی کارێکی ئاسان نییە، نەیتوانیوە بە تەواوەتی بچێتە ناو ناخی بەشێکی باسەکانییەوە. لەگەڵ ئەوەش مامۆستا زوبێر توانیویە وێنەیەکی دڵگیر و رەوانی هەولێرمان لە سەردەمی پێش عیساوە بۆ بکێشێ. بایەخی ئەو بەشانەی کتێبەکەی کە باسی کوردستان لە رۆژگاری ئەکەد و گوتی و کاتی شەڕەکانی ئەسکەندەری گەورە و مەغۆلەکان دەکەن زۆرە، تایبەت چونکە رووناکبیرانمان کەمتر لە هەموو لایەنێکی مێژووی رابردوومان ئاگاداری ئەوجۆرە باسانەن. ئەو کتێبەش کە بۆ ژینامە و لێکدانەوەی بەرهەمەکانی ئیبنی خەلەکان (ابن خلكان)ی تەرخان کردووە[259] جگە لە بایەخی زۆری، تەواوکەری کتێبەکەی ترییە و لە میاندا زیاتر چۆتە ناو دەروونی باسەکەیەوە. هەمان

---

[257] بڕوانە: موسین محەمەد حوسێن، کوژرانی سوڵتانی خوارزمی بە دەستی کوردێك، _ "گۆڤاری کۆلێجی ئەدەبیات"، ژمارە ٩، ١٩٧٦، ل ١١٧ _ ١٥٢.

[258] بڕوانە: زبير بلال اسماعيل، اربيل في ادوارها التاريخية، بغداد، ١٩٧١.

[259] بڕوانە: زبير بلال اسماعيل، ابن خلكان ابو العباس شمس الدين احمد بن محمد بن الى بكر بن خلكان (٦٠٨ _ ٦٨١ هـ)، بغداد، ١٩٧٩، ١٢٠ص.

كات زوبێر بیلال ئیسماعیل زنجیرەیەك وتاری مێژوویی دەربارەی سەدەكانی ناوەڕاست لە گۆڤارەكانیشدا بڵاوكردۆتەوە، تایبەت لە "ڕۆژی كوردستان"دا[260].

هەرچی عبدولرەحمان یوسفە بە یاریدەی ٨٦ سەرچاوەی هەمەجۆر، كە گەلێكیان لە سەرچاوە ڕەسەنە كۆنەكانن، توانیوێتی لە دوو بەرگی گەورەدا، كە بەسەر یەكەوە ٨٧٠ لاپەڕەن، زۆر لایەنی مێژووی سیاسی و ژیاری و ئابووری و كۆمەڵایەتی دەوڵەتی دۆستەكی لە كوردستانی ناوەندا روون بكاتەوە[261]. هەرچەندە خاوەنی ئەو كتێبە لەبەر كەمی و پەرش و بڵاوی ئەو سەرچاوانەی هەن و دەستكورتی خۆی لە مەیدانی بەكارهێنانی سەرچاوە رۆژئاواییەكان بەگشتی و سەرچاوە بیزەنتی و ئەرمەنییەكان بە تایبەتی[262]، نەیتوانیوە وێنەیەكی یەكگرتووی دەوڵەتی دۆستەكیمان بۆ بكێشێ، بەڵام

---

[260] بۆ وێنە بڕوانە: زبیر بلال اسماعیل، ابن خلكان، _ "شەمس كردستان"، العدد الاول، حزیران ١٩٧١، ص ٢٩ _ ٣١، ابن المستوفی الاربیلی، _ "شمس كردستان"، العدد الثاني، تموز ١٩٧١، ص ٢٩ _ ٣١.

[261] بڕوانە: عبدالرقیب یوسف، الدولة الدوستكیة في كردستان الوسطي. دراسة تاریخیة و اقتصادیة و اجتماعیة و حضاریة، الجزء الاول، بغداد، ١٩٧٢، الجزء الثاني، بغداد، ١٩٧٥.

[262] چ سەرچاوە ئەرمەنییەكان و چ سەرچاوە بیزەنتییەكان بایەخیان بۆ روونكردنەوەی گەلێك لایەنی كەم زانراوی مێژووی سەدە ناونجییەكانی بەشێكی زۆری ناوچەكانی رۆژهەڵاتی نزیك و ناوەڕاست زۆرە. ماتێنەدەران لە یەرێڤانی پایتەختی ئەرمینیای سۆڤیەتی بڕیە لەو جۆرە سەرچاوانە. سەرچاوە بیزەنتییەكانیش لە ئەورووپا، تایبەت لە ئیتالیا و فەرەنسە، كەم نین و بایەخیشیان لەبەر دوو هۆی سەرەكی زۆرە، یەكەمیان چونكە سنووری دەوڵەتە زۆر جار خۆی لەو ناوچەكانی رۆژهەڵاتی ئێمە و دەسەڵاتی ئەو دەوڵەتە زۆر جار خۆی ناوچانەدا داسەپاند، دووەمیشیان لەبەر ئەوەی لەو رۆژگارەی سەرتاپای ئەورووپادا بە دەگمەن مێژوونووسی ئەوتۆ هەڵكەدەكەوتن بتوانن شان لە

بایەخی ئەو ڕاستییانەی باسی کردوون و ئەو بەڵگانەی هێناونییەوە وێنەیەکی یەکگرتووی دەوڵەتی دۆستەکیمان بۆ بکێشێ، بەڵام بایەخی ئەو ڕاستییانەی باسی کردوون و ئەو بەڵگانەی هێناونییەوە بە هەر تەرازوویەك بیکێشی سەنگی زۆر و جێگەی دیارە. هەر ئەوەی کە دەڵێ فەرمانڕەوایانی دەوڵەتی دۆستەکی لە چەند شارێکی وەك فارقین و ئامەد و جزیر و نەسیبەین و هی تر پارە و دراوی سەربەخۆی خۆیان لێداوە[٢٦٣] کە نموونەیان ئێستا وا لە مۆزەخانە ناودارەکانی وەك مۆزەخانەی بەریتانی و ئەستەنبوڵ، بەڵگەیەکی مێژوویی گەورەیە دەربارەی دەسەڵاتی کورد لە سەدەکانی ناوەڕاستدا. کۆبوونەوەی ئیمپراتۆری بیزەنتی باسیلیۆسی دووەم (٩٥٧ _ ١٠٢٥) لەگەڵ مومەهید ولدەولەی فەرمانڕەوای دۆستەك[٢٦٤] وەك بەڵگەیەکی مێژوویی مانادار هیچی لەویان کەمتر نییە، تایبەت گەر ئەوەش بێنێتەوە یاد کە ئەو سەدەکانیە ڕۆژگاری برەو و گەشەکردنی ئیمپراتۆری بیزەنتی بوو، کە باسیلۆسی دووەم یەکێك بوو لە پاشا هەرە بەدەسەڵات و بەزەبرەکانی ئەو وڵاتە و لە ماوەی ٤٩ ساڵەی فەرمانڕەوایی خۆیدا[٢٦٥] بەسەر لەشکری ئیسلامدا زاڵ بوو و دیسان دەسەڵاتی بیزەنتی گەیاندەوە حەڵەب و حیمص و چەند ناوچەیەکی میسۆپۆتامیا و گەلێك ناوچەی تری ڕۆژهەڵات و ناوەندی قۆڵگا و شوێنی بایەخداری تر. قوستەنتەنییەی پایتەختی ئیمپراتۆری بیزەنتی لە ماوەی فەرمانڕەوایی

شانی مێژوونووسە بیزەنتییەکان بدەن، ئەوانەی بەر لە کەوتنی قووستەنتەنییە دەستنووسەکانیان بە لێشاو گوێزرانەوە ئیتالیا، تایبەت لە نیوەی یەکەمی سەدە یازدەمینیدا.

[٢٦٣] پارە یان دراو لێدان واتە سك النقود

[٢٦٤] بڕوانە ل ١٤٢ _ ١٤٣ی بەرگی یەکەم.

[٢٦٥] ساڵی ٩٧٦ باسیلیۆسی دووەم هاتە سەر تەختی پاشایی ئیمپراتۆری بیزەنتی.

باسیلیۆسی دووەمدا لە هەموو رووپەکەوە گەیشتبووە لقەپۆپەی ئاوەدانی و پێشکەوتن، تەنانەت مێژوونووسی ئەوتۆ هەیە کە بە "پاریسی سەدەکانی ناوەڕاست" ناوی دەبا.

خاوەنی دەوڵەتی دۆستەکی لە لاپەڕە ١٤٣ی کتێبەکەیدا کاتێك باسی کۆبوونەوەکەی مومەهیدولدەولە و باسیلیۆسی دووەم دەکا لە زمان (سعید الانگاکی)ی مێژوونووسەوە ئەم قسانەش دەگێڕێتەوە: "مومەهیدولدەولەی... میری کوردان و فەرمانڕەوای دیاربەکر چووە لای (باسیلیۆس یان باسیل Basill_ ك.م)... کە کردییە مەلیك ماجسگرس و دۆقسی رۆژهەلات...". لە پەراوێزیشدا دەڵێ " نەمتوانی بگەمە واتای ماجسگرس و دۆقس"[٢٦٦]. بێگومان ئەو دوو زاراوە تەواوکەری مەلیك و پاشایەتییەکن و لە ریشەی لاتینی و دارشتنی یۆنانییەوە هاتوون، دەبێ ماجسگرس یان لە (Majesty) وەرگیرابێ کەمانای گەورە و باڵا و بەرزە، یان لە (Magistrate) کە مانای دادکار و قازی و حاکمە، دۆقسەکەش هەر دەبێ لە دۆق (Duke) وەرگیرابێ کە ئەویش بە لاتینی کۆن مانای سەردار و سەرۆك یان میر دەگەیێنێ و زیاتر بەلای سەربازیدا دەشکێنێ. گەر وابێ ئەوساکە مەبەست لە قسەکانی (سعید الانگاکی) وای لێ دێ: باسیلیۆسی دووەم مومەهیدولدەولەی کردە پاشایەکی خاوەن شکۆ و دەسەڵاتی رۆژهەڵات، مەبەستی دەسەڵاتەکەش کارگێڕی و سەربازییە. راستەکەشی باسیلیۆسی ئیمپراتۆری بیزەنتی پێویستی بە هاوپەیمانێکی لەوجۆرە زۆر بوو بۆ ئەوەی لە لایەوکەوە کێشە و گێرەشێوێنە و ئاژاوە لە سنووری وڵاتەکەی دووربخاتەوە و لەلایەکی تریشەوە بەربەستی هەموو جۆرە دەستدرێژییەك بۆ سەر ئەو قافڵە بازرگانییە زۆرانە بکات کە بەو ناوچانەدا تێپەڕ دەبوون.

---

[٢٦٦] عبدالرقیب یوسف، الدولة الدوستکیة في کردستان الوسطي، الجزء الاول، ص ١٤٣.

حسام عەلی غالب نەقشبەندی یەکێکە لەو رووناکبیرە کوردانەی بە مێژووەوە خەریکن و لەبەر ئەوەی رەنگیان هەیە و دەنگیان کەمە گلەیی زۆریان هاتۆسەر. وادەبێ بە حەوت ساڵ نامەی ماجستێرەکەی مامۆستا حسام کە بۆ بڵاوکردنەوەی دەشێ دیلی دەستی خانەی کتێبخانە تایبەتییەکانە هەرچەندە باسەکانی کە بۆ باری جوگرافی و کۆمەڵایەتی و ئایینی و رووناکبیری و مێژووی سیاسی میرنشینی حەسنەوی و عەننازی بەر لە هەزار ساڵ لەمەوبەر تەرخان کراون[٢٦٧] لە هەموو روویەکەوە بایەخیان زۆرە. ئەوەندەی من ئاگادارم چەند بەرهەمێکی تری ئامادەی بڵاونەکراوی هەیە کە یەکێکیان دەربارەی شوێنەواری شاری شارەزووری کۆنە و ساڵی ١٩٧٦ لە یەکەم وەرزی رووناکبیری کارگێڕی پەروەردەی سلێمانیدا خوێندوویەوە و یەکێکی تریان کارێکی بیبلۆگرافی مێژوویییە و سێیەمیشیانا دەربارەی فەرمانڕەوایی بنەماڵەی عەییار یان عەننازی خۆرهەڵاتی کوردستانە. تاکە بەرهەمی بڵاوکراوەی حسام نەقشبەندی ئەو وتارەیەتی کە دەربارەی گاوانییەکان لە "گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد" بڵاوی کردۆتەوە[٢٦٨]. وادیارە بەشێکی نامەی دوکتۆراکەشی کە ئێستا پێوەی خەریکە و دەربارەی ئازەربایجانی سەدەکانی ناوەڕاستە بەر سالاری و راوەدبییەکان دەکەوێ کە ئەوانیش، وەك ئاشکرایە، لە بنەماڵە کوردە ناودارەکانی ئەو رۆژگارەن.

---

[٢٦٧] بڕوانە: حسام الدين على غالب النقشبندى، الكرد فى الدينور و شهرزوى خلال القرنين الرابع و الخامس الهجريين، رسالة ماجستر في التاريخ الاسلامي من كلية الاداب _ جامعة بعداد، ١٩٧٥، ٣٨٤ + ١٨ص.

[٢٦٨] بڕوانە: حسام الدين على غالب النقشبندى، ملاحظات حول جاوان القبيلة الكردية المنسية و مشاهير الجاوانيين الدكتور مصطفي جواد، _ "مجلة المجمع العلمي الكردي"، المجلد الثاني، العدد الثاني، ١٩٧٤، ص ٢٧٦ _ ٢٨٢.

لەبەر ئەوەی کاك حسام نەقشبەندی هاوپۆل و هاورێی خوێندنم بوو، ڕێگە بە خۆم ئەدەم بڵێم هیوادارم خوێنە گەرمەکەی جارانی تێبڕژێتەوە و بەرهەمی خامەی بۆ خەڵك بێ نەك بۆ خۆی.

لەبەر چەند هۆیەکی ئاشکرا و وەك هەموو گەلانی تر هیچ قۆناغێك وەك مێژووی نوێ و هاوچەرخ سەرنجی مێژوونووسانی کوردی ڕانەکێشاوە. زۆربەی ئەو نووسەرانەی لە بەشی ڕابردوودا ناومان هێناون (ئەمین زەکی و حسەین حوزنی موکریانی و سەجادی و صالح قەفتان و زۆری تریان) هەر یەکەیان بەجۆرێك باسی مێژووی نوێی کوردستانیان کردووە. وێڕای ئەوان ژمارەیەکی زۆر لە ڕووناکبیرانی کورد خۆیان بە لاپەڕەی جیاوازی ئەو مێژووەوە خەریك کردووە.

قۆناغی نوێی مێژووی کورد لە هەموو قۆناغەکانی تری زانستییانەتر لێی کۆڵراوەتەوە کە، بێگومان، تەواوکردنی خوێندنی بەرز لە دەزگا ئەکادیمییەکانی جیهان لەلایەن دەستەیەك ڕووناکبیری کوردەوە یەکێکە لە هۆ گەورەکانی. عەبدولڕەحمان قاسملو و ڕەحیمی قازی و عەزیز شەمزینی و کاوس قەفتان و ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکرد و حسەین بارزانی و عەبدولجەبار قادر و سەعید بارزانی و سیامەند زەید ئەحمەد عوسمان و ژمارەیەك لە کوردەکانی سۆڤییەت[٢٦٩] نامەی زانستییان بۆ لێکدانەوەی گەلێك لاپەڕەی جیاوازی مێژووی نوێی کورد تەرخان کردووە. بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی کورد پتر لە هەموو باسەکانی تری ئەو قۆناغە سەرنجی ناوبراوانی ڕاکێشاوە.

ڕەحیمی قازی ئامۆزای قازی محەمەد و برای محەمەد حسەینی سەدری قازی وەزیری جەنگی کۆماری مەهاباد یەکەم ڕووناکبیری کوردە کە نامەی دوکتۆرای بۆ باسی مێژووی کورد تەرخان کردووە. ساڵی ١٩٥٤ ڕەحیمی قازی لە باکۆی پایتەختی ئازەربایجانی

---

[٢٦٩] دوایی بە تایبەتی دێینەوە سەر باسی مێژوونووسە کوردەکانی سۆڤییەت.

مۆنۆگرافی (؟) نامەی دوکتۆرای بە ناوی "پارتی دیموکراتی کوردستان ـ ڕێبەری بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی نەتەوەیی کوردستانی ئێران (١٩٤٥ ـ ١٩٤٦)" پێشکەش بە زانکۆی کیرۆڤ کرد. نامەی ناوبراو بە زمانی ئازەربایجانییە و کورتەیەکی بە زمانی ڕووسی چاپ کراوە [٢٧٠].

نامەی دوکتۆراکەی ڕەحیمی قازی بریتییە لە پێشەکی و سێ بەش و ئەنجام کە هەموویان لەگەڵ سەرچاوەکاندا بەسەریەکەوە ٣٣١ لاپەڕەیان پڕ کردۆتەوە. ئەمانەش ناونیشانی بەشەکانییە: "بەشی یەکەم: بایەخی شۆڕشی ئۆکتۆبەری سۆشیالیستی مەزن و کاری بۆسەر بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی نەتەوەیی کورد"، "بەشی دووەم: گەشەکردنی بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی نەتەوەیی لە کوردستانی ئێران و دامەزراندنی پارتی دیموکراتی کوردستان" ، "بەشی سێیەم: دامەزراندنی ڕژێمی دیموکراسی لە کوردستانی ئێران و تێکۆشانی لەژێر ئالای پارتی دیموکراتی کوردستاندا".

لەراستیدا مەودای ناوەرۆکی نامەکەی دوکتۆر ڕەحیم زۆر لە ناونیشانی سەرەکی خۆی و ناونیشانی بەشەکانی فراوانترە. لە لاپەڕەکانی یەکەمیدا گەڕاوەتەوە سەردەمی زەینەفوون و ڕۆژگاری بڵاوبوونەوەی ئایینی ئیسلام. دوای ئەوە بە درێژی باسی تێکەڵبوونی کوردستان بە بازاڕی سەرمایەداری جیهان و بەربەرەکانێی دەوڵەتە گەورەکان لەسەر خاك و سامانی و باری ژیانی سیاسی لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهاندا دەکا و ئینجا لە لاپەڕە حەفتاوە دێتە سەر باسی شۆڕشی ئۆکتۆبەر و کاری بۆ سەر بزوتنەوەی نەتەوەیی گەلی کورد. دوابەدوای ئەو باسە کە نزیکەی پازدە لاپەڕەی گرتۆتەوە قازی دەکەوێتە گێڕانەوەی پوختەی مێژووی ڕاپەڕین و بزوتنەوەی گەورەکانی کورد لە نێوانی شەڕی یەکەم و دووەمدا.

---

[٢٧٠] کورتەی ڕووسییەکەی کە ساڵی ١٩٥٤ لە باکۆ چاپ کراوە ٢٣ لاپەڕەیە.

د. کەمال مەزهەر

لە لاپەڕە ۱۳۰ەوە دوکتۆر رەحیم گەیشتۆتە بەشی دووەمی نامەکەی و گەلێك زانیاری بەنرخی دەربارەی گەشەکردنی بزوتنەوەی نەتەوەیی کوردی ئێران و دامەزراندنی پارتی دیموکراتی کوردستان و خەباتی ئەو بڵاوکردتەوە. لە سەرەتای ئەو بەشدا رەحیمی قازی بە کورتی باسی دەست تێوەردانی نازییەکانی ئەڵمانیا لە کاروباری ناوخۆی ئێران لە سەرەتای شەڕی دووەمی جیهاندا دەکا و وەك دەڵێ هیتلەرییەکان بایەخی زۆریان دابووە کوردستان و سیخوڕەکانیان چالاکانە لە مەهاباد و کرمانشا و سنە لە کاردابوون. لەوەش خراپتر: سێ هەزار کەس لەو چوار هەزار کاربەدەست و پسپۆڕ و شارەزا ئەڵمانییانەی سەرەتای چلەکان لە ئێران کاریان دەکرد لە کوردستان و ئازەربایجان بوون. ئەڵمانەکان زۆر بە پەرۆشەوە دەیانویست نەتەوەکانی ئێران و بەر لە هەموان کورد و ئازەری بکەنە داردەستی خۆیان بۆ پەلاماردانی ئەرمەنستانی سۆڤیەت[٢٧١]. دوکتۆر رەحیم سەرتاپای نیوەی دووەمی نامەکەی بۆ باسی دامەزراندن و چالاکییەکانی کۆمەڵەی ژ.ك (ژیانەوەی کورد) و ژینامەی قازی محەمەد و کۆماری مەهاباد تەرخان کردووە. لەوێدا گەلێك زانیاری نوێ دەخوێنیەوە کە یەکێکیان، بۆ وێنە، باسی قوتابخانەی گەلاوێژە. بەتەنها ژمارەی شاگردانی ئەو قوتابخانەیە کە مەهابادییەکان دایانمەزراند نزیکەی ۳۰۰ کەس دەبوو بەرامبەر بە ٤٣٩ کەس کە بەر لەوە لە پێنج قوتابخانەدا بەسەریەکەوە دەیانخوێند. گەلاوێژ بێپارە جل وبەرگ و کتێب و دەفتەری بەسەر قوتابییەکانیدا دەبەخشییەوە[٢٧٢].

هەرچەندە رەحیمی قازی و هەموو مەبەستەکانی بە دروستی نەپێکاوە و چاوپۆشی لە هەندێك هەڵە و کەموکورتی کردووە و جاروبار پەتی بۆ هەستی نەتەوەیی و تایبەتی شل

---

[٢٧١] بڕوانە لاپەڕە ١٣٤ و ١٣٥ی نامەی دوکتۆراکەی.

[٢٧٢] بڕوانە لاپەڕە ١٩٧ و ١٩٨ی نامەی دوکتۆراکەی.

کردووه و کەمتر بەلای لێکدانەوەی زانستییانەدا دایشکاندووه، بەڵام نامەی دوکتۆراکەی بێگومان بەرهەمێکی مێژوویی بایەخدارە.

دوکتۆر رەحیم چەند وتارێکی مێژوویی بە رووسی و ئازەربایجانی لە ئۆرگانە زانستییەکانی کۆڕی زانیاری ئازەربایجاندا بڵاوکردۆتەوە. هەروەها بەشێکی زۆر لە وتارە مێژووییەکانی رۆژنامەی "کوردستان"[٢٧٣] ئەو نووسیونی. لە کۆتایی شەستەکانیشدا بە کوردی کتێبێکی ٣٢٣ لاپەڕەیی سەربەخۆی دەربارەی ژیان و خەباتی قازی محەمەد دانا کە بەداخەوە تا ئێستا دەرفەتی بڵاوکردنەوەی بۆ هەڵنەکەوتووە[٢٧٤]. پێم وایە دەتوانین "پێشمەرگە"کەشی بە یەکەم چیرۆکی مێژوویی دابنێین. لە "پێشمەرگە"دا رەحیمی قازی بە کوردییەکی پاراو و شێوازێکی شیرین وێنەی ژیانی سەخت و خەباتی رەوای چەوساوانی کوردستانمان بۆی دەکێشێ[٢٧٥].

دوکتۆر عەبدولڕەحمان قاسملو چەند بەرهەمێکی بایەخداری هەیە کە تێیاندا بلیمەتیانە باسە مێژووییەکانی کوردی تێکەڵ بە باری ژیانی ئابووری و کۆمەڵایەتییان کردووە.

---

[٢٧٣] مەبەست ئەو رۆژنامەی "کوردستان"ەیە کە لە سەرەتای کانوونی یەکەمی ساڵی ١٩٤٧ەوە دەستەیەك رووناکبیری کوردی ئێران لەژێر چاودێری دوکتۆر عەلی گەلاوێژ و دوکتۆر رەحیمی قازیدا لە باکۆی پایتەختی ئازەربایجانی سۆڤیەت بۆ ماوەی نزیکەی پازدە ساڵ بڵاویان کردەوە.

[٢٧٤] رونووسی دەستووسی ئەو کتێبە ئێستە لای منە کە پڕییە لە زانیاری مێژوویی بەکەڵك، هیوادارم رۆژێك بێت بتوانین بڵاوی بکەینەوە.

[٢٧٥] بڕوانە: دوکتۆر رەحیمی قازی، پێشمەرگە. لاپەڕەیەکە لە خەباتی نەتەوەیی کورد بەرامبەر ئاغاوەت و داگیرکەران لە دەورووبەری جمهووریەتی دیموکراتی کوردستانا، بەغدا، ١٩٦١، ١٦٠ل.

کتێبی "کوردستان و کورد" شاکاری قاسملووە. ئەو کتێبەی کە نامەی دوکتۆراکەیەتی[276] بۆ یەکەم جار ساڵی ١٩٦٤ بە زمانی سلۆڤاکی لەلایەن "بنکەی بڵاوکردنەوەی سیاسی"ی لە براتیسلاوی چیکۆسلۆڤاکیا بڵاوکرایەوە. دیسان هەر لە چیکۆسلۆڤاکیا بۆ ساڵی داهاتوو "کوردستان و کورد" بە زمانی بەریتانی بڵاوکرایەوە و لە لەندەنیش بنکەی کۆلێنز چاپی کردەوە، ساڵی ١٩٦٨ بە عەرەبی[277] و پاش ساڵێک لە وارشۆ بە پۆلۆنیش بڵاوکرایەوە. ساڵی ١٩٧٣ نۆرەی زمانی کوردیش هات، بە سەرپەرشتی دوکتور عەبدولڕەحمان قاسملو خۆی رووناکبیری هێژا مامۆستا عەبدوللا حەسەن زادە "کوردستان و کورد"ی کردە کوردییەکی پاراو و رەوان و بنکەی پێشەواش لە کتێبێکی ٤٠٠ لاپەڕەییدا بڵاوی کردەوە[278].

"کوردستان و کورد" جێگەی شیاوی بۆ خۆی لە کتێبخانەی کوردی و دەروونی رووناکبیری کورد و کتێبخانەی رۆژهەڵاتناسیدا کردۆتەوە. تا ئێستا چەند جارێک گۆڤار و رۆژنامەکانی خۆ و بیانی ئەو کتێبەیان بەرز نرخاندووە. "کوردستان و نەتەوەی کورد" و کورتە باسێکی مێژوویی کورد و "دابەشکردنی کوردستان" و "ئاورێکی گشتی بۆ سەر ئابووری کوردستان" و "ئاورێکی گشتی بۆسەر مێژووی کۆمەڵی کوردەواری" و شێوازەکانی خاوەنداری زەوی و موڵکانە و ئامرازی کارو پایەی ژیانی دانیشتوانی لادێ و

---

[276] دوکتۆر عەبدولڕەحمان قاسملو خوێندنی بەرزی لە پراگی پایتەختی چیکۆسلۆڤاکیا تەواو کردووە.

[277] ثابت منصور کردوویە بە عەرەبی و لە کتێبێکی ٣٠٠ لاپەڕەییدا بڵاوی کرۆتەوە. ساڵی ١٩٧٠ چاپێکی کورتکراوەی "کوردستان و کورد" بە عەرەبی لە بێروت دیسان بڵاوکرایەوە.

[278] بڕوانە: دوکتۆر عبدالرحمن قاسملو، کوردستان و کورد. لێکۆڵینەوەیەکی سیاسی و ئابووری، بنکەی پێشەوا، ١٩٧٣، ٣٨٨ل.

کتێبی "کوردستان و کورد" شاکاری قاسملووە، ئەو کتێبەی کە نامەی دوکتۆراکەیەتی[276] بۆ یەکەم جار ساڵی ١٩٦٤ بە زمانی سلۆڤاکی لەلایەن "بنکەی بڵاوکردنەوەی سیاسی"ی لە براتیسلاڤای چیکۆسلۆڤاکیا بڵاوکرایەوە. دیسان هەر لە چیکۆسلۆڤاکیا بۆ ساڵی داهاتوو "کوردستان و کورد" بە زمانی بەریتانی بڵاوکرایەوە و لە لەندەنیش بنکەی کۆلێنز چاپی کردەوە، ساڵی ١٩٦٨ بە عەرەبی[277] و پاش ساڵێک لە وارشۆ بە پۆڵۆنیش بڵاوکرایەوە. ساڵی ١٩٧٣ نۆرەی زمانی کوردیش هات، بە سەرپەرشتی دوکتور عەبدولڕەحمان قاسملو خۆی ڕووناکبیری هێژا مامۆستا عەبدوڵڵا حەسەن زادە "کوردستان و کورد"ی کردە کوردییەکی پاراو و ڕەوان و بنکەی پێشەواش لە کتێبێکی ٤٠٠ لاپەڕەییدا بڵاوی کردەوە[278].

"کوردستان و کورد" جێگەی شیاوی بۆ خۆی لە کتێبخانەی کوردی و دەروونی ڕووناکبیری کورد و کتێبخانەی ڕۆژهەڵاتناسیدا کردۆتەوە. تا ئێستا چەند جارێك گۆڤار و ڕۆژنامەکانی خۆ و بیانی ئەو کتێبەیان بەرز نرخاندووە. "کوردستان و نەتەوەی کورد" و کورتە باسێکی مێژوویی کورد و "دابەشکردنی کوردستان" و "تاوڕێکی گشتی بۆ سەر ئابووری کوردستان" و "تاوڕێکی گشتی بۆسەر مێژووی کۆمەڵی کوردەواری" و شێوازەکانی خاوەنداری زەوی و موڵکانە و ئامرازی کارو پایەی ژیانی دانیشتوانی لادێ و

---

[276] دوکتۆر عەبدولڕەحمان قاسملو خوێندنی بەرزی لە پراگی پایتەختی چیکۆسلۆڤاکیا تەواو کردووە.

[277] ثابت منصور کردوویە بە عەرەبی و لە کتێبێکی ٣٠٠ لاپەڕەییدا بڵاوی کرۆتەوە. ساڵی ١٩٧٠ چاپێکی کورتکراوەی "کوردستان و کورد" بە عەرەبی لە بێروت دیسان بڵاوکرایەوە.

[278] بڕوانە: دوکتۆر عبدالرحمن قاسملو، کوردستان و کورد. لێکۆڵینەوەیەکی سیاسی و ئابووری، بنکەی پێشەوا، ١٩٧٣، ٣٨٨ ل.

پیشەسازی و بازرگانی و باری دارایی و جێگەی نەوت لە ئابووری نەتەوەییدا و "گیر و گرفتەکانی هەڵدانی ئابووری" و "مەسەلەی کورد لە رۆژگاری ئەمرۆدا" و مافی دیارکردنی چارەنووسی نەتەوەیی و مەسەلەی کورد لە باسەکانی "کوردستان و کورد"ن.

بۆ شیکردنەوەی ئەو باسە وردانە قاسملو پەنای بردۆتە بەر گەلێك سەرچاوەی رەسەن و دەگمەن، وەك خۆی دەلێ "هیچ کتێبێکی گرنگ و سەرچاوەیەکی بەنرخ نەبووە کە پێوەندی بە کوردۆلۆژییەوە هەبێ چاوی پێی نەکەوتبێ"[٢٧٩]. ئەوە لەگەڵ بۆچوون و لێکدانەوەی وردی خۆی و بیری زانستی نوێ قاسملوویان گەیاندۆتە گەلێك ئەنجام و نرخاندنی دروست، بەتایبەتی لەو شوێنانەی کتێبەکەیدا کە بۆ لێکۆڵینەوەی دیاردە ئابوورییەکانی کوردستانی تەرخان کردوون. پێم وایە قاسملو دەیتوانی لە باسە مێژووییەکانیش زیاتر قووڵ بێتەوە، تایبەت لەو بەشەی کتێبەکەیدا کە بۆ کۆماری مەهابادی تەرخان کردووە[٢٨٠] و بۆخۆی لە نزیکەوە ئاگاداری رووداوەکانییە.

وێڕای ئەوە لە لاپەڕە دەوڵەمەندەکانی "کوردستان و کورد" جاروبار وردە هەڵەش بەدی دەکرێ. بۆ ئەدمۆندس لەوانەیە رەوابێ گەر بلێ حاجی قادری کۆیی ساڵی ١٨٩٢ وەفاتی کردووە، بەڵام بۆ قاسملو ئەو قسەیە رەوا نییە[٢٨١] چونکە دەمێکە بە یاریدەی رۆژنامەی "کوردستان" ئەو ساڵە لە مێژووی ئەدەبی کوردیدا بە تەواوەتی ساغ کراوەتەوە کە (١٨٩٧)ە[٢٨٢]. شەمۆ، نەك شەمۆن، نووسەری گەورەی کوردی سۆڤییەتە نەك شاعیر و ەك

---

[٢٧٩] هەمان سەرچاوە، ل ٣.

[٢٨٠] هەمان سەرچاوە، ل ٩٠ _ ٩٨.

[٢٨١] هەمان سەرچاوە، ل ٣٤.

[٢٨٢] بۆ وێنە بڕوانە: "گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد"، ژمارە ١، ١٩٧٣، ل ٤٠٣ _ ٤٠٥.

د. کەمال مەزهەر

ئەو دەڵێ[283]. چ خۆی و چ وەرگێڕ کارێکی زۆر باشیان کردووە کە ژمارەیەك زاراوەی لەباری نوێیان داڕشتووە[284]، بەڵام بەو رادەیەش خراپیان کردووە کاتێك لە بریتی باشوور و باکوور و میسۆپۆتامیا (جنوب و شمال و بين النهرين)یان بەکارهێناوە[285].

نەوەی شێخ عوبەیدوڵڵای گەورە دوکتۆر عەزیز شەمزینی کە بە سەید عەزیز ناوی دەرکردووە ساڵی ١٩٥٩ لە ئامۆژگای رۆژهەڵاتناسی سەر بە کۆڕی زانیاری سۆڤییەت بڕوانامەی دوکتۆرای لە مێژوودا وەرگرت. "بزووتنەوەی رزگاریخوازی نەتەوەیی گەلی کورد لە نێوان ساڵانی ١٩٤٢ و ١٩٤٦" ناوی نامەی دوکتۆراکەی شەمزینییە کە کاتی خۆی رۆژنامەی "خەبات" بەشی زۆری بە عەرەبی بڵاو کردەوە. نامەی ناوبراو کە نزیکەی ٣٠٠ لاپەڕەیە لە بەڵگە و زانیاری مێژوویی گرنگی کەم زانراو دەربارەی یەکێك لە رۆژگارە ناسکەکانی مێژوویی نوێی کورد. وەك بەڵگە لێرەدا یەك راستی دەهێنمەوە کە رووناکبیرانی کورد کاتی خۆی لە رێگەی بەرهەمەکەی دوکتۆر شەمزییەوە پێیان زانی. وەك ئاشکرایە بەر لە شەڕی دووەمی جیهان و لە سەرەتای ئەو شەڕەدا تورکیا بێپێچ و پەنا بەلای ئەڵمانیای نازیدا دەیشکاندەوە. ئەو هەڵوێستەی تورکیا دوابەدوای سەرکەوتنە زووەکانی ئەڵمانیا و بڕینی خەتی ماجینۆ و گرتنی پاریس و دامەزراندنی حکومەتی ڤیشی لە فەرەنسە هێندەی تر رەنگی دایەوە. فۆن پاپنی باڵیۆزی ئەڵمانیای هیتلەری لە ئەستەنبووڵ بە راست و بە چەپدا کنەی لە دەسەڵاتی ناحەزانی ئەڵمانیادا دەکرد و دوژمنانیانی لە رۆژهەڵاتی نزیك و ناوەڕاستدا هان دەدا. هەموان هاتبوونە سەر ئەو

---

[283] دوکتۆر عبدالرحمن قاسملو، سەرچاوەی ناوبراو، ل ٣٤.

[284] لە پاشکۆیەکی سەربەخۆدا ئەو زاراوانەیان بە عەرەبی و فارسی لێکداوەتەوە (بڕوانە ل ٣٦٥ _ ٢٦٦).

[285] ئەوانە تەنها نموونەن.

بڕوایەی ئەمڕۆ نا سبەی تورکیا ئەداتە پاڵ ئەڵمانیا و هاوپەیمانانی. ئا لەو کاتە ناسکەدا ڤێرمەنی سەرۆکی بەشی سیاسی وەزرارەتی هەندەرانی ئەڵمانیای نازی لە راپۆرتێکی نهێنی زۆر گرنگی خۆیدا کە رۆژی دووەمی کانوونی یەکەمی ساڵی ١٩٤١ نووسیویە دەڵێ گەر ترسی بزوتنەوەی نەتەوەیی کورد نەبوایا تورکیا دەیدایە پاڵ ئەڵمانیا. شایانی باسە سۆڤییەتەکان لەگەڵ تەواوبوونی شەڕ و گرتنی بەرلیندا ئەو راپۆرتەیان لەگەڵ زۆر بەڵگەی نهێنی تردا دەسکەوت کە هەموویانیان بەسەریەکەوە لە چەند بەرگێکدا بە ناوی "دەکومێنتەکانی وەزارەتی هەندەرانی ئەڵمانیا"وە بلاوکردەوە.

نامەی دوکتۆراکەی شەمزینی گەلێك زانیاری بەنرخی لەو جۆرەی تێدایە. بەلام بە ئەوپەڕی داخەوە کاتێك دانەری دێتە سەر باسی کۆماری مەهاباد و تایبەت سەردارەکانی بە دەستووری ڤێرجێلی کۆمیدیاکەی دانتێ، بەلام بە زۆر و بۆ مەبەستێکی جیاواز، دەتباتە تاریکستانێکی دواکەوتووی پڕ لە جەورو ستەم و خۆفرۆش[٢٨٦]. لەوێدا قازی محەمەد "دەربەگێکی یەکجار گەورەیە" و پیاوی ئەمریکایە، حاجی بابەشێخی سەرۆك وەزیران "نوێنەری پیاوە ئایینییە گەورەکان و هاوڕێی گیانی بە گیانی رەزاشایە" و بە سەدان (بەڵێ بێکەم و زیاد بە سەدان) میدال و نیشانی میری بە سنگەوەیە، حەمە رەشید خانیش لە نانەوەی ئاژاوەوە گێرەشێوێنی لەسەر داوای ئینگلیزەکانی ئاغای بەولاوە نە کارێکی تری لە ئەستۆ دایە و نە بیرێکی تر لەمێشکیا.

بێگومان ئەو بەشە لە سەنگی زۆر و نرخی بەرزی نامەکەی دوکتۆر شەمزینی هێناوتە خوارێ. بەداخەوە دوکتۆر عەزیز شەمزینی بەرهەمی مێژوویی تری کەمە. پێم وایە لە

---

[٢٨٦] بە تایبەتی بڕوانە لاپەڕە ٢٦٧ تا لاپەڕە ٢٨٦ی نامەی دکتۆڕاکەی عەزیز شەمزینی.

بەشێك لە وتارە مێژووییەکانی رۆژنامەی "کوردستان" بەولاوە[287] بەرهەمێکی مێژوویی تری ئەوتۆی نییە.

لاپەڕەکانی مێژووی نوێ و هاوچەرخی گەلی کورد و بەر لە هەموویان بزوتنەوەی رزگاریخوازی کۆمەلانی خەلك لە دەمێکەوە سەرنجی دوکتۆر کاوس قەفتانیانی راکێشاوە. زۆر بەسەر شۆڕشی چواردەی گەلاوێژدا تێنەپەڕی کاتێك دوکتۆر کاوس بە ناوی کاکەی رێبوارەوە لە نامیلکەیەکی ۳۰ لاپەڕەییدا "شۆڕشی ئاگری داغ"ی بلاو کردەوە کە دەربارەی یەکێك لە راپەڕینە گەورەکانی کوردی تورکیایە لە سەرەتای سییەکاندا[288]. سەرچاوەی سەرەکی ئەو بەرهەمە کتێبەکەی دوکتۆر بلەچ شێرکۆیە کە وەك لە شوێنی خۆیدا وتمان "خۆیبوون" لە قاهیرە بە عەرەبی و فەرەنسی بلاوی کردەوە. بەهۆی "شۆڕشی ئاگری داغ"ەوە زۆربەی روناکبیرانی لای خۆمان بۆ یەکەم جار پوختەیەکی دروستی ئەو راپەڕینە و هۆ بزوێنەکانییان بە کوردی کەوتە بەردەست.

سالی ۱۹٦۰ کاوس قەفتان لەگەل دەستەیەك لاوی کوردا چووە سۆڤییەتستان بۆ تەواوکردنی خوێندنی بەرز لە یەکێك لە دەزگا رۆژهەلاتناسییەکانی ئەو ولاتە[289]. کاوس قەفتان و مارف خەزنەدار لێنینگرادیان هەلبژارد و هەردووکیان بە سەرپەرشتی مامۆستا

---

[287] بڕوانە پەراوێزی ژمارە ۲۷۳.

[288] بڕوانە:کاکەی رێبوار، شۆڕشی ئاگری داغ، سلێمانی، ۱۹٦۰.

[289] دوکتۆر کاوس قەفتان سالی ۱۹۵۷ کۆلیجی پەروەردەی لە بەغدا تەواو کرد و دەوروبەری سێ سال لە فێرگە ناوەندییەکانی سلێمانی جوگرافیا و مێژووی وتەوە. لە رۆژانی خوێندنییەوە لە بەغدا خولیای چیرۆکنووسی لە مێشکی دا. هەر ئەوشاش جاروبار وتاری لە ئێزگەی کوردییەوە دەخوێندەوە.

کۆمەڵێکیش کەوتنە ئامادەکردنی نامەی دوکتۆرا، لەوان لەسەر مێژووی نوێی کورد و بەشێکیان دەربارەی ئەدەبی کوردی.

ساڵی ١٩٦٤ کاوس قەفتان بڕوانامەی دوکتۆرای وەرگرت و دوای ئەوە بۆ ماوەی سێ ساڵێک هەر لە لینینگراد بە کاری ئاسپیرانتی خەریک بوو، بەرهەمی ئەو ساڵانەی نامەی دوکتۆراکەی و باسێکی کەورەی تر بوو[٢١٠] کە هەردووکیانی بۆ ئەکادیمی چەند لاپەڕەیەکی بایەخداری مێژووی بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد تەرخان کردووە. بە یارمەتی پتر لە ١٠٠ سەرچاوە و بەڵگەی نامەی تایبەتی و رۆژنامە و گۆڤار کاوس قەفتان لە ٢٣٧ لاپەڕەی نامەی دوکتۆراکەیدا توانیویە بکاتە کەلێنی ئەدەبی دروست دەربارەی مێژووی نوێی کورد و لەو رێگەیەوە پەردەی لە رووی زۆر بیری هەڵە و رای چەوتی مێژوونووسە بۆرژوازییەکان هەڵماڵیوە و رووی راستی کەلێنان بەسەرهات و رووداوی کوردستانی بە دەزگایەکی ئەکادیمی بەرز سەلماندووە.

دوای گەڕانەوەی بۆ نیشتمان دوکتۆر کاوس قەفتان زنجیرەیەک وتاری مێژوویی لە گۆڤارە کوردییەکاندا، تایبەت لە "گۆڤاری کۆلیجی ئەدەبیات"دا بڵاو کردەوە، زۆربەیانی بۆ باسی میرنشینی بابان و فەرمانڕەوا ناودارەکانی تەرخان کردوون[٢١١] و هەوڵی داوە هۆ بزوێنە نەبینراوەکانی دووبەرەکی و ناکۆکی نێوان سەردارانی ئەو میرنشینە بدۆزێتەوە و بە رێکی پەڕاوزەوە ریسوای کردوون.

---

[٢١٠] جگە لە چیرۆکەکانی کە هەر ئەوسا یەکێکیانی لە ژمارە یەکی گۆڤاری "پرشنگ"دا بڵاوکردەوە.

[٢١١] بۆ وێنە بڕوانە: "چەند سەرنجێك دەربارەی میرنشینی بابان"، _ "گۆڤاری کۆلیجی ئەدەبیات"، بەغدا، ژمارە ١٩، ١٩٧٦، ل ١٥٦_ ١٧٢، " ئەوڕەحمان پاشا لە تای تەرازوودا"، هەمان گۆڤار، ژمارە ٢٠_ ٢١، ١٩٧٧، ل ٧١ _ ٩٠.

جاروبار هەستی نەتەوەیی ناسك لای دوكتۆر كاوس زاڵ دەبێ و وای لێ دەكا "ئاوڕدانەوەی راستەقینە لە دۆخی زەحمەتكێشان" بۆ یەكێكی وەك بەدرخان پاشای گەورە دروست بكات"[٢٩٢] هەرچەندە ئەوساكە نە ئەو و نە كەسێكی تری وەك ئەوی كورد و ناكورد نە دەیانتوانی و نە دەیانفامی ئاوڕی راستەقینە لە دۆخی زەحمەتكێشان بدەنەوە. هەر ئەو هەستەش وای لێ دەكا "زل كردنی" مەسەلەی ئاسوورییەكانی لا پەسند نەبێ هەرچەندە، وەك دەڵێ، "لە رۆژانی ڕابردوو و نوێدا گەلێك رووداوی لەوە خوێناویتر رووی داوە و باسیش نەكراوە و گەورەش نەكراوە"[٢٩٣]، وەك ئەمیان چاك و و ئەویان خراپ بێ، بەڵام راستەكەی ئەویان چاك و ئەمیان خراپە و مایەی شەرم و جێگەی داخە هیچ رووداوێكی خوێناوی لەبەر هەر مەبەستێك بێ بكرێ بە ژێر لێوەوە، یان كاوی وتەنی "باسیش نەكرێ و گەورەش نەكرێ".

دوكتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەكریش خوێندنی بەرزی لە مۆسكۆ تەواو كردووە و بە هەما ن دەستوور نامەی دوكتۆراكەی بۆ بزوتنەوەی رزگاریخوازی كورد لەنێوان ساڵانی ١٩٢٠ و ١٩٢٥دا تەرخان كردووە. ئەویش لەو رۆژەوەی گەڕاوەتەوە نیشتمان بێدرێغی چاكی لێ كردووە بەلادا و قەڵەمی رەنگینی بۆ خزمەتی مێژووی كورد خستۆتە كار و گەلێك بەرهەمی بە نرخی پێشكەش بە كتێبخانەی مێژووی كوردی كردووە كە زوربەیانی بە زمانی عەرەبی لە رۆژنامەی "التآخی" و "گۆڤاری كۆڕی زانیاری كورد" و "گۆڤاری كۆلیجی ئەدەبیات" و گۆڤاری "الثقافة"دا بڵاوكردۆتەوە.

---

[٢٩٢] بڕوانە: دوكتۆر كاوس قەفتان، لێكۆڵینەوەیەك دەربارەی بزوتنەوەی بەدرخان پاشا (١٨٤٣ _ ١٨٤٧)، _ گۆڤاری كۆلێجی ئەدەبیات"، ژمارە ١٧، ١٩٧٤، ل ٧٢.

[٢٩٣] هەمان سەرچاوە، ل ٧٨.

هەروەها دوکتۆر ئەحمەد عوسمان ساڵی ١٩٧٣ بە عەرەبی کتێبێکی سەربەخۆی ٦٠ لاپەڕەیی بە ناوی "کوردی میللی و براهیم پاشا"وە چاپ کرد[٢٩٤]. لەو بەرهەمەیدا بە پشتی ١٨ سەرچاوە کە یازدەیان بەریتانی و رووسین کورتە باسێکی دەربارەی هەڵبەند و دەسەڵات و ناوی هۆز و عێل و تیرەکانی میللی و بەسەرهاتەکانیانی نووسیوە. لەم چەندانەی دواییشدا دوکتۆر ئەحمەد لە گۆڤاری "الثقافة"دا زنجیرەیەک وتاری دەربارەی کوردستان دوای شەڕی یەکەمی جیهان بڵاو کردەوە[٢٩٥] کە پڕن لە بەڵگەی گرنگ سەبارەت رووداوەکانی ئەو رۆژگارە پڕ ئاڵوگۆڕە. وەک دوایی باسی دەکەین دوکتۆر ئەحمەد لە مەیدانی وەرگێڕانیشدا خزمەتی کەم نییە[٢٩٦].

---

[٢٩٤] بڕوانە: الدکتور احمد عثمان ابوبکر، اکراد و الملي و ابراهیم پاشا، بغداد، ١٩٧٣.

[٢٩٥] دوکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر ئەو زنجیرە وتارەی لە گۆڤاری "الثقافة"دا بەناوی "کردستان في عهد السلام"ەوە بڵاو کردەوە (دەربارەی بڕوانە ئەو بەشەی کتێبەکەمان کە بۆ باسی بیبلۆگرافیای مێژوونووسی کوردیمان تەرخان کردووە).

[٢٩٦] بە پێویستی دەزانم بۆ مێژوو، تاوەکو کاتی خۆی دێ لە ئێستەوە بە کورتی، چەند راستییەک لێرەدا بخەمە بەرچاو. وەک لە سەرەوە وتم دوکتۆر ئەحمەد عوسمان لە مەیدانی وەرگێڕانی مێژووییشدا خزمەتی کەم نییە. یەکێک لەو کتێبانەی کردوونی بە عەرەبی و زۆر بەداخەوە تاوەکو ئێستە بڵاو نەکراوەتەوە "عادات و رسووماتنامە"کەی مەلا مەحموودی بایەزیدییە کە لە شوێنی خۆیدا باسیمان کرد. سەرەتای کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٧٨ دەقی عەرەبییەکەی دوکتۆر ئەحمەدیان بۆ نرخاندن بۆ من نارد، منیش دوای خوێندنەوەی رۆژی یازدەی کانوونی دووەمی هەمان ساڵ ئەم وەڵامەم دایەوە:

"بەڕێز سەرۆکی بەشی مێژوو،

دوای سڵاو

کتێبی "عادات و تقالید الاکراد"ی مەلا مەحموودی بایەزیدی کە دوکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر کردوویە بە عەرەبی لە هەموو روویەکەوە شایانی پشتگریریە. بایەخی کتێبی ناوبراو لەوەدایە کە سەرچاوەیەکی رەسەن و گرنگە بۆ تێگەیشتنی گەلێك لایەنی خو و رەوشتی کوردان و هەڵسوکەوتی هۆزەکانیان لە سەدەی نۆزدەدا. دانەری پیاوێکی بەتوانای ئایینی بوو کە پێوەندی لەگەڵ زۆر دەستە و چینی جیاوازی هۆزە کوردەکاندا هەبوو. ئەوەش کە نووسینی "عادات و رسوومەتنامە" لەژێر سەرپەرشتی و چاودێری رۆژهەڵاتناسی بەناوبانگ ئەلێکسەندەر جابادا بووە کە نرخ و بەهای زۆرتر دەکات. لە دەمێکەوە لەو کتێبە سەرجی شارەزایانی راکێشاوە و بۆتە سەرچاوەی گەلێك لێکۆڵینەوی و نامە زانستی، هەروەها پتر لە دە ساڵ لەمەوبەر کراوەتە رووسی.

"عادات و رسومەتنامە" بە جۆرێکی رێك و پێك و بێهیچ لادانێك لە لایەن دوکتۆر ئەحمەد عوسمانەوە کراوەتە عەرەبی، پێشەکی و لێدوانەکانی وەرگێڕ هەرچەندە کەمن بەڵام ئەوی مەبەستە رای دەگەیەنن. ژمارەیەکی کەم سەرنجی تایبەتیم هەیە گەر پێتان پەسندە بە خودی وەرگێڕیان دەڵێم و ئەویش دەتوانێ ئەوانەی پێیان قایل دەبێ بە ئاسانی چاریان بکات. لەگەڵ رێزم" بە هەمان دەستوور وەك سکرتێری گشتی کۆڕی زانیاری کورد وەك نرخێنەر زۆر بە گەرمی پشتگیری چاپکردنی کتێبی "الاکراد الملی و ابراهیم پاشا"کەی دوکتۆر ئەحمە عوسمان ئەبوبەکرم کرد و ئەنجام ئەوەبوو کتێبەکە ساڵی ١٩٧٣ بە یاریدەی کۆڕ چاپ کرا.

دیسان کاتی خۆی بەرهەمەکانی دوکتۆر ئەحمەدیان بۆ من و دوو شارەزای تر نارد بۆ نرخاندن و من بە دڵی خۆی و خۆم هەموو دڵسۆزێکی رەسەن، نەك ساختە، وەڵام دایەوە و تەنانەت نیشانی خۆیشیم دا. بۆ هەمان مەبەست بە هەمان چەشن جارێکی تریش لێکۆڵینەوەیەکی تریم زۆر بەرز نرخاند.

ڕۆژ هات و ڕۆژ ڕۆیی تا ڕۆژی نۆزدەی تەشرینی دووەمی ساڵی ١٩٧٩ دەستنووسی ئەو بەرهەمەم کە لەسەر چینی کرێکاری عێراقی نووسیومە بۆ لێکۆڵینەوە پێشکەش بە بەشی مێژووی کۆلێجی ئەدەبیات کرا. لەگەڵ ئەوەش کە دوانی خۆمانە بێبەزەیی بەربوونە گیانی کتێبەکە بێ هیچ کۆسپێك ڕێگەی خۆی گرت و چاپ کرا و بووە یەکێك لەو تەنها دوو کتێبەی ساڵی ١٩٨١ دە هەزار دانەیان لێ بڵاوکرایەوە و لە یەکەم دوو مانگی دەرچوونیدا زۆربەی ڕۆژنامە و گۆڤارە عێراقییەکان ("الجمهورية" و "العراق" و "الثقافة" و "وعی العمال" و "حراس الوطن" و هی تر) زۆر بەرز نرخاندن و تەنانەت ڕۆژنامەی "الجمهورية" لە ماوەی حەفتەیەکدا دوو وتاری گەورەی دەربارە بڵاو کردەوە (بڕوانە: "الجمهورية"، بغداد، ١ و ٩ كانون الثاني"یش دوو وتاری دوو نووسەری جیاوازی دەربارە بڵاو کردەوە (بڕوانە: "وعی العمال"، بغداد، العدد ٦٤٥، ١٢ كانوون الاول ١٩٨١، ص ٤٥ _ ٤٦، العدد ٦٥٠، ١٦ كانوون الثاني ١٩٨٢، ص ٤٨_ ٤٩). گەلێك نامەی نرخاندنم دەربارەی ئەو کتێبەم بۆ هات، یەکێکیان نامەی مێژوونووسی بەناوبانگ عەبدولرەزاق حەسەنییە کە بە ڕاستی شەرم دەکەم لێرەدا پیاهەڵدانەوە بێ ئەندازەکەی بهێنمەوە. بە بۆنەی دەرچوونی ئەو کتێبەوە دوکتۆر مستەفا عەبدولقادر نەجاری بەڕێوەبەری گشتی "مركز دراسات الخليج العربی" بە ڕەسمی دەعوەتی بەسرەی کردم.

هەرگیز نەمدەزانی لەو هەڵوەستەی برادەرەکانم بەرامبەر کتێبەکەم خراپتریش هەیە. بەڵام خوا کاریان ڕاست کات دیسان هەردووکیان تێیان گەیاندم ئەوی بە خەو چاوەڕوان ناکرێ لە ژیاندا بە ئاسانی دەستەویەخە تووشت دێ. ماوەیەك لەمەوبەر داوای تەرقییەم کرد بۆ پلەی "استاذ"ی، بەرهەمەکانم نێردران بۆ سێ شارەزا کە زۆر بەرزیان نرخاندبوون. دوای ئەوە، وەك بڵاوبۆوە و منیش وەك هەمووان بیستمەوە، داوایان لە یەکێك لە مامۆستا کوردە کۆنەکانم کردبوو بە یاریدەی دوکتۆر ئەحمەد هەر ئەوەندە بڵێ کە ئایا باسەکانم لە دوو نامەی دوکتۆراکەم وەرگیراون یان لەگەڵیان جیاوازن. ماڵیان ئاوا بە هەردووکیان ٦ لا پەڕەتۆمەتیان بۆ پڕکردبوومەوە کە دەبوو زۆر بە لای کەمەوە بینە هۆی دەرکردنم. هیچ کاتێك وەك ئەو

بێگومان بەرهەمەکانی دوکتۆر ئەحمەد عوسمان لەرووی ناوەرۆك و سەرچاوەوە دەوڵەمەندن و بەهاو بایەخی باسەکانیان زۆرە، بەڵام پێم وایە لەرووی دارشتنەوە کەمێك لاوازن، وێنەیکی دەوڵەمەند لە بیرومێشکی خاوەنیاندایە کەچی لە دەربڕین و کێشانیدا کورت دەهێنێ بۆیە کە خوێنەر کەمتر رادەکێشێ، کەرەسەیەکی باش و بەپێزی بەدەستەوەیە بەڵام تا ئێستا بە تەواوەتی ئەو بەرگە نازدارەی پێ نەچنیوە کەخۆی و هەموو دڵسۆزێك دەیانەوێ. بۆ وێنە بەلای کەمەوە چوار پێنج یەکی کتێبی "کوردی میللی"یەکی قسەی نووسەرانی ترە کە بێ لێکدانەوە و هەڵسەنگاندنی پێویست وەك خۆیان یەك لەدوای یەك ریزی کردوون. لە چەند لاپەڕەیەکی کەمی ئەو کتێبەیدا پتر لە ٣٠ جار دەڵێ میلینگن یان مارك سایکلس یان نیکیتین یان لۆنگریك یان ئەمین زەکی وتی و بە دەیان دێر لە دەقی قسەکانیان دەهێنێتەوە. بە هەمان دەستوور لە هەر ٢٥ بەشەکەی زنجیرە وتارەکەی "الپقافە"یدا زۆر بە دەگمەن هەست بە بوونی دوکتۆر ئەحمەدی خۆی دەکەیت.

هیچ لە راستی دوور ناکەومەوە گەر بڵێم ئەم وردە کەم و کورتی یانە نە زۆر نە کەم لە نرخ و بایەخی بەرهەمەکانی دۆکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر کەم ناکەنەوە. دڵنیام گەلێك بەرهەمی بەکەڵکی تر لە خامەی ئەو مێژوونووسە قاڵ بووەمان، کە بە سەر هەموو مەرجە پێویستییەکانی نووسینی مێژوویدا زاڵە، دەکەوێتەوە.

نۆژە لە ژیان وەڕس نەبووم، نەك تەنها لەبەر ئەوەی کورد، بەڵکو لەبەر ئەوەش کە بە درێژایی ژیانم و تا ناوەندی نەشرینی دووەمی ساڵی ١٩٨١ ئەو مامۆستایەم لە ریزی نۆرە و خۆشەویستی رەسەن و بەولاوە شتێکی تری لەمن نەدیبوو. نۆرە بە ناچاری بە حەڤدە لاپەڕە وەلامم دانەوە و دوو شارەزای تر سەرتا پای راپۆرتەکەی ئەوانیان رەت کردەوە و ئینجا باسەکەم نێردران بۆ سێ پسپۆر لە دەرەوەی عێراق کە ئەوانیش نۆر بەرزیان نرخاندووە، بەرادەیەك، وەك بیستمەوە تا ئێستە دەگمەن نرخاندنی وا بەرز لە دەرەوە بۆ کەس نەهاتۆتەوە.

هیوادارم خوێنەری بەڕێز لە دواڕۆژێکی نزودا درێژەی ئەم باسانە لەو کتێبەمدا بخوێنێتەوە کە بە ناوی "خەڵك"ەوە دەستم بە دانانی کردووە. دڵنیام لەوەی "خەڵك (الناس) پڕ دەبێ لە دەرس بۆ ئەوەی ئێمڕۆ و دوارۆژمان.

مێژووی نوێ سەرنجی ژمارەیەکی تر لە ڕوونکبیرانی کوردی ڕاکێشاوە کە هیچ کامیان لە مەیدانی نووسیندا پسپۆرنین، بەلاّم، دلّسۆزی خستوونی یە سەر ئەو ڕێگە چاکە، عەبدولعەزیز یامولکی کوڕی مستەفا پاشای بەناوبانگ جگە لەو وتارانەی زوو لە گۆڤاری "ژین" ی ئەستەنبوولّ دا بلاّوی کردوونەوە و کاتی خۆی باسمان کردن سالّی (١٩٤٦) یش کتێبی "کوردستان و شۆڕشەکانی کورد" ی بە زمانی تورکی لە تاران چاپ کردووە[٢٩٧]. لەو کتێبەدا کە (٩٥) لاپەڕەیە عەبدولعەزیز یامولکی بە کورتی باسی ڕابردووی کورد و سنووری نیشتمانی و پێوەندی بە ئەرمەنەوە و کوردستان لە ڕۆژگاری زووی عوسمانی یان و سەردەمی فەرمانڕەوایی سولّتان عەبدولحەمید و تورکانی لاوو شەڕی یەکەمی جیهان و دوای سەرکەوتنی مستەفا کەمال پاشا کردووە. وا دیارە خاوەنی ئەو بەرهەمە نیازی بووە بەرگێکی تری بۆ باسی ڕووداوەکانی کوردستانی ئێران و عیراق تەرخان بکات. بەلاّم بەداخەوە نیازەکەی نەگەیاند[٢٩٨].

خوالێخۆشبوو ڕەمزی قەزازی سالّی (١٩٧١) لە "بزووتنەوەی کورد" باسی گەلێك ڕووداوی سیاسی کوردستانی نێوان دەوروبەری ناوەندی سەدەی نۆزدەو ناوەندی سەدەی بیستی کردووە[٢٩٩]. عوسمان عوێزیش بەو پەری هەست و دلّسۆزیەوە باسی شێخ سەعیدی پیران و شۆڕشگێڕانی دیاربەکر و خەباتی ڕێکخراوە سیاسیەکانی و کوردستانی تورکیای لە کتێبێکی سەربەخۆدا نووسیوە[٣٠٠] دەربارەی هەمان باس و دیاردە گرینگەکانی ژیانی سیاسی ئەم چەندانەی دوایی کوردی تورکیا ئەندازیاری ڕووناکبیر صەلاح سەعدوڵلا زنجیرەیەك وتاری بایەخداری لە ڕۆژنامەی (التاخی)دا بلاوکردەوە کە گەلێك زانیاریی

---

[٢٩٧] بڕوانە: عەبدولعەزیز یا مولکی، کوردستان و کوردان اختلالری، تهران، (١٩٤٦).

[٢٩٨] لە پێرستی کتێبەکەی و کۆتاییدا یامولکی باسی ئەو نیازەی کردووە "بڕوانە لاپەڕە (٢-٩٤) ی کتێبەکەی".

[٢٩٩] بڕوانە: ڕەمزی قەزاز، بزووتنەوەی کورد، سلێمانی، ١٩٧١، ٢٤٨ ل.

[٣٠٠] بڕوانە: عوسمان عوزێری، شۆڕشی دیاربەکر، سلێمانی، ١٩٦١، ٧٤ ل.

بەکەڵکی ئەم زانیاری تیایاندا تۆمار کردبوو[301]. دیسان هەربەناوی گاڤان (گاوان)ەوە بە زمانی ئینگلیزی کتێبێکی نازداری بە ناوێکی نازدارترەوە بلاوکردەوە که لە دەمێکەوە سەرچاوەی رۆژهەلاتناسانی راکێشاوە و بۆتە سەرچاوە بۆ نوسینەکانیان[302]. ساڵی ١٩٤٩ هەمان کتێبی بەدەستکاری یەکی کەمەوە بەزمانی عەرەبی بەناوی خۆیەوە ،بەلام لە ژێرناونیشانێکی تردا بلاوکردەوە[303].

هەندێك جار لای کاك صەلاحی دوورو وردبین هەست و زانست خراپ تێکەڵ بەیەك دەبن. لای ئەو رژێمی پاشایەتی عیراق خزمەتی تەنها "ئیمپریالیزم و زەویدارە گەورەکانی باشوری وڵاتی" دەکرد[304] ،وەك سەروك هۆزو زەویدارە گەورەکانی باکوری وڵات ،واتە دەرەبەگە کوردەکان کەم لەسایەی رژێمەدا حەسابنەوە.

ساڵی ١٩٦٠ کەریم زەند بەعەرەبی کتێبی "بزوتنەوەی رزگاریخوازی کوردستان و ئازەربایجان "ی بلاوکردەوە[305].بایەخی ئەم کتێبەی زەند لەوەدایە کە خاوەنی بەشێکی زۆری ئەو رووداوانەی باسی کردوون بۆخۆی دیونی .جەبار جەباریش ساڵی ١٩٦٩ بۆ یەکەم جار لە بەرهەمێکی سەربەخۆی٧٦ لاپەرەییدا کورتەی مێژووی ژیان و خەباتی دەستەیەك ئافرەتی ناوداری[306] وەك حەپسە خانی نەقیب و قەدەم خەیر و عادلە خانی جاف و

---

[301] بڕوانە "التآخی"، صفحة الثقافة الکردیة، ٥ و ١٢ تشرین الثاني و ٣ و ١٠ کنووني الاول ١٩٧٣

[302] بڕوانە:

S. S Gavan, Kurdistan _ divided Nation of the Middle East, London, ١٩٥٨.

[303] بڕوانە صلاح الدین محمد سعد الله، کردستان و الحرکة الوطنیة الکردیة، بغداد، ١٩٥٩، ٧٤ص.

[304] هەمان سەرچاوە، ل ٦٥.

[305] بڕوانە کریم زەندی، حرکة کردستان و أذربایجان التحرریة، السلیمانیة، ١٩٦٠.

[306] لە هەوی هەڵەیەکی چاپی بچووکەوە ناوی ئەم کتێبە، بەداخەوە، لە دوالاپەڕەی ئەو کتێبەمدا کە ماوەیەك لە مەوبەر بە ناوی "ئافرەت لە مێژوودا" بلاوم کردەوە چاپ نەبووە.

نەختەری هاوسەری هونەرمەندی نیشتیمان پەروەر رەشۆل و خانزاد و رەوشەن بەدرخانی خێزانی جەلادەت بەدرخان و چەند ئافرەتی بەناوبانگی تری کوردی نووسیوە[٣٠٧].

رۆژنامە نووسیی کوردی یەکێکە لەو لاپەرانەی مێژووی نوێی کورد کەماوەیەکە سەرەنجی رووناکبیرانی کورد ڕادەکێشێ،ئەوانەی توانیویانە ئائیستا هەنێك لایەنی بە باشی ڕوون بکەنەوە. عەلائەدین سەجادی و جەبار جەباری و جەمال خەزنەدار و دکتۆر کەمال فوئاد و محەمەدی ملا کەریم و دکتۆر مارف خەزنەدار و دکتۆر عیزەدین مستەفا رەسول و حەمە سەعید حەمە کەریم و ژمارەیەك رووناکبیری تری کورد هەریەکەیان بەجۆرێك لاپەرەی جیاوازی ئەو مێژووەیان تۆمار کردووە .بەلاّم لەگەلّ ئەوەش زۆبەی بەرهەمەکانیان لە سنووری گێرانەوەی بیبلیۆ گرافی نەچوونەتەدەرێ.

سالی ١٩٧٠ جەبار جەباری یەکەم کتێبی لە مەیدانی مێژووی ڕۆژنامەنووسیدا بلاّوکردەوە کە پاش پێنج سالّ هەر بۆخۆی بە دەستکارییەکی کەمەوە وەری گێڕایە سەر زمانی عەرەبی چاپی کرد[٣٠٨]. جەمال خەزنەداریش یەکەم رووناکبیری کوردە کەیەکەم کتێبی بیبلۆگرافیایی سەر بەخۆی دەربارەی رۆژنامەنووسی کوردی بلاّوکردۆتەوە[٣٠٩].

هەروەها جەمال خەزنەدار لە سێ بەرهەمی سەربەخۆی تردا بە پێشەکی خۆیەوە وێنەی ژمارەکانی "رۆژی کوردستان" و "بانگی کوردستان"ە کانی شێخ مەحمود و "رۆژی کورد" ە کەی ئەستەنبوولّی چاپ کردووە[٣١٠].

---

[٣٠٧] بڕوانە: جەبار جەباری، ئافرەتە ناودارەکانی کورد، کەرکووك، ١٩٦٩.

[٣٠٨] بڕوانە: عبدالجبار محمد جەباری، مێژووی رۆژنامەگەری کوردی، کەرکووك _ سلێمانی، ١٩٧٠، ١٩٠ل، جبار جباری، تاریخ الصحافة الكردية في العراق، بغداد، ١٩٧٥.

[٣٠٩] بڕوانە: جەمال خزنەدار، رابەری رۆژنامەگەری کوردی، بەغدا، ١٩٧٣، ١٩٢ ل. زانیارییە بیبلیۆگرافیاییەکانی ناو ئەم کتێبە بە کورد و عەرەبی و ئینگلیزی بلاوکراونەوە.

[٣١٠] بڕوانە: "رۆژی کوردستان"، کۆکردنەوەی پێشەکی جەمال خەزنەدار، بەغدا، ١٩٧٣، ٧٦ ل.، "بانگی کوردستان"، کۆکردنەوە و لەسەر نووسینی جەمال خەزنەدار، بەغدا، ١٩٧٤، ١٣٦ل. "رۆژی کورد ١٩١٣"، بلاّوکردنەوە و پێشەکی لەسەر نووسینی جەمال خەزنەدار، بەغدا، ١٩٨١، ١٢٥ ل.

ساڵی (١٩٧٢) دۆکتۆر کەمال فوئاد وێنەی (٢٦) ژمارەی "کوردستان" ی یەکەمین ڕۆژنامەی کوردیی بڵاوکردەوە[١١١] بێ گومان پێشەکی یە یەك لاپەڕەیەکەی دکتۆر کەمال بەهیچ جۆر لە ڕادەی بەرزی کارە گەورەکەیدا نییە کە لە یەکەم ڕۆژی دەرچوونییەوە بۆتە سەرچاوەیەکی ڕەسەنی لێ کۆڵینەوەی مێژووی ڕۆژنامەنووسی و بزوتنەوەی ڕزگاری خوازی کورد. هەرچەندە (کوردستان) وەك یەکەمین ڕۆژنامە زۆری لە سەر نووسراوە بەلام ئەو باسە هێشتا ئاو زۆر دەکێشێ.

باسەکانی مێژووی نوێ بەگشتی و مێژوویی بزووتنەوەی ڕزگاری خوازی کورد بە تایبەتی سەرنجی گەلێك ڕووناکبیری تریان ڕاکێشاوە. لێرەدا دڵسۆزی خوالێخۆشبوو مەحەمەد تۆفیق ووردی تایبەت خۆ دەنوێنێ.ژمارەی لاپەڕەی کتێبە کوردییەکانی مامۆستا ووردی بە تەنها لە هەزار تێپەڕ دەکات[٣١٢] وردی جگە لەوەی گەلێك ووتاریشی لە ڕۆژنامە و گۆڤارەکاندا بڵاو کردۆتەوە بەرهەمی بە عەرەبیشی کەم نییە کە بەشێکی دەربارەی مێژووی نوێی کوردە[٣١٣]. ئاو براو شەش لە نۆزدە کتێبە کوردییەکانی بۆ باسی مێژووی کورد تەرخات کردووە. کە بەسەر یەکەوە ٢٨٧ لاپەڕەن[٣١٤]. وا دیارە مەبەستی بەرودوای ووردی باسی مێژووی کوورد بووە بۆیە کە بایەخێکی ئەوتۆی بە جۆری داڕشتنی

---

[١١١] بڕوانە: "کوردستان" _ یەکەمین ڕۆژنامەی کوردی ١٨٩٨_ ١٩٠٢، کۆکردنەوەی و پێشەکی دوکتۆر کەمال فوئاد، بەغدا، ١٩٧٢، ١٠٤ ل.

[٣١٢] بڕوانە .. نەریمان، بیبلیۆگرافیای کتێبی کوردی، ل (٢٨٠).

[٣١٣] بۆوێنە بڕوانە: مەحەمەد تۆفیق ووردی، الاکراد فی الاتحاد السوفیاتی، بغداد، بلا (٢٤) ص.

[٣١٤] دەربارەی ئەو کتێبانەی مەحەمەد تۆفیق وردی بڕوانە: نەریمان، بیبلۆگرافیای کتێبی کوردی، ل (٨٨,٩٦,١٢٥,١٢٦,١٢٧,١٣١).

تا کۆچی دوایی لە ڕۆژی (٢)ی کانوونی یەکەمی ساڵی (١٩٧٥) دا خوالێخۆشبوو مەحەمەد تۆفیق وردی گەلێك دەرد و ئازارد نەبوونی چێشت، بەلام هیچ نەیتوانی دەستی لە خزمەتی ئەدەب و مێژووی کورد پێ هەڵبگرێ. ئەدمۆن صەبری و دکتۆر ئیحسان فواد وەك سەربازی تێکۆشەری مەیدانی خەباتی وشەی پیرۆز باسیان کردووە: "بڕوانە الدکتۆر احسان فواد، فی زکری رحیل الکاتب محمد توفیق وردی، "العراق" شباط ١٩٨٣).

بەرهەمەکانی نەداوە لێکدانەوەشی بە جارێك خستۆتە لاوە. لەگەڵ ئەوەش شارەزایی چاك دەتوانێ شت لە نووسینە مێژووییەکانی هەڵکرێنێ.

کاری بیبلۆگرافی و نرخاندن لە مێژوونوسی کوریدا هەنگاوی کەمی بەرەو پێش ناوە. نووسینەکانی ئەم مەیدانە یەکجار گرنگە[315] کەم و پەرش و بڵاون[316] سەرەتای حەفتاکان حسەین فەیزوڵا جاف هەنگاوێکی باشی نا کە دەیتوانی بیکاتە بەردی بناغەی بەرهەمێکی بیبلۆگرافیایی گەورە. ئەوەبوو لە ژمارەیەکی گۆڤاری "رۆژی کوردستان" دا ناوی پتر لە (٥٠) بەرهەم و راپۆرت و رۆژنامە و گۆڤاری بە شێوازێکی زانستیانەی ورد بڵاو کردەوە و کورتەی ناوەڕۆك و باسی دانەر و بڵاو کەرەوە و شوێن و کاتی چاپ کردنیانی لەگەڵ نووسی[317].

دڵسۆزیش لە یەکەم ژمارەی گۆڤاری "بەیان"دا بە نیازی روون کردنەوەی "لایەکی نەزانراوی مێژووی نەتەوەکان" باسی ژمارەیەك سەرچاوەی مێژوویی کردووە[318]. دیسان دڵسۆز. بۆ ئەوەی مێژووی نوێ یشمان کوێرنەبێتەوە. لە ژمارەیەکی تری هەمان گۆڤاردا چەند تێبینی و بیرێکی تایبەتی ی خۆی دەربڕیووە[319].

•

---

[315] لە وڵاتە پێشکەوتووەکانا بایەخی زۆر بە کاری بیبلۆگرافی و نرخاندن دەدەن چونکە دەبنە هۆی کەم کردنەوەی ئەرکی سەرشانی زانایان.

لەرجۆرە وڵاتانە گۆڤاری زانستی ئەوتۆ هەیە پارەی نووسین تەنها بۆ ئەو وتارانە تورخان دەکات کە خاوەنەکانیان کتێبی نوێیان پێ دەنرخێنن.

[316] هەرچەندە کارە بیبلۆگرافییەکانی مامۆستا نەریمان و کوردەکانی سۆڤیەت گشتین، بەڵام مێژوونووس دەتوانێ کەڵکی چاکیان لێ ببینێ.

[317] بڕوانە: حسین الجاف، مراجع مختارة عن الثورة الکردیة المعاصر، "شمس الکردستان" بغداد، العدد الاول، عزیران. ١٩٧١. ص (٢١-٢٨). ئەوەندەی من ئاگادارم خاوەنی ئەم بەرهەمە لە ناوەندی حەفتاکاندا بەرهەمێکی بیبلۆگرافی گەورەتری دانا کە "کۆڕی زانیاری کورد" لێی کڕییەوە و پێم وایە ئێستە لە کتێبخانەی کۆڕدا هەڵگیراوە.

[318] بڕوانە: "بەیان" بەغداد ژمارەیەك، تشرینی دووەمی (١٩٦٩). دڵسۆز یەکێکە لە نازناوەکانی مەحەمەدی مەلا کەریم.

[319] بڕوانە "بەیان" ژمارە چوار (١٩٧٠).

دکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر و زوبێر بیلال ئیسماعیل و کەمال غەمبار و عەبدولغەنی عەلی یەحیاو بەدری و حسین ئەحمەد جاف و فوئاد حەمە خورشید و مەحەمەدی مەلا کەریم و ژمارەیەك ڕووناکبیری تر لەو تاری تایبەتدا بەرهەمی مێژوویی خۆ و بێگانەیان نرخاندووە. جێگەی ئەو وتارانە لە ڕۆژنامە و گۆڤارەکاندا دیارە، بە تایبەت لە "التاخی" و "طریق الشعب" و "الثقافة" و "ڕۆژی کوردستان" و "بەیان" و هاوکاری" و "العراق" دا[٣٢٠] بەڵام زۆربەی هەرە زۆری نرخاندنەکانمان تاوەکو ئێستا، بە دەستووری ئەو ڕێبازەی لە ڕۆژهەڵات باوە، بریتین. لە گێڕانەوەی کورتەی ناوەڕۆکی بەرهەمەکان خۆیان جاری وا هەیە خۆشەویستی یا ڕقی نرخێنەر زۆر زەق تێکەڵ بە نووسینەکەی دەبێ. نرخاندن دەبێ هەڵسەنگاندنی بێ لایەنی رووی چاك و دەرخستنی رووی لاواز و کەم وکورتییەکانی ئەو بەرهەمە بێ کە دەنلاخێنرێ. جار وبار نرخاندنی لەو جۆرە بەر چاو دەکەوێ، وەك ئەو دوو وتارەی کاوە و هەڵۆ ل گۆڤاری "بەیان" دا دەربارەی بەرگی یەکەمی "چیم دی" یەکەی ئەحمەد خواجا بلاویان کردەوە[٣٢١].

وەرگێڕانی بەرهەمی مێژوویی لە تێکڕای مێژوونووسی کوردییدا هەنگاوی باشتری ناوە. ڕەفیق حلمی ساڵی (١٩٣٤) یەکەم بەرهەمی مێژوویی کردە کوردی کە بریتییە لە بەشێکی کتێبێکی فەرەنسەیی دەربارەی مێژوویی نوێی عیراق، ئەو کتێبەی کە بە بۆنەی

---

[٣٢٠] بۆ نموونە بروانە نرخاندنی کتێبەکەی دکتۆر جەلیلی جەلیل دەربارەی ڕاپەڕینە گەورەکەی شێخ عەبدوڵلا و کتێبە ناوبانگەکەی رامبۆ """

تۆما بوا" لەلایەن دکتۆر ئەحمەد عوسمانەوە لە ژمارەی یەك و پێنج و شەشی ساڵی (١٩٧١) ی گۆڤاری "ڕۆژی کوردستان" دا، یا نرخاندنی کتێبەکەی زوبێر بیلال ئیسماعیل دەربارەی ئیبن خەلەکان لەلایەن عەبدولغەنی عەلی یەحیاوە "بڕوانە: العراق"، (١٣) مانون الاول الاول (١٩٧٩).

[٣٢١] بڕوانە: کاوە، بەرگی یەکەمی چیم دی و چەند سەرنجێکی ڕەخنە لێ گرتن، "بەیان" ژمارە سێ، نیسانی (١٩٧٠)، ل (٢٨-٣١)، (٣٨-٣٩) هەڵۆ ڕوون کردنەوەیك دەربارەی هەندێك لە باسەکانی چین دی، "بەیان" ژمارە پێنج، کانوونی (١٩٧١)، ل (٣٦-٣٧).

وەرگێرانی عیراق بە ئەندامی کۆمەڵی نەتەوەکانەوە دەرچوو باسی مەسەلەی کوردیشی کردووە[٣٢٢].

محەمەد فیداو قانعی شاعیر و کەریم زەندو صەلاح سەعدوڵڵا و بورهان قانیع چەند بەرهەمێکیان دەربارەی مێژووی کۆن کردۆتە کوردی، یەکەمیان ئەو باسانەی مێژووەکەی ئایەتوڵڵا مەردۆخی کە پێوەندی یان بە کوردەوە هەیە لە فارسی یەوە وەری گێڕاون و بە کوردییەکی رەوان بە ناوی "مێژووی" کورد و کوردستان

ەوە سەرەتای ساڵی (١٩٥٨) بە یاریدەی رەشید عارف لە دووبەرگدا کە بە سەریەکەوە (٢٦٠) لاپەڕەن چاپی کردوون[٣٢٣]. زۆربەی باسەکانی هەردوو بەرگی "مێژووی کورد و کوردستان" لە رۆژگاری کۆن دەدوێن، وەك پەیدابوونی کورد و کوردستانی پێش عیسا و ماد و مادستان زمان و ئایین و هۆز و تیرە و ناودارانی کوردیش بەشێکن لە ناوەڕۆکی ئەو بەرهەمە.

ساڵی (١٩٧٠) قانیع و کەریم زەند "مێژووی نەژاد و پەیوەندی کورد"ی رەشید یاسەمی یان بە کوردی بلاّوکردووە کە باسی رەگەز و ریشەی کورد و دانیشتوانی دێرینی زاگرۆس و گەلە ئارییەکان دەکات[٣٢٤]. بە داخەوە ئەوان دەقی فارسی ئەو کتێبەیان وەرنەگێڕاوە کە نزیکەی (٢٥٠) لاپەڕەیە[٣٢٥]. کوردی یەکەی قانع و زەند هەمووی بە سەریەکەوە (١١٢) لاپەڕدیە. بیّ گومان بایەخی وەرگێڕانەکە زۆر زیاتر دەبوو گەر لە پێشەکی یا پەراوێزی کتێبەکەیاندا بیری خۆیان دەربارەی را چەوتەکانی یاسەمی

---

[٣٢٢] رەفیق حلمی، خلاصەی مسئەلەی کورد، موصل، (١٩٣٤).

[٣٢٣] هەردووکیان لە بەغدا چاپ کراون و بە ناوی-گۆڤاری "هیوا"وە بلاو کراونەتەوە.

[٣٢٤] بڕوانە: رەشید یاسمی، مێژووی نەژاد و پەیوەستەگی کورد، سلێمانی، ١٩٧٠.

[٣٢٥] بڕوانە: رشید یاسمی، کرد و پیوستگی نژادی و تاریخی او، تهران.

دەربرِیبایە .کاتێ خۆی قەناتی کوردۆ (کوردۆییڤ) لە وتارێکی سەربەخۆدا .کە دوایی دێینەوە سەرباسی ،بەوردی بەرپەرچی یاسەمی داوەتەوە.

سالّی ١٩٧٨ بورهان قانیع بەرهەمێکی مێژووی زۆر گەورەی لە بەرگێکی جواندا پێشکەش بە کتێبخانەی کوردی کرد .ئەو بەرهەمە کتێبە بەهادارەکەی رۆژهەلاّتناسی سۆڤیەت پرۆفیسۆر ئێگەر میخایلە ڤیج دیاکە ناڤە کەسالی ١٩٥٦ بەزمانی ڕووسی بلاّوی کردۆتەوە و پاش ماوەیەك کراوەتە فارسی و ئەویش لە میانەوە "بێ دەسکاری و گۆڕین " وەری گێراوەتە سەر کوردییەکی شیرین و پاراو[٣٢٦].هەرچەندە بورهان قانیع نەیتوانیوە لە باسەکانی "میدیا"بدوێ کە ئەویش کارێکی هەروا ئاسان نییە پسپۆری تایبەتی پێدەوێ[٣٢٧]، بەلاّم بەرهەمی کارەکەی یەکجار پەسەندەو بەراستی شایانی قەدرو ڕێزە .

بایەخی گەورەی کتێبەکەی دیاکەنەڤ بۆ کورد لەوەدایە کە ،پێم وایە ،تائێستا باشترین پوختەی وێنەی ژیانی ژیاریی سەر بەخۆی میدی یەکانی باپیرە گەورەیان دەخاتە بەر چاو و بە پێچەوانەی گەلێك مێژوو نووسی ترەوە مێژووی دەسەلاّت و فەرمان ڕەواییان ناکاتە بەشێك لەمێژووی هەخامەنەشی یەکان. جگە لەو دوولایەنە گرینگە لە کتێبی "میدیا"دا گەلێك زانیاری کەم زانراو دەربارەی بەسەرهاتە گەورەکانی ئەو رۆژگارەو هۆزو گەلەکانی ناوچەی زاگرۆس دەخوێنیەوە ، ئەوانەی لە نزیکەوە پێوەندیان بە نەژادو ڕابردووی کوردەوە هەیە .

پێویستە ئەوەش بلێین کە دیاکەنەڤ کتێبەکەی تەنها بۆ پسپۆرانی مێژووی دانەناوە ،بەلکو ویستویە زانیاریەکانی ناوی بە جۆرێکی رەوان بخاتە بەر دەست هەموو ئەوانەی خوێندنەوەی ئەو جۆرە باسانەیان مەبەستە .خوا هەلّناگرێ بورهان قانیعیش لەوەر

---

[٣٢٦] بڕوانە: ئی. م. دیاکۆنوڤ، میدیا، برهان قانع لە فارسییەوە کردوویەتی بە کوردی، بەغدا، ١٩٧٨، ٨٨٧ ل.

[٣٢٧] تاوەکوئێستە مێژووی میدیا و مادەکان بە تەواوەتی ساغ نەبوونەتەوە، گەلێك لە باسەکانی بێنەوبەرەی نۆریان لەسەرە.

گێرانەکەیدا بەپێی توانا ئەو لایەنە گرینگەی ڕەچاو کردووە و ویستوویە کارێکی ئەو تۆ بکا کە خوێنەری کورد بەئاسانی لە ناوەڕۆکی کتێبەکە تێ بگاو بەو جۆرە توانی دیاری یەکی بەنرخ پێشکەش بە کتێبخانەی کوردی بەگشتی و کتێبخانەی مێژووی کوردی ی بەتایبەتی بکات.

دوای جەلادەت بەدرخان دوو ڕووناکبیری ترمان دیسان پوختەی قسەکانی زەینەفونیان دەربارەی کورد بۆ گێڕاینەوە ،یەکەمیان صەلاح سەعدوڵلای زاوای و دووەمیان کەریم زەندە .صەلاح سەعدوڵلا سالی ۱۹۷۳ ئەو بەشانەی "ئەناباسیس" کەباسی کوردستانی دێرین دەکەن لە بەریتانیەوە کردنی یە بە عەرەبی و لەنامیلکەیەکی ٤٦ لاپەرەیی سەربەخۆدا بلاوی کردنەووە .وابزانم ئەو کارەی مامۆستا صەلاح لەهەموو کارەکانی ئەوانی بەر لەو زیاتر سەرنجی ڕووناکبیری کوردی بۆ زەینە فون و ئەناباسیس ڕاکێشان، تایبەت لە بەر ئەوەش کە وەرگێڕ ناونیشانێکی نوێی سەرنج ڕاکێشی بۆ نامیلکەکەی هەلبژاردووە[٣٢٨] .

هەرچی کەریم زەندە بەر لەو بە کوردی هەمان باسی لە فارسی یەوە وەرگرتووە و لە گۆڤاری "رۆژی نویٚ" دا بلاوکردۆتەوە[٣٢٩] وتارەکەی زەند هەرچەندە تەواوی قسەکانی زەینەفون نی یە و لە شوێنی ناسکدا دەستکاری کراوە و ناوی لیٚ ناوە گۆڕاوە. بەلاٚم یەکەم گێڕانەوەی ڕەوانی کوردیی ئەو بەسەرهاتە دێرینەیە کە شوێنی لە مێژووی کۆنی کوردا، تایبەتی یە.

---

[٣٢٨] بروانە: زینفون، الاف عبر كردستان، ترجمة صلاح سعدالله، بغداد ، (۱۹۷۳) من مطبوعات التاخی" سیٚ هەزار دانەی لیٚ چاپ کراوە.

[٣٢٩] بڕوانە کریم زەندی: کوردستان لە یاداشتی سەر لەشکری یۆنانی ئەگزینافون، "رۆژی نویٚ" ژمارە (٣) حوزەیرانی (۱۹٦۰) ل (٢٥–٢٩).

وەرگێڕانی کوردی لەمەیدانی مێژووی سەدەکانی ناوەڕاستدا هێشتا زۆر کز و لاواز و شتێکی ئەوتۆی لەوە زیاتر نییە کە تاتێستا لەگەڵ ناوی مێژوونووسانی کوردا خستوومانەتە بەرچاو. هەژاری شاعیر جگە لە "شەرفنامە"کەی شەرەف خانی بەدلیسی کە لە شوێنی خۆیدا بەدرێژی باسمان کرد "هۆزی لە بیرکراوی گاوان و گاوانی یە بەناوبانگەکان" ی دکتۆر مستەفا جەودایشی کردۆتە کوردی یەکی رەوان و لەگەڵ پێشەکیەکی دە لاپەڕەیدا ساڵی (١٩٧٣) لە رێگەی "کۆڕی زانیاری کورد"ە وە بلاوی کردەوە[٣٣٠] "چەمکێك لە مێژووی هەورامان و مەریوان" کە کتێبێکی پەنجا لاپەڕەییدا بلاوی کردۆتەوە باسی ژمارەیەك لە پیاوە تایینییەکانی ناوچەی هەورامان و موکریان لە دەورووبەری کۆتایی سەدەکانی ناوەراستدا دەکات[٣٣١] کاکە حەمە دوو وتاری جەمیل بەندی رۆژبەیانیشی لە فارسییەوە کردووە بە کوردی و لە "گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد"دا بلاوی کردوونەتەوە، یەکەمیان دەربارەی "میرنشینی بەنی عەیار و دەوڵەتەکەیان لە رۆژئاوی ئێراندا" یەو دووەمیان لە سەر "دینەوەر و ناودارانی"یە[٣٣٢].

مێژوو نووسە موسوڵمانەکان هەریەکەیان بە جۆرێك باسی کورد و ناوچە کوردەواری یەکانیان کردووە، نووسینەکانی ئەوان سەرچاوەی رەسەنن بۆ لێکدانەوەی مێژووی سەدەکانی ناوەراستی گشت رۆژهەلاتن. کۆکردنەوە و وەرگێڕان و لێکدانەوەی ئەو بەشانەی کتێبە مێژوویی یە کۆنە ئیسلامی یەکان کە باسی کورد دەکەن ئەرکێکی گەورە و پێویستە بۆ روون کردنەوەی گەلێك لایەنی رابوردی کورد و کوردستان.

---

[٣٣٠] (١٠٥) هەژار شیعرەکانی دیسان بە شیعر داڕشتوونەوە.

[٣٣١] ل کتێبی "نور الانوار" ی عەبدولصەمەد سەید صالحی مورادی یەوە وەری گێڕاوە و لە بەغدا چاپی کردووە.

[٣٣٢] بڕوانە "گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد" بەرگی پێنجەم (١٩٧٣) ل (٤٧٩-)٥٠٥ بەرگی شەشەم (١٩٧٨ ل ٥٤٢-٥٩١).

لە مەیدانی وەرگێڕانیشدا دیسان مێژووی نوێ شوێنی یەکەمی گرتۆتۆتەوە، مەحەمەدی مەلا کەریم و جەلال تەقی و شێخ مارفی قەرەداغی و دۆکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر و دۆکتۆر کاوس قەفتان و ژمارەیەك ڕووناکبیری تر بە پێی توانا کەم و زۆر کتێبخانەی مێژوویی کوردی یان دەوڵەمەند کردووە. یەکەمیان لە کوردییەوە بۆ عەرەبی و لە میانەوە بۆ ئەویان چەند بەرهەمێکی وەرگێڕاوە کە "مێژووی میرانی سۆران"ە کەی حسەین حوزنی موکریانی یەکێکیانە[٣٣٣]. پاش ماوەیەك "کوردستان" لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهانیدا"شی کردە عەرەبی و لە ڕێگەی کۆڕی زانیاری کوردی وە بلاّوی کردەوە.[٣٣٤] هەروەها کاکە حەمە لە عەرەبی یەوە چەند بەرهەمێکی دەربارەی مێژووی نوێی ڕووسیا وەرگێڕاوەتە سەر کوردی[٣٣٥].

ڕووناکبیری کورد چاك دەزانێ وەرگێڕانەکانی کاکە حەمە چ لە کوردییەوە بۆ عەرەبی و چ لە عەرەبییەوە بۆ کوردی چەند ڕەوان و ڕێك و پێکن. بەلاّم بە داخەوە خامەی ئەو وەرگێڕە گەورەیەمان بەو جۆرەی پێویستە هەرگیز پەیڕەویی مەرجە زانستی یەکانی هونەری وەرگێڕان ناکات، بۆ وێنە کە "مێژووی میرانی سۆران"ە کەی خستۆتە پاڵ ناوە عەرەبی یەکەی و کردوویەتە "موجز تاریخ امراو سوران"، تەنانەت بێ ئەوەی لە هیچ شوێنێکی کتێبەکەشدا بلّێ کارێکی وام کردووە، هەرچەندە ناوی کتێبەکە بەو "موجز" ە

[٣٣٣] بروانە: حسين حزنى المكريانى، موجز التاريخ امراء سوران، نقلة الى العربية محمد الملا عبدالكريم، بغداد ، بلا، (٨٩) ص وەك خۆی دەڵێ سالچی (١٩٨٦) چاپی کردووە.

[٣٣٤] بروانە: الدكتور كمال المضهر احمد، كردستان فى سنوات الحرب العالمية الاولى، ترجمة محمد الملا عبدالكريم، بغداد (١٩٧٧–٤١٦ص).

[٣٣٥] بڕوانە: لینینی مەزن، بەغدا (١٩٧٠، ١١٤ ل، شۆڕشی (١٩٠٥–١٩٠٧)، بەغدا، ١٩٧٥، ٣٠ ل.

* لەم چەندانەدا کاکە حەمە پێی ڕاگەیاندم کە ئەو "مێژووی میرانی سۆران" ە کەی لە چاپێکی کۆنی ڕۆژگاری مامۆستا حزنی یەوە کردووە بە کوردی و لە وێدا وشەی "موجز" هەیە. من بەش بە حاڵی خۆم ئەو چاپەم نەدیووە. جا کە گەر وابێ و، دیارە واشە، ئەوسا کە ڕەخنەیەکی ترلە گەردنی کاکە حەمە دەئاڵێ، دەبوو لە پێشەکیی وەرگێڕانەکەیدا ئەو ڕاستی یەمان بۆ ڕوون بکاتەوە.

وە زۆر زیاتر لەگەڵ ناوەڕۆکیدا دەگونجێ، بەڵام ئەو کارە بە پێوەدانی زانست ڕەوانی یە (*) جگە لەوە کاکە حەمە زۆر دەگمەن لە ناوەڕۆکی ئەو بەرهەمانی وەریان دەگێڕێ دەدوێ. بەوێنە تەنها چوار پەراوێزی وەرگێڕ سەرتاپای (٨٩) لاپەرەکەی میرانی سۆرانیان رازاندۆتەوە کە ئەوانیش سیانیان سەرپێیین، دیسان زۆربەی وەرگێڕانەکانی کاکە حەمە پێویستیان بە پێشەکی شیاو و گونجاوە لەگەڵ ناوەڕۆکی ئەو بەرهەمانەی وەریان دەگێڕێ، لێرەشدا دێمەوە سەر "مێژووی میرانی سۆران" کە دوو وشە پێشەکی بۆ نەنووسیووە، هیچ نەبێ بۆ ئەوەی بە خوێنەری عەرەب بڵێ مامۆستا حسین حوزنی موکریانی کێیە.

با ئەوەش بڵێم کە من ئەم وردە تێبینی یانە تەنها لە بەر ئەوە دەخەمە بەرچاو چونکە دڵنیام لەوەی خامەی ڕەنگینی کاکە حەمە هێشتا زۆری لە باردایە، ئەگینا هیچ کامێك لە ڕەخنەکانم لەوانە نییە لە پایەی بەرزی ئەو ڕووناکبیرە چالاکەمان کەم بکاتەوە[٣٣٦].

گەر ئەوانەی لە مێژوودا پسپۆرن و تا ئیمڕۆکە، بە داخەوە ڕەنگیان هەیە و دەنگیان نییە، وەك جەلال تەقی ئەندازیار خۆیان هیلاك کردبایە هەڵبەت کتێبخانەی مێژوویان ئێستا رازاوەتر دەبوو لەوەی هەیە[٣٣٧]. ساڵی (١٩٧٠) جەلال تەقی یەکێك لە بەرهەمە نایابەکانی کوردناسی سۆڤیەتی بە ناوبانگ نەفتوڵڵا ئەرۆنەڤیچ خالفینی کردە کوردی و لە کتێبێکی (٢٢٠) پەپەڕەییدا بلاوی کردەوە. کەم بەرهەمی مێژوویی تا ئێستا توانیویەتی یە وەك کتێبەکەی خالفین باسی سەرەتایی چاوتێبڕینی دەوڵەتە گەورەکان لە

---

[٣٣٦] کاکە حەمە ئەوەندەی بەسە کە ژمارەی لاپەڕەکانی تەنها کتێبە کوردییەکانی تاوەکو ئێستا لە دوو هەزار تێپەڕی کردووە. بە پێی بیبلۆگرافیاکەی مامۆستا نەریمان کە لە ساڵی (١٩٧٧) چاپ کراوە کاکە حەمە (١٢) کتێبی کوردی و ١٨٨٢ لاپەڕەی هەیە و هەشتەمین شوێنی لە ناو نووسەرانی کوردا، بەرکەوتووە "بڕوانە: بیبلۆگرافیای کتێبی کوردی (١٨٧٨-١٩٧٥) ل ٢٦٢-٢٨١".

[٣٣٧] ڕێگە بە خۆم دەدەم لێرەدا بە ئاشکرا گلەیی تەنها لە دکتۆر جەبار قادر بکەم چونکە پێوەندیم لەگەڵی لە سەر بناغەی مامۆستاییم لە زانکۆی بەغدا زۆر دەگمەن تووشی قوتابی لێهاتووی وەك ئەو هاتووم. زۆریشم دەربارەی لە مامۆستا هاوەڵەکانم بیستۆتەوە، بۆیە کە پێم سەیرە گورێی بەختی مێژوونسی کوردی وا لە عاستیا چۆتە بەستن.

سامان و شوێنی ستراتیژی کوردستانمان بۆ شی بکاتەوە، ئەو باسە گرنگەی زۆر بە داخەوە تاوەکو ئێستا بە باشی لە خۆی و ئەنجامەکانی تێنەگەیشتووین. لەبەرئەوە جەلال تەقی چاکی کردووە ئەو کتێبەی خالفینی کردۆتە گوڵی سەردەستەی وەرگێڕانەکانی. تەنها ئەوەندە هەیە کە لە وەرگێڕانی ناوی کتێبەکەدا، پێم کەمێك کەوتۆتە هەڵەوە چونکە "پەربازا کورستانی" رووسی بە هیچ جۆر "خەبات لە رێی کوردستاندا" بۆ ناوەرۆکی کتێبەکەی خالفین ناگەیێنێ[٣٣٨]. بێگومان دەوڵەتە گەورەکان خەباتیان لە رێی کوردستاندا نەکردووە، ئەوان لەسەر خاك و سامانی لە زۆرانبازی و دووبەرەکی و ململانێیدا بوون، ئەوەی خالفین لە هەر شت زیاتر بایەخی پێداوە و هەوڵی داوە لایەنە شاراوەکانی بدۆزێتەوە. هەرچەندە ئەو هەڵەی جەلال تەقی تێکەڵ بە بەرهەمی مێژوویی ترمان بووە[٣٣٩]. بەڵام دکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر دروست ناوی کتێبەکەی کردۆتە عەرەبی: "الصراع علی الکردستان"[٣٤٠]. وەك لە بەشی یەکەمدا وتمان جەلال تەقی شەڕەکانی ئەسکەندەری گەورەشی لە سەرچاوەیەکی رەسەنی کۆنەوە کردووە بە کوردی.

"کوردستان و کێشەی کورد"ە کەی میخائیل سیمۆنەڤیج لازەریف[٣٤١] کە بەراستی لە وێنەی کەمە و تەواوکەری کتێبەکەی خالفینە لە دەمێکەوە سەرنجی دکتۆر کاوس قەفتان

---

[٣٣٨] بڕوانە: (١) خالفین ، خەبات لە رێی کوردستاندا، وەرگێڕانی جەلال تەقی، سلێمانی. (١٩٧٠).

[٣٣٩] بۆ وێنە بڕوانە: "گۆڤاری کۆلێجی ئەدەبیات " ژمارە (١٧) ، ١٩٧٤ ل ٨٠ ، پەراوێزی ژمارە ٨ ژمارە ١٩,١٩٧٦، ل ١٧، پەراوێز ژمارە ١٠، ژمارە ٢٠-٢١، (١٩٧٧) ل ٩١ سەرچاوەی ژمارە (٩).

٣٤- ن (١) خالفین، الصراع علی کردستان، ترجمە الدکتۆر احمد عوسمان ابوبکر، بغداد، (١٩٦٩).

[٣٤٠] ن.أ. خالفین، الصراع علی کردستان، ترجمە الدکتۆر احمد عوسمان ابوبکر، بغداد، (١٩٦٩).

[٣٤١] سالی (١٩٦٤) لە مۆسکۆ چاپی یەکەمی ئەو کتێبەی لازەرێڤ لە (٤٠٠) لاپەڕەدا بڵاوکرایەوە، چاپی دووەمی سالی (١٩٧٢) بە دەستکاری یەکی کەمەوە لە ژێر ناوی "مەسەلەی کورد" (١٩١٧-١٩٨١) لە (٤٧٢) لاپەڕەدا دیسان لە مۆسکۆ بڵاوکرایەوە. کەبەڕاستی لە وێنەی کەمەو تەواو کەری کتێبە کەی خالفینە لە دەمێکەوە سەر نجی دو کتۆر کاوس قەفتان لاجەریف.

جەودەت بیلال ئیسماعیلی راكێشاوە، یەكەمیان كردوویەتە كوردی و بەشی زۆری لە ئیزگەوە و بەشی كەمی لە رۆژنامە و گۆڤارەكاندا بلاّو كردۆتەوە و نیازی یە بە سەریەكەوە لە كتێبێكی سەربەخۆدا چاپی بكات. هەرچی جەودەت بیلال ئیسماعیلە زنجیرەیەكی بە عەرەبی لێ بلاّوكردۆتەوە، باسەكانی ناو ئەو كتێبەی لازەریف پێویستیان بە لێدوان و روون كردنەوەی زۆرە.

كتێبی "كورد"ی مینۆرسكی كە دكتۆر مارف خەزنەدار كردوویەتە عەرەبی[٣٤٢] و تایبەت ئەو بەشەی كتێبە گەورەكەی ئەولیای چەلەبی كە سەعید ناكام كردوویەتی بە كوردی[٣٤٣] لەو سەرچاوانە كە كەرەستەی باش ئەدەن بە دەست مێژوونووسەوە.

وەك گوتمان رووناكبیرانمان دەیانتوانی لە رێگەی وەرگێڕانەوە كتێبخانەی مێژوویمان دەوڵەمەند تر بكەن. گەلێك بەرهەمی بەكەڵك هەن كە خۆ و بێگانە زۆر كەمیان دەربارەی دەزانن تایبەت ئەوانەیان كە نووسەرانی كورد بە زمانی تر دایاننانون، وەك كتێبە نایابەكەی دكتۆر نوری دەرسیمی كە سیاڵی (١٩٥٢) لە حەلەب بە توركی چاپی كردووە گەلێك زانیاری بە كەڵك و دەگمەنی دەربارەی خەباتی كوردی توركیا تێیدا بلاّوكردۆتەوە (٣٤٠) پلاپەڕەیە[٣٤٤].

تا ئێستا چەند جارێك دەنگی مێژوونووسی كورد لە كۆنگرە تایبەتی و گشتییەكاندا بەرزبۆتەوە، مێژوونووسە كوردەكانی سۆڤیەت لە سەروی هەموویانەوە مامۆستا كوردێیڤ بەشداری لەو كۆڕە زانستی یانەدا دەكەن كە دەزگا رۆژهەلاّتناسی یەكانی ئەو وڵاتە دەیانبەستن. لە یەكەم كۆبوونەوەی گشتی ئەو كۆنگرە گەورەیەدا كە ئامۆژگاری گەلانی

---

[٣٤٢] بڕوانە: ڤ. ڤ . مینۆرسكی، الاكراد، ملاحظات و انطباعات، ترجمة و علف علیة و قدم له الدكتور معروف خزندار، بغداد، (١٩٨٦) (٩٨)ص.

[٣٤٣] "كورد له مێژووی دراوسێیەكانیدا. سیاحەتنامەی ئەولیا چەلەبی، وەرگێڕانی سەعید ناكام، لە چاپكراوەكانی "كۆڕی زانیاری كورد" بەغدا (١٩٧٩) (٢٧٥ ل)

[٣٤٤] Dr. vet .m. nuri dersimi , Kurdistan tarihinde dersm halep. (١٩٥٢)

ئاسیای ... (...) وە تاکو مایسی ساڵی
گرتنی دکتۆر رەحیمی قازی دووەم وتاری بەم ناوەوە خوێندەوە: "لێکۆڵینەوەی مێژووی بزووتنەوەیی- رزگاریخوازی گەلی کورد". هەر لەو کۆڕەدا دوو کوردناسی سۆڤیەتی دوو وتاری تریان دەبارەی مێژوویی کورد پێشکەش کرد، یەکەمیان دۆکتۆر خالفین بوو کە باسی "بلاّو بوونەوەی دەسەلاّتی بەریتانیای" بە ناو کوردستانی سەدەی نۆزدەدا کرد و دووەمیشیان رۆژهەلاّتناسی ئەرمەنی دکتۆر "گ.ب. ئاکۆپۆڤ" بوو کە وتارەکەی بۆ باسی "پەرەسەندنی پێوەندی سەرمایەداری لە کوردستانی ئێران" دا تەرخان کردبوو.

لە رۆژی (٢٥)وە تاوەکو مارتی ساڵی (١٩٧٣) بەغدا کۆنگرەیەکی مێژوویی گەورە بەسترا کە ژمارەیەکی زۆر لە مێژوونوسانی عیراق و عەرەب و جیهان تێیدا بەشداربوون کارە زانستییەکانی کۆنگرە بە سەر سێ لیژنەدا دابەش کران، فەلەستین و خەلیج، ئیمپریالیزم و بزوتنەوەی رزگاریخوازی نەتەوەیی، کەلەپووری عەرەب.

لە لیژنەی ئیمپریالیزم و بزووتنەوەی رزگاریخوازی نەتەوەیی دا کە من سەرپەرشتیم دەکرد چەند جارێك باسی مێژووی کورد هاتە پێشەوە، دۆکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر وتاری "چەند لایەنێکە مەسەلەی کورد بەر لە شەڕی یەکەمی جیهان" ی پێشکەش بەو لیژنەیە کرد[٣٤٥]. منیش باسێکم دەربارەی سروشتی بزووتنەوەی رزگاریخوازی نەتەوەیی کورد[٣٤٦] خوێندەوە[٣٤٧] کە بووە هۆی لێدوانێکی گەرم[٣٤٨].

---

[٣٤٥] "التاخی" دەقی وتارەکەی بلاوکردەوە بڕوانە: التاخی، ٣ نیسان ١٩٧٣.

[٣٤٦] سەرەتا نیازم نەبوو هیچ پێشکەش بکەم، بە تایبەتی چونکە بڕیاربوو "کۆمەڵێ رۆشنبیری کوردی" ئەرکی باسی مێژووی کورد لە کۆنگرەدا بگرێتە ئەستۆی خۆی "بڕوانە: التاخی ، ١ ئازار ١٩٧٣""، بەلاّم کە ئەویان نەبوو ناچار منیش ئەو باسە پێشکەش کرد

[٣٤٧] ناوی وتارەکەم "الابعاد و الملاصح لساسیة لحرکة التحریر الوطنی للشعب الکردی" بوو کە "التاخی" دەقەکەی بلاوکردەوە، بڕوانە "التاخی" ٨ نیسان ١٩٧٣".

[٣٤٨] خوالێخۆشبوو صەلاحددین بەیتار و یوسف ئیبراهیم یەزبەگ و دوکتۆر نەزار حەدیسی و دکتۆر بەهجەت کامیل تکریتی لە وانە بورکە لە باسەکانی و تارەکە "بڕوانە: التاخی" ١ نیسان ١٩٧٣".

لە دوا رۆژی کۆبوونەوەکاندا لیژنەیەکی تایبەتی بۆ دارشتنی بڕیارەکانی کۆنگرە دانرا ئەمانە ئەندامی بوون: پرۆفیسۆر جاك بێرك "فەرەنسە، پرۆفیسۆر کیسیلۆڤ "یەکیەتی سۆڤیەت" پرۆفیسۆر فلایش هامەر "ئەڵمانیا"، دۆکتۆر مەحەمد ئەنیس "میسر" دوکتۆر نیقولا زیادە "لبنان"، دوکتۆر سەعد زەغلول "میسر"، دوکتۆر عەبدلوەهاب کەیالی "فەلەستین"، دوکتۆر خەیری قاسمی یە "فەلەستین"، دوکتۆر فەیصەل سامیر "عیراق"، مامۆستا محەمەد توفیق حسەین (عیراق)، دوکتۆر حسەین ئەمین "عیراق"، دوکتۆر عەبدولئەمیر مەحەمەد ئەمین "عیراق"، و من، من پوختەی کاری لیژنەکەی خۆمم بەم جۆرە پێشکەش بە لیژنەی داڕشتنی بڕیارەکانی کۆنگرە کرد:

"بەشدارانی کارەکانی لیژنەکەمان لیژنەی ئیمپریالیزم و بزووتنەوەی رزگاریخوازی نەتەوەیی بایەخی زۆری خەباتی گەلانیان دیکرد و پێ یان وایە نابێ بزووتنەوەی رزگاریخوازی عەرەب لە بزووتنەوەی رزگاریخوازەکانی جیهان جیابکرێتەوە. هەروەها تێگەیشتنی سروشتی نیۆکۆلۆنیالیزم و ریسواکردنی بە ئەرکێکی پێویست دەزانن چونکە نیۆکۆلۆنیازم مەترسییەکی گەورە و سامناکە بۆ گەلان. بە هەمان دەستوور بەشدارانی کارەکانی لیژنەکەمان بایەخێکی زۆریان بە خەباتی هاوبەشی عەرەب و کورد داو بەیاننامەی مێژوویی ئازاری بەرز نرخاند و گەلێك ستایشی پێوەندی مێژوویی بەتین و تێکەڵیی چارەنووس و بەرژەوەندی یەکانی نێوان دوو گەلی برا عەرەب و کوردیان کرد. دڵنیاین لەوەی ناتوانرێ ئەرکەکانی رزگاریی راستەقینە و نەهێشتنی دواکەوتوویی و دابڕین کە بوونەتە شەقڵی دیاری کۆمەڵگای عەرەب، جێبەجێ بکرێن بێ هێنانە کایەی مەرجە پێویستییەکانی کە بریتین لە دانی سەربەستی بە کۆمەڵانی خەڵك بۆ دەربڕینی خواست و ویستەکانی لەگەڵ یەکگرتنی هێزە نیشتمانی و پێشکەوتووخوازەکانی عەرەب و بلاوکردنەوەی زانستی ئەفسانە ڕەوێن بۆ نەهێشتنی هەر کۆسپێك هەبێ لە بەردەم سەر فرازبوونی کۆمەلایەتی و رووناکبیریدا".

لە سەر پێشنیاری من و پشتگیری گەرمی خوالێخۆش بوو دوکتۆر عەبدولوەهاب
کەیالی جاك بێرك و کیسیلۆڤ و دوکتۆر مەحەمەد ئەنیس و دوکتۆر نیقولا زیادە و دوکتۆر
فەیسەڵ سامیر و مامۆستا مەحەمەد تۆفیق و حسەین لیژنەی دارشتنی بڕیارەکانی
کۆنگرە بایەخ دان بە لێکۆڵینەوەی کەلەپووی و مێژووی کوردی کردە بەندی حەوتەمی
بڕیارەکانی کە لە دوا کۆبوونەوەی گشتنی کۆنگرەدا خوێندرایەوە و دواییش بلاوکرایەوە.

هەر ئەوساڵەش مێژوونووسی کوردی دیسان بوونی خۆی سەلماند، بەلام ئەمجارەیان لە
کۆبوونەوەیەکی جیهانی گەورەتردا. بەبۆنەوەی یادی (١٥٠) ساڵەی دامەزراندنی
رۆژهەلاتناسی فەرەنسی کە یادی (١٠٠) ساڵەی بەستنی یەکەم کۆنگرەی رۆژهەلاتناسی
لە پاریس، (١٦) وە تاوەکو (٢٢)ە تەمووزی ساڵی (١٩٧٣) لە سۆربۆنی پاریس
کۆنگرەیەکی گەورە بەسترا کە نزیکەی سێ هەزار زانا و پسپۆری دەیان وڵات لە
کارەکانیدا بەشداربوون، ئەم کوردانەش وەك وەفدێکی زانستی سەربەخۆ ئامادەی
کۆبوونەوەکانی کۆنگرە بوون: دوکتۆر نەسرین فەخری، هەژاری شاعیر، ئیحسان فوئاد،
دوکتۆر شەفیق قەزاز، دوکتۆر عیسمەت شەریف وانلی، دوکتۆر مەحەمەد نوری عارف،
دوکتۆر موزەفەر نەقشبەندی و من.

رۆژی (١٩) ی تەمووز یەکێك لە کۆڕەکانی کۆنگرە بە سەر پەرشتی تۆما بواو
یاریدەدەری دوکتۆر جۆیس بلۆ بۆ کوردناسی تەرخان کراو پێنج باسی تێدا خوێندرایەوە،
باسێکی دوکتۆر نەسرین فەخری دەربارەی رێزمانی کوردی و باسێکی دوکتۆر ئیحسان
فوئاد دەربارەی کارکردنی ئەدەبی ئەوروپایی لە پەخشانی کوردی و باسێکی دوکتۆر
مەحەمەد عارف دەربارەی کارکردنی زمان و ئەدەبی فارسی لە زمان و ئەدەبی کوردی دا
لەگەڵ دوو باسی مێژوویی کە یەکێکیان دوکتۆر عیسمەت شەریف پێشکەشی کردوو
دەربارەی کشانی کوردستان بەرەو رۆژئاوا لە نێوانی سەدەکانیی دەیەمین و پازدەمیندا

بوو، ئەوی تریشیان وتارێکی من بوو دەربارەی "کێشەکانی نووسینەوەی مێژووی گەلی کورد و ئەرکەکانی کۆڕی زانیاری کورد".

بەشدارانی کۆڕەکە لە چەند مەسەلەیەکی مێژوویی تری کورد کۆڵینەوە.

یەکێکیش لە بڕیارە تایبەتییەکانی کۆنگرە دەربارەی دامەزراندنی "کۆمەڵەی کوردناسی جیهان" بوو کە لە دوا کۆبوونەوەی گشتیدا وەك یەکێك لە ئەنجامەکانی کۆنگرە خوێندرایەوە. هەرچەندە بە هۆی مردنی تۆما بواوە کە بە سەرۆکی کۆمەڵەکە هەڵبژێردرا، لەگەڵ چەند هۆیەکی تری ئاشکرا ئەو کۆمەڵە تا ئیمڕۆکە هیچی بۆ نەکراوە، بەڵام تەنها بڕیاری دامەزراندنی لە کۆنگرەیەکی جیهانی گەورەدا دەستکەوتێکی گەورە بوو بۆ کوردناسی بەگشتی[٣٤٩].

ڕووناکبیرانی کوردی سۆڤیەت گەلێك خزمەتیان پێشکەش بە مێژوونووسی کووردی کردووە. لە بیستەکانەوە دەست کرا بە چاپ کردنی ژمارەیەك کتێبی مێژوویی تایبەتی بۆ فێرگە کوردییەکانی ئەرمەنستان بەرهەمە زووەکانی شامیلۆڤ دەچنە خانەی سەرچاوەی مێژوویشەوە[٣٥٠]. چ ئەو چ پرۆفیسۆر حاجی یە جندی و جاسمێ جەلیل لە سەرەتای سی یەکانەوە چەند بەرهەمێکی مێژوویان کردۆتە کوردی.

لە دوای چلەکانەوە مێژوونووسی کوردی سۆڤیەت ڕەنگ و بۆی تایبەتی خۆی وەرگرت، کوردۆیڤ لەم مەیدانەشدا دەنگی زولاڵە و بەرهەمەکانی هەرچەندە لە کەم وکورتی بێ بەش نین، بەڵام جێگەیان زۆر دیارە، تایبەت چونکە زۆربەیانی بۆ بەرپەرچ دانەوەی ئەو مێژوونووسانە تەرخان کردووە کە لە بەرهەمەکانیاندا بەرامبەر مێژووی کورد بە

---

[٣٤٩] بۆ درێژایی ئەو باسانە بڕوانە: "برایەتی" بەغدا ژمارە (٦٤، ١٧ی ئابی ١٩٧٣ "التاخی" ٥,٨ اب ١٩٧٣).

[٣٥٠] یەکێك لەو بەرهەمانەی ناوی "دەربارەی مەسەلەی دەربەگی لە ناو کوردا" یە کە ساڵی (١٩٣٤) بۆ یەکەم جار بە زمانی ڕووسی بلاوی کردەوە و منیش ساڵی (١٩٧٧) کردمە عەرەبی بڕوانە: شامیلۆف ، حول مسالة الاقطاع بین الکرد، ترجمة و کتب مقدمته و علق علیة الدکتور کمال مظهر احمد، بغداد ١٩٧٧، ١٠٢ص.

هەڵەداچوون[351] سالی (١٩٥٤) لە وتاری شێواندنی مێژووی کورد لە مێژوونووسی بۆرجوازی فارسیدا، کوردۆیڤ بە توندی وەلامی رەشید یاسەمینی داوەتەوە و سەلماندوویە کە کتێبەکەی[352] بۆ مەبەستێکی سیاسی رووت، بۆ بەزۆر کردنی کورد بەسەر فارس دانراوە، ئەمەیان بێ گومان راست و دروستە، بەلام مامۆستا کوردۆ لە وەلامدانەوەیەکدا زۆر جار ئێرانی و فارسی کردۆتە یەك کە پێم وایە رەشید یاسەمینی بۆ دوو مەبەستی جیاوازی بەکارهێناون، یا هیچ نەبێ زۆر جار هەست بەو جیاوازی یە دەکرێ ئەگەرچی خۆیشی ئەوەی نەویستبێ.

بە هەمان دەستوور کوردۆیڤ بەرپەرچی رای ژمارەیەك لە کوردناسانی سۆڤیەتی سەبارەت بە نەژادی کوری داوەتەوە تایبەت هی ڤلچێڤسکی و ئاکۆپۆڤ[353] لەو جۆرە بەرهەمانەیدا قەناتی کوردۆ زۆر پەنادەباتە بەر سروشت و تایبەتییەکانی زمانی کوردی بۆ زیاتر سەلماندنی رەگەزی رەسەنی کورد، بەوێنە رەشید یاسەمینی زۆر لە سەر ئەوە رۆیشتووە کە گوایە جیاوازی لە نێوانی کورد و فارسدا نییە. کوردۆش وێرای ئەوەی سەربەخۆی تەواوی زمانی کوردی لە هەموو روویەکەوە دەسەلمێنێ ئینجا ئەوە دێنێتەوە یاد رەشید یاسەمینی کە یەکیەتی زمان بەلگەی بەرووداوی یەکیەتی نەتەوەیی نییە و باشترین نموونەی ژیانیش بۆ ئەو راستی یە نەرویج و دانیمارکیەکانن کە موویەکی باریك

---

[351] دوای گەڕانەوەی لە یەکیەتی سۆڤیەت دوکتۆر ئەورەحمانی حاجی مارف زۆربەی ئەو بەرهەمانەی مامۆستا کوردۆیڤی کردە کوردی و لە کتێبی سەربەخۆدا بلاوی کردنەوە : بڕوانە پرۆفیسۆر قەناتی کوردۆ "کوردۆیڤ"هەندێك بیروباوەڕی هەڵە لە بارەی زمان و مێژووی کوردەوە، لە چاپکراوەکانی "کۆڕی زانیاری کورد" بەغدا، (١٩٧٣-١٩٧٤، ١٦٦ص).

[352] مەبەست "کرد و پێویستگی نژادی و تاریخی او" ە کە لە پێشدا باسیمان کرد، "بڕوانە پەراوێزی ژمارە (٣٢٥)". کەلپالۆڤ سالی (١٩٤٣) ئەو کتێبەی رەشید باسەمی کردۆتە رووسی بۆ بەکارهێنانی رۆژهەلاتنناسی سۆڤیەت، دەستنووسی ئەو وەرگێڕانە لە کتێبخانەی ئامۆژگاری رۆژهەلاتناسی – لقی لێنینگراد هەلگیراوە.

[353] ئەو رایانەی کوردۆیڤ بۆ لێکۆلینەوە. بەلام دوکتۆر ئەورەحمانی حاجی مارف وەری گێڕاوەتە سەرزمانی کوردی، ئەوەی بابەخی کتێبەکەی زیاتر کردووە "بڕوانە ل (١٢١-١٦٦) ی کتێبەکەی".

لە ئەوروپادا لێکیان جیادەکاتەوە و بە یەك زمانیش دەدوێن و ئینجا دوو نەتەوەی جیاوازیش پێك دەهێنن!

دوکتۆر جەلیلێ جاسم[٣٥٤] ژمارەیەك بەرهەمی چاکی دەربارەی مێژووی نوێی کورد بلاوکردۆتەوە کە لەگەڵ بەرهەمەکانی خالفین و لازەرەیڤدا تا رادەیەکی زۆر زنجیرەیەکی پێکەوە بەستراوە و درووست دەکەن. لە یەکەم بەرهەمی مێژوویی گەورەیدا دوکتۆر جەلیل باشترین لێکۆڵینەوەی دەربارەی راپەرینە فراوانەکەی شێخ عوبەیدوڵلا شەمزینی پێشکەش کردووە بلاوی کردۆتەوە. ئەو بەرهەمەی[٣٥٥] کە لە کتێبێکی سەربەخۆدا ساڵی ١٩٦٦ بە رووسی بلاوی کردۆتەوە پوختەی بەشێکی سەرەکی نامەی دوکتوراکەیەتی کە ساڵی (١٩٦٣) بە ناونیشانی "بزوتنەوەی رزگاری خوازی کورد لە پەنجاکانەوە تاوەکو هەشتاکانی سەدەکانیی نۆزدە" پێشکەش بە ئامۆژگای رۆژهەلاتناسی سەر بە کۆڕی زانیاری سۆڤیەتی کرد. زۆر لایەنی ئەم کتێبە سەرنج رادەکێشن تایبەت چونکە دانەری دەستی گەیشتۆتە گەلێك سەرچاوەی رەسەن و دەگمەن و[٣٥٦] توانیوی یە بگاتە زۆر ئەنجامی ورد کە هیچ گومانێك لە سرووشتی ئەو راپەرینە گەورەیەدا ناهێڵن، ناوی باسە سەرەکییەکانی کتێبەکە بۆی هەیە بیرێکی گشتی دەربارەی ناوەرۆك بداتە خوێنەر: بەشی یەکەمی باسی باری ژیانی ئابووری و کۆمەلایەتی کورد لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەهەمیندا دەکات، بەشی دووەمی پێوەندی کورد بە شەڕی ساڵی (١٨٧٧-١٨٧٨) ی نێوان رووسیا و تورکیای عوسمانی روون دەکاتەوە، بەشی سێیەمی ئەو رووداوانە دەگرێتەوە کە رێگەیان بۆ بەرپابوونی راپەرینی ساڵی (١٨٨٠) خۆش کرد، بەشی چوارەمیشی دێتە

---

[٣٥٤] دوکتۆر جەلیل کوڕی نووسەری بەناوبانگ جاسمێ جەلیلە. جەمیلەی خوشکی و دکتۆر ئۆردوخانی برایشی خزمەتیان نقدە، پێم وایە بنەماڵەی جاسمێ جەلیل زیاتر لە هەموو خێزانە کوردەکانی ئەرمەنستان نەریتی کوردەواری یان پاراستووە.

[٣٥٥] بڕوانە: جەلیلێ جەلیل، راپەڕینی کوردەکان ساڵی (١٨٨٠) بە زمانی رووسی، مۆسکۆ (١٩٦٦، ١٣٢) ل.

[٣٥٦] وەك سەرچاوە ئەرشیفی یە کۆنەکان و بەرهەمە ئەرمەنییەکان. ژمارەی سەرچاوە ئەرمەنی یەکانی "راپەڕینی کوردەکان" بە تەنها حەڤدەن.

سەر باسی ئەو راپەڕینەی عوسمان بەگ و حسەین بەگی کوڕانی بەدرخانی گەورە ساڵی (١٨٧٨) لە جزیرە بەر پایان کرد، بەشی داهاتووی کتێبەکە باسی ئەو هەراو بگرانە دەکات کە ناوچەی هەوکاری یان گرتەوە و ئینجا لاپەڕە (٧٣) وە دوکتۆر جەلیل دەگاتە مەبەست و دەکەوێتە شی کردنەوەی بەسەرهاتەکانی "راپەڕینی کورد بە سەرۆکایەتی شێخ عوبەیدوڵلاّ لە ئێران ساڵی (١٨٨٠) لە کۆتایی کتێبەکەشیدا دوکتۆر جەلیلیٚ جەلیل (٢٠) بەڵگە و دیکۆمێنتی یەکجار گرنگی بڵاو کردۆتەوە کە هەموویان رەوایی راپەڕینەکەی شێخ عوبەیدوڵلاّ دەسەلمێنن، ئەو راپەڕینەی لە یەك کاتدا رۆژنامە بەریتانییەکان بە کاری دەستی رووس و رۆژنامە رووسی یەکانیش بە پلانی بەریتانیەکانی دادەنا- گۆڕی خاوەنەکانیان پڕ لە نووری بیٚ – ئامین".

دووەم کتێبی مێژوویی دوکتۆر جەلیلیٚ جەلیل دەربارەی "کوردەکانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەیەمدا" یە[٣٥٧]. لەم کتێبەیدا دوکتۆر جەلیل بە پشتیوانی (١٦٤) سەرچاوەی هەمەجۆر کە دیسان بەڵگە و دەکومێنتە دەگمەنەکانی ئارشیفە زۆرەکانی مۆسکۆ و لینینگراد و تبلیسی پایتەختی گورجستان و بەرهەمە ئەرمەنی یەکان برپڕەیانن، توانیوی یە زنجیرەیەك باسی گرنگی مێژوویی کورد لە سەر دەمێکی زۆر ناسکدا روونبکاتەوە، وەك سروشت و خەبات و چارەنووسی میرنشینە ناودارەکانی بابان و بادینان و سۆران و هەکاری، جگە لە بزوتنەوە چەکدارەکای ئەو رۆژگارە کە راپەڕینەکانی بەدرخانی گەورە و میری رەواندوز و یەزدان شێرلە سەروو هەموویانەوەن، بە یاریدەی گەلێك بەڵگەی نەزانراو جەلیلیٚ جەلیل توانیویە سروشتی

---

[٣٥٧] ٣٥٧ ساڵی ١٩٧٣ لە مۆسکۆ بە رووسی چاپ کراوە، ٢٠٠ لاپەڕەیە. من پێشەکی و بەشی یەکەمی ئەو متێبەم کردنە عەرەبی و کاتی خۆی لە رۆژنامەی "التاخی" دا بلاوم کردنەوە "بڕوانە: التاخی ١ و ١٥ و ٢٢ و ٢٩" تشرینی الاول و ٥ و ١٢ تشرینی الثاني و ١٠ و ٣١ کانونی الاول ١٩٧٣).

ڕاپەڕینەکەی یەزدان شێرمان بۆ دیاربکات کە بە هۆی ڕایەکی سەرپێ ی دوکتۆر بلەچ شێرکۆوە[٣٥٨] دڵی ڕووناکبیری کوردی لێ ڕەنجابوو. هەر لە سەرەتاشەوە دوکتۆر جەلیل باری ژیانی ئابووری کۆمەڵایەتی و ناوچەی هۆزە گەورەکانی کوردستانی ناو ئیمپراتۆریەتی عوسمانی لە کۆتایی سەدەی هەژدە و نیوە یەکەمی سەدەی نۆزدە دا شی کردۆتەوە و بەوجۆرە ڕێگەی بۆ تێگەیشتنی باشتری باسەکانی ناو کتێبەکەی خۆش کردووە.

جگە لەو دوو کتێبەی و بەرهەمە ئەدەبی یە زۆرەکانی [٣٥٩]دوکتۆر جەلیلێ جەلیل زنجیرەیەك وتاری مێژوویشی بلاْو کردۆتەوە، وەك "دووبارەی باری ژیانی کۆمەڵایەتی و ئابووری کوردی لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەمیندا" و "کورد و شەڕی ساڵی (١٨٧٧- ١٨٧٨) ی نێوان ڕووسیا و تورکیا" هەروەها دوکاۆر جەلیل گەلێك بایەخی بە ژیانی ڕووناکبیری کورد داوە و زۆر بەرهەم بەڵگەی کوردی کۆنی کۆکردۆتەوە و ژمارەیەك لە ڕۆژنامە و گۆڤارە کوردییە زووەکانی دەستکەوتووە[٣٦٠]. لەم مەیدانەشدا جەلیلێ جەلیل بەرهەمی هێژای کەم نییە لە وتاری "گۆڤاری ڕۆژا کورد وەك سەرچاوەی لێکۆڵینەوەی بیری کۆمەڵایەتی سیاسی کوردیی سەرەتای سەدەی بیست" زۆر لایەنی کەم زانراوی

---

[٣٥٨] یەزدان شێر "عزالدین شێر" خزمی نزیك بەدرخانی گەورە بوو. "دەردە کورد" بووە هۆی ناکۆکی یان لە کاتێکی ناسکداو ئەوەی دوکتۆر بلەچ شێرکۆ بە خیانەت و یەکێك لە هۆکارەکانی ژێر کەوتنی بەدرخانی دانوە "بڕوانە: الدكتور بلەچ شيركوه، القظية الكردية، ص ٤٤- ٤٥" بەلاْم نۆدی نەبرد یەزدان شێر لە عوسمانی یەکان هەڵگەڕایەوە و ڕاپەڕینێکی گەورەی دژیان بەرپاکرد. لە بەشی حەوتەمی کتێبەکەیدا دوکتۆر جەلیل باسی ئەو ڕاپەڕینەی کردووە گەلێك زانیاری نەزانراوی دەربارەی بلاْو کردۆتەوە.

[٣٥٩] وەك کتێبی "زارگوتنا کوردا" "فۆلکلۆری کوردی" کە لە ساڵی (١٩٧٨) لە مۆسکۆ لەگەڵ دوکتۆر ئۆردوخانی برایدا لە دووەمی (٥٣٤) لاپەڕەن، ساڵی (١٩٧٢) ش هەردووکیان کتێبێکی گەورەیان دەربارەی پەندی پێشینانی کوردی بلاْویان کردەوە کە (١٥) هەار دانەی لێ چاپ کراوە. ئەم جۆرە بەرهەمانەش، بێ گومان، کەرەستیەکی باش ئەدەن بە دەست مێژوونووسەوە.

[٣٦٠] نۆر بە داخەوە دکتۆر جەلیل ئەو بەرهەم و بەڵگە دەگمەنانەی لە حەوت پرسیارەکەدا قایم کردووە و هەزار و یەك مووردی چاوەزاری پیا هەڵواسیون. ئەو کارەی وەك بە خۆیم گوتووە، لەر ڕەفتاری زانای ڕەسەن دوورە.

یەکەم گۆڤاری رۆژنامەنووی کوردیی شی کردۆتەوە[٣٦١]. هەر بەو دەستوورەش گەلێك زانیاری بەنرخی دەربارەی "کوردستان" ی یەکەمین رۆژنامەی کوردی لەو وتارەیدا بلاوکردۆتەوە کە ناوی ناوە "لە مێژووی پەیدابوونی چاپەمەنی سیاسی کوردی" لەوێدا ئەو بڕیارەی سولتان عەبدولحەمیدی بلاوکردۆتەوە کە عەبدولرەحمان بەدرخان بە خۆفرۆش دادەنێ چونکە دەست لە دەروونی "کوردستان" هەلناگرێ و ناگەڕێتەوە ئەستەموول بۆ ئەوەی بکرێتە کاربەدەستێکی گەورە. دیار دەبوو بیری سولتان وابێ دەشبوو رۆژهەلاتناسێکی وەك ماکاش ستایشی ئەو رووناکبیرە دلسۆزە بکات کە بە دلێکی فراوانەوە دەستی یاریدەی فێربوونی ئەدەبی کوردی بۆ درێژ کردووە.

مێژووی هەرە نوێی کورد و تایبەت بزووتنەوەی رزگاریخوای کۆمەلانی خەلکی کوردستان لە دوای شەڕی یەکەمی جیهانییەوە سەرنجی ژمارەیەك لە مێژوونووسانی کوردی سۆڤیەتیان راکێشاوە کە دوکتۆر شاکرۆ مگۆیان "شاکرۆی مخۆی خودۆ" لە هەموویان چالاك و بەرهەمدارترە، دوکتۆر شاکرۆ کە سالی (١٩٣٠) لە گوندی ئەلەگەز لە ناوجەرگەی کوردەواری ئەرمەنستانی سۆڤیەتدا لەدایك بووە لە سەرەتای ژیانی کارییەوە تێکەل بە کۆڕی رووناکبیری کوردی ئەو ولاتە بووە. دوای ئەوەی سالی (١٩٥٢) بەشی مێژوویی ئامۆژگاری پەروەردەی ئابۆڤیاتی لە یەریڤان تەواوکردو بۆ ماوەی سێ سال هەر لە ئەلەگەز مامۆستایی کرد لە سەرەتای سالی (١٩٥٥) ە وە بووە بە یەکێك لە

---

[٣٦١] لەو وتارەیدا دکتۆر جەلیلی جەلیل بە هەلەچووە کە دەلێ رەفیق حلمی دەوری لە دامەزراندنی کۆمەلێ "هیوا" ی ئەستەمولدا زۆر بووە، بڕوانە: جەلیلی جەلیل بە هەلەدا چووە کە دەلێ رەفیق حلمی دەوری لە دامەزراندنی کۆمەلێ "هیوا" ی ئەستەمولدا زۆر بووە، بڕوانە: جەلیلی جەلیل، گۆڤاری رۆژا کورد وەك سەرچاوەی لێکۆلینەوەی بیری کۆمەلایەتی و سیاسی کوردی سەرەتای سەدەی بیست، "ولاتان و گەلانی رۆژهەلاتی نزیك و ناوەڕاست، زنجیرەی حەوتەم، "کوردناسی" یەریڤان، (١٩٧٥، ل ٧٤" سەرچاوەی دوکتۆر جەلیل بۆ ئەو قسەیەی لاپەڕەیەکی سالی (١٩٦٠) ی گۆڤاری "رۆژی نوێ" یە، بەلام "رۆژی نوێ" مەبەستی ئەو کومەلی "هیوا"یە "رۆژی نوێ" یە بەلام "رۆژی نوێ" مەبەستی ئەو کۆمەلی "هیوا" یە بە کە سالی (١٩٣٨) لە عیراق دامەزرێنرا و رەفیق حلمی سەرۆکی بالای بوو نەك ئەو کۆمەلەی دەستەیەك قوتابی کورد سالی (١٩١٢) لە ئەستەموول هەر بەو ناوە وە دایانمەزراند.

نووسەرانی رۆژنامەی "رێ یا تازە" "رێگەی نوێ" و پاش ساڵێك كرا بە یاریدەدەری سەرنووسەری ئەو رۆژنامەیە.

لە ساڵی (١٩٦٠) وە دوكتۆر شاكرۆ بووە بە یەكێك لە فەرمانبەرانی بەشی كوردی تازە دامەزرێنراوی دەزگای رۆژهەڵاتنناسی كۆڕی زانیاری ئەرمەنستانی سۆڤیەت[٣٦٢]، لەو ساوە خزمەتە زانستی یەكانی دەست پێ دەكەن. دوكتۆر شاكرۆ تا ئێستا دوو كتێب و دەیان وتاری بلاوكردۆتەوە كە هەموویانی بۆ لێكدانەوەی بزووتنەوەی نەتەوەیی رزگاریخوازی كورد تەرخان كردووە، ئەو باسەی سەرنجی دوكتۆر شەرەف ئەشیرییان و دوكتۆر چاچانی كارلێن و ژمارەیەكی تر لە رووناكبیرانی كوردی سۆڤیەتی راكێشاوە. دوكتۆر شەرەف لە چەند لایەنێكی ژیانی ئابووری و كۆمەلایەتیش لە كوردستاندا كۆلیوەتەوە. چاپانی كارلێنیش كە یەكێك لە نووسەر و ئەدیبە ناسراوە كوردەكانی ئەرمەنستان یەكێك لە بەرهەمە گەورەكانی خۆی بۆ باسی كوردی دەرسیم لە كۆتایی سەدەی نۆزدەدا تەرخان كردووە.

هەرچی دوكتۆر خالیدی مورادی چەتۆ "چەتۆیێڤ" ی سەرۆكی بەشی كوردیی ئامۆژگاری رۆژهەلاناسی ئەرمەنستانی سۆڤیەتە لە هەر باسێك زیاتر بایەخی بە مێژووی كوردەكانی سۆڤیەت و كاركردنی شۆڕشی ئۆكتۆبەر لە بزووتنەوەی سیاسی كورددا داوە. چەتۆ ساڵی (١٩٦٥) لە یەریڤان بە زمانی رووسی كتێبی "كوردی ئەرمەنستانی

---

[٣٦٢] ئەو دەزگایە ساڵی (١٩٨٥) دامەزرێنرا و ساڵی (١٩٧١) كۆرا بە ئامۆژگایەكی سەربەخۆ كە لە پێنج بەش پێكهاتووە، ولاتانی عەرەب ، توركیا، ئێران، رۆژهەلاتی كۆن و كوردناسی.

سۆڤیەت"ی بلاوکردۆتەوە[٣٦٣] کە بە دیاری پێشکەشی "هاوڕێیەتی دوو گەلی ئەرمەن و کورد"ی کردووە.

لەو کتێبەدا چەتۆیڤ گەلێك بەڵگە و زانیاری و ژمارەی دەربارەی ژیان و ئابووری و ڕووناکبیری و کۆمەلایەتی کوردی ئەرمەنستان و مێژووی ئاڵ و گۆڕەکانی بلاوکردۆتەوە، ئەوانەی ئاشکرا جیاوازی بێ سنووری نێوان ئیمڕۆ و ڕابردوو ئەو بەشە کەمەی کورد دەخنە بەرچاو. لەگەڵ ئەوەش سێ ژمارەی بەشی یەکەمی ئەو کتێبە زۆر سەرنج ڕادەکێشن. لە لاپەڕە نۆ دا دوکتۆر چەتۆیڤ دەڵێ بەپێی سەرژمێری ساڵی (١٩٥٩) کوردی سۆڤیەت (٥٩) هەزار کەسن کە (٢٦) هەزاریان لە ئەرمەنستان (١٦) هەزاریان لە گورجستان "جۆرجیا" و ئەوانی تریان لە ئازەربێجان و تورکمانیا و شوێنی تر دەژین کەچی پاش تەنها سێ لاپەڕە ئەم دوو ژمارەیە دەخوێندرێتەوە: سەرەتای سەدەی نۆزدە ژمارەی کوردەکانی ئەرمەنستان (١٠٧٣٧) کەس بوو، بەلام تا کۆتایی ئەو سەدەیە ژمارەیان گەیشتە (٣٦١٨٨)[٣٦٤]. کە وابێ بە هەر پێوەدانێك بیپێوی دەبوو ساڵی (١٩٥٩) ئەو ژمارەیە لە (٦٠) هەزار تێپەڕ بکات نەك بێتە سەر (٢٦) هەزار!.

هەرچۆن بێ دەستکەوتەکانی مێژوونووسی کوردی سۆڤیەت گەلێك دیارن و کەلێنێکی گەورەیان لە کتێبخانەی مێژوویی هەموو ڕۆژهەلاتدا پڕکردۆتەوە. لەگەڵ ئەوەش هێشتا زۆر لەو مێژوونووسی یە چاوەڕوان دەکرێ، تایبەت لە بەر ئەوەی جێگەی چاودێری زانا کاربەدەستەکانی ئەرمەنستانە.

[٣٦٣] ئەو کتێبەی (١٥٢) لاپەڕەیە وچالاکترین سەرچاوەیە دەربارەی کوردی سۆڤیەت بەگشتی و کوردەکانی ئەرمەنستان بە تایبەتی، وەك لە سەرەوە وتمان دوکتۆر خالید چەتۆیڤ نووسینی دەربارەی کارتێکردنی شۆڕشی ئۆکتۆبەر لە خەباتی میللەتی کورددا زۆرە، بە وێنە بڕوانە "خ،م، چەتۆیڤ"، ئۆڕشی ئۆکتۆبەر و کوردی یەکیەتی سۆڤیەت، "ولاتان و گەلانی ڕۆژهەلاتی نزیك و ناوەڕاست" زنجیرە حەوتەم کوردناسی ، (١٥-٢٦).

[٣٦٤] خ.م چەتۆیڤ، کوردی ئەرمەنستانی سۆڤیەت، ل ٩-١٢.

وەك وتمان بەشێك لە بەرهەمە ئەدەبی ییەکانی مامۆستایان حاجی یە جندی و جاسمێ جەلیل و ئۆردوخان و ژمارەیەکی تر لە رووناکبیرە کوردەکانی سۆڤیەت دەست دەدەن بینە سەرچاوەی لێکۆڵینەوەی گەلێك لاپەڕەی کەم زانراوی مێژووی کورد. بۆوێنە دکتۆر ئۆردوخان تا ئێستا ژمارەیەکی یەکجار زۆر گۆرانی و لاواندنەوەی کوردی ناوچەی جیاوازی کوردستانی کۆکردۆتەوە[٣٦٥] کە پڕن لە باسی بە سەرهات و رووداوی هەمەجۆری دوا (٣٥٠) ساڵەی کوردستان. وەك ئۆردوخان بۆ خۆی دەڵێ ئەو گۆرانیانەی کۆی کردوونەوەتەوە بایەخیان زۆرە بۆ لێکدانەوەی بزووتنەوە و راپەڕینەکانی یەزدان شێر و شێخ سەعیدی پیران و سمکۆ و ئارارات و تەنانەت شێخ مەحمود و خەلیل خۆشەوی و شۆڕشە گەورەکانی تریش[٣٦٦] بێ گومان ئەو کارەی دوکتۆر ئۆردوخان شایانی نرخاندنی بەرزە چونکە، وەك کاتی خۆی وتمان، گۆرانی و لاواندنەوەی کوردی سەرچاوەیەکی مێژوویی رەسەنن، بۆیە رزگار کردنیان فرمانێکی پێویستی زانستی و نەتەوەیی یە.

پێم وایە مێژوونووسی کوردی بەگشتی دەتوانێ کەڵکی زۆر لە بەرهەمە هێژاکانی زانا کوردەکانی سۆڤیەت وەربگرێ.

---

[٣٦٥] تا سەرەتای حەفتاکان دوکتۆر ئۆردوخان پتر لە (١٥٠) گۆرنای کۆکردبۆوە "بڕوانە: ئۆردوخانێ جاسمێ جلیل، دەربارەی لێکۆڵینەوەی گۆرانی یە مێژوویەکوردییە باوەکان" حەوتەم کۆڕی زانستی کوردی ئامۆڤگاری رۆژهەلاتنناسی کۆڕی زانیاری سۆڤیەت، لقی لینینگراد، "کورتەی باسەکان" بە زمانی رووسی، لینینگراد، ١٩٧١، ل ٨٦.

[٣٦٦] هەمان سەرچاوە، ل ٨٧.

ئەنجام

هەموو باسەکانی ئەم کتێبە، نەك تەنها باسەکانی بەشی یەکەم و دووەمی بایەخی زۆری مێژوو لە ژیانی مرۆڤ و گەلاندا نیشاندەدەن. مێژوو، پێم وایە یەکەم دەرسی گەورەی ژیانە، تایبەت بۆ ئەوانەی جڵەوی کاریان وا بەدەستەوە. ئەرماندۆ ساپۆری مێژوونووسی ئیتاڵی باشی بۆ چووە کە دەڵێ:

"مێژوو هەرگیز ناتوانێ بریتی بێ تەنها لە مێژووی ئابووری یا سیاسەت یا ئەدەب یاهی تر، مێژوو سەرتاپای هەموو ئەوانەیە بە سەریەکەوە"[1].

ڕۆژ بە ڕۆژ بایەخی مێژوو لە ژیانی مرۆڤدا زۆرتر دەبێ. هیچ لە خۆڕایی نییە کە ئێمڕۆ کۆچی دوایی مێژوونووسێکی بە ناوبانگ بەڕادەی مردنی پیاوێکی سیاسی گەورە دەنگ دەداتەوە[2].

دەربارەی مێژووسی کوردیش هەر ئەوەندە دەتوانم بڵێم کە چیرۆیەکی ناسکی دەستنێژ و پەروەردەی ئارەقی ناوچەوانی دڵسۆزانە!.

[1] بڕوانە: ڤ. ی بوتێنبۆرگ، کە لە پیاوانی رێنیسانس، بە زمانی رووسی، لێنینگراد، (١٩٧٦)، ل ٣١.

[2] بۆ وێنە بڕوانە ئەو وتارەی ڕۆژنامەی "الجمهورية" بە بۆنەی مردنی مێژوونووسی ئەمریکایی گەورە، خاوەنی دەیان بەرگی "مێژووی ژیاری" دیۆرانتەوە بلاوی کردۆتەوە "الجمهورية" بغداد (٢٧) کانون دووەم (١٩٨٢) کۆچی دوایی تۆبینی لە هەموو جیهاندا دەنگی دایەوە.

کورتەی

بیبلیۆگرافیای مێژوونووسی کوردی

بێ گومان دانانی بیبلیۆگرافیایەکی گشتی بۆ مێژوونووسی کوردی کارێکی زۆر پێویستە کە بۆی هەیە تا رادەیەکی باش ئەرکی سەرشانی مێژوونووسانی خۆ و بێگانە ئاسان بکات. کارێکی وەها لە سنووری ئەم بەرهەمەدا نییە؛ بەڵام وەك هەنگاوی یەکەم هەوڵ دەدەین پوختەیەکی بیبلیۆگرافیایەکی گشتی بۆ مێژوونووسی کوردی لێرەدا پێشکەش بکەین. بەلای ئێمەوە دەتوانرێ ئەو بەرهەمانەی رووناکبیرانی کورد بە هەر زمانێك بۆ روون کردنەوەی لایەنێکی مێژووی کورد دایانناوە یا وەریان گێراوە یا لێکیان داوەتەوە بخرێنە پاڵ مێژوونووسی کوردی یەوە.

لەبەر ئەوەی ئەو بەرهەمانەی لەم بیبلیۆگرافیایەدا ناویان هاتووە زۆرن بە پێویستمان زانی بەپێی چەرخ و قۆناغ یا باس و ناوەرۆك بڵاویان بکەینەوە ،هەر بە پێی زمان

کەلامان وایە بایەخی جیامان کردوونەوە. تەنها ناوی ئەو وتارانەشمان تۆمار کردووە زانستیان زۆرەیا لە ڕێگایانەوە دەتوانین باشتر لەرووی جیاوازی مێژوونووسیی کوردی بگەین. هەروەها ناوی ئەو بەرهەمانەشمان تۆمار کردووە کەلەرانەیە تەنها بەشێکیان باسی مێژوو بکات یا وەك سەرچاوەی مێژوویی و ئابووری و کۆمەلایەتی و ئەدەبی و هیتر. بایەخیان بۆکاری مێژوونووس هەبێت، وەکەم بەرهەمی بە پیتی ماهۆستا شاکر فەتاح.

دووبارەی دەکەینەوە کە ئەم بیبلیۆگرافیایە تەنها هەنگاوێکی سەرەتایی و هیچ دوور نییە کەم کورتی زۆری تێدا بێت، بەلام لەوە دلنیایین کە کەلکی بۆ رووناك بیر بەگشتی و بۆ رۆژنامەنووس بە تایبەتی هەبێ، پێم وایە مێژوو نووسانمان دەتوانن ژمارەیەك بەرهەمی بیبلیۆگرافیایی سەر بەخۆ دابنێن، وەك "بەرهەمی مێژوونووسانی[1] کورد بە زمانی عەرەبی" و "بەرهەمی مێژوونووسانی کورد بە زمانی فارسی" و "بەرهەمی مێژوونوسانی کورد بە زمانی رووسی" و "بەرهەمی مێژوونووسانی کورد بە زمانە ئەورووپییەکان" وە مێژوونووسی کوردی لە هەر کام لە رۆژنامە و لە گۆڤارە کوردییەکاندا، یا هەر رۆژنامە و گۆڤارێك بە هەر زمانێك بایەخی تایبەتی دابێ بە مێژووی کورد، وەك "خەبات- النضال" وە "التآخي" و "العراق".

بە پێویستی دەزانین سەرنجی خوێنەر بۆ ئەم لایەنانەی خوارەوە رابکێشین:

* ژمارەیەك بەرهەمی گشتیی نووسەرانی کوردمان تۆمارکردووە بەو نیازەین رادەی پێشکەوتن و جۆری بایەخ پێدانی مێژوونووسی کوردی بە گشتی نیشان بدەین.

[1] دەتوانرێ بوترێ بەرهەمی مێژوویی رووناکبیرانی کورد.

*بۆ پاراستنی یەکێتی ناوەکان و بۆ نەوەی خوێنەر باشتر لە رادەی خزمەتی مێژوویی زانا ناسراوەکانمان تێبگات لەو شوێنانەدا کە بە پێویستمان زانیووە دەستکاری ناوی دانەرانی بەرهەمەکانمان کردووە.

بۆ وێنە ژمارەیەك لە وتارەکانی کوردۆیێف بە ناوی " قەناتێ کوردۆ" وە بلاّوکراونەوە ئێمە لەو شوێنانەشدا وەك ئەوانی تر کردوومانەتە کوردۆیێف. گەر بە پێویستمان زانیبێ کەمێ دەستکاری بەرهەمەکانیشمان کردووە وامان نەکردایە ئەو وێکچوونەوەی بە تایبەتی بۆ ناوەکان پێویستە دەشێوا.

* بە پێی توانا هەولّم داوە ناوی هەموو کتێبە مێژووییەکان تۆمار بکەم، بەلاّم وتارە مێژوویەکانی ناو گۆڤار و رۆژنامەکان هەلّبژاردن و دوورنییە وتاری بایەخدارم بەسەردا تێپەڕینێ، یا دەستم پیایدا، رانەگەیشتبێ، چونکە راستێکەی بەشی زۆری ئەم بیبلیۆگرافیایە بریتی یە لەو بەرهەمانەی کە بۆ کاری زانستی خۆمم کۆکردوونەتەوە یا بەتایبەتی لای خۆم ناویانم تۆمار کردووە.

* بەشێك لەو بەرهەمانەی دەربارەی فۆلکلۆر و پەندی پێشینانن تۆمارمان کردوون نەك هەر کەلّکیان بۆ مێژوونووس زۆرە، بەلّکو دەچینە خانەی سەرچاوەی رەسەنی هەندێك باسی مێژوویی یەوە. هەروەها بە پێی توانا هەولّمان داوە ناوی ئەو بەرهەمانەش تۆماربکەین کە بۆ لێکدانەوەی لایەنی جیاوازی مێژوویی کورد کەلّکیان هەیە و خاوەنەکانیان کوردن. بۆوێنە مامۆستا ئەحمەد خواجا لە وتاری "گۆشتی بۆ تۆ ئێسقانی بۆ من" دا[٢] چەند ژمارەیەکی بەکەلّکی دەربارەی پیشەگەری کوردستانی دوا قۆناغی فەرمانڕەوایی عوسمانییەکان هێناوەتەوە کە بۆ مێژوونووس کەلّکدارن هەرچەندە ناوی وتارەکە بۆ خۆی لە دووریشەوە ئەو بۆنەی لێ نایەت.

---

[٢] بڕوانە: "دەفتوری کوردەواری" ژمارە (٣) مایس – ئاغستۆسی (١٩٧٠، ل ٤٥–٤٨).

* لەو شوێنانەدا کە بە پێویستمان زانیووە کورتە روون کردنەوەیەکمان خستۆتە تەک بەرهەمەکان.

* مەبەست لە "بێ" ی کوردی و "بلا"ی عەرەبی نەبوونی شوێن یا ساڵی چاپە. "ل" کورتکراوەی لاپەڕەی کوردی و "ص" کورت کراوە "صفحە" ی عەرەبییە.

* هەر بەرهەمێك لە ناوەڕۆکی کتێبەکەماندا ناوی هاتبێ خوێنەرمان گێڕاوەتەوە بۆ لاپەڕەکانی لای ئەو جۆرە بەرهەمانەوە نووسراوە: بڕوانە ل..... هەر نووسەرێکیش لە بەرهەمێك زیاتری هەبێ ناویمان بەجیا لە سەرەوە نووسیووە بۆ ئەوەی بەپێی ژمارەی بەرهەمەکانی دووبارە نەبێتەوە.

لە کۆتایشدا دەڵێم هیوادارم لە هیچ کانێك لەلایەنەکانی "مێژوو" دا هەڵەیەك یا کەمتەرخەمییەکی ئەوتۆم بەسەردا تێنەپەڕیبێ ئەوی لەوێژە و تواناماندا بوو کردم و ویستم بەرهەمێکی بەکەڵك و بایەخدار پێشکەش بە نەوەی ئیمڕۆ و هیوای دوارۆژمان بکەم و دیسان پەنا دەبەمەوە بەر باوکی گەورەی مێژوونووسی کوردی شەرەفخانی بەدلیسی و لە زمانی ئەوی پایە بڵندەوە منیش دەڵێم:

" لە زانایانی پیاو چاك و دڵپاك و بەوەج دەپاڕێمەوە زۆر بەوردی لە نووسینەکەم وردبینەوە و ئەگەر پەشێوی یەکیان بەرچاوکەوت بە شێوەیەکی مەردانە بەراوردی بکەن. خۆ ئەگەر هەڵە و لەبیرچوونێکم لە سەر دەدۆزنەوە هەر بە گاڵتە پێ کردن و تیزو تەشەر لێم نەقۆزنەوە، پیاوەتیم لەگەڵ بکەن و بە پارچەیەکی چاکتر و بە بز گۆڕێکی تازەتر و پاکتر بۆ پینە بکەن".

(١) بە زمانی کوردی

١- ئارشاک سافراستیان، مێژووی کورد و کوردستان ، عەبدوڵڵا شاڵی کردوویە بە کوردی، سلێمانی (١٩٦٠ ، ل ٦٢).

کورتییەکی ناوەرۆکی کتێبە نایابەکەی ئارشاک سافراستیان "کورد و کوردستان"[٣] نەک دەقی".

٢- ئازان. هەڵۆ خان، - "گولاوێژ"[٤] ژمارە (٦) حوزەیرانی (١٩٤٥) ل(٢٥-٢٨).

دەربارەی فەرمانڕەوایی هەڵۆ خانی میری ئەردەلان لە کۆتایی سەدەکانیی دەیەمین و سەرەتای سەدەکانیی یازدەمینی کۆیدا.

٣_ ئاگری، ئاورێك لە شۆڕشەکەی دیاربەکر، - "رۆژی نویٚ"[٥] ژمارە ٥ ساڵی (٢) خەرمانان (٢٥٧٣ك - ئایب ١٩٦١ن) لە (١-٦).

٤_ "ئامانجەکانی شۆڕش" بەغداد (١٩٦٠) (٨٨ لی) لە بڵاوکراوەکانی وەزارەتی ئیرشادە.

٥_ "ئامانجەکانی شۆڕش" بەغداد (١٩٦١).

٦_ "ئاو رەشەی رووسی سوور" سلێمانی (١٩٤٠,١٢ ل (؟))

دەربارەی بڕوانە: نەریمان، بیبلیۆگرافیای کتێبی کوردی، ل (٥٥).

---

[٣] بڕوانە: A Safrastion kurds Kurdistan, London, ١٩٤٨,١٠٦pp

[٤] گۆڤار، بەغداد ژمارەیەکی کانوونی یەکەمی ساڵی (١٩٦٩) و وا ژمارەی ئابی (١٩٤٩) دەرچوون.

[٥] گۆڤار، سلێمانی ژمارە یەکی مارتی (١٩٦٠) دوا ژمارەی ئابی (١٩٦١) دەرچوون.

٧_ ئاوی ن. پایەی بەرزی مستەفا پاشا، "گەلاوێژ" ژمارە (٤) نیسانی (١٩٤٥)، ل (١٩–٢٠).

دەربارەی مستەفا پاشا یامولکی یە.

٨_ "ئەتۆم لە مێژوودا"، کەمال جەلال غەریب کردوویە بە کوردی، سلێمانی (١٩٦٨)، ٦٨ل.

٩_ ئەحمەد تاقانە، ئەمین فەیزی– بەهرەوەرێکی کوردی لە بیرکراو، بەیان[٦] ژمارە (٣٥) نیسانی (١٩٧٦) ل (٣٥–٤٠)

ئەحمەد جەزراوی:

١٠_ بنچینەی جەماوەرانە بۆ چارەسەرکردنی مەسەلەی کورد، رۆشنبیری نوێ[٧] ژمارە (٥١) گەلاوێژی (١٩٧٦) ل (٤–٦).

لە هەمان ژمارەدا هەمان وتار بە عەرەبیش بڵاوکراوەتەوە "بڕوانە: (ل١٦–١٧)".

١١– کێشەی کورد لە بەیاننامەی ئازارەوە هەتا ئۆتۆنۆمی، " رۆشنبیری نوێ" ژمارە (٤٦) شوباتی ١٩٧٦، ل ٧–٨، ٣٨.

هەمان وتار لە هەمان ژمارەی هەمان گۆڤاردا بە عەرەبیش بڵاوکراوەتەوە (ل ٩–١٠).

١٢_چیم دی، بەرگی یەکەم، بەغدا (١٩٨٦) بەرگی دووەم، سلێمانی، (١٩٦٩)، بەرگی سێیەم سلێمانی (١٩٧٠) بەرگی چوارەم سلێمانی (١٩٧٣).

---

[٦] گۆڤار، بەغدا، ژمارە یەکی تشرینی دووەمی ساڵی (١٩٦٩) دەرچوو. تا ئێستەش "دەزگای رۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی" بڵاوی دەکاتەوە.

[٧] گۆڤار، ژمارە سفری رۆژی پازدەی تشرینی دووەمی (١٩٧٣) دەرچوو. تا ئێستەش "دەزگای رۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی" دەری دەکات.

هەر چوار بەرگی "چیم دی" بە سەر یەکەوە (٧٠٠) لاپەڕەدەبن "چیم دی"

ناوێکی لە بار و کوردی یەکی پەتی ڕەوانە، هەڵۆ و کاوە نرخاندوویانە. دەربارەی

بڕوانە ل (١٧٩).

١٣_دەشتی قەراج، "گەلاوێژ" ژمارە (١٢) کانوونی یەکەمی (١٩٤٨) ل (٢١-٢٥).

١٤_گەنینەکانی ولات، "دەفتەری کوردەواری[٨] ژمارە (١) کانوونی دووەمی (١٩٧٠، ل ٧-١١.

١٥_گۆشتی بۆ تۆ ئێسقانی بۆ من ،-"دەفتەری کوردەواری " ،بەرگی سێیەم ،مایس-ئاغستۆسی ١٩٧٠ ،ل٤٥-٤٨.

باسە پیشەگەری ناوچەی سلێمانی پێش شەڕی یەکەمی جیهان دەکان.

١٦- ئەحمەد سالار ، سالم لە تای تەرازوودا، سلێمانی، (١٩٦٨)، (٤٨) ل.

ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، دوکتۆر:

١٧_ئایا میچژووی کورد نووسراوەتەوە؟، - (دەفتەری کوردەواری)، ژمارە (١)، کانوونی دووەمی (١٩٧٠)، ل (٨٥-٨٨).

١٨_ کوردستان لە پەیمانی سایکس - بیکۆ و سازانۆڤ - پالیۆلۆکدا، (ڕۆژی کوردستان)[٩] ژمارە ٧ ، مایسی ١٩٧٢، لاپەڕە (٥٠-٥١).

١٩_ مەعادەلەی ئەو پەیوەندییەی لە نێوان مێژووی زاینی و کۆچی داهەیە، (گۆڤاری کۆلێجی ئەدەبیات)[١٠] ، بەغداد ، ژمارە (٢٠-٢١) ، (١٩٧٧)، لا (٤٧-٦٩).

---

[٨] "کۆمەڵە نووسینێک" بوو لە شێوەی گۆڤاردا دەرچوو. (٣) ژمارەی لێ چاپ کرا.

[٩] گۆڤار، بەغد ژمارە یەکی حوزەیرانی (١٩٧١) دەرچوو. تا ئێستاش ناوە ناوە بە کوردی وعەرەبی دەردەچێ.

[١٠] گۆڤار، زانکۆی بەغدا دەری دەکات. لە ژمارە پازدەیەوە (١٩٧٢) بەشێکی بۆ زمانی کوردی تەرخان کرد.

٢٠_ ئەحمەد فەرهادی ، هەولێر بەرهەڵستی هولاکو دەکا، "رۆژی کوردستان" ژمارە دوو ساڵی (٢) لا (٣٩-٤٠).

٢١_"ئەدیبی بەناوبانگی کورد صالح زەکی بەگی صاحێبقران" "گەلاوێژ" ، ژمارە سیّ، مارتی (١٩٤٥) لا (١-٥).

بەبۆنەی کۆچی دوایی صالح زەکی بەگەوە (گەلاوێژ) بلاّوی کردۆتەوە.

٢٢_ "ئەرمەن وەتەنی قەومیان چۆن دروست کرد" ، حوسێن حوزنی موکریانی کردی بە کوردی، "گەلاوێژ"، بەشی یەکەم: ژمارە یەك کانوونی ١٩٤٤/٢ لا ٥٤ - ٥٧. بەشی دووەم: ژمارە سیّ، مارتی ١٩٤٤ ، لا ٤٣-٤٧.

٢٣_"ئەژدەر، سلێمانی"، "رۆژی نویّ"، ژمارە (٥)، ساڵی دوو، خەرمانان، (٢٥٧٣ك- ئاب ١٩٦١ز)، لاپەڕە (٧٦-٨٠).

٢٤" ئەشکەوتەکەی گوندۆك" ، بەغداد، ١٩٥١، ٢٤ل.

باسە شوێنە وارێکە نزیك ئاکرێیە. بەکر دلێر لە عەرەبییەوە کردوویەتی بە کوردی. دەربارەی بڕوانە: ل (١٧٥) .

٢٥- "ئەمیر ئەرسەلان"، کەرکوك، ١٩٥٦ ، ٨٨ل.

عەلی باپیر ئاغا لە فارسییەوە بە هۆنراوە کردوویە بە کوری.

٢٦-"ئەمین زەکی کۆچی کرد"، "گەلاوێژ" ژمارە ٧، تەمووزی (١٩٤٨) ل ٥٤- ٦٤.

ژیاننامەی مامۆستا ئەمین زەکیە، "گەلاوێژ" بە بۆنەی کۆچی دواییەوە بلاّوی کردۆتەوە.

٢٧- ئەمین فەیزی، انجمن الدیبات کرد، ئەستموول، ١٩٢٠، ١٤٧ل. "؟"

باسی مەولانل خالید و نالّی و شێخ رەزای تالّەبانی و سالم و مەلە وی و ژمارەیەك شاعیری تری کورد و بەرهەمیان دەکات.

شارەزایان گەلێك جار باسی ئەو کتابەیان کردووە و بەرز نرخاندوویانە.

٢٨- ئەنوەر مەحمود عبدالله، ڕۆژنامەی کوردستان پێشەنگی کاروانی ڕۆژنامەگەری کوردییە، "ئاسۆی زانکۆیی"[١١]، ژمارە (٧)، سالّی (٢)، مایسی (١٩٧٨)، ل (٨٣-٨٥).

٢٩- ئەورەحمان، (١٤)ی تەمووز، سلێمانی "١٣٦"ل .

دەربارەی شۆڕشی گەورەی فەرنسایە.

ئەورەحمانی حاجی مارف، دوکتۆر:

٣٠- بزانین بەگیزارۆڤ دەربارەی کورد چی نووسیووە؟، "بەیان"، ژمارە ٢٤، مارتی ١٩٧٦، ل (١-٤).

٣١- چی لە بارەی زمانی کوردییەوە نووسراوە "بەغداد" ١٩٧٤، ٧٠ل.

لە چاپکراوەکانی "کۆڕی زانیاری کوردە"

٣٢- کارە زانستییەکانی پیۆتەرلێرخ، بەیان، ژمارە (٣٢) کانوونی یەکەمی ١٩٧٥، ل (١-٥).

٣٣- کورتەیەکی مێژوویی نووسینی کوردی بە ئەلف و بێی عەرەبی "گۆڤاری کۆڕی زانیاری عیراق. دەستەی کوردی"[١٢]، بەرگە (٨)، ١٩٨١ ، ل (٦٦-١٢٠).

٣٤-لە بارەی کورد ناسییەوە لە رووسیا و یەکێتی سۆڤیەت، "گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد"[١٣]، بەرگی دووەم، بەشی یەکەم (١٩٧٤) ل (٤٩٩ -٥٦٨).

---

[١١] گۆڤار ،سەرەتا زنکۆی سلێمانی و دوایی زانکۆی سەلاحەدین چاپی دەکرد، جارێکا وەستاوە. ژمارە یەکی مانگی مایسی سالّی (١٩٧٧) چاپکراوە.

[١٢] گۆڤار، دەربارەی بڕوانە پەراوێزی داهاتوو.

[١٣] "کۆڕی زانیاری کورد" لە بەغدا چاپی دەکرد. بەرگی یەکەمی سالّی (١٩٧٣) دەرچوو. تا سالّی (١٩٧٨) شەش بەرگ و هەشت ژمارەی بەو ناوەوە لێ دەرچوو. لە سالّی (١٩٨٠) وە "گۆڤاری کۆڕی زانیاری عیراق- دەستەی کورد" جێگەی گرتەوە. ئەمیان تا ئێستەش دەردەچێ.

٣٥- "ئەنجێلا لۆقا"، بێروت، (١٩٥٣) ٢٠٨ ل.

ئۆردیخانی جەلیل:

٣٦- پەندی پێشی نان، یەریوان، (١٩٦٩)، (٢٣٢)ل. "؟؟".

٣٧- دلۆکێت. جەماعەتا کوردا، یەرێوان، (١٩٦٤)، (٢٢٤ ل).

٣٨- ئیحسان شێرزدا، دامەزراندنی "کۆڕی زانیاری کورد"، "گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد" بەرگی یەکەم، بەشی یەکەم، (١٩٧٢)، ل (٣-٨).

ئیحسان فواد، دوکتۆر:

٣٩- ئەدەبی کوردی لەلای رۆژهەلاتناسەکان، "رۆشنبیری نوێ"، ژمارە ٦٨، حوزەیران و تەمووزی ١٩٧٨-، ل ٧٦-٧٧.

٤٠- بیرەوەری شەش ساڵەی "رۆشنبیری نوێ" ، "رۆشنبیری نوێ"، ژمارە ٧٨- کانوونی یەکەمی (١٩٧٩) ل ٦-٧،

هەمان ژمارە وتاری دەستەی نووسەران و حسەین عارف و زادوق ادم و مەحمود زامداری بە بۆنەی بیرەوەری دەرچوونی یەکەم ژمارەی "رۆشنبیری نوێ" وە بلاوکردۆتەوە.

٤١- سەردەمی رۆشنبیری، - "رۆشنبیری نوێ" بەشی یەکەم: ژمارە (٧٠)، ئەیلوول و تشرینی یەکەمی ١٩٧٨ ل ٥٩-٦١، بەشی دووەم: ژمارە (٧٢)، شوباتی (١٩٧٩)، ل ٤٧- ٥١.

٤٢- ئیبراهیم ئەحمەد ژانی گەل، سلێمانی ١٩٧٤- ٢٥٤ل

دوکتۆر کەمال فوئاد پێشەکی بۆ نووسیووە.

٤٣_ ئیبراهیم ئومەر، کورد لەناو ئایین و مێژوودا، سلێمانی، ١٩٧٢، ١٣٤ل.

٤٤- ئیبراهیم نادری، سەرەنجامی عەلی موراد خانی بەختیاری، "گەلاوێژ" ژمارە (٤) نیسانی (١٩٤٤) ل (١٩-٢١).

سەر هاتبێت کەڤن، سەرماتیا حەمکێ ئاکرەیی،

) ئاب و ئەیلوولی (١٩٨١) ل ٧٢-٧٤ .

:

بەغداد (١٩٨٣) ، ٤٨ ل.

له ڕۆژەکانی جەنگی گێتی یەکەمیندا لە دەرەوە و

ژی نوێ" ، ژمارە نۆ، سەرماوەز ٢٥٧٢-ك کانوونی

"ڕۆژی نوێ" بەشی یەکەمی ژمارە (٣) ساڵی (٢)

ەیران، (١٩٦١) ز، ل (٩٠-٩٨) بەشی دووەم ژمارە (٤)

ئاب ١٩٦١ز) ل (١٨-٢٨).

غداد (١٩٣٣) ٥٩ل.

"ڕۆژی نوێ"، ژمارە شەش، گەلاوێژ (٢٥٧٢ك-١٩٦٠ز)

کوردستان، ژمارە ١ ساڵی٢، خاکەلێوە (نەورۆز) ٢٥٧٣

١ ز، ل ٢٠ _ ٢٤.

٥٤- ئیسماعیل رەسول، باسێك دەربارەی گەشەکردنی ئابووری لە کوردستانی عێراقدا. شێوە و رووخساری ئابووری کوردستان لە سەدەکانیی نۆزدەمێندا، "رۆشنبیری نوێ" ژمارە (٨٢ تشرینی یەکەمی ١٩٨٠، ل ١-٦).

٥٥- "ئیمپریالیزم، بەغداد ١٩٤٧، ٣٢ ل.

شیخ مەحەمەدی "شێخەڵ لە "مستلزمات کفاحنا الوطنی" ی فەهدەوە کردوویە بە کوردی.

٥٦- "ئینجیلی موقەدەس" نیۆیۆرك (١٩٥١، ٣٠٠ ل).

٥٧- براجیکشۆر شاستری، ئەوی لە چین دویمە بەغدا، (١٩٥٧، ١٠٠ ل)، لە بلاۆکراوەکانی باڵیۆزخانەی ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا لە بەغدا. ناوی وەرگێرِی لە سەر نییە.

٥٨- "بەرکەوتنێکی خەرمانی کوردناسسی لە ئەوروپا" بەغداد (١٩٧٤)، سێ وتاری دوکتۆر ئەورەحمانی حاجی مەلا مارف و دوکتۆر جەمال نەبەز و مامۆستا کوردێڤە دەربارەی کوردناسی، لە چاپکراوەکانی "کۆڕی زانیاری کورد".

٥٩- "بڕیار و راسپێری یەکانی کۆنگرەی یەکەمی مەلاکانی کوردستان"، _ "برایەتی"[14] ،ژمارە ٧ ،سالی ١ ،خولی دووەم ،تشرینی یەکەمی ١٩٧٠ ،ل ٣٤ .

٦٠-"بڕیاری ئەنجومەنی فەرماندەی شۆرش لەبابەت مافە خوێندەواری یەکانی نەتەوەی کوردەوە"، "دەفتەری کوردەواری "،ژمارە ١ ،کانوونی دووەمی ١٩٧٠، ل ٤-٦

٦١-ب.ع.ی.،شتکاری مێژووی ،"گەلاوێژ" ،ژمارە ١٢،کانونی یەکەمی ١٩٤٣ ،ل ٥٧-٥٩ .

---

[14] پاشکۆی رۆژنامەی (التاخی)بوو،لە خولی دووەمیدا(ژمارەیەکی حوزەیرانی ١٩٧٠)لە شێوەی گۆڤاردا دەرچو.

مەبەست لە "شتکاری مێژووی" (العادية التاريخية) یە .

٦٢-بەکر دلێر ،ئامیلکەی رەش .لاپەرەیەك لە مێژووی دیار بەکر ،-"رۆژی کوردستان "،ژمارە ٧،سالی ١، مارتی ١٩٧١، ل ٥٧-٥٨.

٦٣-"بهاالله و دەوری نوێ" بەغداد، ١٩٣٣، ٢٣٦ ل .

لە نوسینی ج.ا.سێلمنت" ە .مەحمود جەودەت کردوویەتی بە کوردی .باسی بابی و بەهاییە.

٦٤-بەهرە ،یەکێتی ئافرەتانی کوردستان،-"هاوکاری "[*] ٢ ی کانونی دووەمی ١٩٧١ .

سەرۆکی یەکێتی زەکیێ ئیسماعیل حەقی باسی مێژووی "یەکێتی ئافرەتانی کوردستان " چالاکیکانی دەکات.

بورهان قانیع :

٦٥-بنچینە کومەلایەتیەکانی ئافرەتی لادێنشینی کوردەواری ،بەغدا،١٩٧٩، ٤٨ل.

٦٦_کورتەیەك لەبارەی پیشەی هونەری و دەستکردی ماددەکانەوە،-"بەیان"،ژمارە ٤٩، مایسی ١٩٧٨،ل ٦٧-٦٩.

٦٧-کومەلگای سەرەتای سەر زەمینی ماد لە چەرخی بەردو بەردو مس (ئانیق لیت) دا،-"بەیان "،ژمارە ٥٢،تشرینی دووەمی ١٩٧٨، ل ٦٤-٦٥

٦٨-"بەیانە مێژووییەکی یانزەی مارت"،"برایەتی" ،ژمارە ١ ،سالی ١ ،خولی دووەم، حوزەیرانی ١٩٧٠،ل٦-٨.

---

[*] "رۆژنامە ،بەغدا ،ژمارە یەکی ٢ی کانونی دووەمی سالی ١٩٧٠ دەرچو، تا ئێستەش بلاو دەبێتەوە.

٦٩-"بەیان نامەی شێخ سەعیدی پیران "،"ڕۆژی نوێ"،ژمارە حەوت،ڕەزبەر٢٥٧٢ ک-تشرینی یەکەم ١٩٦٠ز ،ل ٣٦ -٣٩ .

٧٠-"بیبلیۆ گرافیای کتێبێدا کوردیێیە سۆڤیێتییێ "(سالێد ١٩٢١=١٩٦٠)،حازر کرن.ا.ئەلێکسانیان،یەرێوان ١٩٦٢,١٢٤ ل.

بیبلیۆگرافیا کە لە دوو بەش پێك هاتووە،بەشی یەکەمیان ناوی کتێبە کوردی یەکانە بەزمانی کوردی و بەشی دووەمیان ناویانە بەزمانی رووسی . ئەنوەر قادر محەمەد(ئەنوەر جاف) ناوەرۆکی ئەم کتێبەی خستۆتە سەر ڕێنوسی لای خۆمان و "واتای هەندێ وشەو ڕەمز لێکداوەتەوە " (بڕوانە:"گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد"،بەرگی چوارەم،١٩٧٦ ، ل ٤٠١-٤٣٢ ،بەرگی پێنجەم ،١٩٧٧، ل ٣١٢-٣٤٢) .

٧١-"بیر کردنەوە لە کورد " ،بابە عەلی لە بەریتانیەوە کردویە بە کوردی[١٦] ،"گەلاوێژ " ،ژمارە ١١، تشرینی دووەمی ١٩٤٤ ،ل ١-١١ .

٧٢-"بیروباوەری نازییەکان بەرامبەر ئاینەکان "،بەغدا،١٩٤٢، ١٨ل .

بالیۆزخانەی بەریتانی لە بەغدا دژی ئەڵمانیای هیتلەری بڵاوی کردۆتەوە.

٧٣-"بیرەوەری نۆزدەی حوزەیران"،"ڕۆژی نوێ"،ژمارە سێ، جۆزەردان ٢٧٥٢ ک- حوزەیران ١٩٦٠ز ،ل ١-٥.

٧٤-"پارتی دیموکراتی کوردستان .ڕێکخراوی ئەوروپا،لە پێناوی مافە نەتەوایەتییەکانی گەلی کورد، لە پێناوی دیموکراسی لە عیراق دا " ،بێ،مایسی ١٩٦٢.

---

[١٦] لە گۆڤاری "Blackwoods Magazine"ی ئەمەریکایی یەوە وەری گرتووە.

٧٥-"پارتی دیموکراتی کوردستان ،دەربارەی پێویستی بوونی پا
پێشڕەومان " ،سلێمانی ،١٩٦٠

٧٦-"پاراستنی پاشماوەی کۆنمان لەکاری کورِدا"،-"کۆڤاری کۆری زانی
کورد"،بەرگی یەکەم ،بەشی یەکەم ،١٩٧٣، ل ٢٨٠-٤١٨ .ئەو وتارە
نوسیوە،باسی "وەقفنامەی عەبدولرەحمان پاشای بابان" و "دەستخەتی حە
کاك ئەحمەدی شێخ"و شێخ رەزای تالەبانی و یەکەم ژمارەی "کوردستان
یەکەمین ڕۆژنامەی کوردی "شەرەفنامە "و "مۆرو تۆرگانی کۆمەڵەی کوردستان
کۆڤاری "گرۆگالی منداڵانی کورد"دەکات.

٧٧-پاکیزە رەفیق حیلمی ،دوکتۆرە ،ڕێزمان و مێژووی زمانی کوردی
"دەفتەری کوردەواری "،ژمارە ١،کانونی دووەمی ١٩٧٠، ل ٣٣-٤٠ .

٧٨-"پاڵەوانی زەند"بەغداد ،١٩٥٦، ١٤٩ل.
حەسەن فەهمی جاف لە فارسیەوە کردوویە بە کوردی .

٧٩-پشکۆ ،کورد لە ئینسیکلۆپیدیای تورکیدا،"گەلاوێژ"،ژمارە ٢ ،شو
١٩٤٤، ل ١٥-١٩.

٨٠-پەڤلیکین ڤی،شۆرشی ١٩٠٥-١٩٠٧ ڕێگا بۆ خۆشکەری شۆرشی ئۆکتۆب
مەزن بوو ،محەمەدی مەلاکەریم کردوویە بە کوردی ،"ڕۆژی کوردستان "،ژمار
١٩٧٥،ل ٣٥-٤٠.

٨١-پلوتارك ،شەرەکانی ئەسکەندەری مەکدۆنی ،جەلال تەقی کردوویە
کوردی ،سلێمانی،١٩٧٣، ٩١ل.

٨٢-"پۆستەی کوردەواری ":"گەلاوێژ"،ژمارە ٣،مارتی ١٩٤٨، ل١٢-٢٣.
دەربارەی ئەو وەفدانەی کوردستانە کە بۆ زیارەتی گۆڕی شەهیدانی ڕاپە
١٩٤٨ هاتوونەتە بەغدای پایتەخت.

پیره مێرد:

٨٣-دوازده سوارەی مەریوان ،سلێمانی ،١٩٣٥، ٢٧ل.

٨٤-شیوەنی ئەمین زەکی،"گەلاوێژ"،ژماره ٧، تەممووزی١٩٤٨، ل٣٤.

بەبۆنەی کۆچی دوایی ئەمین زەکی مێژوونووسیی گەورەمانەوه گوتویه .تێیدا دەڵێ:

تۆماری کوردیی تاریخ هەڵپێچرا

پەردەی ڕەش بەڕوی ئەدەبدا کێشرا

٨٥-نەورۆز ،"گەلاوێژ"؟ژماره ٣، مارتی ١٩٤٣، ل١٠-١٢.

٨٦-"پێشەوای بەرزی کوردستان جەنابی قازی محەمەد"،-"هەلاڵە"[١٧] ،ژماره ٢، خاکه لێوەی ١٣٢٥، ل ١-٢.

٨٧-تاهیر ئەحمەد حوێزی ،مێژووی کۆیه ،بەغداد ،١٩٦٢، ١٠٦ل.

٨٨-"تحفه مظفریه به زمانی کوردی موکری"، گرداری ئۆسکەرمان ،بەرلین، ١٩٠٥ ،پێشەکی و ساخکردنەوەو هێنانەوه سەر ڕێنوسی کوردی هێمن موکریانی ،بەغدا،١٩٧٥ ، ٤١٦ل.

له چاپ کراوەکانی "کۆری زانیاری کورد"ه.

٨٩-"تەرجەمەی ژیانی مامۆستا مەلا محەمەدی کۆیی "،"گەلاوێژ" ،ژماره ١١، تشرینی دووەمی ١٩٤٤، ل٤٥-٥٦.

بەناوی گۆڤاری "گەلاوێژ" خۆیەوه بلاو کراوەتەوه.بەو دوو بەیتەی حاجی قادری کۆیی دەستی پێ کردووه که له نامەیه کیدا بۆ مەلا عەبدوڵلای جەلی زادەی نوسیووه و دەڵێ:

---

[١٧] له گۆڤارەکانی مەهابادە، له بۆکان چاپ دەکرا. ژماره یەکی ڕەشەمەی ١٣٢٤ _ سەرەتای مارتی ١٩٤٦ دەرچوو.

"بە غیری جەدی ئێوە کێیە دانا
لە کوردستان بناغەی عیلمی دانا"

٩٠- تۆفیق قەفتان ،مێژووی حوکمدارانی بابان لە قەڵاچوڵان تا دروست کردنی شاری سلێمانی ١٠٨٠- ١١٩٩ کۆچی ،١٦٦٩- ١٧٨٤ زایین ،بەغدا ،١٩٦٩، ٦٨ ل. تۆفیق وەهبی

٩١-بنج و بناوانی زمانی کوردی لە توێکڵە گوێزێکدا،"گەلاوێژ"،بەشی یەکەم :ژمارە ٣ ،مارتی ١٩٤٣ ،،ل٣٩-٤٩، بەشی دووەم: ژمارە ٤، نیسانی ١٩٤٣، ل ٣٥-٤٠، بەشی سێیەم :ژمارە ٥، مایسی ١٩٤٢، ل ٣٥-٤٠.بەشی چوارەم :ژمارە ٧، تەمموزی ١٩٤٣، ل٤٣-٤٦. دەربارەی بڕوانە :ل ١٧٥.

٩٢-قسنێك لە کوردستاندا ،بەغداد، ١٩٤٧، ١٨ل.

باسی قسنەکەی قز قاپانی شارە زوور دەکات .لە بلاو کراوەکانی گۆڤاری "دەنگی گێتی تازە"یەسس.

تۆما بوارە:

٩٣-ژیانی کوردەواری، گۆڕینی حمە سعید حمە کریم

٩٤-کوردناسین، وەرگێر: دکتۆر تاڵەبانی؛ (دەفتەری کوردەواری) بەرگی ، کایس-ئاغستۆسی ١٩٧٠، ل ١٤١-١٤٩

٩٥-(تۆمارێك دەربارەی تیپی مۆسیقای سلێمانی) ئامادەکردنی ئەحلام مەنسوور بیاچوونەوەی یاسەمین محمود بەرزنجەیی؛ – ((بەیان))، ژمارە ٥٢، تشرینی دووەمی ١٩٧٨، ل٨٣-١١٠.

□ [illegible]

٩٧- ئێمەی [illegible] گۆڤاری [illegible] - (گەلاوێژ) ژمارە ١٠، تشرینی [illegible]

١٩٤٥، ل ٣٠-٣١.

لە ڕێگای گۆڤاری (ڕۆژی کوردستان) ەوە وەرگیراوە.

جەمال حەیدەری

٩٨- [illegible] گەنجینەکانی کورد، کەرکوک، ١٩٦٦، ١٦، ل.

سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٢٨.

٩٩- [illegible] لە مێژووی ڕۆژنامەگەریی کوردی لە شاری کەرکوک (پەیڤ)

ژمارە ١٢، ١٩٩١ ز-٢٦٦١ی کوردی، ل ١١-١٣.

٩٩- مێژووی ڕۆژنامەگەریی کوردی لە کەرکوک - [illegible] ١٩٩٠، ١٩٩٠، ل.

سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٢٩.

١٠٠- [illegible] گۆڤاری پێشمەرگە، [illegible]، ١٩٩١، ٤٦، ل.

بە پیتی لاتینی چاپ کراوە.

١٠١- جەلال [illegible]، [illegible]، ١٩٩٢، ٦، ل.

١٠٢- [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] و [illegible] [illegible] [illegible] گێڕانەوەی

[illegible] و [illegible] [illegible] لە [illegible] (پەیڤ)، ژمارە ١٢، ١٩٩١ ز-

٢٦٦١ی کوردی، ل ٧-١٠، [illegible] [illegible] [illegible]، ژمارە ١، ١٩٩٢،

ل ١٦-١١.

جەمال خەزنەدار

١٠٣- جارێکی تریش دەربارەی مامۆستا ئەحمەدی مەلا - (عێراق)[١١]، ژمارە

١٢-١٣، شوبات و ئاداری ١٩٦٨، ل ٢٠.

---

[١١] [illegible] (العراق).

میژوو

کورتەی ژینامەی مامۆستا مەلا نەجمەدینە کەو بۆ خۆی ساڵی ١٩٤٥ لە دەفتەرێکی شعریدا نووسیوی یە.

١٠٤–ۆلبەری رۆژنامەگەریی کوردی ، بەغداد، ١٩٧٣ ، ١٩٢ ل. دەربارەی بروانە: ل ٢٢٩ .

١٠٥–مێژووی رۆژنامەگەریی کوردی ،– (دەفتەری کوردەواری) ژمارە ١، کانوونی دووەمی ، ١٩٧٠ ، لە ١٠٧–١١٠.

١٠٦–ناوی نوسەرو وتارەکانی دوو بەرگی ساڵی یەکەم و دووەم لە گۆڤاری (رۆژی کوردستان) ،–(رۆژی کوردستان) ژمارە ٦، تشرینی دووەمی ١٩٧٣، ل ٦٨–٧٢.

١٠٧–جەمال شاڵی، شۆرشێکی نوێ لە کوردستاندا، سلێمانی ، ١٩٧١، ١١٢ ل.

١٠٨–جەمال نەبەز، دکتۆر، مورتە مێژوویەکی کوردناسی لە ئەلمانیادا،–(گۆڤاری کۆری زانیاری کورد) ، بەرگی دووەم، بەشی یەکەم، ١٩٧٤، ل ٤١٣–٤٩٨.

١٠٩–جەمیل صائب، لە خەوما، پێشکەش کردنی و لێکۆڵینەوەی جەمال بابان، بەغدا ، ١٩٧٥.

١١٠–((جەنگاوەرێکی ڤیتنامی)) محەمەدی مەلا کریم لە عەرەبیەوە کردوویە بە کوردی، بەغداد ، ١٩٧٠–١٧٤ ل.

١١١– (جەواهێر لال نەهرۆ) ،– (گەلاوێژ) ، ژمارە ٤، نیسانی ١٩٤٨ ، ل ١١–١٤، ٤١–٤٣ .

ناوی کەسی بەسەرەوە نیە. لە نوسینی مێژوونوسێکی سوڤیێتی یەوە وەرگیراوە. کەوا دیارە کراوەتە عەرەبی.

١١٣– جومعە محەمەد مەحمود، ژیانی پێغەمبەری نازدارمان ، سلێمانی ، ١٩٧٥، ١٠٨ ل.

١١٤– ((چەپکێك لە قسەکانی ماو)) ، بەغداد، ١٩٧٢، ٣٥٨ ل.

لە بلاوکراوەکانی ((کتێبخانەی بیری نوێ)) یە ناوی وەرگێری لەسەر نی یە . وا پێ دەچێ دەستەیەك لە عەرەبی یەوە کرد بێتیانە کوردی.

١١٥-چرۆ ، چەند کورد گەلاوێژ دەخوێنیتەوە، - ((گەلاوێژ)) ، ژمارە ٦ ، حوزەیرانی ١٩٤٤، ١٤-١٦.

١١٦-(چەمکێك لە مێژووی هەورامان) ، محەمەدی مەلا کریم لە فارسی یەوە کردوویە بە کوردی، بەغداد ، ١٩٧٠-٤٩ ل.

دەربارەی بروانە: ل ٢٣٦-٢٣٧.

١١٧ -(چەنگیز خان) ، ن .١. لە ئینگلیزی یەوە وەری گێراوە ،- (گەلاوێژ ، بەشی یەکەم: ژمارە ٥ ، مایسی ، ل ٧-١١.

بەشی دووەم، ژمارە ٦، حوزیانی ١٩٤٣ ، ل ٣٣-٣٧.

حاجیا جندی:

١١٨- فولکلۆرا کرمانجا، بەرێوان، ١٩٣٦، ٦٦٤ ل.

لەگەڵ ئەمینێ ئەڤدال دایناوە.

١١٩- کلامێد جماعەتا کوردایە لیرێکی یێ ،- (گۆڤاری کۆری زانیاری کورد)) ، بەرگی دووەم ، بەشی یەکەم ، ١٩٧٤ ، ل ٦٦٤-٧٥٠.

١٢٠- کلامێد جماعەتا کوردایە لیرێکی یێ ، بەرێوان ، ١٩٧٢، ٢٤٠ ل.

دکتۆر مارف خەزنەدار نرخاندوویە (بروانە : ((رۆژی کوردستان) ژمارە سێ ، ئاداری ١٩٧٣، ل ٣٤-٣٧).

١٢١- کلامێ جماعاتا کورمانجا، بەرێوان ، ١٩٣٦ ، ١٦٤ ل.

دەربارەی پەندی پێشینانە.

١٢٢- حامید فەرەج، رێنووسی کوردی لە سەدەکانیەکدا ، بەغداد ، ١٩٧٦ ، ٤٢ ل.

لە چاپکراوەکانی (کۆری زانیاری کورد) ە.

حەسەن فەهمی جاف:

١٢٣- چەن وتارێکی پیاوە گەورەکانی تاریخ ، - (گەلاوێژ) ، ژمارە ٨، ئابی ١٩٤٤، ل ١٩-٢٦.

١٢٤-شازادەی بتلیس، - (گەلاوێژ) ، ژمارە ٧، تەمموزی ١٩٤٣، ل ٤٧-٥٢.

دەربارەی بروانە : ل ١٤٢.

١٢٥- عەلی موراد خانی زەند، "گەلاوێژ، "گەلاوێژ" ژمارە (٤) نیسانی (١٩٤٥)، ل (١-١٠) دەربارەی بڕوانە: (١٤٣).

١٢٦- کەریم خانی زەند، "گەلاوێژ" ژمارە (١٠) تشرینی یەکەمی (١٩٤٣)، ل (١-٦).

دەربارەی بڕوانە ل (١٤٣).

١٢٧- لطفعلي خانی زەند، "گەلاوێژ" ژمارە (١) کانوونی دووەمی (١٩٤٤)، ل (٥-١١).

١٢٨- مێژووی خۆلمار، "گەلاوێژ" ژمارە (١٢) کانوونی یەکەمی (١٩٤٤)، ل ١-١٠.

دوو پەراوێزی هی زەکی و یەکێکیان هی عەلائەدین سەجادی یە، دەربارەی بڕوانە: (١٤٣).

١٢٩- حسەین قزلجی، شاعیری میللی و بەناوبانگی کورد هەژار، "هەلاڵە". ژمارە بانەمەڕ (١٣٢٥) ل (١٦-١٩).

حسەین حوزنی موکریانی:

١٣٠- اقتصادی نیشتمان و کۆمەڵی کوردان، "رووناکی"[١٩] ٣١ی تەشرینی یەکەمی (١٩٣٥)، ل (١٤-١٥).

به ناوی "ح. ح" رەنجبەرەوە بلاوی کردۆتەوە بەشی هەرە زۆری وتارەکانی "رووناکی" نووسینی حسەین حوزنی موکریانی، بۆیە کە بەشێکیانی بە ناوی خۆیەوە بلاوکردۆتەوە، لەو ژمارەی "رووناکی" دا کە لە رۆژی (١٩)ی کانوونی یەکەمی (١٩٣٥) چاپ کراوە پێنچ وتاری بلاوکردۆتەوە، یەکێکیان دەربارەی ناپلیۆن و یەکێکیان دەربارەی مۆسۆلۆنی یە.

١٣١- ئاورێکی پاشەوە، بەرگی یەکەم، رەواندز، (١٩٢٩- ٣٧، ل) بەرگی دووەم رەواندز (١٩٣، ٦٩ ل) بەرگی سێیەم، رەواندز (١٩٣١، ٥٠ ل).

باسی ژمارەیەك میرنشینی کورد و مێژوی هەولێر و شارەزوور لە سەدەکانی ناونجی یەکاندا دەکات، لە بریتی بەرگ یا بەش "بەند" ی بەکار هێناوە.

١٣٢- بەکورت هەڵکەوتی دێرێکی لە رۆژنامەکانەوە، بەغدا ، ١٩٧٤، ٤١ل .

دەربارەی مەهابادە. ژمارەیەك وێنەی مێژوویی لەگەڵ بلاوکردۆتەوە.

١٢٣- پێشکەوتن، رەواندز، ١٩٢٧، ٢٣ل.

تاریخی حوکمدارانی بابان، رەواندز، ١٩٣١، ١٧٣ ل.

١٣٥- جەمالەدینی ئەغانی، "گەلاوێژ" بەشی یەکەم: ژمارە (١٠ تشرینی یەکەمی ١٩٤٤، ل ١-٨) بەشی دووەم: ژمارە (١ کانوونی دووەمی (١٩٤٥، ل ٧-١٤).

١٣٦- غونچە بەهارستان، حەلەب (١٩٥٢,٩٤ ل.

---

[١٩] گۆڤار، هەولێر _ ژمارە یەکی ٢٤ی تشرینی یەکەمی ١٩٣٥ چاپ کرا.

...دەربارەی بڕوانە ل (١٩٧).

١٣٧- کوردستان موکریان، ئەترۆپاتین، ڕەواندز، ١٩٣٨، ٤٧٢ ل.

ئاترۆپاتەکان یا ئەترپاتەکان یا ئادۆربیجان زاراوەیکی کۆنە لە بەڵگە گرێکی و پەهلەوی و ئەرمەنی و سریانێکاندابەکار هێنراوە. لە سەردەمی کۆن و سەدەکانی ناونجی یەکاندا بەو ناوچەیە دەگووترا کە ئێستا شاخەکانی تاڵیش و مەڵبەندەکانی دەوروبەری ڕووباری ئاراس و گۆمی ورمێ پێك دەهێنن. واتە میدیای بچووك یا میدیای باکوور کە سەدەکانیی چوارەمی پێش عیسا ئەترۆپات فەرمانڕەوای بوو و ناوی لەو ساوە بە سەر ناوچەکەشدا، دابڕا. ناوی ئازەربێجان لە ئاترۆپاتەکانەوە هاتووە. حسەین حوزنی موکریانی یەکەم مێژوونووسی کوردە ئەو زاراوەی بەکار هێناوە.

١٣٨- کورد لە ڕووسیە، "گەلاوێژ، ژمارە (٦-حوزەیرانی ١٩٤٤، ل ٢٥-٢٩).

١٣٩- کورد و نادر شا، ڕەواندز، ١٩٣٤، ٩٠ل.

١٤٠- کوردی زەند، ڕەواندز، ١٩٣٤، ٩١ل.

١٤١- لاپەڕەیەك لە دێرێکی کوردستانی موکریان، بەغدا، (١٩٤٧) ، ٣٦ل.

١٤٢- مێژووی میرانی سۆران، ڕەواندز، (١٩٣٥)، ١١٣- ل چاپی دووەم. هەولێر ، (١٩٦٢-٢٦ل).

١٤٣- نەژاد و بنەچەکەی کورد، "ڕووناکی" بەشی یەکم (٢٤) ی تشرینی یەکەمی (١٩٣٥)، ل ٧-٩ بەشی دووەم (٣١) تشرینی یەکەمی (١٩٣٥)، ل ١-٥. بەشی سێیەم (٢٩) ی تشرینی دووەمی (١٩٣٥)، ل (١-٢) دەربارەی مێژووی کۆنی کوردە. سەرچاوەی ئەرمەنی و کتێبی ستڕابۆنی زانای جوگرافی بەکارهێناوە. پێوەندی کورد بە کاردۆخەوە نیشان دەدات، بەرپەرچی لێرخ دەداتەوە کە کوردی گێڕاوەتەوە سەر کلدانی.

حسەین ڕەشوانی:

١٤٤- حاجی قادر کۆیی مامۆستا و ڕابەری نەتەوەی کوردە، "کاروان" (٢٠) ژمارە (٧) نیسانی (١٩٨٣) ل (٢٤-٣١).

١٤٥- کورتە باسێك لە سەر نەورۆز، "کاروان" پاشکۆی ژمارە (٦)، ئاداری (١٩٨٣)، ص (٣٩- ٤٧).

١٤٦- حسەین عارف، حیکایەتی دەرکردنی ژمارە "سفری" ڕۆشنبیری نوێ، ژمارە ٧٨، کانوونی یەکەمی (١٩٧٩، ل ١٠-١٣).

١٤٧-حەمدون شەڕی پێشوو، "گەلاوێژ" ژمارە (٤) ساڵی (٧) نیسانی (١٩٤٦).

١٤٨- "حزبی دیموکراتی کوردستان"، "کوردستان" "٢١" ژمارە (١) سەرماوەز (١٣٢٤، ل ١١، ١٢).

١٤٩- خالفین (١) خەبات لە ڕێی کوردستاندا، وەرگێڕانی جەلال تەقی، سلێمانی (١٩٧٠، ٢٢٠) ل.

دەربارەی بڕوانە (ل ٢٣٩-٢٤٠).

١٥٠- خالیدی چەتۆ، کوردی ئەرمەنستانی سۆڤیەتی وەرگێڕانی دوکتۆر عیزەددین مستەفا رەسوڵ، "برایەتی" ژمارە (١) ساڵی، خولی دووەم، حوزەیرانی (١٩٧٠، ل ٢٦-٢٨).

بەشێکە لە کتێبی ناوبراو لە ڕووسی یەوە کردوویە بە کوردی.

بڕوانە ژمارە (٨٧٠).

١٥١_ "خەباتی کرێکاران"، سلێمانی، ١٩٧٣، ٧٦ل.

١٥٢_ "خەباتی گەلی کورد لە یادداشتەکانی ئەحمەد تەقیدا. لاپەڕەیەك لە شۆڕشەکانی شێخ مەحمود و سمکۆ و هەستانەکەی ڕەواندز"، ڕێکخستن و ئامادەکردنی بۆ چاپ جەلال تەقی، سلێمانی، ١٩٧٠، ٩٢ل.

دەربارەی بڕوانە: ل ١٧٩

١٥٣_ خدرێ سلێمان و خەلیلی جندی، ئیزدیاتی لەبەر رۆشنایا هەندەك تێكستێد ئاینێ ئێزدیان، بەغدا، ١٩٧٩، ٢١٦ل.

لە چاپكراوەكای "كۆڕی زانیاری كورد"ە.

١٥٤_ "خلاصەی مسئلەی كورد"، گۆڕینی رەفیق حلمی، موصل، ١٩٢٤، ٣٢ل.

لە فەرەنسییەوە كردوویە بە كوردی[22]. دەربارەی بڕوانە: ل ٢٣٣.

١٥٥_ دیاكۆنۆڤ ئی.م.، میدیا، برهان قانع لە فارسییەوە كردوویەتی بە كوردی، بەغدا، ١٩٧٨، ٨٨٧ل.

دەربارەی بڕوانە: ل ٢٣٤_ ٢٣٥.

١٥٦_ "دەربارەی چەند مەسەلەیەكی تیۆری"، بەغدا، ١٩٧٤، ٤٣ل.

لە بڵاوكراوەكانی باڵیۆزخانەی كۆریای دیموكراسییە لە بەغدا.

١٥٧_ دەرسیم، مەلا محمدی كۆیی، _ "رۆژی نوێ"، ژمارە حەوت، رەزبەر ١٥٧٢ ك _ تەشرینی یەكەم ١٩٦٠ز، ل٧٦ _ ٨١.

١٥٨_ "دەستووری كۆمەڵەی خوێندكارانی كورد لە ئەورووپا"، _ "برایەتی"، ژمارە ١٠، ساڵی ١، خولی دووەم، كانوونی دووەمی ١٩٧١، ل١٧ _ ١٨.

١٥٩_ "دەسەڵاتی سۆڤییەت و باری ئافرەت"، بەغداد، ١٩٧٤، ١٦ل.

سامی بە چاوشلی لە عەرەبییەوە كردوویە بە كوردی.

١٦٠_ دڵسۆز، بۆ ئەوەی مێژووی نوێشمان كوێر نەبێتەوە، _ "بەیان"، ژمارە ٤، ١٩٧٠، ل ٦ _ ٧.

دڵسۆز یەكێك لە نازناوەكانی محەمەدی مەلا كەریمە.

---

[22] بەشێكە لەم كتێبە: "l Iraq et la Soclete des Nations".

دەربارەی بڕوانە: ل ٢٣١ _ ٢٣٢.

٢٦١_ دلسۆز، پارتێکی سیاسی تورك بڕیار لەسەر بوونی نەتەوەی کورد ئەدات.
_ "برایەتی"، ژمارە ١٣، سالی ١، خولی دووەم، نیسانی ١٩٧١، ل ٣ _ ٤، ٢٠.
"پارتی کرێکاران"ی تورکیایە.

١٦٢_ دلسۆز، تا گریداغ چووین، _ "گەلاوێژ"، ژمارە ٩ _ ١٠، ئەیلول _ تشرینی یەکەم ١٩٤٧، ل ٤١ _ ٤٩.

١٦٣_ دلسۆز، نەوتی عێراق لە بیرەوە تا دەریا، _ "گەلاوێژ"، ژمارە ٦، حوزەیرانی ١٩٤٧، ل ٢٢ _ ٣٢، ٦٥ _ ٦٦.
لە عەرەبییەوە کراوە بە کوردی*.

١٦٤_ دلشاد، هۆشی مینە یان نیو سەدەکانی خەبات، _ "برایەتی"، ژمارە ٧، سالی ١، خولی دووەم، تشرینی یەکەمی ١٩٧٠، ل ١٠ _ ١٢، ١٤.
دلشاد نازناوی خوالێخۆشبوو ئەحمەد غەفورە.

١٦٥_ دیمیترۆف، دەربارەی کادیر، جەلال دەبباغ کردوویە بە کوردی، بەغداد، ١٩٧٢، ١٦ل.

١٦٦_ "راپەرینەکانی بارزان بە واتەی هەندێك لە بەشداربووەکانی"، کۆکردنەوەی قەناتی کوردۆ، ئامادەکردنی و بلاوکردنەوەی دوکتۆر کاوس قەفتان، "رۆژی کوردستان"، ژمارە ١٥، کانوونی دووەمی ١٩٧٤، ل ٤٦ _ ٤٩.

١٦٧_ "راپۆرتێك دەربارەی فێستیڤالی دەیەمی لاوان قوتابیانی گێتی"، پەیامنێری گۆڤاری "رۆژی کوردستان" جەمال خەزنەدار ئامادەی کردووە، _ "رۆژی کوردستان"، ژمارە ٦، تشرینی یەکەم و دووەمی ١٩٧٣، ل ٥٢ _ ٥٦.

* دەربارەی دەقی عەرەبی ئەو وتارە بڕوانە: "العلم الجدید" (مجلة)، بغداد، نیسان ١٩٤٧.

رانی "یەکێتی لاوانی دیموکراتی کوردستان" لە فێستیڤالی
یی تەمموز _ سەرەتای ئابی ساڵی ١٩٧٣ لە بەرلین بەسترا.
ەرباەرەی کۆمیتەی ناوەندی"، بەغداد، ١٩٧٢، ١٦٢ل.
ی پێنجەمی "پارتی کار"ی کۆریایە. ناوی وەرگێڕی لەسەر
"کتێبخانەی بیری نوێ"یە.
، مەلا، کوردستان و ئایینی ئیسلام، بەغداد، ١٩٧٠، ١٣٢ل.
ێ بۆ شەریف پاشا، "ژین"[٢٤]، عدد ٢٢، ١٣٣٥، ص ١٥ _

ی پاشای بەناوبانگدا هەڵدراوە.

ر:

پەڕیەکە لە خەباتی نەتەوەی کورد بەرامبەر ئاغاوەت و
ی جمهووریەتی دیموکراتی کوردستانا، بەغدا، ١٩٦١، ١٦٠.

٢١٥.

د، دەسنووس.

٢١ ٢١٥.

کۆتایی وتارەکەی بەم جۆرە هێناوە: "پایەدار بێت تەقەلای گەلان لە ڕێی ئازادی و سەربەخۆیی یانا. بژی یەکێتی کورد و عەرەب. بڕوخێ ئیستیعمار، نەژی سەهیونێتی، بژی دیموکراتی".

١٧٥_ ڕەشید کەریم، بیرەوەری، سلێمانی، ١٩٦٠، ٦٤ل.

بیرەوەری ژیانی مامۆستایی خۆیەتی. گۆران پێشەکی بۆ نووسیوە.

١٧٦_ ڕەشید نەجیب، ئەمین زەکی ، _ "گەلاوێژ"، ژمارە ٧، تەمموزی ١٩٤٨، ل ٤٩_ ٥٢.

بە بۆنەی کۆچی دوایی مامۆستا ئەمین زەکییەوە بڵاوی کردۆتەوە.

١٧٧_ ڕەشید یاسمی، مێژووی نەژاد و پەیوەستەگی کورد، قانیع و کەریم زەند کردوویانە بە کوردی، سلێمانی، ١٩٧٠.

دەربارەی بڕوانە: ل٢٣٣_ ٢٣٤، ٢٤٦_ ٢٤٧.

ڕەفیق حلمی:

١٧٨_ شیعر و ئەدەبیاتی کوردی، بەغداد، ١٩٤١، ١٥٠ل.

١٧٩_ یادداشت، بەشی ١ _ ٤، بەغدا، ١٩٥٦، بەشی ٥، بەغدا، ١٩٥٧، بەشی ٦، بەغدا، ١٩٥٨.

بەسەر یەکەوە ٦٢٧ لاپەڕەن، یەکێکە لە سەرچاوە ڕەسەنەکانی لێکدانەوەی ڕاپەڕینەکانی شێخ مەحمود.

دەربارەی بڕوانە: ل ١٧٨ _ ١٧٩.

١٨٠_ یەک لە دوای یەک ئاوابوونی چوار ئەستێرە لە ئاسمانی کوردستاندا، _ "گەلاوێژ"، ژمارە ٢، شوباتی ١٩٤٩.

بە بۆنەی کۆچی دوایی ئەمین زەکی و زیوەر و بێکەس و دلدارەوەنووسیویە،

ڕەفیق چالاک:

١٨١_ کورد و یەکیەتی عەرەب، _ "گەلاوێژ"، ژمارە٤، نیسانی ١٩٤٤، ل ١_ ٩.
لێدوانە لە وتارەکەی عەلی کەمال، (بڕوانە ژمارە ٣١٠).

١٨٢_ مشتێك خۆڵ، _ "گەلاوێژ"، ژمارە ٩، ئەیلولی ١٩٤٤، ل ٢١ _ ٢٢.
پارچەیەك پەخشانی مێژوویی رازاوەیە. چالاك یەکێکە لەوانەی، بەداخەوە، نە ئێمە و نە خۆی نرخیمان نەزانی.
رەمزی قەزاز:

١٨٣_ بزووتنەوەی کورد، سلێمانی، ١٩٧١، ٢٤٨ل.
دەربارەی بڕوانە: ل ٢٢٦_ ٢٢٧.

١٨٤_ داستانی دوو پاڵەوان، بەغداد، ١٩٦٨، ٩٦ل.
داستانی فەقێ ئەحمەدی دارشمانەیە.

١٨٥_ سەلاحەددین شیاوی شانازییە بۆ کورد، _ "رۆژی کوردستان"، ژمارە٢، ساڵی ٢، ل ٦١ _ ٦٢.

١٨٦_ مێژووی کورد و کوردستان لە چەند دێرێکدا. جەنگی یەکەمی جیهان و هاتنی سوێندخواران بۆ ئەستەموول. باری سیاسی لە کوردستانی ژووردا، _ "برایەتی"، ژمارە ١٣، ساڵی ١، خولی دووەم، نیسانی ١٩٧١، ل ٣١ _ ٣٢.

١٨٧_ "رۆژی کوردستان"، کۆکردنەوە و پێشەکی جەمال خەزنەدار، بەغدا، ١٩٧٣، ٧٦ل.

دەربارەی بڕوانە: ل ٢٢٩.

١٨٨_ "رۆژی کورد ١٩١٣"، بڵاوکردنەوە و پێشەکی و لەسەر نووسینی جەمال خەزنەدار ، بەغدا، ١٩٨١، ١٢٥ل.

دەربارەی بڕوانە: ل ٢٢٩.

١٨٩_ "رۆژی نوێ"، ژمارە دە، بەفران بار ٢٥٧٢ ك_ کانوونی دووەم ١٩٦١ز.

بەشی زۆری وتار و لاپەڕەکانی بۆ مێژووی "کۆماری مەهاباد" تەرخان کراوە.

١٩٠_ "ڕووناکی ڕێ و بان"، سلێمانی، ١٩٤٠، ١٤ل.

لە بڵاوکراوەکانی گۆڤاری "دەنگی گێتی تازە"یە.، باسی هۆکانی بەرپابوونی شەڕی دووەمی جیهان دەکات دژی هیتلەرەکان.

١٩١_ "ڕوونکردنەوەیەك دەربارەی مێژووی ڕۆژنامە نهێنییەکان"، _ "برایەتی"، ژمارە ١١، ساڵی ١، خولی دووەم، شوباتی ١٩٧١، ل ٢٩.

ڕوونکردنەوەیەکی مامۆستا ساڵح حەیدەری دەربارەی ڕۆژنامەی "ڕزگاری". هەڵەیەکی منی ڕاست کردۆتەوە.

١٩٢_ "زارگوتنا کوردا"، کتێبی یەکەم، مۆسکۆ، ١٩٧٨، ٥٠٨ل. کتێبی دووەم، مۆسکۆ، ١٩٧٨، ٥٣٤ل.

گەورەترین بەرهەمی فۆلکلۆری کوردییە، جووتە برا دوکتۆر ئۆردیخانی جەلیل و دوکتۆر جەلیلێ جەلیل کۆیان کردۆتەوە و ڕێکیان خستووە و لێی دواون و پێشەکییان بە کوردی و بە ڕووسی بۆ نووسیوە. تەنها گۆرانییە مێژووییەکانی ٦٥ لاپەڕەیان پڕ کردۆتەوە(کتێبی یەکەم ل ٢٥٦ _ ٣٢١). ئەوانی تری داستان و شیوەن و پەند و مەتەڵ و مەتەڵۆکی هەمە جۆرن کە ئەوانیش بایەخیان بۆ مێژوونووس کەم نییە. (زارگوتنا)یان لە بریتی "فۆلکلۆر" بەکارهێناوە کە لە وشەی (زار) و (گوتن)ەوە دایانڕشتووە.

١٩٣_ "زانکۆی سلێمانی"، _ "ڕۆشنبیری نوێ"، ژمارەی تایبەتی، تەمموزی ١٩٧٨، ل ٥١_ ٥٧.

١٩٤_ زەردەشت، کوردایەتی بزووتنەوە بڕوا و ڕۆژێمە، بەغداد، ١٩٦٠، ١١٢ل.

زەردەشت ناوی خواستەنی دوکتۆر جەمال نەبەزە.

"، ئیراهیم عومەر لە عەرەبییەوە کردوویە بە کوردی، بەغداد،

لە ئامێدی، شوێنەوارێت ئامێدیێ، _ "بەیان"، ژمارە ٤٧،
١_ ٨٠.

یل:

ە مێژووی کۆنی کوردستان(مەننائیەکان یان نانیەکان)، _
ارە ٨١، حوزەیران _ تەمووزی ١٩٨٠، ل ٤٩ _ ٥١.
ی کوردستان. نائیری یان نائیرییەکان، _ "رۆشنبیری نوێ"،
ولی ١٩٨١، ل ٣٢ _ ٣٧.
.٢٠١

د ئەلقەیسی، کەلەپووری ئەدەبی عەرەب و کوردی هاوبەش،
ژمارە ٦٥، کانوونی دووەم و شوباتی ١٩٧٨، ل ٥٦ _ ٦٩.
ی کوردستان، _ "گەلاوێژ"، ژمارە ٦، حوزەیرانی ١٩٤٤، ل

لاوێژ"، ژمارە ١، کانوونی دووەمی ١٩٤٩، ل ٤١ _ ٥٠.

وکراوەتەوە.

٢٠٥_ ئەحمەدیٚ خانییێ نەمر، _ "گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد"، بەرگی دووەم، بەشی یەکەم، ١٩٧٤، ل ٧٦٩_ ٨٢٦.

٢٠٦_ جەلادەت بەدرخان، _ "گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق، دەستەی کوردی"، بەرگی حەوتەم، ١٩٨٠، ل ٢٥٥_ ٢٨٦.

٢٠٧_ سەرهۆستاییێ کێش و ڤەهاندنیێ مەلاییێ جزیری، _ "گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد"، بەشی یەکەم: بەرگی سێیەم_ بەشی یەکەم، ١٩٧٥، ل ٢٤٣_ ٣٠٢. بەشی دووەم: بەرگی سێیەم _ بەشی دووەم، ١٩٧٥، ل ٣٥٩_ ٤١٦. بەشی سێیەم: بەرگی چوارەم، ١٩٧٨، ل ٩٧_ ١٥٤.

٢٠٨_ سەیدایێ ژێهاتی و خۆگۆڕکەری کورد و کوردستان ئەنوەر، مائی، _ "رۆژی کوردستان"، ژمارە ٣ _ ٤، ئاب و ئەیلولی ١٩٧١، ل ٥٢ _ ٥٥.

٢٠٩_ عەلی حەریری، _ "دەفتەری کوردەواری" بەرگی سێیەم، مایس _ ئاغستۆسی ١٩٧٠، ل ٦١ _ ٧٧.

٢١٠_ سالار مستەفا قەرەداغی، زمان چۆن پەیدا بوو؟، سلێمانی، ١٩٥٨، ٣٨ل.

سالح حەیدەری:

٢١١_ بزووتنەوەی نیشتمانپەروەری چۆن پەدا بوو، _ "گەلاوێژ"، ژمارە ٥، مایسی ١٩٤٤، ل ٢٦_ ٢٧.

٢١٢_ یادداشتێك دەربارەی حیزبی رزگاری کورد کە لە ساڵی ١٩٤٥ لە کوردستانی عێراقدا دامەزرا، _ "دەفتەری کوردەواری"، ژمارە ١، کانوونی دووەمی ١٩٧٠، ل ٤٧ _ ٥٥.

ساڵح قەفتان:

٢١٣_ بە پەیابوونی ئایینی ئیسلام بۆ چ کەیانی ئاریی کۆن رووخاوە؟، _ "گەلاوێژ"، ژمارە ٥، مایسی ١٩٤٣، ل ١_ ٦.

٢١٤_ بەراوردێکی تەئریخی، سلێمانی، ١٩٣٦، ١٨ل.

دەربارەی بڕوانە: ل ١٧٦.

٢١٥_ پەندی تاریخی، بەغداد، ١٩٣٧، ٦٠ل.

دەربارەی بڕوانە: ل ١٧٦.

٢١٦_ کۆچ و رەوی ئەقوامی کۆن تاریخی هێناوەتە کایەوە، _ "گەلاوێژ"، ژمارە ١_٢، کانوونی دووەم_ شوباتی ١٩٤١، ل ٢٠_ ٢٤.

٢١٧_ لە بابەت پەیابوونی نەتەوەی قەفقاسی و ئارییەوە، _ "گەلاوێژ" ژمارە ١١ _ ١٢، تشرینی دووەم_ کانوونی یەکەمی ١٩٤٢، ل ٢٩ _ ٣٤.

٢١٨_ لە ولاتی گوڵە زەنبەقی سپیدا، بەغداد، ١٥٧ل.

لە عەرەبییەوە کردوویە بە کوردی و یەکێک لە باسەکانی دەربارەی پەند وەرگرتنە لە مێژوو.

٢١٩_ مێژووی نەتەوەی کورد. حاڵەتی سیاسی، مێژووی، کۆمەلایەتی، ئاوەدانی گەلی کورد لە سەرەتای مێژوودوە، بەغدا، ١٩٦٩، ٤٠٥ل.

دەربارەی بڕوانە: ل ١٧٧.

٢٢٠_ نەتەوەی کورد تورکمان نین، سلێمانی، ١٩٥٩، ٣٥ل.

ئاوەدانی گەلی کورد لە سەرەتای مێژووەوە، بەغدا، ١٩٦٩، ٤٠٥ل.

دەربارەی بڕوانە: ل ١٧٧.

٢٢١_ نظریەی پەیدابوونی ئەقوامی هند و ئەورووپایی، "گەلاوێژ"، ژمارە ٥ _ ٦، مایس_ حوزەیرانی ١٩٤٢، ل ١٤ _ ٢٠.

ستالین:

٢٢٢_ لە بنچینەکانی لەنینیەت، حسەین عارف لە عەرەبییەوە کردوویە لە کوردی، سلێمانی، ١٩٦، ٣٢ ل.

٢٢٣_ لینینیزم، ؟، ١٩٥٦، ٥٠ ل.

٢٢٤_ مەسەلەی نیشتمانی، نافیع یونس لە عەرەبییەوە کردوویە بە کوردی، بەغداد، ١٩٦٠، ٥٦ ل.

٢٢٥_ "سترانی زارگۆتنا کوردایە تاریقییێ"، دوکتۆر ئۆردیخانێ جەلیل کۆی کردوونەوە و لێیان دواوە و پێشەکی بۆ نووسیون. شوکور مستەفا و ئەنوەر قادر محەمەد هێناویانەتە سەر رێنووسی کوردی ئەمڕۆ و فەرهەنگیان بۆ کردووە، بەغدا، ١٩٧٧، ٥٢٠ ل.

لە چاپکراوەکانی "کۆڕی زانیاری کورد"ە.

٢٢٦_ "سەرجەمی بەرهەمی گۆران. بەرگی یەکەم: دیوتان گۆران"، محمەدی مەلا کەریم کۆی کردوونەتەوە و ئامادەی کردووە و پێشەکی و پەراوێزی بۆ نووسیوە، بەغدا، ١٩٨٠، ٥٦٠ ل.

لە بڵاوکراوەکانی "یەکێتی نووسەرانی کورد"ە.

٢٢٧_ "سەرنجێکی مارکسی _ لینینی"، سلێمانی، ١٩٦٠، ٤٨ ل.

لە عەرەبییەوە کراوە بە کوردی. لە نووسینەکانی ستالین و چاپکراوەکانی رۆژنامەی "ئازادی"یە.

٢٢٨_ "سەرهاتیا ئۆردییا سۆر و رێیا وێ دەویدا"، یەرێوان، ١٩٣٤، ١٠٩ل.

دەربارەی لەشکری سوورە. شەمرێی تێمور کردوویە بە کوردی.

٢٢٩_ "سەرهاتیا کارل مارکس"، یەرێوان، ١٩٣٢، ٦٤ ل.

نوری و جاسمێ جەلیل کردوویانە بە کوردی.

٢٣٠_ "سلێمانی ساڵی ١٩١٨"، _ "بڵێسە"، ژمارە ٥، کانوونی یەکەمی ١٩٥٩، ل ٦١ _ ٦٤.

مامۆستا عەبدوڵلا شالی لە بەریتانییەوە کردوویە بە کوردی، بەشێکە لە کتێبەکەی ئەدمۆنس "کورد و تورک و عەرەب"*.

٢٣١_ سەمیعی بانەیی، شێخ، باوەڕی ئایین، رەواندز، ١٩٢٧، ١٢ ل. (؟). چاپی دووەم، بەغداد، ١٩٣٥، ١٢ ل.

٢٣٢_ "سوکرات لەبەردەم دادگا"، سلێمانی، ١٩٦٨، ٢٩ ل.

نووسینێکی ئەفلاتونە، شاکیر فەتاح لە عەرەبییەوە کردوویە بە کوردی.

سەید محەمەد حەمیدی:

٢٣٣_ زانایانی کورد. ابن خلکان، _ "کوردستان"، ژمارە ٣، خاکەلێوەی ١٩٤٦، ل٢.

سەرچاوەی "التاریخ الاکبر فی طبقات العلماء و اخبارهم"ە.

٢٣٤_ زانایانی کورد. ابن الصلاح و ابن شداد، _ "کوردستان"، ژمارە ٦ _ ٧، بوشپەڕ _ گەلاوێژەی ١٣٢٥، ل ١ _ ٢

ژینامەیانی لە "فەرهەنگ نامەی سەعیدی نفیسی"یەوە وەرگرتووە.

٢٣٥_ زانایانی کورد. شاعیری میللی بەناوبانگ حەزرەتی ئەبولحەسەنی سەیفی قازی، _ "کوردستان"، ژمارە ٤، بانەمەڕ _ مایسی ١٩٤٦، ل ١ _ ٢.

دەربارەی بڕوانە: ل ١٤٥.

٢٣٦_ سەید عبدالرحیم مولوی، العقیدة المرضیة القاهرة، ١٨٣ ل. (؟).

بەرهەمێکی ئایینییە. تا لاپەڕە ١٣٠ای بە کوردی و ئەوی تری بە فارسییە.

---

* بڕوانە _ C.J Edmonds, Kurds, Turks and Arabs, Politics travel and research in North Eastern Iraq, London, ١٩٥٧.

٢٣٧_ سيفال، چەند تيۆريكى زانيارى، حچە لە عەرەبييەوە كردوويە بە كوردى، بەغداد، ١٩٦٠، ٤٨ ل.

٢٣٨_ "شارى كەركووك لە ميژوودا"، _ "برايەتى"، ژمارە ١، سالّى ١، خولى دووەم، حوزەيرانى ١٩٧٠، ل ٣٠ _ ٣١، ٤١.

٢٣٩_ "شاعيرى ميللى و بەناوبانگ سيف القضاة"، _ "هەلاّلە"، ژمارە ٢، خاكەليوەى ١٣٢٥، ل ٩ _ ١٣.

مەبەست ئەبولحەسەن سەيفى قازييە. شيعرەكانى بە ناوەرۆك لە شيعرى مەلاى گەورە دەكەن.

٢٤٠_ شاكير خەسباك، كورد و مەسەلەى كورد، سليمانى، ١٩٦١، ٨٠ ل.

دوكتور ئەمين موتابچى لە عەرەبييەوە كردوويە بە كوردى [٢٦]. يەكيكە لەو بەرهەمە عەرەبييانەى دۆستانە ميژووى كوردى نرخاندووە.

شاكير فەتاح:

٢٤١_ ئافرەتى كورد، بەغداد، ١٩٥٨، ٧٨ ل.

رەوشەن بەدرخان و حەپسە خانى نەقيب لە باسەكانين.

٢٤٢_ بيكەس، سليمانى، ١٩٧٤، ٣١ ل.

٢٤٣_ چارلسى يەكەم، سليمانى، ١٩٧٠، ٣٠ ل.

٢٤٤_ داماوى موكريانى، سليمانى، ١٩٧٢، ٣٠ ل.

دەربارەى بروانە: ل ١٧٤.

٢٤٥_ زێوەر، سليمانى، ١٩٧٤، ٣١ ل.

٢٤٦_ ڤۆلتير، سليمانى، ١٩٧٠، ٤٨ ل.

---

[٢٦] بروانە،

الدكتور شاكر خصباك، الكرد و المسألة الكردية، بغداد، ١٩٥٩.

٢٤٧_ کۆماری ئەفلاتون، سلێمانی، ١٩٦٩، ٦٢ ل.

٢٤٨_ گاریبالدی، سلێمانی، ١٩٦٨، ٢٨ ل.

٢٤٩_ گەشتێ بۆ هەڵەبجە و هەورامان، سلێمانی، ١٩٧٣، ٥٢ ل.

٢٥٠_ گەشتی پێنجوێن، سلێمانی، ١٩٧٣، ٥٠ ل.

٢٥١_ گەشتی سروچك، سلێمانی، ١٩٧٢، ٤٠ ل.

٢٥٢_ گەشتی شارباژێر، سلێمانی، ١٩٧٢، ٣٠ ل.

٢٥٣_ گەورە پیاوان، بەغداد، ١٩٤٨، ١١٦ ل.

ژینامەی غاندی و ئەدیسۆن و گوتێنبورگ و مارکۆنی و کۆلۆمبسە.

٢٥٤_ مەدام کوری، سلێمانی، ١٩٦٨، ٣٦ ل.

٢٥٥_ مەلا کاکە حەمە، سلێمانی، ١٩٧٢، ٣٠ ل.

٢٥٦_ مێژووی کەریم خانی زەند لە چەند دێڕێکا، _ "برایەتی"، ژمارە ١٠، ساڵی ١، خولی دووەم، کانوونی دووەمی ١٩٧١، ل ٤١.

٢٥٧_ مێژووی کورد لە چەند دێڕێکدا، _ "برایەتی"، ژمارە ١١، ساڵی ١، خولی دووەم، شوباتی ١٩٧١، ل ٤٣.

٢٥٨_ یەزیدییەکان و ئایینی یەزیدی، سلێمانی، ١٩٦٩، ١٥٢ ل.

٢٥٩_ "شەرەفنامەی شەرەف خانی بدلیسی هەژار کردوویە بە کوردی"، نەجەف، ١٩٧٥، ل ١٦٠ + ٦٧٦. دەربارەی بڕوانە: ل ١٠٤، ١٢٥_

لە چاپکراوەکانی "کۆڕی زانیاری کورد"ە.

١٢٦.

٢٦٠_ "شرۆڤا کرنا ئینقلابا سالا ١٩٠٥"، بەریوان، ١٩٣٢، ١٦ ل. دەربارەی شۆڕشی ساڵی ١٩٠٥ی گەلانی ڕووسیایە.

حاجیا جندی کردوویە بە کوردی.

١٦١_ شەریف خاڵە بازیانی، مەلا، غەزای بەدرو حونەین، کەرکووك، ١٩٥٥، ١٠٤ ل.

١٦٢_ شوان، ئاوێستا، _ "رۆژی نوێ" ژمارە ٤، ساڵی ٢، پوشپەڕ ٢٥٧٣ ك _ تەمووز ١٩٦١ ز، ل ٣١_ ٣٣.

٢٦٤_ "شۆڕشی بەرزان"، سلێمانی، ١٩٥٩، ٦٥ ل.

کتێبەکەی هەمزە عەبدوڵلایە، موحەڕەم محەمەد ئەمین لە عەرەبییەوە کردوویە بە کوردی.

٢٦٥_ "شۆڕشی ١٩٠٥_ ١٩٠٧"، محەمەدی مەلا کەریم کردوویە بە کوردی، بەغدا، ١٩٧٥، ٣٠،

دەربارەی بڕوانە: ل ؟؟

شوکروڵلا بابان:

٢٦٦_ صلاح الدین قارەمانی کورد، تاران، ١٩٦٠، ١٣٧ ل. (؟).

٢٦٧_ کورد و نەتەوایەتی ئێران، تاران، ١٩٦٠، ١٧ ل. (؟).

٢٦٨_ شوکرییە رەسوڵ، دوکتۆرە، مێژووی کۆکردنەوە و لێکۆڵینەوەی پەندی پێشینیان و قسەی نەستەقی کوردی و هەڵسەنگاندنی ئەو کارانەی تا ئێستا لەم مەیدانەدا کراون، _ "گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد"، بەرگی چوارەم، ١٩٧٨، ل ١٥٥ _ ٢٣١.

٢٦٩_ شوکور مستەفا، نەورۆز لە ئەدەبی گەلاندا، _ "دەفتەری کوردەواری"، بەرگی دووەم، مارت_ نیسانی ١٩٧٠، ل ٤٢_ ٥٠.

٢٧٠_ شێرکۆ بێکەس، کاوەی ئاسنگەر، سلێمانی، ١٩٧١، ٢٣٠ ل.

دوکتۆر ئیحسان فوئاد پێشەکی بۆ نووسیوە.

٢٧١_ "شێخ لەتیفی حەفید"، نووسینی ئۆرخانی غالب، _ "کاروان"، ژمارە ٨، مایسی ١٩٨٣، ل ٦_ ٩.

٢٧٢_ "شێخ مەحمودی نەمر"، _ "ڕۆژی نوێ"، ژمارە حەوت، رەزبەر ٢٥٧٢ ك _ تەشیرینی یەکەم ١٩٦٠ز، ل ١ _ ٨.

٢٧٣_ صلاح الدین محمد سعد الله، شۆڕشەکەی عێراق و مەسەلەی کورد، وەرگێڕ محەمەدی مەلا کەریم، _ "هیوا"، ژمارە ٨، شوباتی ١٩٥٩، ل ١٧_ ٢٤.

٢٧٤_ "صەلاحەددین و ئەهلی خاچ"، _ گەلاوێژ"، بەشی یەکەم: ژمارە ٦، حوزەیرانی ١٩٤٩، ل ١ _ ٨، ٥٧ _ ٦١. بەشی دووەم: ژمارە ٧، تەمووزی ١٩٤٩، ل ١ _ ١٢. بەشی سێیەم: ژمارە ٨، ئابی ١٩٤٩، ل ١ _ ١٥.

لەگەڵ لێداوانەکانی محەمەد عەلی عەونی لە کتێبەکەی ئەمین زەکی" تاریخ الدول و الامارات الكردیه"وە دیسان کراوتەوە بە کوردی.

٢٧٥_ "صلاح الدین و فیلێچ بەنگ کێشان"، بەغداد، ١٩٥٧، ١٥٦ ل.

أ. ب. هەوری لە عەرەبییەوە کردوویە بە کوردی.

٢٧٦_ عاسم حەیدەری، لاپەڕەیەکی شاراوە لە مێژووی خەباتی نەتەوایەتی شاری هەلێر. بیرەوەری ئاهەنگی نەورۆزی ١٩٤٦، _ "دەفتەری کوردەواری"، بەرگی دووەم، مارت _ نیسانی ١٩٧٠، ل ٨_ ١٤.

٢٧٧_ عبدالرحمن گۆمەشینی، جووڵانەوەی جووتیاران لە کوردستانی عێراقدا، _ "برایەتی"، ژمارە ١، ساڵی ١، خولی دووەم، حوزەیراین ١٩٧٠، ل ٤٦، ٤٩.

٢٧٩_ عبدالصمد محمد، مێژووی جووڵانەوەی ژنان لە سەدەکانی (عصری) تازەدا، _ "گەلاوێژ"، ژمارە ٩ _ ١٠، ئەیلول _ تشرینی یەکەمی ١٩٤٢، ل ٦٢ _ ٦٨.

٢٨٠_ عەبدولخالق عەلائەدین، بەسەرهات و ژینی مەلا محەمەدی کۆیی، نەجەف، ١٩٧٤، ١١٠ ل.

عەبدولڕەقیب یوسف:

٢٨١_ پزیشکی لەناو کوردەواریدا، _ "رۆشنبیری نوێ"، ژمارە ٨٨، ئاب و ئەیلولی ١٩٨١، ل ٦٨_ ٧١.

٢٨٢_ شێوەی کەڵەگی لە هونەری ناوەدانکردنەوەی کوردیدا، _ "کاروان"، ژمارە ٢، تەشرینی دووەمی ١٩٨٢، ل ١٦ _٢٢.

٢٨٣_ کۆیە و شوێنەوار بە نەخشەکانی، _ "رۆشنبیری نوێ"، ژمارە ٧٢، شوباتی ١٩٧٩، ل ٣٦_ ٣١.

عەبدولسەتار تاهیر شەریف، حاجی قادر. شاعیری شۆڕشگێر و پێشکەوتنخواز و دیموکراتیی نەتەوەی کورد، بەغدا، ١٩٧٧، ١٠٨ ل.

دوکتۆر مارف خەزنەدار پێشەکی بۆ نووسیوە.

عەبدولعەزیز پارەزانی:

٢٨٥_ ژیانی پێغەمبەری مەزن محەمەد (د. خ)، سلێمانی، ١٩٧٤، ٥١٢ ل.

٢٨٦_ نموونەیەك لە ئیسلام، کەرکوك، ١٩٦٨، ٩٢ ل.

عبدولقادر محمد علی قرەحەسنی حصاری، شجەری پێغەمبەر، بەغداد، ١٩٣٧، ٢٠ ل.

٢٨٨_ عەبدوڵلا صالح، ئاگری جەژنی نەورۆز رەوایە یان نا؟، سلێمانی، ١٩٧١، ١٩ ل.

٢٨٩_ عبدالمحسن هوشیار، مولانا خالیدی شارەزووری، _ "گەلاوێژ"، بەشی یەکەم: ژمارە ٣ _ ٤، مارت _ نیسانی ١٩٤٢، ل ٧٦ _ ٧٨، بەشی دووەم: ژمارە ٥ _ ٦، مایس _ حوزەیرانی ١٩٤٢ ل ٩٣ _٩٥.

٢٩٠_ عەرەب شەمۆ، قەڵامی دمدم، بەغداد، ١٩٧٥، ٢٣٦ ل.
شکور مستەفا هێناوێنییە سەر شێوەی کرمانجی خوارو.
لە چاپرکاوەکانی " کۆڕی زانیاری کورد"ە.
٢٩١_ "عەقیدەی کوردی مەولانا خالیدی نەقشبەندی"، محەمەدی مەلا کەریم ساغی کردووەتەوە و پێشەکی بۆ نووسیوە و پەراوێزی بۆ کردووە، _ "گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق. دەستەی کوردی"، بەرگی هەشتەم، ١٩٨١، ل ١٩٩ _ ٢٢٢.
٢٩٢_ "عەمرێ لێنین"، بەرێوان، ١٩٣٠، ٢٠ ل.
ژینامەی لێنینە عەرەبی شەمۆ (شامیلۆف) کردوویە بە کوردی.
٢٩٣_ "عەبدولواحید نوری"، _ "بیری نوێ"، ٢٩ی تەمووز و ٢٦ی ئابی ١٩٧٨.
لەو دوو ژمارەیەدا زنجیرەیەك وتار دەربارەی رووناکبیری پێشکەوتنخواز عەبدولواحید نوری بڵاوکراوەتەوە، دوانیان دیدەنی تایبەتین لەگەڵ نەعیم بەدەوی و حەمید عەلی عارف هاوبیر و هاوتەمەنی.
٢٩٤_ "عزیز خانی سەرداری موکری. خانەوادەی موکری"، _ "هەڵاڵە"، بەشی یەکەم: ژمارە ٢، خاکەلێوەی ١٣٢٥، ل ٢٢ _ ٢٤. بەشی دووەم: ژمارە ٣، بانەمەڕی ١٣٢٥، ل ١٢ _ ١٣.
عەلائەددین سەجادی:
٢٩٥_ ئەدەبی کوردی نوێ و لێکۆڵینەوە لە ئەدەبی کوردی، بەغداد، ١٩٦٧، ٣٤٨ ل.
٢٩٦_ ئەدەیبی بەناوبانگی کورد پیرەمێرد، _ "گەلاوێژ"، ژمارە ٨، ئاغستۆسی ١٩٤٣، ل ١ _ ١٦.
چالاکی سیاسی پیرەمێرد لە ئەستەمووڵ و فێرگەی "زانستی" و رۆژنامەی "ژیان" و "ژین" لەباسەکانین.

٢٩٧_ جەژنی نەورۆز،_ "گەلاوێژ"، ژمارە ٤، نیسانی ١٩٤٤، ل ٤٢_ ٤٨.
باسی نەورۆزی ساڵی ١٩٤٤ دەکات.

٢٩٨_ جەژنی نەورۆز، _ "گەلاوێژ"، ژمارە ٤، نیسانی ١٩٤٥، ٤٢ _ ٤٧.
دەربارەی (ئاهەنگی نەورۆزی ساڵی ١٩٤٥)ە کە لە هۆڵی فەیسەڵی دووەم لە بەغدا کراوە.

٢٩٩_ جەژنی نەورۆز، _ "گەلاوێژ"، ژمارە ٤، نیسانی ١٩٤٧، ل ٤١ _ ٤٧.
سەرەتای بۆ بەرپەرچدانەوەی وتاری یەکێك لە رۆژنامە بەغدایییەکان تەرخان کردووە[٢٧]. ئەمجارەیان جگە لە بەغدا باسی ئاهەنگی نەورۆزی کۆیە و هەولێر کفری و رەواندزیش دەکات.

٣٠٠_ دەقەکانی ئەدەبی کوردی، بەغدا، ١٩٧٨، ٢٢٠ ل.

٣٠١_ رۆشنبیری کۆن و نوێ لە کوردستاندا و پلەی ئەو روشنبیرییە لە دەردوە، _ "گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد"، بەرگی چوارەم، ١٩٧٦، ل ٥٠ _ ٧٠.

٣٠٢_ شۆڕشەکانی کورد، بەغدا، ١٩٥٩، ٣٦٤ ل.

٣٠٣_ کوردی بەناوبانگ، عەلی کەمال بەگ، _ "گەلاوێژ"، ژمارە ٧، تەمووزی ١٩٤٣، ل ١ _٩.

٣٠٤_ گەشتێك لە کوردستانا، بەغدا، ١٩٥٦، ١٤٦ ل.
دەربارەی بڕوانە: ل ١٨٢.

٣٠٥_ لە سولێمانی بە هەڵەبجەوە، _ "گەلاوێژ"، ژمارە ٩_ ١٠، ئەیلول_ تشرینی یەکەمی ١٩٤٧، ل ٧٥_ ٨٦.

٣٠٦_ لە هەولێر، _ "گەلاوێژ"، ژمارە ١١، تشرینی دووەمی ١٩٤٧، ل٦٠ _ ٦٤.

---

[٢٧] ناوی رۆژنامەکەی نەبردووە.

مین زەکی بەگ، _ "گەلاوێژ"، ژمارە ٦، حوزەیرانی ١٩٤٣، ل

وردی، چاپی یەکەم، بەغدا، ١٩٢٥، ٦٤٣ ل ٥٠ چاپی دووەم،

ل ١٨٢.

کوردستانا، _ "گەلاوێژ"، ژمارە ٧، تەمووزی ١٩٤٤، ل ٤٣_

کیەتی عەرەب، _ "گەلاوێژ"، ژمارە ١٢، کانوونی یەکەمی

ێری، شۆڕشی دیاربەکر، سلێمانی، ١٩٦١، ٧٤ ل.

.٢٢٧

دەوڵەت، محمود جودت، _"ڕۆژی نویٚ"، ژمارە ٥، ساڵی ٢،

اب ١٩٦١ز، ل ٧٦ _٨٨.

"، سلێمانی، ١٩٧٢، ٥٢ ل.

٣١٥_ عوسمان صەبری، یەزیدی، _ "روناهی" *، ژمارە ١٩، ٢٠، ٢١ی ١٩٤٣.

ع. و. نوری (عەبدولواحید نوری):

٣١٦_ بەرەو رووناکی، بەغدا، ١٩٤٢، ٢٠ ل.

٣١٦_ أ_ ژان ژاك رۆسۆ، _ "گەلاوێژ"، ژمارە ٧، تەمووزی ١٩٤٤، ل ١٢_ ١٦.

٣١٧_ لە رێگای سەرکەوتنی ئینسانا، بەغدا، ١٩٤٣.

لە تورکییەوە کردوویە بە کوردی. "فاشیزم" یەکێکە لە باسەکانی.

٣١٨_ عیزەددین فەیزی، رۆژنامەی هەلێر و تاقیکردنەوەم لە رۆژنامەگەریدا، _ "ئاسۆی زانکۆیی"، ژمارەیەك، ساڵی ٤، ١٩٨٠، ل ٨٠_ ٨٩.

عیزەددین مستەفا رەسووڵ، دوکتۆر:

٣١٩_ ئەدەبی فۆلکلۆری کوردی، لێکۆڵینەوە، بەغدا، ١٩٧٠، ١٦٤ ل.

یەکێکە لە بەرهەمە هەرە چاکەکان دەربارەی فۆلکلۆری کوردی. مێژوونووس دەتوانێ کەڵکی باشی لێ وەرگرێ.

فەقێ تەیران. ژیان و بەرهەمی، _ "گۆڤاری کۆلێجی ئەدەبیات"، ژمارە ١٥، ١٩٧١_ ١٩٧٢، ل ٤٧٦_ ٥٠٦.

٣٢١_ عەلی بەردەشانی. ژیان و بەرهەمی، _ "گۆڤاری کۆلێجی ئەدەبیات"، ژمارە ١٦، ١٩٧٣، ل ٣١_ ٥٨.

٣٢٢_ عەلی هەریری، _ "دەفتەری کوردەواری"، ژمارە ١، کانوونی دووەمی ١٩٧٠، ل ٩٨_ ١٠٦.

٣٢٣_ "غەزای جەبەل ئوحود"، کەرکووك، ١٩٥٦، ٨٠ ل.

دەربارەی بڕوانە: ئەریمان، بیبلۆگرافیای کتێبی کوردی، ل ٨٠.

---

* گۆڤار، شام، ژمارەیەکی رۆژی ١ی نیسانی ١٩٤٢ دەرچوو.

ەد حەنیفە"، کەرکووک، ١٩٥٦، ١٠٤ ل.

فارسییەوە بە شیعر کردوویە بە کوردی.

غا، ئەحەی ناسری هونەرمەند، سلێمانی، ١٩٧١، ٦٠ ل.

ستێرەیەکی گەشی ئاسمانی ئەدەبی کورد و عەرەبە، _

ی ١٩٧٨، ل ١٢ _ ١٣.

ی و کتێبی یاری، _ "رۆشنبیری نوێ"، ژمارە ٨٢،

١٩٨، ل ٥٦ _ ٥٩.

وان، سلێمانی، ١٩٥٩، ٤٠ ل.

یاری لاوان. چاوگێڕانێك بە یاری رۆشنبیری کوردستانی

دا، بەغدا، ١٩٧٨، ٥٦ ل.

ی زانیاری کورد"ە. سەرچاوەیەکی بەکەڵکە بۆ

یانی کوردەواری لە سییەکاندا.

"گۆران لە چەند دێڕێکدا" و "گۆران پێشەنگی قوتابخانەی نوێی شیعری کوردی"ی محەمەدی مەلا کەریم و "چەند سەرەنجێك لە گۆرانی لوتکە"ی شێرکۆ بێکەس لە باسە سەرەکییەکانی ئەو فایلەن.

٢٣٣_ "فەتحی قەلآی خەیبەر"، کەرکووك، ١٩٥٥، ١٦٠ ل.

بە هۆنراوە باسی شەڕی خەیبەر دەکات. ناوی دانەری لەسەر نییە.

٢٣٤_ فەرەیدوون عەلی ئەمین، چەند سەرنجێك لە پیرەمێردی نەمر، بەغدا، ١٩١٧، ٥٦ ل.

دەربارەی بڕوانە پەراوێزی لاپەڕە ١٦٧.

٢٣٥_ فوئاد حەمە خورشید، گۆران کێن؟، _ "بەیان"، ژمارە ٣٤، مارتی ١٩٧٦، ل ٥ _ ٧.

قادر خەفاف:

٢٣٦_ بەغدای ڕۆژانی ڕابردوو، _ "گەلاوێژ" بەشی یەکەم: ژمارە ٥، مایسی ١٩٤٦. بەشی دووەم: ژمارە ٦، حوزەیرانی ١٩٤٦. بەشی سێیەم: ژمارە ٧، تەمووزی ١٩٤٦. بەشی چوارەم: ژمارە ٨، ئابی ١٩٤٦. بەشی پێنجەم: ژمارە ١٠، تشرینی یەکەمی ١٩٤٦.

دەربارەی ژینامە و بەشێك لە گەشتەکەی کلۆدیۆس جیمس ریچە کە ساڵی ١٨٢٠ هاتۆتە کوردستان. بڕوانە ژمارە ٤١٠.

٢٣٧_ بەدوای کتێبەکەی مێجەر سۆندا، _ "گەلاوێژ"، ژمارەی ٦، ئەیلوونی ١٩٤٥، ل ٤١_ ٤٩.

قادر خەفاف بەپێی بۆچوونی خۆی هەوڵی داوە دڵسۆزانە لە ڕێگەی باسەکاین ناو کتێبەکەی مێجەر سۆنەوە بیرازی "دەردە کورد" بکات.

کەی مێجەر سۆن بە کورتی، _ "گەلاوێژ"، بەشی یەکەم: ژمارە٤،
ل ١١ _١٩. بەشی دووەم: ژمارە ٥، مایسی ١٩٤٥، ل ١٨_ ٦٠.
ژمارە ٦، حوزەیرانی ١٩٤٥، ل ١ _١٠. بەشی چوارەم: ژمارە ٧،
، ل ١٣_ ٢٥.

ێبە بەناوبانگەکەی مێجەر سۆنە[٢٨]. وەرگێڕ کۆتایی دوابەشی بە
ی سۆن هێناوە. دەربارەی بڕوانە: ل ١٤٠ _ ١٤١.

ونی ئەساسی عێراق"، بەغداد، ١٩٢٥، ٢٧ ل.

ونی هەڵبژاردنی شیوریێ"، بەرێوان، ١٩٣٤، ١٥ ل.

ونی هەڵبژاردنی معبوث"، سلێمانی، ١٩٢٥، ٢٦ ل.

ای دمدم و خانی لەپ زێڕین"، تاران، ١٩٦٩، ٦٨ ل. (؟).

راهیمی لە نووسینێکی ئۆسکەرمانەوە وەریگێڕاوە.

ناغەکانی گۆڕانی کۆمەڵ"، جەلال دەبباغ کردوویەتە بە کوردی،

١٩، ٦٦ ل.

بل تۆمبۆن، چۆن هێماکانی نووسینی بزمانی شی کرانەوە، محەمەد
ریگێڕاوە، _ "رۆشنبیری نوێ"، ژمارە ٨٠، مایسی ١٩٨٠، ل ٦٢_ ٦٥.

ەران، محەمەد قودسی نەمر، سلێمانی، ١٩٥٩، ٣١ ل.

تان، دوکتۆر:
گا، بخوازی کورد لە پێناوی ئۆتۆنۆمیدا، دەستنووس.

دەستنووسە لە نێوان ١٩٦٤ _ ١٩٦٧دا نووسراوە. (٢٥٠) لاپەڕە دەبێ. بریتییە لە پێشەکی (١٨ ل) و پێنج بەش. لە ئەرشیفی ئامۆژگاری ڕۆژهەڵاتناسی کۆڕی زانیاری سۆڤییەت _ لقی لینینگراد هەڵگیراوە. بە کوردی و عەرەبی دایناوە.

٣٤٧_ چەند سەرنجێك دەربارەی مێژنشینی بابان، _ "گۆڤاری کۆلیجی ئەدەبیات"، ژمارە ١٩، ١٩٧٦، ل ١٥٦ _ ١٧٢.

٣٤٨_ شۆڕشی عبدالسلامی دووهەم و بزووتنەوەی ڕزگاری کورد لە سەرەتای سەدەکانی بیستەوە هەتا شەڕی گێتی یەکەم، _ "بەیان"، بەشی یەکەم: ژمارە ٥، ١٩٧١، ل ٤٥ _ ٤٧. بەشی دووەم: ژمارە ١، ١٩٧٢ ل ٤١_ ٤٥.

٣٥٠_ کاوە، بەرگی یەکەمی چیم دی و چەند سەرنجێکی ڕەخنە لێ گرتن، _ "بەیان"، ژمارە سێ، نیسانی ١٩٧٠، ل ٢٨_ ٣١، ٣٨_ ٣٩.

دەربارەی بڕوانە: ل ٢٣٢_ ٢٣٣. لە ژمارە پێنجی ساڵی ١٩٧١ی هەمان گۆڤاردا مامۆستا ئەحمەد خواجا وەڵامی داوەتەوە (ل ٥٠ _ ٥١، ٥٢).

٣٥١_ "کراستاپۆر کۆلۆمبس"، بەرێوان، ١٩٣٥، ٣١ ل.

دەربارەی ژینامەی دەریاوانی ئیتالی بەناوبانگ کریستۆفەر کۆلۆمبس و دۆزینەوەی "جیهانی نوێ" ئەمریکایە. ر. درامبیان کردوویە بە کوردی.

٣٥٢_ کەریم حوسێن، هەولێر بەرهەڵستی هۆلاکۆ دەکات، _ "ڕۆژی کوردستان"، ژمارە ٥، ئابی ١٩٧٣، ل ٤٤ _ ٤٦.

٣٥٣_ کەریم حیسامی، کاروانێك لە شەهیدانی کوردانی ئێران، بێ، ژ٩٧١.

لە بڵاوکراوەکانی "بنکەی پێشەوا"یە. ژینامەی قازی محەمەد سەدری قازی و مەلا ئاوارە لە باسەکانین. حەسەنی قزڵجی پێشەکی بۆ نووسیوە.

کەریم زەند:

٣٥٤_ ئایین و باوەڕ لە کوردستاندا، سلێمانی، ١٩٧١، ٩٢ ل.

دەربارەی بڕوانە: ل ٢٠٢.

٢٥٥_ بە کورتی جوغرافیای کوردستان، سلێمانی، ٢٥٧٠ی کوردی، ٣٠ ل.

٢٥٦_ جوغرافیای کوردستان بە کورتی، سلێمانی، ١٩٧٠، ٢٠٠ ل.

٤٥٧_ کوردستان لە یادداشتی سەرلەشکری یۆنانی ئەگزینافون، _ "ڕۆژی نوێ"، ژمارە ٢، حوزەیرانی ١٩٦٠، ل ٢٥ _ ٢٩.

دەربارەی بڕوانە: ل ٢٢٥ _ ٢٢٦.

٢٥٨_ میللەتی کورد، بەغداد، ١٩٧٠، ١٥٧ ل.

کەریم شارەزا:

٢٥٩_ کۆیە و شاعیرانی، بەغداد، ١٩٦١، ٩٨ ل.

حاجی قادری کۆیی و مەلای گەورە و دلدار لە باسەکانین.

٢٦٠_ کۆیە و کاروانی ئاواز و گۆرانی کوردی، _ "ڕۆشنبیری نوێ"، ژمارە ٨٠، مایسی ١٩٨٠، ل ٤٨ _ ٦١.

٢٦١_ "کلامێد جماعەتا کوردا"، حازر کر جەمیلە جەلیل، یەریوان، ١٩٦٤، ١٦٤ ل.

٧٥ گۆرانی فۆلکلۆرییە کە ژمارەیەکیان گۆرانی مێژووین. وەک" خانی کورد _ دمدم" و " خەلیل بەگ". کتێبەکەی پێشکەش کردووە بەوانەی گیانیان لە پێناوی نیشتماندا بەخت کردووە.

٢٦٢_ کەمال فوئاد، دوکتۆر، کۆمەڵە و ڕێکخراوەکانی کورد لە ئەورووپا، سلێمانی، ١٩٧٢، ٢٤ ل.

کەمال مەزهەر ئەحمەد، دوکتۆر:

٢٦٣_ ئافرەت لە مێژوودا. کورتە باسێکی مێژوویی و کۆمەڵایەتی، بەغدا، ١٩٨١، ٨٤ ل.

"ئافرەتی کورد" لە باسەکانییە (ل ٧٤_ ٨٠). پێشکەش کراوە بە "ئافرەتی سەربەرزی کورد، بەو دایك و خوشك و کیژە دڵسۆزانەی سەرمان پێیان گەیشتۆتە کەشکەڵانی فەلەك" (ل ٤).

٣٦٤_ ئۆکتۆبەر و مەسەلەی کورد، _ "برایەتی"، ژمارە ٩، ساڵی ١، خولی دووەم، کانوونی یەکەمی ١٩٧٠، ل ٤ _ ١٢.

٣٦٥_ "تێگەیشتنی راستی" و شوێنی لە رۆژنامەنووسی کوردیدا، بەغداد، ١٩٧٨، ٣١٦ ل.

-لە چاپکراوەکانی "کۆڕی زانیاری کورد"ە. دوو پاشکۆی لەگەڵدایە، یەکەمیان بۆ "ناو و شوێن کاتی دەرچوونی رۆژنامە کوردییەکان" و دووەمیان بۆ "ناو و شوێن و کاتی دەرچوونی گۆڤارە کوردییەکان تەرخان کراوە (ل ٢١٧ _ ٢٦١). کورتەی ناوەرۆکی کراوەتە عەرەبی (ل ٢٦٢_ ٢٧٩)[21].

٣٦٦_ چمکێك لە مێژووی یەکەم چاپخانەی کوردی لە شاری سلێمانی، _ "رۆشنبیری نوێ"، ژمارە ٧٧، تشرینی یەکەمی ١٩٧٩، ل ٢١ _ ٢٤.

٣٦٧_ چەند راستییەکی نوێ دەربارەی یەکەم گۆڤاری کوردی، _ "رۆشنبیری نوێ"، ژمارە ٧١، تشرینی دووەم و کانوونی یەکەمی ١٩٧٨، ل ٨ _ ١٠.

٣٦٨_ چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی چینی کرێکاری کورد، _ "رۆشنبیری نوێ"، ژمارە ٧٢، شوباتی ١٩٧٩، ل ٨ _ ١٤.

---

[21] مامۆستایان مەسعود محەمەد و عەبدولڕەزاق حەسەنی و دوکتۆرە شوکرییە رەسووڵ ودوکتۆر ئەوڕەحمانی حاجی مارف و دوکتۆر جەلیل کەمالەددین و عومەر مارف بەرزەنجی و عەبدولڕەقیب یوسف و فوئادی حەمە خورشید و ژمارەیەك نووسەری تری ئرخاندوویانە. عەبدولڕەقیب یوسف بە بەرهەمێکی بێکەڵك و ناپێویستی داناوە (بڕوانە: "العراق"، ٢ آب ١٩٨٠). لە وەلامیدا "نامەیەکی کراوە"م ئاراستەی رووناکبیری کورد کرد (بڕوانە: "رسالة مفتوحة الى المثقف الكردي"، _ "الثقافة"، العدد العاشر، تشرين الاول ١٩٨٠، ص ٧٧_ ٩١).

٣٦٩_ دەربارەی راپەڕینە گەورەکەی کانوونی دووەمی ١٩٤٨ و شوێنی گەلی کورد تێیدا، _ "برایەتی"، ژمارە ١١، ساڵی ١، خولی دووەم، شوباتی ١٩٧١، ل ٤ _ ١٥.

٣٧٠_ دەربارەی سروشتی راپەڕینە گەورەکەی ساڵی ١٩٢٥ لە کوردستانی تورکیادا، _ "رۆژی کوردستان"، ژمارە ٢، تەمووزی ١٩٧١. ل ٤٦_ ٥٥.

٣٧١_ دەوری کورد لە مێژووی شارستانێتیدا ، _ "بڵێسە"[٣٠]، بەشی یەکەم: ژمارە ٥، کانوونی یەکەمی ١٩٥٩. بەشی دووەم: کانوونی دووەمی ١٩٦٠.

٣٧٢_ سەرنجێکی مێژوویی لە زمانەکەمان، _ "بڵێسە"، ژمارە ٣ تشرینی یەکەمی ١٩٥٩، ل ٣٥ _ ٤٢.

٣٧٢_ سەرنجێکی نوێ بەرامبەر پەیمانی سێڤەر و مەسەلەی کورد، _ "برایەتی"، ژمارە ٧، ساڵی ١، خولی دووەم، تشرینی یەکەمی ١٩٧٠، ل ١٥ _ ١٩.

٣٧٤_ " شۆڕشی بیست". هۆکانی، ئەنجامەکانی، بایەخی، _ "کاروان"، ژمارە ١٠، ١٩٨٣.

٣٧٥_ شوێنی میللەتی کورد لە شۆڕشی بیستا، _ "برایەتی"، ژمارە ٤، ساڵی ١، خولی دووەم، ئەیلولی ١٩٧٠، ل ٢٢_ ٢٦.

٣٧٦_ فاتمە محی الدین، _ "رۆشنبیری نوێ"، ژمارە ٧٣، ئاداری ١٩٧٩، ل ١٥ _ ١٨.

٣٧٧_ کام رێگە؟، بەشی یەکەم، _ "بەیان"، ژمارە ٢، ١٩٧٢، ل ١ _ ٦، ٣١.
بەشی دووەم، ژمارە ٨، ١٩٧٣، ل ٧_ ١٠.
دەربارەی مێژووی کوردی شۆڕەوییە.

---

[٣٠] جڤاکی مامۆستایان _ لقی سلێمانی دەری دەکرد. ژمارە یەکی ئابی ١٩٥٩ دەرچوو.

٣٧٨_ کوردستان لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهانیدا، بەغدا، ١٩٧٥، دوازدە + ١٩٨ ل.

لە چاپکراوەکانی "کۆڕی زانیاری کورد"ە. جگە لە پێشەکی و ئەنجام و سەرچاوە و ناو و شوێن بەشەکانی تری کتێبەکە لە سێ زنجیرە وتاری سەربەخۆدا بڵاوکراونەوە (بڕوانە: "گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد"، بەرگی یەکەم، بەشی یەکەم، ١٩٧٣، ل ٢٧٤_ ٣٠١، بەرگی دووەم، بەشی یەکەم، ١٩٧٤، ل ١٧٩_ ٢٥٥، بەرگی سێیەم، بەشی دووەم، ١٩٧٥، ل ٧٥_ ١٥٧).

٣٧٩_ "کوردستان و کێشەی کورد" دەستکەوتێکی گەورەی کوردناسی سۆڤییەتە، _ "برایەتی"، بەشی یەکەم ٢٦ی مایس و بەشی دووەم ٢ی حوزەیران و بەشی سێیەم ١٦ی حوزەیران و بەشی چوارەم ٢٣ی حوزەیران و بەشی پێنجەم ٧ی تەمووز و بەشی شەشەم ١٤ی تەمووزی ١٩٧٢.

دەربارەی کتێبە هێژتکەی م. س. لازەرێڤە.

٣٨٠_ کوردستان وڵاتی ڕاپەڕین و ئەفسانە و هیوا، _ "برایەتی"، ژمارە ٦، ساڵی ١، خولی دووەم، تشرینی یەکەمی ١٩٧٠، ل ١٧ _ ١٨.

دەربارەی کتێبێکی وێنەداری دوو ڕۆژنامەنووسی چێکۆسلۆڤاکیاییە.

٣٨١_ کورد و کوردستان لە ئێنسیکلۆپیدیای مێژووی سۆڤییەتدا، _ "بەیان"، ژمارە ١، ١٩٧٢، ل ٢٠_ ٢٣.

٣٨٢_ کورد لای گەردلێڤسکی، بەشی یەکەم، _ "گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق _ دەستەی کورد"، بەرگی دەهەم، ١٩٨٣، ل ٢١٨_ ٢٥٣.

٣٨٣_ کۆماری مەهاباد و کتێبەکەی "ئیگلتن"، _ "بەیان"، ژمارە ٥، کانوونی دووەمی ١٩٧١، ل ١ _ ٨.

دەربارەی کتێبەکەی کۆنسولی ئەمریکی لە تەورێز ولیەم ئیگلتنە کە لەسەر مەهاباد داینادوە[٣١]

٣٨٤_ ماتینەدەران یان گەورەرێکی گەورەی رۆژهەلات، _ "بەیان"، تەشرینی یەکەمی ١٩٧٥، ل ٧ _ ١٠.

باسی دەسنووسی "تاریخی دەنابیلە"ی عەلدولرەزاق بەگی کوڕی بەگی کوڕی نەجەف قولی خانی دونبولی و "تاریخی بەنی ئەردەلان"ی خەسرەوی کوڕی محەمەدی بەنی ئەردەلانی و دەسنووسێکی "شەرەفنامە"ی تێدایە.

کوردۆیێف ک.ک. (قەناتیێ کوردۆ)، پرۆفیسۆر:

٣٨٥– ئی.ئا. ئۆربیلی و کوردناسی، وەرگێڕان ولێدوانی ئەورەحمانی حاجی مارف، – "گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد"، بەرگی سێیەم، بەشی یەکەم، ١٩٧٥،ل١١٣–١٤٢.

٣٨٦– تێبینی لە لێکدانەوەیەکی زانیارییەکانی کەزنەفۆن لەبابەت کاردۆخەکانەوە، دوکتۆر مارف خەزنەدار لە ڕووسییەوە کردوویە بە کوردی، – "دەفتەری کوردەواری"، ژمارە١، کانونی دووەمی ١٩٧٠، ل١٢١–١٢٦.

٣٨٧– کۆمەلە تێکستی فۆلکلۆری کوردی. لە زاری کوردەکانی سۆڤێتەوە تۆمارکراوە، هێنانە سەر ڕێنوسی کوردی و ساغ کردنەوەو وشە لێکدانەوە شوکور

---

[٣١] بڕوانە: W. Eagleton, The Kurdish Repablic of ١٩٤٦ London, ١٩٦٣, ١٤٢ pp.

مستەفاو ئەنوەر قادر محەمەد(جاف)، پێشەکی و پیاچوونەوەی دوکتۆر ئەوڕەحمانی حاجی مارف، بەغدا،١٩٧٦، ٢٧٤ل.

لە چاپکراوەکانی "کۆڕی زانیاری کورد"ە.

٢٨٨- گۆرانی و حیکاتێد کوردی، یەریڤان، ١٩٦٩، ٢٢٠ل.

٣٨٩- ل بابەت نڤیسکار، زمان و ئەلفبایێ پەرتوکێت دینی ئێزیدیان،- "گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد"، بەرگی یەکەم، بەشی یەکەم، ١٩٧٣، ل١٣٢-١٧٩.

٣٩٠- نوسراوەکانی لێرخ لەبارەی کوردەوە،- "گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد" بەرگی دووەم، بەشی یەکەم، ١٩٧٤، ل ٦٢٤-٦٦٤.

٣٩١- هەندێك بیروباوەڕی هەڵە لە بارەی زمان و مێژووی کوردەوە، دوکتۆر ئەوڕەحمانی حاجی مارف کردوویە بە کوردی، بەغدا، ١٩٧٣-١٩٧٤، ١٦٦ل.

لە چاپکراوەکانی "کۆڕی زانیاری کورد"ە. دەربارەی بڕوانە: ل٢٤٦-٢٤٧.

٣٩٢- "کورد لای بێگانە"، -"گەلاوێژ"، بەشی یەکەم: ژمارە ١، کانونی دووەمی ١٩٤٨، ل٤١-٤٨. بەشی دووەم: ژمارە٢، شوباتی ١٩٤٨، ل١-٧. بەشی سێیەم: ژمارە٣، مارتی ١٩٤٧، ل ٢٥-٢٩.

بێ ناوی وەرگێڕ بڵاوکراوەتەوە. لە کتێبی "کەمینەکانی جیهانی عەرەب"ی ئەلبێرت حورانییەوە وەرگێڕاوە"[٢٢].

٣٩٣- "کورد لای بێگانە"، - "گەلاوێژ"، ژمارە١١، تشرینی دووەمی ١٩٤٣، ل٤٣-٤٥.

٣٩٤- "کورد لە کەیەوە خەریکە"، بەغداد ١٩٢٧، ١٥ل.

---

[٢٢] بڕوانە: A.H. Hourani, Minorities in the Arab World, London, ١٩٤٧

وتارێکی ڕۆبێن پاشای ئەرمەنییە کە ساڵی ١٩٢٥ لە ڕۆژنامەی "درۆشاک"دا بڵاوی کردۆتەوە. جەمال عیرفان کردوویە بە کوردی.

٣٩٥- "کورد لە مێژووی دراوسێکانیدا. سیاحەتنامەی ئەولیا چەلەبیی"، وەرگێڕانی سەعید ناکام، بەغدا، ١٩٧٩، ٣٧٥ل.

لە چاپکراوەکانی "کۆڕی زانیاری کورد"ە. دەربارەی بڕوانە: ل٢٤١.

٣٩٦- "کورد لە وڵاتی کەلاتدا"، وەرگێڕ حەسەن فەهمی جاف، "گەلاوێژ"، ژمارە٦، حوزەیرانی ١٩٤٨، ل٢١-٣٢، ٤١.

لە فارسییەوە لە کتێبی "زندگانی نادرشاه" (ژیانی نادر شا)ی نورالله لارودییەوە کراوە بە کوردی.

٣٩٧- "کوردستان"، "گەلاوێژ"، ژمارە٣، مارتی١٩٤٤، ل٢٧-٢٩.

دەربارەی کوردە بە گشتی. لە ژمارە ٥٣ی ساڵی ١٩٤٤ی گۆڤاری "اخبار الحرب"ەوە وەرگێڕاوە.

٣٩٨- "کوردستان" -یەکەمین ڕۆژنامەی کوردی ١٨٩٨-١٩٠٢، کۆ کردنەوەو پێشەکی دوکتۆر کەمال فوئاد، بەغدا ١٩٧٢، ١٠٤ل.

سەرچاوەیەکی ڕەسەن و بایەخدارە بۆ لێکدانەوتەی زۆر لایەنی مێژووی نوێی کوردو کوردستان، بەتایبەتی سەرەتای خەباتی ئینتیلیجێنسیای کورد. دەربارەی بڕوانە: ل٢٢٩-٢٣٠.

٣٩٩- "کوردستان ئەمڕۆ. پەیمانی کوردو ئازەربایجان"، - "هەڵاڵە"، ژمارە٣، بانەمەڕی ١٣٢٥، ل١-٤. ٤٠٠- "کوردو کوردستان"، سلێمانی، ١٩٧١، ٤٦ل.

ئەنوەر محەمەد قەرەداغی لە بەریتانییەوە کردوویە بە کوردی.

٤٠١- "کوردو کوردستان لە نیگای چەند گەڕیدەیەکی ڕۆژاواییەوە".

شوكور مستەفا لە توركييەوە كردوويە بە كوردى، – "گۆڤارى كۆڕى زانيارى عێراق. دەستەى كورد"، بەشى يەكەم: بەرگى هەشتەم، ١٩٨١، ل١٢١-١٥٨. بەشى دووەم، بەرگى دەيەم، ١٩٨٣، ل ١٥٤-١٩٢.

٤٠٢- "كوردى عێراق"، – "گەلاوێژ"، ژمارە٥، مايسى١٩٤٨ ل١٧-٢٢.

وتارى ف.ستۆكسە كە عومەرى حەسەن دەوڵەت لە گۆڤارى "المستمع العربى"يەوە وەرى گرتووە.

٤٠٣- "كوردى عێراق"، مەجيد سەعيد كردوويە بە كوردى، "گەلاوێژ"، بەشى يەكەم: ژمارە٧، تەمموزى ١٩٤٥، ل ٥٩-٦٧. بەشى دووەم: ژمارە ٨، ئابى ١٩٤٥، ل٥٩-٦١. بەشى سێيەم: ژمارە ١٠، تشرينى يەكەمى ١٩٤٥، ١-١١.

لە "گۆڤارى جوگرافياى" وەرگرتووە.[٣٣] دەربارەى بڕوانە: ل١٤٠-١٤١.

٤٠٤- "كومەڵ و ئەحزابى سياسيى كورد دە ڕابوردودا. باسێكى مێژوويى"، – "هەلاڵە"، ژمارە ١، ڕەشەمێى ١٣٢٤، ل١٤-١٥.

٤٠٥- "كۆنگرەى يەكەمى ئافرەتانى كوردستان"، – "برايەتى"، ژمارە ١، ساڵى ١، خولى دووەم، تشرينى يەكەمى ١٩٧٠، ل٣١.

٤٠٦- كونگ يۆشينگ، پيلانێك لە زدى گەلى چين، كەركوك، ١٩٥٨، ٣٠ل. محەمەدى مەلا كەريم لە عەرەبييەوە كردوويە بە كوردى.

٤٠٧- كيم ئيل سۆنگ، دەربارەى بيروباوەڕى زرچە، بەغداد، ١٩٧٣، ٤٣ل.

لە بڵاوكراوەكانى "كتيبخانەى بيرى نوێ"يە. پێم وايە داراى شێخ نورى (دارۆ) لە عەرەبييەوە كردوويە بە كوردى.

[٣٣] بڕوانە: J.C.A Johnson, the Kurds of Iraq- 'Geographical Magazine', April ١٩٤٠.

٤٠٨- گرشاسب ح. مەلا عەلیی شنۆیی شێخانی، - "نیشتمان". ژمارە ٧-٩، خاکەلێوە- بانەمەڕ- جۆزەردانی ١٣٢٣، ل٣١.

٤٠٩- "گرنگترینی ئەو کتێبانەی لەسەر کوردو کوردستان چاپ کراون بە زمانی بێگانە"، ئەنوەر مەحمود لە بەریتانییەوە کردوویە بە کوردی، "بەیان"، ژمارە ١، ١٩٧٢، ل٢٥-٢٨.

لە گۆڤاری "کوردستان"ی ئۆرگانی "کۆمەڵەی خوێندکارانی کورد لە ئەورووپا"وە وەری گرتووە.

٤١٠- "گەشتی کلۆدیۆس ریچ لە کوردستان"، ناجی عەباس کردوویە بە کوردی. "گەلاوێژ"، بەشی یەکەم: ژمارە٨، ئابی١٩٤٧، ل ١-١٣. بەشی دووەم: ژمارە ٩-١٠، ئەیلول- تشرینی یەکەمی ١٩٤٧، ل١-١٦. بەشی سێیەم، ژمارە١١، تشرینی دووەمی ١٩٤٧، ل ١-١٤.

بەشێکن لە کتێبی "چیرۆکی موقیمێك لە کوردستان"ی کلۆدیۆس جێمس ڕیچ [٢٤]. دەربارەی بڕوانە: ل١٤٠.

٤١١- "گەشتێ لە کوردستان هەشتا ساڵ لەمەوبەر"، ناجی عەباس کردوویە بە کوردی، - "گەلاوێژ"، بەشی یەکەم: ژمارە ٥، مایسی ١٩٤٥، ل٦٦-٦٨. بەشی دووەم، ژمارە ٦، حوزەیرانی ١٩٤٥، ل١٣-٢٤. بەشی سێیەم: ژمارە ٧، تەمموزی ١٩٤٥، ل٤١-٤٨. بەشی چوارەم: ژمارە ٨، ئابی ١٩٤٥، ل ١-١٠. بەشی پێنجەم: ژمارە ٩، ئەیلولی ١٩٤٥، ل٢٥-٣٥. بەشی شەشەم: ژمارە ١٠، تشرینی یەکەمی

---

[٢٤] C.J. Rich, Narrative of a Residence in Kurdistan and on the site of Ancient Nineveh, with Journal of a voyage down the Tigris to Bagdad, and an account of a visit to Shirauz and Persepolis , Vols. ١-١١, London, ١٨٣٦, ٣٩٨+٤١٠ pp.

١٩٤٥، ل٤١–٤٨. بەشی حەوتەم: ژمارە ١١، تشرینی دووەمی ١٩٤٥، ل٥٩–٦٧. بەشی هەشتەم: ژمارە ١٢. کانونی دووەمی ١٩٤٥، ل ٤١–٤٥.

بەشێکن لە کتێبی "ژیانێکی سەرەتایی لەناو کورد"ای مێجەر فەردریك میلینگن[٣٥] کە ساڵی ١٨٦٩ هاتونە کوردستان. دەربارەی بڕوانە: ل١٣٩–١٤٠.

٤١٢– "گواستنەوەی تەرمەکەی مامۆستا نەجمەدین مەلا بۆ ئەزمڕ"، – "برایەتی"، ژمارە ١، ساڵی ١، خولی دووەم، حوزەیرانی ١٩٧٠، ل ٤٢–٤٥.

لاپەڕەیەکی زێڕینی وەفادارییە لە مێژووی کوردا.

٤١٣– گۆڤان، جەلالی، –"گەلاوێژ" ژمارە٢، شوباتی ١٩٤٥، ل ١٣–١٤.

پەراوێزێکی مامۆستا ئەمین زەکیی لەگەڵدایە.

٤١٤– گیڤارا، شەڕی پارتیزانی، بێ، ١٩٧٢، ٦٩ل.

ڕزگار کردوویە بە کوردی. لە بڵاوکراوەکانی "بنکەی پێشەوایە".

٤١٥– "لە پێناوی بەهێز کردنی یەکێتی نیشتمانیدا"، بەغداد، ١٩٥٩، ٧٦ل. لە ساڵێکدا دوو جار چاپ کراوە.

٤١٦– "لە دەرەبەگێتییەوە بۆ دەسمایەداری"، عەونی یۆسف لە بەریتانییەوە کردوویە بە کوردی، – "گەلاوێژ"، بەشی یەکەم: ژمارە ٨، ئابی ١٩٤٤، ل ٤٣–٥٠. بەشی دووەم: "بەرەو بازرگانی"، ژمارە ٩، ئەیلولی ١٩٤٤، ل ٩–١٥. بەشی سێیەم: "بەرەو شارەوە"، ژمارە ٢، شوباتی ١٩٤٥، ل٤٤–٥٠.

٤١٧– "لە گەروی هیتلەرەوە"، سلێمانی، ١٩٤٠، ١٤ل.

لە بڵاوکراوەکانی "دەنگی گێتی تازە"یە. هێرشە بۆ سەر نازییەکانی ئەڵمانیا.

---

[٣٥] F. Millingen, wild life among the koords, London. ١٨٧٠, XIII +٣٨٠ PP.

٤١٨- "لە مامۆستا نەمرەکانمان. خواجە فەندی"، - "دەنگی مامۆستا"[٢٦] ژمارە ٢، ساڵی ١، مایسی ١٩٧١، ل ٤٦-٤٨.

٤١٩- "لە وتارەکانی سەرۆکی کۆمار"، بەغداد، ١٩٦٩، ٣٢ل.

لە بڵاوکراوەکانی وەزارەتی ڕۆشنبیرییە.

٤٢٠- "لە یەکێتی سۆڤیەت گەڕاومەتەوە"، بەغداد، ١٩٦١، ٤٢ل.

دوکتۆر فوئاد مەجید فەرەج بە ناوی مامۆستایەکەوە باسی گەشتێکی خۆی بۆ وڵاتی شووڕەوی دەکات.

٤٢١- لین پیاو، سەرکەوتنی جەنگی گەل، سلێمانی، ١٩٧١، ١١٢ل.

دارای شێخ نوری ساڵح (دارۆ) لە عەرەبییەوە کردوویە بە کوردی.

٤٢٢- لێنین، هاوبەشێتی بۆرژوازی پچوك و پرۆلیتاریا، سلێمانی، ١٩٧٣، ٤٨ل.

ئەحمەد حامدو ڕەوف زوهدی کردویانە بە کوردی.

٤٢٣- "لێنینی مەزن"، محەمەدی مەلا کەریم کردوویە بە کوردی، بەغدا، ١٩٧٠، ١١٤ل.

٤٢٤- لیو شاو شی، ئومەمیەت و نەتەوایەتی، سلێمانی، ١٩٦٠، ٦٤ل.

گۆران لە عەرەبییەوە کردوویە بە کوردی.

٤٢٥- "ماتەم"، - "گەلاوێژ"، ژمارە ٩-١٠، ئەیلول- تشرینی یەکەمی ١٩٤٧، ل ٦٧-٧٠.

دەربارەی کۆچی دوایی مامۆستا حسەین حوزنی موکریانییە.

٤٢٦- "مارف بەرزنجی مێژووی ژیانی بە دەسخەتی خۆی ئەنووسێتەوە"، - "دەفتەری کوردەواری"، بەرگی دووەم، مارت- نیسانی ١٩٧٠، ل ١٤٥-١٥٣،

---

[٢٦] ئۆرگانی "یەکیەتی مامۆستایانی کوردستان-لقی سلێمانی" بوو ژمارە یەکی شوباتی ١٩٧١ دەرچوو.

بەرگی سێیەم، مایس – ئاغستۆسی ١٩٧٠، ل ١٥٣-١٥٩. لە بەرگی سێیەمی "دەفتەری کوردەواری"دا ناونیشانی ژینامەکەی شێخ مارف بۆتە "مێژووی ژیانی شێخ مارفی بەرزنجەیی". بشڕوانەژمارە ٤٣٤.

مارف خەزنەدار، دوکتۆر:

٤٢٧- بیبلۆگرافیای کوردی، – "ڕۆژی کوردستان"، ژمارە ٧، مایسی١٩٧٢، ل ٤١-٤٥.

٤٢٨- "ڕۆژی کورد"و "شەفەق" لە تۆماری زانستی و بیرەوەریدا، "ڕۆژی کوردستان"، ژمارە ٥٤، ئاداری ١٩٧٩، ل٣٧-٤٢.

٤٢٩- ژیانی کوردناس و زانایانی کوردی ئەوروپا. قەناتی کوردۆ، – "ڕۆژی کوردستان"، ژمارە ٢، تەمموزی ١٩٧١، ل ٣٧-٤٤.

٤٣٠- شیعری سیاسی کوردی لە کوردستانی عیراقدا ماوەی نێوان هەردوو جەنگی گێتی، "گۆڤاری کۆلێجی ئەدەبیات"، ژمارە ١٥، ١٩٧١-١٩٧٢، ل ٥٠٧-٥٤٧.

٤٣١- عەرەبی شەمۆ، – "ڕۆژی کوردستان" ، ژمارە ٦، تشرینی یەکەم و دووەمی ١٩٧٢، ل ٢٥-٣٩.

٤٣٢- عەلی تەرەماخی و دەسنووسەکەی، –" دەفتەری کوردەواری"، بەرگی دووەمی، مارت-نیسانی ١٩٧٠، ل١٤٢-١٤٤.

٤٣٣- لاپەڕەیێك لە مێژووی ژیانی شاری هەولێری خۆشەویست، – "بەیان"، ژمارە ١٢، ١٩٧٤ز-٢٦٧٤ی کوردی، ل ٢-٤.

٤٣٤- مارف بەرزنجی مێژووی ژیانی بە دەسخەتی خۆی دەنووسێتەوە، – "ڕۆژی کوردستان"، ژمارە ٤١، ئابی ١٩٧٦، ل ٣٧-٣٩.

تەواوکەری ئەو دوو بەشەیە کە لە "دەفتەری کوردەواری"دا دەربارەی ژینامەی شێخ مارفی بەرزنجی بلاو کراونەوە (بڕوانە ژمارە ٤٢٦).

٤٣٥- هەندێ دەستنووسی کوردی مینۆرسکی لە لێنینگرادو دوو ڕۆژنامەی "کوردستان" لە ئەستەموول، - "ڕۆژی کوردستان"، ژمارە ٤٣-٤٥، کانونی یەکەمی ١٩٧٧، ل ٣٨-٤٦.

وێنەی ژمارە هەشت و نوێ "کوردستان"ی ئەستەمولی لەگەڵدایە.

٤٣٦- "مافی بڕینەوەی دواڕۆژ"، سلێمانی، ١٩٧٢، ٦٢ل.

موحەڕەم محەمەد ئەمین لە عەربییەوە کردوویە بە کوردی. "مافی بڕینەوەی دواڕۆژ" واتە (حق تقرير المصير).

٤٣٧- "مانیفێستا کۆمۆنیستا"، یەرێوان، ١٩٤٣، ٧١ل.

ر. درامبیان کردوویە بە کوردی.

٤٣٨- "مانیفێستی حیزبی کۆمۆنیست"، بەغداد، ١٩٧٠، ١٢٦ل.

م.أ.ڕەوەند کردوویە بە کوردی.

ماو تسی تۆنگ:

٤٣٩- چارەکردنی ناکۆکیەکانی ناو گەل، سلێمانی، ١٩٦٠، ٩٠ل.

محەمەدی مەلا کەریم لە عەربییەوە کردوویە بە کوردی.

٤٤٠- دۆست و دوژمنمان کێن، سلێمانی، ١٩٥٩، ٢٤ل.

ئەمینی میرزا کەریم لە عەرەبییەوە کردوویە بە کوردی.

٤٤١- "مەبدەئە بنەڕەتییەکانی فەلسەفە"، سلێمانی ١٩٦٠، ١٠٤ل.

موحەڕەم محەمەند ئەمین لە عەرەبییەوە کردوویە بە کوردی.

٤٤٢- "مەتنی پەیمانی یەکێتی و برایەتی حکومەتی مللی کوردستان و ئازەربایجان"، - "هەلالە"، ژمارە٣، بانەمەڕی ١٣٢٥، ل ٤-٨. دەقی کوردیی بەلگەیەکی گرنگی ڕۆژگاری مەهابادە.

٤٤٣- مەجید سەعید، ڤۆلتێر، - "گەلاوێژ"، ژمارە ١١، تشرینی دووەمی ١٩٤٧، ل١٦-٢١. لە بەریتانییەوە وەری گرتووە.

٤٤٥- مەجید نەدیم، میسۆپۆتامیا و سەردەمە تاریك و ڕوناکەکان، - "بەیان"، ژمارە ٥٢، تشرینی دووەمی ١٩٧٨، ل ٦٠-٦٣.

٤٤٦- مچە، میرکچان، بەغداد، ١٩٦٠، ٣٠ل.

ئافرەتی کورد یەکێکە لە باسەکانی.

٤٤٧- م.ح. ، کوردی بەناوبانگ - مەلا مارف کۆکی، - "هاوار"[٣٧]، ژمارە ١، ڕەزبەری ١٣٢٤، ل٧-٨.

٤٤٨- "محمد امین زکی"، لەسەر ئەرکی علاءالدین سجادی لە چاپ دراوە، بەغدا، ١٩٤٨، ٨٠ل.

ناونیشانی ناوەوەی کتێبەکە "یادی کۆچی ئەمین زەکی"یە.

٤٤٤- مەجید عومەر، قەلاتی هەولێر و پرۆژەی ڕێکخستنی، هەولێر، ١٩٧١.

لە لاپەڕە دوویەوە تاوەکو لاپەڕە یازدەی کورتەی ژینامەی مامۆستا ئەمین زەکییەو ئەویتری بریتییە لەو وتارو بروسکانەی لە کۆبوونەوەی چلەی مێژوونووسی گەورەماندا بە کوردی و عەرەبی خوێنراونەتەوە.

---

[٣٧] گۆڤار، مەهاباد، ژمارەیەکی ڕەزبەری سالی١٣٢٤، ئەیلول-تشرینی یەکەمی سالی ١٩٤٥ دەرچوو.

محەمەد ئەمین زەکی:

(؟؟؟)٤٤٩- تاریخی ولآتی سلێمانی، بەغداد، ١٩٣٩، ٢٩٤ل. دەربارەی بڕوانە: ل١٦٣.

٤٥٠- خلاصەیەکی تاریخی کوردو کوردستان، بەرگی یەکەم، بەغداد، ١٩٣١، ٣٩٨ل. بەرگی دووەم، بەغداد، ١٩٣٧، ٤٣١ل.

لە مەهاباد "انتشارات سیدیان" هەردووکیانی بەسەر یەکەوەبە ئۆفسێت چاپ کردۆتەوە (بڕوانە: محمد امین زکی، کوردو کوردستان، انتشارات سیدیان، مهاباد، بێ، ٣٩٨+٤٣١ل.). بە بۆنەی چل ساڵەی دەرچوونییەوە دوکتۆر ئەحمەد عوسمان وتارێکی لە "التـآخی"دا بلآو کردۆتەوە (٣١ تشرین الاول ١٩٧١)، دەربارەی بڕوانە: ل ١٦١-١٦٣، ١٦٥.

٤٥١- دوو تەقەلای بێ سود، بغداد، ١٩٣٥، ٦٥ل.

یادداشتێکە ساڵی ١٩٢٠ پێشکەشی میریی کردووەو کاتی خۆی قەدەغەکراوە.

٤٥٢- زمانی کوردی، - "گەلاوێژ"، ژمارە ٢، مارتی ١٩٤٣، ل ١-٩.

٤٥٣- کوردی بەناوبانگ،- "گەلاوێژ".

لە ژێر ئەم ناوەدا مامۆستا ئەمین زەکی لە ساڵی دووەمی "گەلاوێژ"ەوە زنجیرەیەك وتاری دەربارەی ناودارانی کوردستان بلآوکردۆتەوە کە دوایی لە کتێبێکی سەربەخۆدا کۆی کردنەوە. دەربارەی بڕوانە: ل١٦٣.

٤٥٤- محاسبەی نیابت (بۆ موەکیلە موحتەرەمەکانم)، بەغداد، ١٩٢٨، ٣١ل. دەربارەی بڕوانە: ل١٥٥.

٤٥٥- نەورۆز، - "گەلاوێژ"، ژمارە ١، کانونی دووەمی ١٩٤٣، ل٤-٧.

پێشکەشی کردووە بە "پیرەمێردی خۆشەویست".

محەمەد ئەمین کاردۆخی:

٤٥٦- خەسرەو خانی والی، - "گەلاوێژ" ، ژمارە ١٢، کانونی یەکەمی ١٩٤٤، ل ٥١-٥٥.

٤٥٧- ژنە کوردی بەناوبانگ. مەستورە، - "گەلاوێژ"، ژمارە ٥-٦، مایس- حوزەیرانی ١٩٤٢، ل٧٧-٧٨.

محەمەد ئەمین مەنگوڕی:

٤٥٨- زێڕینای ئامێدی، نەجەف، ١٩٧١، ٥٢ل.

دەربارەی قارەمانێتی کچە کوردێکە لە ڕۆژگاری بڵاوبوونەوەی ئیسلامەتیدا.

٤٥٩- فەیرۆز خانی پشتکۆ، نەجەف، ١٩٧١، ٨٤ل.

٤٦٠- ماهراکۆ، سلێمانی، ١٩٧١، ٧١ل.

دەربارەی کچە کوردێکی قارەمانە.

٤٦١- محەمەد بهاءالدین مەلا صاحیب، پێشەوا قازی محەمەدو کۆماری مەهاباد، سلێمانی، ١٩٧١، ١١٢ل.

دروست پەیڕەویی کات و شوێنی لە باسەکانیدا کردووە.

٤٦٢- محەمەد تۆفیق، خێزان (عائلە) چۆن پەیدا بووە، - "گەلاوێژ"، ژمارە ٦، حوزەیرانی ١٩٤٤، ل ٤٩-٥٢.

محەمەد تۆفیق وردی:

٤٦٣- چونی بارزانیانی قارەمان بۆ یەکیەتی سۆڤیەت، بەغدا، ١٩٦١، ٨٠ل.

٤٦٤- خانزادو لەشکری، بەغداد، ١٩٦٠، ٣١ل.

٤٦٥- دەرسێك لە جوغرافیای کوردستان، - "گروگاڵی منداڵانی کورد"، ژمارە ٢، جۆزەردانی ١٣٢٥، ل٤.

تەنها ووردیی لەسەر نووسراوە، (پاشاو)ی بۆ مانای (خلیج) بەکار هێناوە.

٤٦٦- سەرەتایەك لە مێژووی کورد، بەغداد، ١٩٥٧، ٣٨ل.

میژۆکەی مەردۆخ سەرچاوەی سەرەکییەتی.

٤٦٧- شۆڕشی چواردەی تەمموز مێژووی عێراقی گۆڕی، بغداد، ١٩٥٨، ١٦ل.

٤٦٨- فولکلۆری کوردی، بەشی یەکەم، بەغداد، ١٩٦١، ٦٨ل. بەشی دووەم، بەغداد، ١٩٦١، ٦٤ل. بەشی سێیەم و چوارەم، نەجەف، ١٩٧١، ١٢٨ل.

٤٦٩- قەڵای دمدم، بەغداد، ١٩٦٠، ٦٠ل.

٤٧٠- مامەیارەی قارەمان، بەغداد، ١٩٦١، ٦٢ل.

٤٧١- مەلا ئاوارەی قارەمان، نەجەف، ١٩٧٢، ٥٠ل.

دەربارەی ژیان و بەرهەمی "بوێژی نەمرو قارەمانی نەتەوەی کوردی ئێران مەلا ئاوارە"یە. (لاپەڕەی یەکەم).

محەمەدی خاڵ، شێخ:

٤٧٢- پەندی پێشنیان، چاپی یەکەم، بەغداد، ١٩٥٧، ١٩٢ل. چاپی دووەم، سلێمانی ١٩٧١، ٥٠٦ل.

٤٧٣- پێغەمبەر، - "گەلاوێژ"، ژمارە٢، شوباتی ١٩٤٧، ل ١-٧.

٤٧٤- سەید جەمالەددینی ئەفغانی، "گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد"، بەشی یەکەم: بەرگی سێیەم، بەشی دووەم، ١٩٧٥، ل١٥٨-٢٠٦. بەشی دووەم: بەرگی چوارەم، ١٩٧٦، ل ٨-٤٩.

٤٧٥- شێخەوڵای خەرپانی، - "گەلاوێژ"، ژمارە ٢، شوباتی ١٩٤٥، ل ١٥-١٩.

٤٧٦- عبدوالرحمن بەگی بابان، "بەیان"، ژمارە ١٨، تشرینی یەکەمی ١٩٧٤، ل ١-٢.

٤٧٧- فەلسەفەی ئایینی ئیسلام، سلێمانی، ١٩٨٣، ٦١ل.

٤٧٨- مفتی زەهاوی، بەغداد، ١٩٥٣، ١٤٠ل.

٤٧٩- مفتی زەهاوی، - "گەلاوێژ"، ژمارە ٨، ئابی ١٩٤٩، ل١٩-٢١.

محەمەد ڕەسوڵ (هاوار):

٤٨٠- پیرەمێردی نەمر، بەغداد، ١٩٧٠، ٤٥٥ل.

گەلێك زانیاریی بەکەڵکی دەربارەی ژینامەی پیرەمێردو چالاکییە زۆرەکانی تێدایە، بەتایبەتی ئەوانەیان کە پێوەندییان بە پیرەمێردی ڕۆژنامەنووسەوە هەیەو مێژوونووس دەتوانێ کەڵکیان لێ وەرگرێ.

٤٨١- نامەیەکی گۆران بۆ پیرەمێرد، - "دەفتەری کوردەواری"، بەرگی دووەم، مارت- نیسانی ١٩٧٠، ل١٢٤-١٢٩.

٤٨٢- محەمەد سەعید سەلیم، ناوی بتلیس لە چیەوە هاتووە، - "ڕۆشنبیری نوێ"، ژمارە ٧٧، تشرینی یەکەمی ١٩٧٩، ل ٣١-٣٤.

٤٨٣- محەمەد ساڵح دیلان، شێخ محمودی زیندو، بەغدا، ١٩٥٨، ٥٩ل.

٤٨٤- محەمەد ساڵح سەعید، لە مامۆستا نەمرەکانمان. بیرەوەری مامۆستا عبدالواحد نوری، - "بڵێسە"، ژمارە١، ئاغستۆسی ١٩٥٩، ل ٤٢-٤٣.

٤٨٥- محەمەد قەرەداغی، کوردی بەناوبانگ، - "گەلاوێژ"، ژمارە ١١ تشرینی دووەمی ١٩٤٣، ل ١-٥.

ژینامەی شێخ تقی الدینی کوڕی عوسمانی کوڕی ئەوڕەحمانی کوردیی- شارەزەوورییە.

٤٨٦- محەمەد قزڵجی، چل فەرمودەی پێغمبەر، بەغداد، ١٩٥٣، ٤٤ل.

٤٨٧- محەمەد مستەفا- حەمەبۆر (هۆشەنگ)، شوێنەواری کوردی لە ژووروی ئەفریقادا، - "بەیان"، ژمارە ٤٦، کانونی دووەمی ١٩٧٨، ل ٦-١١.

محەمەدی مەلا کەریم:

٤٨٨- بۆ ئەوەی مێژووی نوێیشمان کوێرنەبێتەوە، - "بەیان"، ژمارە چوار، ١٩٧٠.

بەناوی دڵسۆزەوە بڵاوی کردۆتەوە، دەربارەی بڕوانە: ل ٢٣١-٢٣٢.

٤٨٩- حاجی قادری کۆیی، بەغداد، ١٩٦٠، ٩١ل.

٤٩٠- کوردایەتی کامل ژێر لە ژێر نەشتەری یەکالاکردنەوەدا، بەغداد، ١٩٦١، ١٤ل.

٤٩١- لایەکی نەزانراوی مێژووی نەتەوەکەمان، - "بەیان"، ژمارەیەك، تەشرینی دووەمی ١٩٦٩.

بەناوی دڵسۆزەوە بڵاوی کردۆتەوە، بڕوانە: ل٢٣١.

٤٩٢- لە بیرەوەریی ١٢هەمی شۆڕشی چواردەی تەمموزدا، - "بەیان"، ژمارە٤، ١٩٧٠، ل ٤-٥، ٣٥.

٤٩٣- نیکیتین لە مەسەلەی کورد ئەدوێ، - "بەیان"، ژمارە ١، ١٩٧٢، ل ٤-٦.

٤٩٤- محەمەد موکری، دوکتۆر، گۆرانی یا (ترانهای کردی)، تاران، ١٩٥٠، ١٩٢ل. (؟)، ١٩٦٠، ١٩٣ل. (؟).

٤٩٥- مەحموود ئەحمەد، قارەمانی کورد شێخ مەحموودی نەمر، - "بڵێسە"، ژمارە٣، تشرینی یەکەمی ١٩٥٩، ل ٦-١٤.

٤٩٦- مەحموود جەودەت، پۆڵەندەوە یا لەهستان، بەغداد، ١٩٤٠، ٢٣٧ل.

باسی مێژووی پۆڵەندە دەکات.

٤٩٧- مەحموود خاوەر، کوردی بەناوبانگ، - "گەلاوێژ"، ژمارە ١١-١٢. تشرینی دووەم- کانونی یەکەمی ١٩٤٢، ل ١-٣.

مەحموود مەلا عیزەت:

٤٩٨- دیپلۆماسیەتی بزوتنەوەی کوردایەتی، سلێمانی، ١٩٧٣، ٧٢ی.

٤٩٩- نەورۆزو بزوتنەوەی کوردایەتی، - "برایەتی"، ٢ی حوزەیرانی ١٩٧٢.

کاك مەحمودی مەلا عیزەت لێکۆڵینەوەیەکی باشی دەربارەی "کۆماری مەهاباد" داناوە کە هێشتا دەسنووسە.

٥٠٠- مەریوانی ت.ب. دوکتۆر علوم لە کوردستاندا، بەشی یەکەم: "نەزار"[٢٨]، ژمارە ١٨، ١٩٤٩. بەشیی دووەم: "گەلاوێژ"، ژمارە ٨، ئابی ١٩٤٩، ل ١٥-١٨.

٥٠١- "مسئلەی کوردەکان"، بەغداد، ١٩٤٧، ١٧ل.

عەبدولقادر حیشمەت لە بەریتانییەوە کردوویە بە کوردی. لە بڵاوکراوەکانی گۆڤاری "دەنگی گێتی تازە"یە.

٥٠٢- "مستەفا پاشای یامولکی و دەورگێڕانی لە بزوتنەوەی ڕۆشنبیری گەلی کوردا"، - "ڕۆژی کوردستان"، ژمارە ٦٤، تشرینی دووەم- کانونی یەکەمی ١٩٨١، ل ٦٨-٧١.

زۆر لەوە دەچێ ناوی نووسەری لە کاتی چاپدا پەڕیبێ.

٥٠٣- مستەفا جەواد، دوکتۆر، هۆزی لەبیرکراوی گاوان و گاوانییە بەناوبانگەکان، هەژار کردوویە بە کوردی، لە چاپکراوەکانی "کۆڕی زانیاری کورد"ە، بەغدا، ١٩٧٣، ١٠٨ل.

دەربارەی بڕوانە: ل ٢٣٦.

٥٠٤- مستەفا ڕابەر: مێژووی سینەماو هونەرەکانی، سلێمانی، ١٩٦٧، ٦٠ل. خالید دلێر پێشەکی بۆ نووسیوە.

٥٠٥- مستەفا شێخ نعمةالله، جوغرافیای کوردستانی عێراق، بەشی ١-١٢، - "گەلاوێژ"، ژمارە ٩-١٢ـ ١٩٤١، ١-١٢، ١٩٤٢، ١-٣و ٥ و ٩ی ١٩٤٣.

---

[٢٨] گۆڤار، بەغدا، ژمارەیەکی ٣٠ی مارتی ١٩٤٨ دەرچوو. ١٥ی شوباتی ١٩٤٩ داخرا.

٥٠٦- مستەفا صالح کەریم، شەهیدانی قەڵای دمدم، سلێمانی، ١٩٦٠، ١٠٦ل. چاپی دووەم، بەغدا ١٩٨٢، ٥٦ل.

شوکور مستەفا پێشەکییەکی نازداری بۆ چاپی دووەمی نووسیوە.

٥٠٧- مستەفا عەبدوڵلا، بەرەو ڕێبازی ئیسلام، کەرکوك، ١٩٧٠، ٢١٢ل.

(؟؟؟)- مستەفا عەسکەری، ئاوڕدانەوەیەك لە بزوتنەوەی "هەقە"، محمدی مەلا کەریم پیاچووەتەوەو دایڕشتووەتەوەو پێشەکیی بۆ نووسیوەو پەراوێزی بۆ کردووە، بەغدا، ١٩٨٣، ٨٤ل.

لەم بەرهەمەیدا کاکە حەمە پەیڕەویی مەرجە زانستێکانی بە دروستی کردووە. دوو پاشبەندی مامۆستا هەمزە عەبدوڵلاو دوکتۆر عیزەددین مستەفا ڕەسوڵی لەگەڵە.

مەسعود محەمەد:

٥٠٨- حاجی قادری کۆیی، بەغدا، بەشی یەکەم، ١٩٧٢، ٤١٤ل. بەشی دووەم، ١٩٧٤، ٣٣٥ل. بەشی سێیەم، ١٩٧٦، ٤٢١ل.

لە چاپکراوەکانی "کۆڕی زانیاری کورد"ە.

٥٠٩- کەیفیی جوانڕۆیی، - "دەفتەری کوردەواری"، بەرگی دووەم، مارت-نیسانی ١٩٧٠، ل ١٩-٤١.

٥٠١- "مەسەل و مەتەڵۆکێ کوردا بە زمانی کوردی و ڕووسی"، موسکۆ، ١٩٧٢، ٤٥٦ل.

٢٢١٩ پەندی پێشنیانی کرمانجی و سۆرانی جووتە برا دوکتۆر ئۆردیخانی جەلیل و دوکتۆر جەلیلێ جەلیل کۆیان کردوونەوەو ڕێکیان خستوون و کردویانن بە ڕووسی و پێشەکییان بە ڕووسی و بە کوردی بۆ نووسیون. لە پێشەکیی کتێبەکەیاندا دەڵێن دەسنووسێکی "پەندی پێشنیان"ی کوردی لە "ماتێنەدەران"ی یەرێڤان

هەیە کە پتر لە ٢٥٠ ساڵ لەمەوبەر دانراوە. ڕۆژنامەی "التآخی" ڕۆژی ١٧ی مایسی ١٩٧٣ نرخاندوویە.

٥١١– "مشاهیر الکرد و کردستان فی العهد الإسلامي"، – "گەلاوێژ"، ژمارە ٥، مایسی ١٩٤٧، ل ٤١–٤٥.

نرخاندنی ئەو کتێبەی مامۆستا ئەمین زەکییە کە بەناوی "ناودارانی کوردو کوردستان لە دەوری ئیسلامدا" ساڵی ١٩٤٥ دایناوەو دوایی سانیحەی کچی کردوویەتە عەرەبی و محەمەد عەلی عەونی پیاچۆتەوە. بڕوانە ژمارە ٤٥٣.

٥١٢– مصلح جەلالی، دۆخی ئابوری و کۆمەڵایەتی جیهانی عەرەب پێش دەرکەوتنی ئیسلام، – "ڕۆژی کوردستان"، ژمارە ٦٤، تشرینی دووەم– کانونی یەکەمی ١٩٨١، ل ٤١–٥١.

٥١٣– مەعروف جیاووك، هەزار بێژو پەند، بەغداد، ١٩٨٣، ٩١ل.

٥١٤– مەعروف قەرەداغی، بارزان و نهینەکانی، بغداد، ١٩٥٩، ١٥٤ل.

٥١٥– مەغدید نانەکەلی، جوتیاری کورد چۆن ئەژی چی ئەوێ؟ – "کوردستان"، ژمارە ٦–٧، پەشپەڕ– گەلاوێژی ١٣٢٥، ل٩–١٠.

٥١٦– ملا محمود بایزیدی، عادات و رسوماتنامەی اکرادیە، مۆسکۆ، ١٩٦٣، دەقی کوردییەکەی ل ٧٣–٢٠٢. دەربارەی بڕوانە: ل ١٣٠–١٣١.

٥١٧– "موحاکەمەی لویسی شازدەهەم"، ف. کردوویە بە کوردی،– "گەلاوێژ" بەشی یەکەم: ژمارە ٩، ئەیلولی ١٩٤٥، ل ١–١١. بەشی دووەم: ژمارە ١١، تشرینی دووەمی ١٩٤٥، ل ١٥–٢٨. بەشی سێیەم: ژمارە١٢، کانونی یەکەمی ١٩٤٥، ل ٧–١٧.

ف. هـ. فایق هوشیارە. لە کتێبی "دیوان التحقیق و المحاکمات الکبری" وەی وەرگرتووە.

موحەڕەم محەمەد ئەمین:

٥١٨- کوردایەتی، - "برایەتی"، ژمارە ١٢، ساڵی ١، خولی دووەم، نیسانی ١٩٧١، ل ٤-٦.

٥١٩- یادی ڕاپەڕینەکەی شەشی ئەیلولی ١٩٣٠، - "ڕۆژی نوێ"، ژمارە شەش، گەلاوێژ ٢٥٧٢ ك- ئەیلوول ١٩٦٠ز، ل ١-٤.

موحسین محەمەد حسەین، دوکتۆر:

٥٢٠- دەوری قەڵای هەولێر لە پاراستنی شارەکەدا لە مێژووی ئیسلامدا،- "گۆڤاری کۆلێجی ئەدەبیات"، ژمارە ٢٣، ١٩٧٩. دەربارەی بڕوانە: ل ٢٠٣.

٥٢١- کوژرانی سوڵتانی خوارزمی بەدەستی کوردێك،- "گۆڤاری کۆلێجی ئەدەبیات"، ژمارە٩، ١٩٧٦، ل ١١٧-١٥٢. دەربارەی بڕوانە: ل ٢٠٦.

٥٢٢- "مەودای مێژوویی ناکۆکی عەرەب و فارس"، - "ڕۆشنبیری نوێ"، ژمارە ٨٨، ئاب و ئەیلولی ١٩٨١، ل ٣٢-٣٧.

موکەڕەم تاڵەبانی، دوکتۆر:

٥٢٣- کەمەر خان، ڕۆڵە ئازادی کورد،- "ڕۆژی کوردستان"، ژمارە ٥٤، ئاداری ١٩٧٩، ل ٣٤-٣٦.

٥٢٤- لاپەڕەیەك لە خەباتی نەتەوەی کورد لە ساڵی ١٩٢٠دا، - "دەفتەری کوردەواری"، ژمارە ١، کانونی دووەمی ١٩٧٠، ل ١٨-٢٣.

٥٢٥- "مولودنامەی کوردی"، کەرکوك، ١٩٥٧، ٨٢ل. ناوی دانەری لەسەر نییە.

مومتاز حەیدەری:

٥٢٦- دڵدار ١٩١٨-١٩٤٨، - "دەفتەری کوردەواری"، بەرگی دووەم، مارت - نیسانی ١٩٧٠، ل ١٣٠-١٣٨.

٥٢٧- مەلای گەورە مەلا محەمەدی کۆیی (١٨٧٦-١٩٤٣)، پێدا چوونەوەی کەریم شارەزا، هەولێر، ١٩٧٥، ٧٠ل.

دوکتۆر عیزەددین مستەفا ڕەسوڵ پێشەکیی بۆ نووسیوە.[٣٩]

٥٢٨- "مێژووی جوڵانەوەی مامۆستایان"، سلێمانی، ١٩٥٩، ٤٠ل.

عوسمان عوزێری لە عەرەبییەوە کردوویە بە کوردی. مێژووی چالاکیی مامۆستایانی لەهستان (پۆلۆنیا)یە.

٥٢٩- "مێژووی شەڕی ئەهلی صەلیب"، سلێمانی، ١٩٥٩، ١٧٠ل.

محەمەد جەمیل عوسمانی لە عەرەبییەوە کردوویە بە کوردی.

٥٣٠- مینۆرسکی ڤ. گۆران، ناجی عەباس کردوویەبە کوردی،- "گەلاوێژ"، بەشی یەکەم: ژمارە ٥، مایسی ١٩٤٤، ل ١-١٠. بەشی دووەم: ژمارە ٦، حوزەیرانی ١٩٤٤، ل ١-١٠. بەشی سێیەم: ژمارە ٧، تەمموزی ١٩٤٤، ل ١-٧. بەشی چوارەم: ژمارە ٨، ئابی ١٩٤٤، ل ١-١٦. بەشی پێنجەم: ژمارە ٩، ئەیلولی ١٩٤٤، ل ١-١٧.

ساڵی ١٩٤٣ مینۆرسکی ئەو وتارەی بە بەریتانی بڵاوکردۆتەوە.[٤٠] دەربارەی بڕوانە: ل١٣٩.

[٣٩] کاتی خۆی من پێشنیاری نووسینی ئەم بەرهەمەم بۆ کاک مومتاز حەیدەری کرد، ئەویش داوای لێ کردم من پێشەکیی بۆ بنووسم، بەڵام لەترسی تانەی ئەو دوان سیانەی بە چرای ڕۆن گەرچەکەوە بەدوای شتێکدا دەگەڕێن لەسەرمی بکەنە ماڵ داواکەی کاک مومتازم، بەداخەوە، ڕەت کردەوەو بۆ خۆیشم ناوی دوکتۆر عیزەددینم بۆی پێشنیار کرد. وا دیارە ساڵی ١٩٧٥ نەدەبوو کاک مومتاز ئەم ڕاستییە لە بەرهەمەکەیدا ڕوون بکاتەوە!

[٤٠] بڕوانە: "Bulletin of the school of Oriental and African Studies" London, ١٩٤٣ vol. X١, part ١,

ناجی عەباس ئەحمەد، دوکتۆر:

٥٣١- کۆچەری و ترانس هیومانس لە پارێزگەی سولەیمانی و هەولێر، - "گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد" ، بەرگی دووەم، بەشی یەکەم، ١٩٧٤، ل ٣٦٣- ٤١٢.

٥٣٢- لاپەڕەیەکی زێڕین لە تاریخی اربیل، - "گەلاوێژ"، ژمارە ١-٢، کانونی دووەم- شوباتی ١٩٤١، ل ١٠-١٧. دەربارەی بڕوانە: ل ١٤٠.

٥٣٣- هۆزی فەیزوڵلا (فیض الله) بەگی بانی بۆکان، - "گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد". بەرگی پێنجەم، ١٩٧٧، ل ٦٣-١١٢.

٥٣٤- ناکام، چەند بیرەوەرەیەك لە ڕۆژانی ئیشکردنم لەگەڵ پیرەمێردی نەمردا، - "برایەتی"، ژمارە ٢، ساڵی ١، خولی دووەم، تەمموزی ١٩٧٠، ل ١١-١٣.

لە نووسینەکانی سەعید ناکامە.

٥٣٥- "نامیلکەی کۆمەڵایەتی"، موصل، ١٩٣٤، ٢١ل.

وتارێکی فەیلەسوف دیاربەکری (ضیاء کۆك ئالپ)ە ڕەفیق حلیمی لە تورکییەوە کردوویە بە کوردی.

٥٣٦- "نەجمەدین مەلا- ئەو مرۆڤەی کە بە دڵسۆزییەوە خزمەتی گەلەکەی خۆی کرد"، - "عێراق"، ژمارە ٤، ٢١ی حوزەیرانی ١٩٧٧، ل٤.

نەجمەددین مەلا:

٥٣٧- سەید ئەحمەدی بابە ڕەسوڵ، - "ڕۆژی نوێ"، ژمارە نۆ، سەرماوەز ٢٥٧٢ك- کانونی یەکەمی ١٩٦٠ز، ل ٩-١١.

٥٣٨- شاری سلێمانی. ئەوسای و ئێستای، - "ڕۆژی نوێ"، ژمارە شەش، گەلاوێژ ٢٥٧٢ك- ئەیلوول ١٩٦٠ز، ل ٧-١٣.

نەریمان (مستەفای سەید ئەحمەد):

٥٣٩- بیبلیۆگرافیای کتێبی کوردی (١٧٨٧- ١٩٧٥)، بەغدا، ١٩٧٧، ٢٨٨ل.

لە چاپکراوەکانی "کۆڕی زانیاری کورد"ە. بایەخی بۆ مێژوونووس زۆرە.

٥٤٠- ڕێنووسی کوردی لە ڕەگ و ڕیشەوە، بەغدا، ١٩٨١، ٦٧ل.

٥٤١- کتێبخانەی کوردی، کەرکووک، ٢٥٧١ی کوردی- ١٩٦٠ی زایینی، ٧٤ل.

یەکەم بەرهەمی بیبلیۆگرافیاییە بە سۆرانی.

٥٤٢- مامۆستای نەمر، بەغداد، ١٩٧١، ٨٢ل.

ژیننامەی مەلا کاکە حەمەی حاجی سەیفوڵلایە.

٥٤٣- مەلا کاکە حەمە. مامۆستایەکی نەمری بێ هاوتا، - "بەیان"، ژمارە ٤، ١٩٧٠، ل٨، ٢٨.

٥٤٤- نەژاد تۆفیق م. مەولانا خالید، - "ژین"، ژمارە ١٠، شوباتی ١٣٣٥، ل ١-٥.

دەربارەی بڕوانە: ل١٣٥.

٥٤٥- "نەژادی کورد"، بەکر دلێر لە بەریتانییەوە کردوویە بە کوردی، - "گەلاوێژ"، ژمارە ٨، ئابی ١٩٤٩، ل ٢٣-٢٨.

دەبارەی بڕوانە: ل ١٤٠-١٤١.

٥٤٦- نەسرین فەخری، دوکتۆرە، سەرەتای بڵاوبوونەوەی نووسینی کوردی و دانانی کتێب بۆ ڕێزمانی کوردی،- "برایەتی"، ژمارە٤، ساڵی ١، خولی دووەم، ئەیلولی ١٩٧٠، ل ٤٦-٤٧.

٥٤٧- نوری جەواری، کەلامێد جماعەتا کوردابیا گۆڤەندە، یەرێوان، ١٩٦٤، ١١٠ل.

٥٤٨- نوری شێخ جەلال، ئاهەنگی نەورۆزی ساڵی ١٩٣٠ لە چەمچەماڵ، - "دەفتەری کوردەواری"، بەرگی دووەم، مارت- نیسانی ١٩٧٠، ل ٨٧-٨٨.

نوێ

٥٤٩- جولانەوەی نیشتمانی لە کوردستانا، بەشی یەکەم،- "بلێسە"، ژمارە٢، ئەیلولی ١٩٥٩. بەشی دووەم، - "بلێسە"، ژمارە٣، تشرینی یەکەمی ١٩٥٩. بەشی سێیەم، "بلێسە"، ژمارە ٤، تشرینی دووەمی ١٩٥٩. بەشی چوارەم، "بلێسە"، ژمارە ٥، کانونی یەکەمی ١٩٥٩. بەشی پێنجەم، - "بلێسە"، ژمارە٦، کانونی دووەمی ١٩٦٠. پێم وایە (نون) نوری عەلی ئەمینە.

٥٥٠- چواردەی گەلاوێژ لە مێژوودا،- "بلێسە"، ژمارە ١، ئاغستۆسی ١٩٥٩، ل١٣٦.

دەربارەی ژمارەیەك ڕوداوی مێژوویی عێراقی هاوچەرخە.

٥٥١- نیکۆلۆ مەکیاڤێللی، میر. لەگەڵ لێکۆڵینەوەیەکی دوکتۆر کمال مظهر ئەحمەدا، وەرگێڕانی لە عەرەبییەوە حسین عارف، بەغداد، ١٩٨٢، ١٦٠ل.

٥٥٢- هادی چاوشلی، لاپەڕەیەك لە مێژوو و ژیانی کۆمەلایەتیی شاری هەولێر، زنجیرەیەك وتارە لە گۆڤاری "ڕۆژی کوردستان"دا بلاوی کردۆتەوە. بەشی حەوتەمی : ژمارە ٢٧، ١٩٧٥، ل٥٧-٦١.

٥٥٣- "هاوپەیمانێتی کرێکارو فەلاح"، بەغداد، ١٩٦١، ٣٢ل.

چەند وتارێکی لێنینە. ناوی وەرگێڕی لەسەر نییە.

هەرەکوڵ ئازیزان (جەلادەت بەدرخان):

٥٤٤- کاردۆخ و ولاتی کاردۆخان، - "هاوار"[٤١١] ، ژمارە ٣٢، ای ئەیلولی ١٩٤١، ل ٤-٧.

بەپیتی لاتینی چاپ کراوە. دەربارەی بڕوانە: ل١٣٧.

---

[٤١١] گۆڤار، شام، بەدرخانییەکان ماوەی پازدە ساڵ بلاویان کردەوە. ژمارە یەکی ڕۆژی ١٥ی مایسی ساڵی ١٩٣٢ دەرچوو.

٥٥٥- کلاسێکەن مە، - "هاوار" ، ژمارە ٣٣، ١ی ئۆکتۆبەری ١٩٤١، ل٦-١٤.

بە پیتی لاتینی چاپکراوە، دەربارەی بڕوانە: ل ١٣٧-١٣٨.

٥٥٦- کورد و کوردستان بچاڤی بیانییان، - "هاوار"، بەشی یەکەم: ژمارە ١٩، ١٧ی نیسانی ١٩٣٣، ل ١-٢. بەشی دووەم: ژمارە ٢٣، ٢٥ی تەمموزی ١٩٣٣، ل ١-٣. بەشی سێیەم: ژمارە ٢٤، ١ی نیسانی ١٩٣٤، ل ١-٣.

بەشی دووەم و سێیەمی بە پیتی لاتینی چاپ کراوە. دەربارەی بڕوانە: ل١٣٧.

٥٥٧- "هەڵبژاردە لە شیعری فۆلکلۆری کوردی"، نووسین و کۆکردنەوەی فاروق حەفید زادە، بەرگی یەکەم، سلێمانی ١٩٨٢، ٤٠٠ل.

مەبەست فاروقی شێخ محەمەدی بەرزنجییە.

٥٥٨- هەڵۆ، ڕوون کردنەوەیەك دەربارەی هەندێك لە باسەکانی چیم دی،- "بەیان"، ژمارە پێنج، کانونی دووەمی ١٩٧١، ل ٣٦-٢٨.

دەربارەی بڕوانە: ل ٢٣٢-٢٣٣.

٥٥٩- همزە عبدالله، شۆڕشی بارزان، مەحەڕەم محەمەدج ئەمین لە عەرەبییەوە کردوویەتە کوردی، سلێمانی ١٩٥٩، ٦٥ل.

٥٦٠- هێمن ش. ،شێخ یوسف شمس الدین البرهانی، "نیشتمان"، ژمارە٧-٩، خاکەلێوە- بانەمەڕ- جۆزەردانی ١٣٢٣، ل ٦-٧.

٥٦١- هێنی هەرۆلد هەنسن، کچانی کورد. گەشتێك لەناو ئافرەتانی موسڵمان لە کوردستان. دوکتۆر ناجی ،عەباس ئەحمەد وەریگێڕاوەتە سەر کوردی، بەغدا ، ١٩٨٠، ٢٠٤ل.

لە چاپکراوەکانی "کۆڕی زانیاری کورد"ە، دەقی ناوی کتێبەکە بە بەریتانی "کچانی خوا"یە. دەربارەی بڕوانە: ل١٤٠.

٥٦٢- هیوا عمر احمد، حەسەن زیرەك، چاپی دووەم، بەغدا، ١٩٧٧، ٥٢ل.

٥٦٣- "وتارێك لەبارەی تاریخی گۆڤارو ڕۆژنامەی کوردییەوە"، - "گەلاوێژ"، ژمارە ٤نیسانی ١٩٤٥، ل٢١-٢٥.

وتارێکی بەریتانیی لۆرانس ڕاینە کە یۆسف مەلەك کردوویە بە عەرەبی و قادر قەزازیش لە عەرەبییەوە کردوویەتە کوردی.[1] دەربارەی بڕوانە: ل١٤١-١٤٢.

٥٦٤- "وتارێکی شێخ سەعیدی پێشەوای ئینقیلابی میللیی کورد"، - "نیشتمان"، ژمارە ٧-٩، خاکەلێوە- بانەمەڕ- جۆزەردانی ١٣٢٣، ل٤.

دەربارەی بڕوانە: ل ١٤٥-١٤٦.

؟؟؟- "ودرۆ ویلسن"، - "گەلاوێژ"، ژمارە ٩، ئەیلولی ١٩٤٥، ل ٥١-٥٥.

کورتە ژینامەی تۆماس و درۆ ویلسنی سەرەك کۆماری بەناوبانگی ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکایە (١٨٥٦- ١٩٢٤).

٥٦٥- "یادی پیرەمێرد"، بەغداد، ١٩٥١، ١١٨ل.

لە چاپکراوەکانی "یانەی سەرکەوتن"ە.

٥٦٦-"یادی لینین"، سلێمانی، ١٩٧٠، ٩٠ل.

ڕەشید هەورامی و ساجید ئاوارە لە عەربییەوە کردوویانە بە کوردی. ژینامەی لینین لە باسە سەرەکییەکانە.

٥٦٧- "یادی هەشتاو یەك ساڵەی ڕۆژنامەنووسی کوردی"، ئامادەکردن و پێشکەش کردنی حمە سعید حمە کریم فرج. سلێمانی، ١٩٧٩، ٤٤ل.

٥٦٨- "یاسای ئۆتۆنۆمی بۆ ناوچەی کوردستان"، بەغداد، ١٩٧٤، ٣١ل.

لەبڵاوکراوەکانی وەزارەتی ڕاگەیاندنە.

---

[1] دەربارەی دەقی وتارەکە بڕوانە:
"Journal of the Royal central Asian Association"September ١٩٤٤,pp.٢١٣-٢١٤ London

٥٦٩- یان ف، چەنگیز خان لەناوبەری گەلان، عومەر محەمەد ئەحمەد (هۆمەر) کردوویە بە کوردی، نەجەف، ١٩٧٣، ٢١٨ل.

یدالله رضائی کەلهوڕ:

٥٧٠- پەڕەیەك لە تاریخی کەلهوڕ، - "گەلاوێژ"، ژمارە١١ی، تشرینی دووەمی ١٩٤٤، ل ٢٥-٢٨.

٥٧١- لە سەر ئەنجامی پادشایە سەفاریەیل، - "گەلاوێژ"، ژمارە ٤، نیسانی ١٩٤٤، ل٢٩-٣٠.

لەسەرو ناوی وتارەکەوە نووسراوە: "وە زوان کوردی کەلهوڕ".

٥٧٢- "یەکەم ئادمیزاد کە پێی نایە سەر مانگ"، کەمال جەلال غەریب لە عەرەبییەوە کردوویە بە کوردی، سلێمانی، ١٩٧٠، ٥٤ل.

٥٧٣- "یەکەم فەرماندەری گوتی لە بابل"، بەکر عومەر دلێر لە بەریتانییەوە کردوویە بە کوردی، - "گەلاوێژ"، ژمارە ٥، مایسی ١٩٤٩، ل ١-٨، ٥٧-٦١.

دەربارەی بڕوانە: ل ١٤٠-١٤١.

٥٧٤- "یەکەمین میهرەجانی ڕۆشنبیری کوردی لە هەولێر. پێچراوەیەك"، - "ڕۆشنبیری نوێ"، ژمارە ٨٠، مایسی ١٩٨٠، ل ٦٦-٨١.

(٢) بە زمانی عەرەبی

٥٧٥- ابراهیم احمد، الاكراد والعرب، كتبه ابراهیم احمد واصدره فریق من شبان الاكراد ١٩٣٧، الطبعة الثانیة، بغداد، ١٩٦١.

سەرچاوەیەکی گرنگە بۆ لێکدانەوەی بەرەوپێش چوونی بیرکردنەوەی دەستەی ڕوناکبیری کوردی عێراق.

ابراهیم باجلان:

٥٧٦–الذكري العشرون للقائد الكردى الوطني الشيخ محمود الحفيد، – "العراق"، ١١ تشرين الاول ١٩٧٦.

٥٧٧– "ڕۆژی کورد"– المجلة الكردية الاولي ، – "العراق"، ٢٢ نيسان ١٩٨١.

٥٧٨– ابراهيم حلمي فتاح، الدكتور، نظرة في كتاب "سنتان في كردستان" واخرى في ترجمته الممسوخة، – "التآخي"، ٥ حلقات، ٢٤–٣٠ ايار ١٩٧٣.

ڕەخنەیە لە جۆری وەرگێڕانی کتێبەکی هێی "دوو ساڵ لە کوردستاندا"[٤٢] کە ساڵی ١٩٧٣ فوئاد جەمیل لە دوو بەرگدا بڵاوی کردۆتەوە.

٥٧٩– احسان فؤاد، الدكتور، فى ذكري رحيل الكاتب محمد توفيق وردى،– "العراق"، ٢٣ شباط ١٩٨٣.

دەربارەی بڕوانە پەراوێزی ل ٢٣٠.

٥٨٠– احمد تاقانه، شعراء العصر التركي الاخير، ترجمه بتصرف حسين احمد (الجاف)۔ "العراق"، ٣ ايار ١٩٧٩.

باسی ژمارەیەك شاعیری کوردی وەك فانی و یومنی و ئەمین فەیزی و خالیص و عیلمی و شێخ ڕەزای تاڵەبانی دەکات کە لە بەرگی یەکەمی ئەم کتێبە تورکییەی وەرگرتووە:

"Son Asir turk shairleri", Istanbul, ١٩٦٩.

احمد عثمان ابوبكر، الدكتور:

٥٨١– اكراد الملى و ابراهيم پاشا، بغداد، ١٩٧٣، ٦٠ص.

بروانه:

٤٢ W.R. Hay, Tow years in Kurdistan. Experiences of political officer ١٩١٨–١٩٢٠. London ١٩٢١.

دەربارەی بڕوانە: ل ٢٢٢، ٢٢٤-٢٢٥.

٥٨٢- الاكراد و الحق، - "ڕۆژی کوردستان- شمس كردستان " ، العدد ٥-٦، تشرين الاول و تشرين الثاني ١٩٧١، ص ١٩-٢١. دەربارەی بڕوانە: ل ٢٣٢.

٥٨٣- بغض اوجه المسألة الكردية بعد الحرب العالمية الاولي، - "التآخي"، ٢ نيسان ١٩٧٣.

ئەو وتارەیە کە دوکتۆر ئەحمەد ڕۆژی ٢٧ی مارتی ١٩٧٣ لە "کۆنگرەی مێژوویی جیهانی" لە بەغدا خوێندییەوە.

دەربارەی بڕوانە: ل ٢٤٢-٢٤٣.

٥٨٤- حركة الوطني للشعب الكردي ١٩٠٠-١٩٢٥. بحث سياسي اقتصادي، - "التآخي".

بەشێکە لە نامەی دوکتۆرراکەی کە ساڵی ١٩٧٠ بە زنجیرە لە ژمارەکانی "التأخی"دا بڵاوی کردەوە.

٥٨٥- حركة الشيخ محمود و العلاقات الدولية، - "مجلة المجمع العلمي الكردي" المجلد الاول، العدد الاول، ١٩٧٣، ص ٧٣٠-٧٤١.

٥٨٦- كتاب "الاكراد" دراسة تاريخية سياسية، - "ڕۆژی کوردستان- شمس كردستان"، العدد ٥٧، كانون الثاني - شباط ١٩٨٠، ص١١-١٥. القسم الثاني، العدد ٥٨، آذار ١٩٨٠، ص ١١-١٤.

دەربارەی کتێبەکەی حەسەن عەرەفەیە[٤٤]، نەک حەسەن عارفە وەک دوکتۆر ئەحمەد دەڵێ. ئێرمان کەوتووینەتە هەمان هەڵەوە. یەکێک لە بایەخەکانی کتێبی

[٤٤] بڕوانە پەراوێزی ژمارە ٢٣١ی لاپەڕە ١٩٧.

ناوبراو لەوەوە هاتووە کە خاوەنی لە ڕۆژگاری پەهلەوییەکاندا ئەفسەرێکی گەورە بووەو دەستی لە دامرکاندنەوەی بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی کوردی ئێراندا هەبووە.

٥٨٧– کتاب "الشعب الكردي" و تطوره الاجتماعي، – "ڕۆژی کوردستان– شمس کردستان"، العدد ٥٢، كانون الثاني ١٩٧٩، ص ٥–٩.

کتێبی "گەلی کورد" بە زمانی فەرەنسی دوکتۆر مەسعود فانی ساڵی ١٩٣٣ لە پاریس بڵاوی کردۆتەوە. فانی کاتی خۆی والی بووە.

٥٨٨– کردستان فی وثائق لجنة كراين ، – "ڕۆژی کوردستان–شمس کردستان"، العدد السابع، آذار ١٩٧٢، ص١١–١٢.

٥٨٩– الكرد في كتابات المسليمن الاوائل، ذكر مواطن وطوائف الاكراد،– "مجلة كلية الآداب"، العدد ٢٤، ١٩٧٩.

٥٩٠– محمد ابن آدم – العالم الكردي الكبير، – "ڕۆژی کوردستان – شمس کردستان" العدد السادس، تشرين الاول و تشرين الثاني ١٩٧٣، ص ٢٣–٢٥.

٥٩١– المسألة الكردية في عهد السلام. بعد الحرب العالمية الاولي، – "الثقافة"[٤٥]، الحلقة الاولي: العدد الثامن، آب ١٩٧٣، ص٤٢–٤٨. الحلقة ٢٦: العدد الخامس، ايار ١٩٨٣، ص٥٧–٦٤. دوایی ناونیشانی بۆتە "کردستان فی عهد السلام". هێشتا ماوییە. دەربارەی بڕوانە: ل ٢٢٢، ٢٢٥–٢٢٦.

٥٩٢– هل نتذكر الشيخ عبدالسلام البارزاني، – "ڕۆژی کوردستان– شمس کردستان"، العدد الخامس، آب ١٩٧٣، ص ٢٥–٢٦.

٥٩٣– اسماعيل چول، اليزيدية قديما و حديثا، بيروت، ١٩٣٤. ١٣٤ص.

[٤٥] گۆڤار، بەغدا.

له بڵاو کراوەکانی زانکۆی ئەمەریکییه له بێروت. مێژوونووسی بەناوبانگی عەرەب (قسطنطين زريق) سەرپەرشتیی چاپ کردنی کردووه. سێ بەشه. باسی ئایین و داب و نەریتی یەزیدییان دەکات. دانەری ئیسماعیل چۆل ساڵی ١٨٨٨ لەدایك بووەو ساڵی ١٩٣٣ کۆچی دوایی کردووه.

٥٩٤- اسماعيل رسول، بحث عن التطور الاقتصادي في كردستان العراق، - "ڕۆژی کوردستان- شمس كردستان" ، العدد الاول، حزيران ١٩٧١، ص ١٦-٢٠.

٥٩٥- "اضواء على بعض مشاكل الاصلاح الزراعي في كردستان"،- "الكادر"[٤٦]، العدد الحادي عشر، ايار ١٩٧٢،ص ٤٠-٤٦.

انور المائي:

٥٩٦- الاكراد في بهدينان، الموصل، ١٩٦٠.

تمر الريكاني نرخاندوویه (بڕوانه: "التآخي"، ٢٨ تشرين الاول ١٩٧٠)، دەربارەی بڕوانه: ل ١٨٠- ١٨١. ٥٩٧-محاضرة عن الاكراد في الصين، بغداد، ١٩٥٩.

دەربارەی بڕوانه: ل ١٨٠-١٨١.

٥٩٨- "اول جمعية كردية في السليمانية"، - "العراق"، ٢٨ تموز ١٩٧٧.

٥٩٩- اكرم عبدالوهاب محمد امين، اللطف الداني من مناقب الشيخ نورالدين البريفكاني، الموصل، ١٩٨٢، ٧٢ص.

بكر دلير ، المهندس:

٦٠٠- بين "ذمبى و سميرا و پێنجوین و زمناکۆ" في التاريخ، - "ڕۆژی کوردستان- شمس كردستان"، العدد السابع، آذار ١٩٧٢، ص ٢٥-٢٦.

---

[٤٦] له هێوەی گۆڤاردا پارتی دیموکراتی کوردستان له نیوەی یەکەمی حەفتاکاندا له بەغدا چاپی دەکرد.

٦٠١- قناة "باقيان" في كردستان اقدم قناة في التاريخ، - "ڕۆژی کوردستان- شمس كردستان"، العدد الثامن، مايس ١٩٧٢، ص ٢٢-٢٣.

٦٠٢- بلەج شيركوه، الدكتور، القضية الكردية، القاهرة، ١٩٣٠، ١١٢ص،

دەربارەی بڕوانە: ل ١٨٩-١٩٠.

٦٠٣- بهاءالدين نوري، ايام صبعة، بغداد، ١٩٧٥، ٢٠٨ص.

گەلێك لايەنی ژيانی سياسی کەرکوك و سلێمانی لە کۆتايی چلەکان و سەرەتای پەنجاکاندا تۆمار کردووە.

٦٠٤- بيل. سی. تی. رواندوز عام ١٩١٩، عرض فؤاد حمه خورشيد، - "العراق"، ٢١ ايار ١٩٧٩.

دەربارەی ڕاپۆرتێکی تايبەتييە کە ئینگلیزەکان کاتی خۆی لە بەغدا چاپيان کردوو.[٤٧]

٦٠٥- "پاشای کوێرە- مير محمد"، - "التاخی"، ١ نيسان ١٩٧٣.

٦٠٦- "تأريخ الاستشراق و الدراسات العربية والكردية في المتحف الآسيوي و معهد الدراسات الشرقية في لينينفراد ١٨١٨-١٩٦٨"، تأليف مجموعة من المستشرقين السوڤيت. ترجمه و علق عليه و قدم له الدكتور معروف خزنەدار، بغداد، ١٩٨٠.

٦٠٧- "التجاهل الممقوت"، بغداد، ١٩٥٥، ١٥ل.

کورتە باسێکە دەربارەی باری کورد بەگشتی و چەوساندنەوەی نەتەوەيی و پيلانە ئيمپرياليیەکان دژی بە تايبەتی.

---

[٤٧] دەقی ناونیشانی ڕاپۆرتەکە بەم شێوەیە: "Report on Rowanduz District and situation in Northern Kurdistan", Baghdad, ١٩١٩, ٥pp.

٦٠٨- "تطور الحركة التعاونية الزراعية في كردستان"، - "الكادر"، العدد الثامن، شباط ١٩٧١، ص ٥٢-٥٦.

٦٠٩- "تناسب القوي الطبقية في حركة التحرر الوطني في كردستان العراق ١٩١٨-١٩٣٢"، - "الكادر"، العدد التاسع، تموز ١٩٧١، ص١١-١٩.

توفيق وهبي:

٦١٠- اصل تسمية كركوك، بغداد، ١٩٥٨، ١٦ص. مستل من مجلة "الكاتب" العدد الاول، حزيران ١٩٥٨.

٦١١- اصل الاكراد و لغتهم، - "مجلة المجتمع العلمي الكردي"، المجلد الثاني العدد الثاني ن ١٩٧٤، ص ١-٢٥. لاپەڕەکانی بەشی عەرەبیی ئەو ژمارەیەی "گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد" دیسان لە یەکەوە دەست پێ دەکاتە.

٦١٢- التون كوبرى، بغداد، ١٩٥٨، ٢٨ص، مستل من "مجله المجمع العلمى العراقى".

دەربارەی بڕوانە: ل ١٧٥.

٦١٣- الانحدار التأريخى لاسم كركوك،- "التآخي" ١٧ كانون الأول ١٩٧٣.

کورت کراوەی ئەو وتارەی مامۆستا تۆفیق وەهبییە کەلە ژمارەیەکی حوزەیرانی ساڵی ١٩٥٨ی گۆڤاری "الكاتب"دا بلاوی کردۆتەوە.

٦١٤- سفره من "دەربەندی بازیان" الى "ملەی تاسلوجه"، بغداد، ١٩٥٧، ٣٦ص.

٦١٥- "قەلا چوالان" ومعناه، - "التآخي"، ٨ تشرين الأول ١٩٧٣.

تۆما بوا:

٦١٦- لمحة عن الاكراد وحالتهم الاجتماعية والادبية و الثقافية، ترجمة محمد شريف عثمان، النجف، ١٩٧٣، ١٥٢ص.

عەبدولفەتاح عەلی یەحیا نرخاندوویە (بڕوانە: "التآخي"، ٣ حزيران ١٩٧٣).

٦١٧- الاكراد: ترجمة اواز زەنگنە، بغداد، ١٩٧٦.

٦١٨- جبار جباری، تاریخ الصحافه الكرديه فى العراق، بغداد، ١٩٧٥.

دەربارەی بڕوانە: ل ٢٢٩.

٦١٩- جليلى جليل، الدكتور، اكراد الامبراطورية العثمانية في المنصف الاول من القرن التاسع عشر، ترجمة و تعليق الدكتور كمال مظهر احمد، ٦ حلقات، - "التآخي"، ١و٥و١٢و٢٦ تشرين الثاني و ١٠و٣١و كانون الأول ١٩٧٣.

دەربارەی بڕوانە: ل ٢٤٩-٢٥٠.

جمال بابان، المحامی:

٦٢٠- استقاق الاسماء الكردية، - "التآخي"، ٥ آب ١٩٧١.

٦٢١- اصول اسماء المدن والمواقع العراقية، الجزء الاول، بغداد ١٩٧٦، ٤١٠ص.

لە چاپکراوەکانی "کۆڕی زانیاری کورد"ە، صەبری بۆتانی نرخاندوویە (بڕوانە: "العراق"، ٢٤ كانون الثاني ١٩٧٧).

٦٢٢- السليمانية من نواحيها المختلفة، - "مجلة المجمع العلمي العراقي، الهيئة الكردية"، المجلد الثامن، ١٩٨١، ص ٣٢٦-٤١٩.

٦٢٣- شئ عن الرحالة اوليا چلبى، - "ڕۆژی کوردستان- شمس كردستان"، العدد ٣٥، شباط ١٩٧٦، ص ١٨-٢٠.

جمال خزنەدار:

٦٢٤- فهرس باسماء كتاب و مقالات مجلدي السنة الاولي و الثانية من مجلة شمس كردستان، - "ڕۆژی کوردستان- شمس كردستان"، العدد السادس، تشرين الاول و الثاني ١٩٧٣، ص ٢٩-٣٢.

٦٢٥- مرشد الصحافة الكردية، بغداد، ١٩٧٣، ١٩٢ ص.

دەربارەی بڕوانە: ل ٢٢٩.

جمال رشيد احمد، الدكتور:

٦٢٦- دراسات حول وثائق هورمان، - "كاروان- المسيرة"، العدد العاشر، ١٩٨٣.

دەربارەی سێ بەڵگەی کۆنن کە بەر لە شەڕی یەکەمی جیهان لە هەورامان دۆزراونەتەوە. دوانیان بە پیتی گریکی و یەکێکیان بە پیتی ئارامی نووسراونەوە. بایەخیان یەکجار زۆرە چونکە وشەی کوردی و گریکی و ئارامیی و کۆن بۆ داڕشتنی ناوەرۆکیان بەکار هێنراوە. مێژووی هەرسێکیان دەگەڕێتەوە سەدەکانی یەکەمی پێش عیسا.

٦٢٧- دراسة عن تأريخ كردستان في العصور القديمة، - "ئۆتۆنۆمی- الحكم الذاتي"، العدد الثالث، ١٩٨٢، ص٨٤-٨٧.

٦٢٨- دور "الكيرت" في التأريخ الكردي، - "كاروان- المسيرة"، العدد الثالث، كانون الأول ١٩٨٢،ص ١٠٣-١١٢.

٦٢٩- مفهوم الكرد و الكرمانج في التأريخ، - "ڕۆشنبیری نوێ- المثقف الجديد"، العدد ٨٣، ١٩٨١ (عدد خاص)، ص ١٩-٢٥.

لە وەرزی ڕوناکبیریی کوردیی لە هەولێر (نیسانی ١٩٨٠) خوێندوویەوە.

٦٣١- "جمعية الطلبة الاكراد في اوروپا"،- "التاخى"، ١٤ آب ١٩٧٣.

٦٣٢- "جمعية الطلبة الاكراد في اوروبا"، - "التأخي"، ٢ ايلول ١٩٧٣.

٦٣٣- "جمعية الطلبة الاكراد في اوروبا"، - "خەبات - انضال"، ٧ مارت ١٩٦٠.

٦٣٤- "الجمعية الكردية اللبنانية الخيرية"، بيروت، بلا، ٥٦ ص.

٦٣٥- "جولة في كتاب ادگار بالانس عن الاكراد" عرض و تعليق حسين احمد الجاف، - "ڕۆژی كوردستان- شمس كردستان" العدد ٥٤، آذار ١٩٧٩، ص ٢٣-٢٤.

٦٣٦- "حركة الشيخ محمود الحفيد و العلاقات الدولية"، - "الكادر"، العدد الاول، تشرين الثاني ١٩٧٠، ص٧٢-٨٢.

٦٣٧- "حزب الكاژيك الكردي"، اوروپا(؟)، ١٩٥٩، ٢١ص.

"الكاژيك في سطور و معلومات اخري" له باسه سه‌ره‌كييه‌كانييه.

حسام الدين على غالب النقشبندى:

٦٣٨- الكرد فى الدينور و شهرزور خلال القرنين الرابع و الخامس الهجريين، رساله ماجستير فى التاريخ الاسلامى، بغداد، ١٩٧٥، ٣٨٤+١٨ ص.

ده‌رباره‌ی بڕوانه: ل ٢١٠-٢١١.

٦٣٩- ملاحظات حول جاوان القبيلة الكردية المنسية و مشاهير الجاوانيين للدكتور مصطفى جواد، - "مجلة المجمع العلمي الكردي "، المجلد الثاني، العدد الثاني، ١٩٧٤، ص ٢٧٦-٢٨٢.

ده‌رباره‌ی بڕوانه: ل ٢١١.

حسين احمد جاف:

٦٤٠- دور الشعب الكردى فى ثورة العشرين الوطنية التحررية، - "العراق"، ٢٩ حزيران ١٩٧٨.

٦٤١- صفحات مشرقة من تأريخ الاسرة البدرخانية، - "كاروان- المسيرة"، العدد الثالث، كانون الأول ١٩٨٢، ص ١٠٠-١٠٢.

٦٤٢- حسين الجاف، مراجع مختارة عن الثورة الكردية المعاصرة، - "ڕۆژی كوردستان- شمس كردستان"، العدد الاول، حزيران ١٩٧١، ص ٢١-٢٨.

مەبەست حسەین فەیزوڵلا جافە . دەربارەی بڕوانە: ل۲۳۱.

٦٤٣- حسين حزني المكرياني، موجز تأريخ امراء سوران، نقله الي العربية محمد الملا عبدالكريم، بغداد، بلا، ٨٩ص.

٦٤٤- حسين علي شانوف، الدكتور، شعر الشاعر الكردي المعاصر عبدالله گوران، ترجمه شكور مصطفى، بغداد، ١٩٧٥، ١٩٦ص.

حسەین عەلی شانۆف "کوردنۆغلی" لە کوردەکانی ئازەربایجانی سۆڤیەت. شاعیرێکی لێهاتووە. ئەم کتێبەی نامەی دوکتۆراکەیەتی. کە بە ئازەری نووسراوەو کورتەی بە ڕووسی چاپ کراوە.

٦٤٥- "حمدی بابان"، - "التآخی"، ١٨ شباط ١٩٧٤.

٦٤٦- حەمە بۆر، شکری الفضلي، - "العراق"، ٨ آب ١٩٧٧.

٦٤٧- اسماعيل حيدري النظام، اليزيدية، - "ڕۆژی کوردستان- شمس كردستان"، العدد السابع، آذار ١٩٧٢، ص ١٣-١٥.

٦٤٨- خالفين ن.ا. ، الصراع علي كردستان. المسألة الكردية في العلاقات الدولية خلال القرن التاسع عشر، ترجمة الدكتور احمد عثمان ابوبكر، بغداد، ١٩٦٩، ١٦٨ ص.

دەربارەی بڕوانە: ل ٢٤٠.

٦٤٩- خليل أسماعيل محمد، قضاء خانقين. دراسة في جغرافية السكان، بغداد، ١٩٧٧، ٣١٨ص.

نامەی ماجستێرییە. ڕۆژی ١٨ی شوباتی ١٩٧٤ کورتەی لە "التآخي"دا بڵاو کراوەتەوە.

٦٥٠- "خويبون. الكرد ازاء العفو العام التركي سنة ١٩٣٣"، بلا.
بەخشەی ژمارە هەشتی کۆمەڵەی خۆیبونە.

٦٥١- دانتسيغ ب.م. ، الرحاله الروس في الشرق الاوسط ، ترجمة و تعليق الدكتور معروف خەزنەدار، بيروت، ١٩٨١، ٤٣٤ ص.

باسی ژمارەیەکی زۆر لە شارو ناوچە کوردەوارێکانی تێدایە.

رفيق حلمي:

٦٥٢- الاكراد منذ فجر التاريخ الي سنة ١٩٢٠، الموصل، ١٩٣٤.

نەژادی کوردو جوگرافیای کوردستان و زمان و ئەدەبی کوردی و ئەحمەد پاشای بابان و بەدرخانییەکان، و شێخ عوبەیدوڵلای شەمزینی لە باسەکانین.

٦٥٣-مذكرات، ترجمها جميل بندي الروژبياني، بغداد، ١٩٥٧، ١٠٧ل.

دەربارەی بڕوانە: ل١٨٦.

٦٥٤- مقالات، بغداد، ١٩٥٦، ٨٠ص.

بەرپەرچ دانەوەی نووسینێکی محەمەد شوکری سەکبانە کە بە فەرەنسی ساڵی١٩٣٣ دەربارەی مەسەلەی کورد لە پاریس بڵاوی کردۆتەوە. وەڵامەکەی مامۆستا ڕەفیق حیلمی سەرەتا بە تورکی بووەو ساڵی ١٩٥٤ کردوویەتە عەرەبی و بە زنجیرەیەك وتار لەڕۆژنامەی "الايام"دا بڵاوی کردۆتەوە.

٦٥٥- روشن بدرخان، صفحات من الادب الكردي ، بيروت ١٩٥٤، ٧٠ص.

کورتەی ژینامەی ژمارەیەکی زۆر لە شاعیرە ناودارەکانی کوردی تێدایە.

٦٥٦- ريبر، الاكراد، دمشق ، ١٩٦٩، ٨٣ص.

ڕێبەر نازناوی دانەرییە، نەژادو ژمارەو زمان و داب و نەریت و نزوتنەوەکانی کورد لە باسە سەرکییەکانییە.

زبير بلال اسماعيل:

٦٥٧- ابن خلكان، - "ڕۆژی کوردستان- شمس كردستان"، العدد الاول، حزيران ١٩٧١، ص ٢٩-٣١.

دەربارەی بڕوانە: ل٢٠٧.

٦٥٨- ابن خلكان، - ابو العباس شمس الدين احمد بن محمد بن ابى بكر بن خلكان، بغداد، ١٩٧٩، ١٢٠ص.

عەبدولغەنی عەلی یەحیا نرخاندوویە ("العراق"، ١٣ كانون الاول ١٩٧٩).

دەربارەی بڕوانە: ل ٢٠٧.

٦٥٩- ابن المستوف الاربلى، - "ڕۆژی كوردستان- شمس كردستان"، العدد الثاني، تموز ١٩٧١، ص ٢٨-٣١. دەربارەی بڕوانە: ل٢٠٧.

٦٦٠- ابن المستوفي و تأريخ اربيل، - "العراق"، ١٢ تشرين الأول ١٩٨١.

٦٦١- اسماء في نصوص قديمة، - "كاروان- المسيرة"، العدد السادس، آذار ١٩٨٣، ص ٩٥-١٠٢.

٦٦٢- تاريخ اللغة الكردية، بغداد، ١٩٧٧، ٧٢ ص.

٦٦٣- كهف شاندر، - "ڕۆژی كوردستان- شمس كردستان"، العدد ٣-٤، آب وايلول ١٩٧١، ص ٢١-٢٣.

دەربارەی بڕوانە: ل ٢٠١.

٦٦٤- محمد بن آدم، - "مجلة المجمع العلمي الكردي" المجلد الخامس، ١٩٧٧، ص ٤٥٠-٤٧٨.

٦٦٥- مدخل الي مصادر تاريخ الكرد،- "كاروان- المسيرة"، العدد الاول، تشرين الأول ١٩٢٨، ص ٨٢-٨٧.

٦٦٦- من شعوب زاگروس القدماء. الكاشيون، - "ڕۆژی كوردستان- شمس كردستان"، العدد الثالث، آذار ١٩٧٣، ص ١٩-٢٢.

٦٦٧- المؤرخ ابن خلكان،-"كاروان- المسيرة"، العدد الرابع، كانون الثاني ١٩٨٣، ص ٩٥-١٠٢.

٦٦٨- المیدیون و قیام الدولة المیدیة، - "ڕۆژی کوردستان- شمس کردستان" العدد السابع ، آذار ١٩٧٢، ص١٧-٢٠. دەربارەی بڕوانە: ل ٢٠١.

٦٦٩- نووروز. نبذة تأریخیة، - "کاروان - المسیرة"، ملحق العدد السادس، آذار ١٩٨٣، ص ٦١-٦٤.

٦٧٠- زهدي الداودي. الاکراد في العصور القدیمة، - "التآخي"، ١٢تشرین الثاني ١٩٧٣.

٦٧١- زینفون، مسیرة العشرة آلاف عبر کردستان، ترجمة صلاح سعدالله، بغداد، ١٩٧٣، ٤٨ص.

دەوروبەری کۆتایی ساڵی ١٩٧١ بە زنجیرەیەك وتار لە "التآخي"دا بڵاوی کردەوە. من نرخاندومە ("التآخي"، ٣١ کانون الأول ١٩٧٣). دەربارەی بڕوانە: ل ٢٣٥-٢٣٦.

٦٧٢- سامال مجید فرج، الدکتور، لمحات عن الاصلاح الزراعی فی کردستان،- "ڕۆژی کوردستان- شمس کردستان"، العدد ٣-٤، آب وایلول ١٩٧١، ص ١٥-١٧.

٦٧٣- سلیم سلطان، آراء في سبیل الحل السلمي للقضیة الکردیة، منشورات "دار الثورة"، بغداد، بلا، ٦٣ص.

پێم وایە سەلیم سولتان حەمید عوسمانە.

٦٧٤- "سنجار فی التاریخ"، - "التآخي"، ٢٩ تشرین الأول ١٩٧٣.

٦٧٥- شامیلوف أ. ، حول مسألة الاقطاع بین الکرد، ترجمة وتقدیم و تعلیق الدکتور کمال مظهر احمد، بغداد، ١٩٧٧، ١٠٦ص.

لە ڕووسییەوە کراوەتە عەرەبی. دەربارەی بڕوانە: ل٢٤٦.

٦٧٦- "الشرفنامه في تاريخ الدول و الامارات الكرديه. الفه باللغة الفارسية الامير شرف خان البدليسي، نقله الي اللغة العربية و علق عليه جميل بندي رۆژبیانی"، بغداد ١٩٥٣، ٤٨٠ص.

به بڵاوکراوەی "کۆڕی زانیاری عیراق" چاپ کراوە. دەربارەی بڕوانە: ل ١٨٤-١٨٥.

٦٧٧- "شرفنامه. الفه بالفارسيه شرف خان البدليسي. ترجمة الي العربية محمد علي عوني. راجعه و قدم له يحيى الخشاب". الجزء الاول. القاهرة، بلا، ٤٨+٥٣٩ص.

لەسەر داوای وەزارەتی پەروەردە و فێرکردنی میسری کراوەتە عەرەبی. دەربارەی بڕوانە:ل ١٩٢-١٩٣.

٦٧٨- "الشيخ محمود الحفيد ١٨٨١-١٩٥٦"، "التآخي"، ١٤ تشرين الأول ١٩٧٠.

سەروتارە بە بۆنەی چواردەمین ساڵی کۆچی دوایی شێخەوە.

٦٧٩- صالح حيدري، دور الصحافه الكردية السرية في العهود الرجعية و الدكتاتورية، - "العراق"، ٢١نيسان ١٩٧٧.

٦٨٠- صامد الكردستاني، كفاح الاكراد، بيروت، ١٩٥٦، ٤٨ص.

دەربارەی خەباتی کورد دژی پەیمانە ئیمپریالییەکانە. پێم وایە (صامد الكردستاني) دوکتۆر جەمال نەبەزە.

٦٨١- "صفحات مشرقه من تاريخ الصحافه الكردية القومية، خمسون عاما علي صدور مجلة "پەیژە" ١٩٢٧-١٩٧٧، اعداد ممتاز الحيدرى، العراق ١٤شباط ١٩٧٧.

٦٨٢- "صفحات من نضال الامة الكردية- کۆمەڵەی ژیانی کوردستان"، ترجمة حسين الجاف، - "ڕۆژی کوردستان- شمس كردستان"، العدد ٣-٤، آب و ايلول ١٩٧١، ص ٢٧-٣٠.

وەرگێڕ حسەین فەیزوڵلا جافە. لەکتێبەکەی ولیام ئیگلتنی وەرگرتووە کە کۆنسوڵی ئەمەریکایی بوو لە تەورێز، پێم وایە "ژ.ك" کورت کراوەی (ژیانەوەی کورد) واتە "البعث الكردي"یە نەك "ژیانی کوردستان" واتە "حياة كردستان". دەربارەی ناوی کتێبەکە بڕوانە ژمارە ٣٨٣.

٦٨٣- ص.ك، من رواد الصافة الكردية حسين ناظم، - "العراق"، ٢٤ كانون الثاني ١٩٧٧.

پێم وایە ص.ك کورت کراوەی "صحفی کردستانی"یەو جاروبار مامۆستا جەمال بابان بەو ناوەوە بەرهەمی بڵاو کردۆتەوە.

٦٨٤- صلاح عرفان، پیرەمێرد شاعر الحكمه والجمال و عاشق الطبيعة و الوطن، - "التآخي"، ١٧ كانون الأول ١٩٧٣، ٢١ كانون الثاني ١٩٧٤.

صلاح الدين محمد سعدالله، المهندس:

٦٨٥- الثورة العراقية و القضية الكردية، بلا، ٦٠ ص.

بە ڕۆنیۆ چاپکراوە، وتارێکی ئەندازیار صەلاح سەعدوڵلایە کە ڕۆژی حەڤدەی کانونی دووەمی ساڵی ١٩٥٩ لە لەندەن لە کۆبونەوەیەکی قوتابییە عێراقییەکاندا خوێندوویەتەوە. محەمەدی مەلا کەریم کردوویە بە کوردی (بڕوانە: "هیوا"، ساڵی دووەم، ژمارە ٨، مارتی ١٩٥٩، ل ١٧-٣٤).

٦٨٦- "كردستان" - الجريدة الكردية الاولي، - "التآخي" ٢٢نيسان ١٩٧٣.

دەقی ناوەڕۆکی ژمارە یەك و کورتەی ناوەڕۆکی چەند ژمارەیەکی تری"کوردستان"ی یەکەمین ڕۆژنامەی کوردیی کردۆتە عەرەبی.

٦٨٧- كردستان و الحركة الوطنية الكردية، بغداد، ١٩٥٩، ٧٤ص.

دەربارەی بڕوانە: ل ٢٢٧-٢٢٨.

٦٨٨– المسألة الكردية في تركيا، مرحلة جديدة، ٥ حلقات، – "التآخي"، ٥و ١٢و ٢٦ تشرين الثاني و ٣و ١٠ كانون الأول ١٩٧٣.

بەرهەمێکی بایەخدارە، بەشی زۆری زانیارییەکانی بۆ خۆی کۆی کردوونەوە. دەربارەی بڕوانە: ل ٢٧٧.

٦٨٩– عبدالرحمن قاسملو، الدكتور، كردستان و الاكراد. دراسة سياسية و اقتصادية، ترجمة ثابت منصور، بلا، ١٩٧٦، ٣٠٦ص.

دەربارەی بڕوانە: ل ٢١٥–٢١٧. بشڕوانە ژمارە ٢٧٧.

٦٩٠– عبدالرحمن مزوری، ملاحظات حول كتاب "اللطف الداني في مناقب الشيخ نورالدين البريفكاني"،– "كاروان– المسيرة" العدد السابع، نيسان ١٩٨٣، ص ١١٣–١١٥.

عبدالرحمن معروف، الدكتور:

٦٩١– ما كتب عن اللغة الكردية، ترجمة محمد امين غفور الهوراماني، بغداد، ١٩٧٨، ٦٢ص.

٦٩٢– موجز تاريخ وضع القواميس الكردية، – "مجلة المجمع العلمي الكردي"، المجلد الثالث، العدد الاول، ١٩٧٥، ص ٧٠٥–٧٢٨.

عبدالرقيب يوسف:

٦٩٣– الدولة الدوستكية في كردستان الوسطي. دراسة تأريخية و اقتصادية و اجتماعية و حضارية، الجزء الاول، بغداد، ١٩٧٢، ٣٨٢ص.، الجزء الثاني ، بغداد ١٩٥٧، ٤٩١ص.

ح. باجەلان نرخاندوویە ("التآخي"، ٢٤ آذار ١٩٧٣). دەربارەی بڕوانە: ل ٢٠٨–٢١٠.

٦٩٤- فن العمارة و الزخرفة في كردستان. الطراز المعماري و الزخارف في طويله، - "كاروان- المسيرة"، العدد السابع، نيسان ١٩٨٣، ص١٢٣-١٢٨.

٦٩٥- كتابة غريبة في كردستان، - "التآخي"، ٢٤ نيسان ١٩٧٣.

٦٩٦- كردستان و مكتبة نوزي الاثرية و اقدم خريطة طوبوغرافية معروفة، - "التآخي"، ٢١ كانون الثاني ١٩٧٤.

٦٩٧- من اعلام الكرد. الملا أحمد الزفنكي فى سطور، - "ڕۆژی کوردستان- شمس كردستان"، العدد ٥٤، آذار ١٩٧٩، ص ٢٥-٢٦.

عبدالستار طاهر شريف:

٦٩٨- تأريخ الحزب الثوري الكردستاني، بغداد، ١٩٧٧، ١٨٢ص.

به ڕۆنیۆ چاپ کراوه.

٦٩٩- المجتمع الكردى ، دراسة اجتماعية ثقافية سياسية، بغداد، ١٩٨١، ١٠٢ص.

٧٠٠-موجز تاريخ الحزب الثوري الكردستاني، بغداد، ١٩٧٧، ٥٥ص.

٧٠١- عبدالعزيز ياملكي، كشف القناع عن بعض الوقائع العراقية، مذكرات ياملكي في العراق، بغداد، ١٩٥٧، ٥٦ص.

لە باسە ژینامەی خۆی و دامەزراندنی لەشکری عیراقی و ڕاپەڕینەکانی سلێمانی سەرەکییەکانێن.

عبدالفتاح علي يحيى:

٧٠٢- الشبك فى كتاب"الاكراد" للدكتور شاكر خصباك، - "التآخي"، ١٠ ايار ١٩٧٣.

٧٠٣- الشعب الكردي وثورة العشرين، - "التآخي"، ٣٠حزيران و ٢ تموز ١٩٧٣.

٧٠٤- عبدالله امين اغا، بلدة آسكي موصل. تاريخها و آثارها، الموصل، ١٩٧٤، ١٩٢ص.

باسی دانیشتوانی ناوچه‌ی ئاسکی موسلّی نێوان هه‌ولێرو موسلّ ده‌كات.

٧٠٥- عبدالله محمد حداد، معلومات نادرة عن اربيل قبل قرن، - "كاروان- المسيرة"، العدد الخامس، شباط ١٩٨٣، ص٩٥-٩٩.

٧٠٦- عبدالوهاب عبدالرحيم هموند، موقع الهموند في النضال التحرري للشعب الكردي،- "التآخي"، ٥ آيار ١٩٧٣.

٧٠٧- "عزالدين فيضي"- ملف ارشيفي اعده ابو عمار، - "العراق"، ١٧ كانون الأول ١٩٨١.

عزالدين مصطفى رسول، الدكتور:

٧٠٨- احمدي خاني (١٦٥٠-١٧٠٧) شاعرا و مفكرا، فيلسوفا و متصوفا، بغداد، ١٩٧٩، ٥٠٤ص.

نامه‌ی دوكتۆرای ناوك (علوم)ه‌كه‌یه‌تی كه به ڕووسی دایناوه. فوئادی حه‌مه خورشید نرخاندویه (بڕوانه: "العراق"، ١٤ی كانون الثاني ١٩٨٠).

٧٠٩- خاني و حياته، - "ڕۆژی كوردستان- شمس كردستان"، العدد ١٥، كانون الثاني ١٩٧٤، ص ٩-١٤.

٧١٠- حول الصحافة الكردية، بغداد، ١٩٧٣، ٣٨ص.

٧١١- عبدالله گوران،- "الغد" ايار ١٩٦٤.

٧١٢- الواقعية في الادب الكردي، بيروت، ١٩٦٦.

نامه‌ی دوكتۆراكه‌یه‌تی كه به ڕووسی دایناوه‌و ساڵی ١٩٦٢ ته‌واوی كرد.

٧١٣- "العشائر الكردية". ترجمة و علق عليه فؤاد حمه خورشيد، بغداد، ١٩٧٩، ١٦٠ص.

له ڕاپۆرتێكی تایبه‌تیی ئینگلیزه‌كانه‌وه كردوویه‌ته كوردی. ده‌قی ناونیشانی ڕاپۆرته‌كه به‌م جۆره‌یه: "تێبینی ده‌رباره‌ی هۆزه‌كانی كوردستان باشوور (له

...انی زابی گەورەو دیالەدا). دایەرەی نوێنەری مەدەنی، بەغداد، حوزەیرانی ۱۹..."[48].

۷۱٤- "العشائر الكردية في اعالي وادي الرافدين"، تأليف ئي.جي.ئار ، اعداد و ترجمة حسين احمد الجاف[49]، - "العراق"، ۲۸ حزيران ۱۹۸۰.

۷۱٥- عصمت شريف وانلي، الدكتور، انتقال البلاد الكردية نحو الغرب بين القرنين العاشر والخامس عشر للميلاد،- "التآخي"، ۲۸ تشرين الأول ۱۹۷۳.

کورتەی ئەو وتارەیەتی کە تەممووزی ساڵی ۱۹۷۳ لە کۆنگرەی ڕۆژهەڵاتناسی لە پاریس خوێندییەوە. دەربارەی بڕوانە: ل ۲٤٥.

۷۱٦- علی جبار: المسألة الكردية في العراق،- "الوقت"، بيروت، آب - اوغسطس ۱۹٦۲، ص ۸۲-۹۲.

پێم وایە عەلی جەبار خوالیخۆشبوو جەمال حەیدەرییە.

علی سیدو الگورانی:

۷۱۷- زرادشت و الزرادشتيه،- "مجلة المجمع العلمي الكردي"، المجلد الثالث، العدد الثاني، ۱۹٥۷، ص ٥۷۷-٥۹٤.

دەربارەی بڕوانە: ل ۱۹۸.

۷۱۸- اللر و لرستان، - "مجلة المجمع العلمي الكردي"، المجلد الثاني، العدد الثاني، ۱۹۷٤، ص ۱۰۸-۱۸۱. لاپەڕەکانی بەشی عەربیی ئەو ژمارەیەی "گۆڤاری

---

[48] Notes on the Tribes of southern Kurdistan (between the Great Zab and the Dialah). Civil commissioners office, Baghdad, Jnne ۱۹۱۹".

[49] ناونیشانی کتێبەکە بە ئینگلیزی بەم جۆرەیە:
"Notes on Kurdish Tribes on and beyond the borders of the Mosul Vilayat and westward to Euphrates", Baghdad ۱۹۱۹, ۳۱pp

کۆڕی زانیاری کورد" دیسان لە یەکەوە دەست پێ دەکاتەوە. دەربارەی وتارەکەی و خاوەنی بڕوانە: ل١٩٨.

٧١٩- من عمان الى العمادية أو رحلة في كردستان الجنوبية، عمان، ١٩٣٩، ٢٧٢ص.

نەخشەیەکی گەورەی لەگەڵە. دەربارەی بڕوانە: ل١٩٤-١٩٧.

٧٢٠- على كمال، نقد و تحليل كتاب" الحركة القومية الكردية"، بلا، ١٦ص.

واپێ دەچێ لە بێروت چاپ کرابێ، بەکورتی بەرپەرچی هەڵە گەورەکانی ئەدمۆن غرەیب دەداتەوە.[٥٠] ٧٢١- عمر معروف البرزنجي، عبدالواحد نوری، - "العراق" ٢ تموز ١٩٨٧.

٧٢٢- "عن الواقع الاقتصادی في كردستان"، - "الكادر"، العدد الثامن، شباط ١٩٧١، ص٥٩-٦٧.

٧٢٣- فائز محسن، لمحات خاطفة من تاريخ الصحافة (؟؟؟؟)،- "التآخي"، ١٥ حزيران ١٩٧١.

فاضل كريم:

٧٢٤- خانقين خلال ربع قرن (١٩٠٠-١٩٢٥)، خمس حلقات، - "التآخي" ١٠و ١١و ١٢و ١٣و ١٤ حزيران ١٩٧٣.

٧٢٥- ملاحظات حول كتاب "الاكراد"، - "التآخي"، ١ آذار ١٩٧٣.

دەربارەی "الاکراد"ەکەی دوکتۆر شاکیر خەسباکە.

---

[٥٠] ادمون غريب، الحركة القومية الكردية، بيروت ١٩٧٣، ١٦٣ص.

٧٢٦- فرانتس هيندريك وابسباخ، الكاردوخيون، ترجمة و دراسة الدكتور جمال رشيد، - "مجلة المجمع العلمي العراقي - الهيئة الكردية"، المجلد العاشر، ١٩٨٣، ص ٣٤١-٣٦٨.

فؤاد حمه خورشید:

٧٢٧- اربيل مدينة عمرها خمسة آلاف سنة، - "التآخي"، ٢٩ آب ١٩٧١.

٧٢٨- اسماء الرقوف المكتشفة بمنطقة هورامان، - "العراق"، ١٣ تشرين الأول ١٩٧٧.

دەربارەی بڕوانە: ل ٢٠١-٢٠٢.

٧٢٩- الاسم كورد و ارتباطاته الفلولوجية،- "ڕۆژی کوردستان - شمس كردستان"، العدد ٦٢-١٩٨١.

٧٣٠- الاكراد، دراسة علمية موجزة، بغداد، ١٩٧١، ٨٠ص.

دەربارەی بڕوانە: ل ٢٠١-٢٠٢.

٧٣١- انتشار الكرد في العصور القديمة، - "ڕۆژی کوردستان - شمس كردستان"، العدد ٥٩، ايار ١٩٨٠.

٧٣٢- البختيارية و بعض الملاحظات، - "ڕۆژی کوردستان - شمس كردستان"، العدد ٦٤، ١٩٨١.

٧٣٣- بنات الله، - "العراق"، ١٤ تموز ١٩٧٧.

دەربارەی کتێبی "کچانی خوا"ی هێنری هارالد هانسنە. ناوبراو ئافرەتێکی پسپۆری دانیمارکییە ماوەیەکی لەناو کوردەواریدا بردۆتە سەر. هەمان کتێبە کە دوکتۆر ناجی عەبباس کردوویە بە کوردی (دەربارەی بڕوانە: ل ١٤٠).

٧٣٤- التنظيم الاجتماعي والاقتصادي الاكراد رواندوز، - "العراق"، ٥ شباط ١٩٧٩.

دووبارەی کتێبی ی.ر. لیچە[51].

٧٣٥- التوزيع الجغراف للهجات اللغة الكردية،- "مجلة المجمع العلمي الكردي"، المجلد الثالث، العدد الثاني ، ١٩٧٥، ص ٦١٢-٦٣٣.

٧٣٦- جذور الاكراد التأريخية، - "التآخي"، ١٣و٢٠ ايلول ١٩٦٨.

٧٣٧- حجم القرية الكردية والعوامل الجغرافية المؤثرة فيه ، - "ڕۆژی كوردستان- شمس كردستان" ، العدد ٤١، آب ١٩٧٦، ص ١٩-٢٣.

٧٣٨- حلبچه فى عام ١٩١٩، - "العراق"، ٢ تموز ١٩٧٩.

٧٣٩- حياة المراة الكردية، - "العراق"، ٢٠ كانون الأول ١٩٧٦.

دەربارەی دووەم کتێبی هێنی هارالد هانسنە[52].

٧٤٠- شانيدر شعب الزهور الاول، - "العراق"، ٢٠ كانون الثاني ١٩٧٧.

دەربارەی کتێبی "شانیدەر گەلی یەکەم گوڵ"ی ڕالف سۆلیکییە.[53]

٧٤١- صحيفة "ڕۆژ كوردستان" واحداث كوردستان الجنوبية ١٩٢٢- ١٩٢٣ ، - "التآخي"، الحلقة الاولي، ١٨نيسان، والحلقة الثانية ١٩ نيسان ١٩٧٣.

٧٤٢- الصناعة البرادوستية، - "العراق"، ١٩ ايار ١٩٧٧.

دەربارەی نامەیەکی دوکتۆرا کە پێشکەش بە یەکێك لە زانکۆکانی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا کراوە.

٧٤٣- كردستان تتحدى التتار،- "التآخي"، ٢٦ آيار ١٩٧١.

٧٤٤- الاكراد في العصر الاسلامي، "التآخي"، ١٨ تشرين الاول ١٩٦٨.

---

[51] E.R. Leach,Social and Economic Organisation of the Rawanduz Kurds,Lndon,١٩٤٠

[52] H.H. Hansen The Kurdish Woman's life ,Kobenhavn,١٩٦١

[53] R.S. Solecki ,Shanidar the first flower people ,New York,١٩٧١.

٧٤٥- كردستان في القرن الثامن عشر، - "التآخي"، ١٧ آيار ١٩٧١.

٧٤٦- كردستان و بلدان الخلافة الشرقية، - "التآخي"، ٢٣ شباط ١٩٦٨.

دەربارەی کتێبەکەی مارك سایکسە.[٥٤]

٧٤٧- كردستان و الغزو السلجوقي، - "التآخي"، ٢٨ نيسان ١٩٧١.

٧٤٨-كردستان و الغزو المغولي، - "التآخي"، ١٧ شباط ١٩٦٩.

٧٤٩- مخلفات العصور القبتاريخية في جبال كردستان، - "العراق"، ١تموز ١٩٨١.

٧٥٠- معركة دربندي خان عام ١٩١٩- نظرة عامة في تكنيكها و ستراتيجيتها، - "التآخي"، ١٣ ايلول ١٩٧٢.

٧٥١- الموقع الجغرافي لكردستان، - "التآخي"، ٢٨ كانون الثاني ١٩٧٤.

٧٥٢- الميجر نوئيل في كردستان، - "العراق"، ٢ حزيران ١٩٧٧.

باسی یادداشتەکانی مێجەر نۆئێلی بەناوبانگە. بەپێی بەڵگەیەکی تایبەتی کە لە لەندەنەوە بۆ کاك فوئاد هاتووە ئێدوارد ولیەم چارلیس نۆئێل ناوی تەواوییە.[٥٥]

٧٥٣- نافذة علي اصل الاكراد، - "التآخي،،"، ٩ آيار ١٩٦٧.

٧٥٤- "قانون الحكم الذاتي لمنطقة كردستان"، - "ڕۆژی کوردستان - شمس كردستان"، العدد ٤٧-٤٨. تموز ١٩٧٧، ص ٢٨-٣١.

٧٥٥- "قصة الارض في كردستان"، - "الكادر"، العدد التاسع، تموز ١٩٧١، ص ٥٧-٩٦.

وتارێکی بەکەڵکە بۆ لێکدانەوەی مێژووی ئاڵ و گۆڕی زەویداریی کوردەواریی لە سەردەمی نوێدا.

---

[٥٤] M.Sykes , The Caliphs Last Heritage .A short history of the Tutkish Empir ,London, ١٩١٥.

[٥٥] Noel, Edward William charles

٧٥٦- "القضية الكردية امام الراي العالم العربي"، بلا، ٤٠ص.

کۆمەڵە وتارێکی ڕۆژنامە لوبنانییەکانە.

٧٥٧- كامل حسن عزيز البصير، الدكتور، نەوروز من الاجواء الميثولوجية الاسطورية الي الحقائق التأريخية واللغوية، - "ئاسۆی زانکۆیی- آفاق جامعية"، العدد الاول، آيار ١٩٧٧- ص ٧-١٠.

٧٥٨- "الكرد إزاء العفو العام التركي سنة ١٩٣٣"، بلا، ٢٤ص.

لە چاپکراوەکانی "کۆمەڵی خۆیبون"ە. نیوەی بە عەرەبی ونیوەکەی تری بە تورکییە.

٧٥٩- كريم حسامي، قافلة من شهداء كردستان ايران، ترجمة نزار محمود، بغداد، ١٩٧٣، ١٠٩ل.

دەربارەی کوردستانی ئێرانە لە ساڵەکانی شەڕی دووەمی جیهاندا و باسی مەهاباد و ژیانی کوردی ئێران لە ڕۆژگاری محەمەد ڕزەا شادا دەکات. (نزار محمود) دوکتۆر عیزەددین مستەفا ڕەسوڵە.

٧٦٠- كريم زەندی ، حركة كردستان و اذربايجان التحررية، السليمانية ١٩٦٠.

دەربارەی بڕوانە: ل ٣٢٨.

كمال خياط، الدكتور:

٧٦١- القطاع الزراعي في العراق، مسح شامل لموارده و تقييم اساليب تنميته، بغداد، ١٩٧٠، ٢٨٧ص.

٧٦٢- مسح اقتصادي اجتماعي لاحدي قري محافظة السليمانية. قرية حاصل، السليمانية، ١٩٧٣، ٤٨ص.

لەگەڵ دوکتۆر محەمەد بەکرۆدا دایناوە.

٧٦٣- واقع التخلف فى الريف الكردى. بعض اسبابه و سبل معالجته، – "التآخي"، ١٣ تموز ١٩٧٠.

كمال مظهر احمد، الدكتور[٥٦]:

٧٦٤- الابعاد والملامح الاساسية لحركة التحرر الوطني للشعب الكردي،– "التآخي" ، ٨نيسان ١٩٧٣.

پێشكەش بە كۆنگرەی مێژوونووسیی جیهانی لە بەغدا كرا. دەربارەی بڕوانە : ل ٢٤٣.

٧٦٥- الاستاذ اسماعيل حقي شاوقيس يروي صفحات من نضال الشعب الكردي، – "التآخي" ، ١٥تشرين الأول١٩٧٣.

بەشی زۆری یادداشتەكانی خوالێخۆشبو ئیسماعیل شاوەیسم تۆمار كردووە. تا ئێستا چەند جارێك لە نووسینەكانمدا كەلكم لێیان وەرگرتووە.

٧٦٦- اضواء على قضايا دولية في الشرق الاوسط، بغداد، ١٩٧٨، ٢٩٦ص.

٧٦٧- اكتوبر والمسألة الكردية، ترجمة محمد الملا عبدالكريم، – "الثقافة الجديدة"، بغداد، العدد ٢٩، تشرين الاول ١٩٧١.

٧٦٨- "انتفاضة كانون" نقطة تحول كبري في حركة التحرر الوطني للشعب العراقي، – "التآخي"، ٢٧ كانون الثاني ١٩٧١.

٧٦٩- اول مدرسة كردية في ايران، – "التاخي"، ٢٠ تشرين الثاني ١٩٧٣.

٧٧٠- بكر صدقي والقضية الكردية، – "التآخي"، ١٣ كانون الثاني ١٩٧٤.

٧٧١- تقييمات المؤرخين لانتفاضة عام ١٩٢٥ الكبري، – "التآخي"، ٢٩ آب ١٩٧٣.

---

[٥٦] بەشێك لە وتارەكانم بە بێ ناوی خۆم و بەشێكیانم بەناوی (ك)ەوە بڵاو كردۆتەوە. لەبەر چەند هۆیەكی تێكەڵ گەلێكم لە وتارەكانی خۆم تۆمار نەكردووە

٧٧٢- تناسب القوي الوطنية في حركة التحرر الوطني للشعب الكردي، - "التآخي"، القسم الاول (١٩١٨-١٩٣٢)، ١١تموز ١٩٧١، القسم الثاني (١٩٣٢-١٩٥٨)، ٢١تموز ١٩٧١.

٧٧٣- ثورة العشرين في الاستشراق السوفيتي، بغداد، ١٩٧٧، ٩٦ص.

دەربارەی كورد بڕوانە: ل٧١-٧٩، ٨٥-٨٦.

٧٧٤- جمعية "هاوار" و مجلة "پشكۆ"، - "التآخي"، ١١ شباط ١٩٧٤.

٧٧٥- حول الاقطاع ودراسة في العراق، - "آفاق عربية"[٥٧]. العدد الرابع، ١٩٧٥، ص ٢٢-٢٩.

٧٧٦- حول الشرفنامه و الطبعة الكردية لهذا الاثر التاريخي الخالد، - "التآخي"، ٢٠تشرين الثاني ١٩٧٣.

٧٧٧- حول مشاكل دراسة تاريخ الشعب الكردي و مهمات "المجمع العلمي الكردي"، - "التآخي"، ١٣ آب ١٩٧٣.

دەقی ئەو وتارەیە كە تەمموزی ساڵی ١٩٧٣ بە بەریتانی پێشكەش كرا بە كۆنگرەی ڕۆژهەڵاتناسیی لە پاریس. دەربارەی بڕوانە: ل ٢٤٣.

٧٧٨- دراسة سوفيتيه عن "ثورة العشرين، - "التآخي"، ٣٠ حزيران ١٩٧٠.

٧٧٩- دور الاكراد في ثورة العشرين، - "التآخي"، ١تموز ١٩٧٠.

٧٨٠- دور الشعب الكردي في ثورة العشرين العراقية، بغداد، ١٩٧٨، ١٩٦ص.

مامۆستایان حیلمی عەلی شەریف و عەبدولڕەزاق ئەلحەسەنی و زوبێر بیلال ئیسماعیل و حسەین جەلیلی و دوكتۆر جەلیل كەمالەددین و عەبدولڕقیب یوسف و فوئاد حەمە خورشیدو ژمارەیەكی تر نرخاندوویانە. عەبدولڕەقیب یوسف دەربارەی

[٥٧] گۆڤارێ بەغدا ژمارەیەكی ئەیلولی ساڵی ١٩٧٥ دەرچوو.

نووسیوییه دەڵێ: "...ان لم يكن موضوع بحثه كله مزورا ففيه تزوير كثير لحقائق تأريخية" ("العراق"، ٢ آب ١٩٨٠) ، دەربارەی وەلامی من بڕوانە: "رسالة مفتوحة الي المثقف الكردي"، -"الثقافة"، العدد العاشر، تشرين الاول ١٩٨٠، ص ٧٧- ٩١.

٧٨١- شاوەيس و مجلة "هوك" الارمنية، "التآخي" ، ٢١ كانون الثاني ١٩٧٤.

٧٨٢- صفحات من تاريخ انتفاضة عام ١٩٢٥ الكبري، ٨ حلقات، "التآخي" ، ٢٥، ٢٧ حزيران، ٢و ٤و ١٠ تموز ١٩٧٢و ٢١و ٢٥ آذار و ٢١نيسان ١٩٧٣.

٧٨٣- الطبقة العاملة العراقية. التكون وبدايات التحرك، بيروت، ١٩٨١، ١٨٦ص.

٧٨٤- علي سيدو الگوراني، - "التآخي" ٥تشرين الثاني ١٩٧٣.

٧٨٥- الكرد وثورة العشرين، - "مجلة المجمع العلمي الكردي"، المجلد السادس، ١٩٧٨، ص ٤٩٧- ٥٤٢.

٧٨٦- كردستان في سنوات الحرب العالمية الاولي، ترجمة محمد الملا عبدالكريم، بغداد، ١٩٧٧، ٤١٦ص.

لە چاپكراوەكانی "كۆڕی زانياری كورد"ە. دەربارەی بڕوانە: ل٢٣٧-٢٣٨.

٧٨٧- "گەلاوێژ" فى لقاء مع الاستاذ علاءالدين سجادي، - "التآخي"،١ تشرين الاول ١٩٧٣.

٧٨٨- مرة اخري حول تناسب القوي الطبقية في حركة التحرر الوطني للشعب الكردي في العراق، ٣ حلقات، ٦-٨ كانون الاول ١٩٧١.

٧٨٩- من تاريخ الاستشراق الروسي و السوفيتي، - "آفاق عربية"، العدد ١٢، ١٩٨١، ص ٢٦-٤١.

٧٩٠- من تأريخ تكوين الطبقة العالة العراقية، - "التآخي"، ١ آيار ١٩٧١.

٧٩١- من تأريخ صحافة ثورة العشرين، - "دراسات في التاريخ والآثار"[٥٨]، العدد الثاني، ١٩٨٢، ص ٣٥-٧٠.

٧٩٢- نظرة جديدة أزاء معاهدة سيڤر و المسألة الكردية، ترجمة محمد الملا عبدالكريم، - "الثقافة الجديدة" ، العدد ٥٢، ايلول ١٩٧٣.

٧٩٣- وثائق وحقايق جديدة عن حركات الشيخ محمود،- "التآخي"، ٨تشرين الأول ١٩٧٣.

٧٩٤- وثقية جديدة عن تـأثير اكتوبر علي نضال شعبنا، - "التآخي"، ٧ تشرين الثاني ١٩٧١.

٧٩٥- وزير معارف حكومة "الشيخ محمود. مؤسس "جميعة كردستان" و صيحيفة "بانگی کردستان"، - "التآخي"، ٢٨ كانون الثاني ١٩٧٤. دەربارەی مستەفا پاشا یاملکییە.

٧٩٦- كمال نورى معروف، قبيله "لولو" و آثارها الخالدة، - "العراق"، ١٠ آيار ١٩٨٠.

٧٩٧- "لقاء مع مصفف حروف (زاري كرمانجي) "، اعداد فرياد محمد،- "العراق"، ٢٨ تموز ١٩٧٩.

٧٩٨- "لمحات من تاريخ الحزب الديمقراطي الكردستاني"، بغداد، ١٩٧٣، ٦٢ص. لە بڵاوکراوەکانی "یەکێتی قوتابیانی کوردستان"ە.

محسن محمد حسين ، الدكتور:

٧٩٩- ابن الاثير يؤرخ حوادث عصره غير السياسية، - "مجلة المجمع العلمي العراقي- الهيئة الكردية"، المجد العاشر، ١٩٨٣، ص ٤٦٢-٤٩١.

[٥٨] گۆڤاری "کۆمەڵی مێژوو و شوێنەوار"ە، لە بەغدا چاپ دەکرێ.

٨٠٠- اربيل في العهد الاتابكي ٥٥٢-٦٣٠ ه/٨-١٢٣٣م، بحث في اوضاع اربيل السياسية والاقتصادية في العهد الاتابكي، بغداد، ١٩٧٦، ٤٣١+٦ص.

دەربارەی بڕوانە: ل ٢٠٣.

٨٠١- الجيش الايوبى فى عهد صلاح الدين. تركيبه. تنظيمه. اسلحته. رسالة دكتوراه تقدم بها الي كلية الآداب - جامعة بغداد، ١٩٨٠، ا-ط +٤٨٢+١١ص.

فوئاد حەمە خورشيد نرخاندوويە ("العراقيه"، ٧كانون الاول ١٩٨١) . دەربارەی بڕوانە : ل ٢٠٥,٢٠٣-٢٠٦.

٨٠٢- العز الضرير الاربيلي، - "مجلة المجمع العلمي الكردي"، العدد الخامس، ١٩٧٧، ص ٤٣٩-٤٤٩.

دەربارەی بڕوانە: ل ٢٠٣.

٨٠٣- قراءة ثانية لما كتب عن تأريخ اربيل في العهد الاتابكي، - "مجلة المجمع العلمي الكردي" ، المجلد الرابع ، ١٩٧٦، ص ٥٢٠-٥٣٢. دەربارەی بڕوانە: ل ٢٠٣.

٨٠٤- مدفن السلطان مظفرالدين بين الحقيقة والوهم، - "كاروان- المسيرة"، العدد الاول، تشرين الاول ١٩٢٨، ص ٧٧-٨١.

٨٠٥- المشطوب الهكاي. سيرة مجاهد، - "مجلة المجمع العراقي. الهيئة الكردية". المجلد الثامن، ١٩٨١، ص٣٠١-٣٢٥.

دەربارەی بڕوانە: ل ٢٠٥-٢٠٦.

٨٠٦- مظفرالدين گوگبرى حين طرد من أربيل، - "مجلة المجمع العلمي العراقي. الهيئة الكردية"، المجلد السابع، ١٩٨٠، ص ٤٦٩-٤٨٨.

٨٠٧- موضوعان[٥٩] في التاريخ الكردي، بغداد، ١٩٧٦، ٧٤ص.

---

[٥٩] بەداخەوە لە پەراوێزی ژمارە ٢٥٦ی لاپەڕە ٢٠٦دا لە بریتی (موضوعان) بە هەڵە (موضوعات) چاپ کراوە.

لە چاپکراوەکانی گۆڤاری "ڕۆژی کوردستان"ە. دەربارەی بڕوانە: ل ٢٠٦.

محمد امین زکی:

٨٠٨- تاریخ الدول و الامارات الکردیه فی العهد الاسلامی، ترجمة محمد علي عوني، القاهرة ١٩٤٥.

٨٠٩- تاريخ السليمانية و انحائها، نقله الي اللغة العربية و علق عليه محمد جميل بندي الروژبياني، بغداد، ١٩٥١، ٣١٦ل.

دەربارەی بڕوانە: ل ١٦٣,١٨٥.

٨١٠- خلاصة تاريخ الكرد و كردستان من اقدم العصور التأريخية حتي الآن، نقله الي العربية و علق عليه محمد علي عوني، القاهرة، ١٩٣٩، ٤٧٢+ ا-ح+٦٤ ص ، الطبعة الثانية: بغداد، ١٩٦١.

دەربارەی بڕوانە: ل ١٩١.

٨١١- مشاهير الكرد و كردستان فی الدور الاسلامي، نقلته الي العربية كريمته، الجزء الاول، بغداد، ١٩٤٥، الجزء الثاني، بغداد، ١٩٤٧.

مەبەست لە وەرگێڕ سانیحە ئەمین زەکییە.

محمد البريفكاني:

٨١٢- الاكراد فی القرن العشرين ، بغداد ١٩٦٨.

٨١٣- حقائق تاريخية عن القضية البارزانية، بغداد، ١٩٥٣.

٨١٤- نفثات القلم، بغداد، ١٩٥٠، ٧٠ص.

بەشێکی باسی ژمارەیەك لە شۆڕشە گەورەکانی کورد دەکات.

محمد توفيق وردي:

٨١٥- الاكراد في الاتحاد السوفيتي، بغداد، بلا، ٢٤ص.

دەربارەی بڕوانە: ل٢٠٣.

٨١٦- صفحات من نضال الشعب الكردي في ايران. الاكراد الفيليون في التأريخ، الطبعة الاولى، بغداد ١٩٥٨، ٥٣ص، الطبعة الثانية، بغداد، ١٩٧١، ٣٦ص.
لورستان و لوڕی پچوك و ڕاپەڕینی شا وێردی خان و سمایل خان و هۆزە فەیلییەکان لە باسە سەرەکییەکانین.
٨١٧- قافله الشهداء الاكراد والشعوب الايرانية، بغداد، ١٩٧٢، ٤٨ص.
بە وێنەوە لە مەهاباد و قوربانییەکانی دەدوێ.
٨١٨- كردستان المناضلة ، بغداد ١٩٥٩، ٤٠ص.
بە وێنەوە باسی کورتەی مێژووی کوردو شۆڕشەکانی کوردی تورکیا دەکات.
٨١٩- مدينة كويسنجق و المصلح الاجتماعي ابراهيم صابر ولي، بغداد، ١٩٧٢، ٥٢ص.

وێڕای ژینامە و چالاکییەکانی ئیبراهیم صابر وەلی باسی مێژووی شاری کۆیە و ژمارەیەك لە ناودارانی وەك حاجی قادری کۆیی و مەلا محەمەدی جەلی زادە "مەلای گەورە"و زەکی ئەحمەد هەناریی دەکات.

محمد جميل بندی الروژبیانی:
٨٢٠- امارة بني عيار و حكومتهم في غربي ايران، ترجمة محمد الملا عبدالكريم، - "مجلة المجمع العلمي الكردي" ، المجلد الخامس، ١٩٧٧، ص ٤٧٩- ٥٠٨.
٨٢١- بندنيجين (مندلي) في التاريخ قديما وحديثا،- "مجلة المجمع العلمي العراقي، الهيئة الكردية" ، المجلد السابع، ١٩٨٠، ص ٣٠٥-٤٣٩.
٨٢٢- داقوق "دقوقاء" في التأريخ،- "مجلة المجمع العلمي العراقي- الهيئة الكردية"، المجلد العاشر، ١٩٨٣، ص٣٦٩-٤٦٤.
٨٢٣- دينور و مشاهيرها، ترجمة محمد الملا عبدالكريم، - "مجلة المجمع العلمي الكردي". المجلد السادس. ١٩٧٨، ص٥٤٣-٥٩١.

محمد الخال، الباحث:

٨٢٤- البيتوشي، بغداد، ١٩٥٧، ٢٠٤ص.

جگە لە ژیانامەی بەیتوشی و نووسینەکانی باسی ژمارەیەك لە مزگەوتەکانی کوردستان و گەورەپیاوانی کردووە.

٨٢٥- مخطوطات مكتبة الشيخ محمد الخال في السليمانية،- "مجلة المجمع العلمي الكردي"، المجلد الاول، العدد، ١٩٧٣، ص٦٢٥-٦٩٥.

٨٢٦- مخطوطات مكتبة الشيخ محمد الخال في السليمانية، "مجلة المجمع العلمي الكردي"، المجلد الثالث، العدد الاول، ١٩٧٥، ص ٦٢٢-٧٠٤.

٨٢٧- مخطوطات مكتبة الشيخ محمد الخال في السليمانية، "مجلة المجمع العلمي الكردي"، المجلد الثاني ١٩٧٤،ص ٦٠-١٠٧.

لاپەڕەکانی بەشی عەرەبیی ئەو ژمارەیەی "گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد" دیسان لە یەکەوە دەست پێ دەکاتەوە. کاتی خۆی من پێشنیاری نووسینی ئەو وتارەم کرد.

٨٢٨- الشيخ معروف النودهي البرزنجي، بغداد، ١٩٦١، ٢٢٨ ص.

بە یارمەتی "کۆڕی زانیاری عێراق" چاپ کراوە، جگە لەژینامەی شێخ مارف نۆدێ و ڕۆژگاری ئەو باسی بابانەکان و شێخ مەحموود و شاری سلێمانیش دەکات، بەرزنجی نازناوی ڕاست و حەفید نازناوی دەستکردی بنەماڵەی شێخانی سلێمانییە.

٨٢٩- محمد رسول هاوار، پیرەمێرد والصحافة،- "التآخي"، ١٧ حزيران ١٩٧٠.

٨٣٠- محمد شفيق الزيباري، الاحوال الدرية والاخبار المسكينة في السلسلة الزيبارية، الموصل، ١٩٣٥، ١٣٥ص.

دەربارەی زێبار و زێبارییەکان و ناودارانیانە.

محمد شيرزاد:

٨٣١- المجاهد الكردى امين بروسك ولجنة فلسطين الدولية، أربيل ١٩٤٧، ٣ص.

٨٣٢- نضال الاكراد، القاهرة، ١٩٤٦، ٤٦ ص.

سەرچاوەیەکی بایەخدارە. گەلێك بەڵگەی مێژوویی گرنگی تێدایە .محمد شێرزاد

ناوی خواستەنیی زەید

ئەحمەد عوسمانە.

٨٣٣- محمد القزلجى، التعريف بمساجد السليمانية و مدارسها الدينية، بغداد،

١٩٣٨، ٥٣ص.

ژینامەی ژمارەیەك لە زانا ئایینییەکانی کوردستان و مێژووی شارەزوورو

قەڵاچوالان و میرنیشینی بابان و مزگەوتەکانی سلێمانی لە باسە سەرکییەکانین.

٨٣٤- محمد على القرەداغى[٦٠]، الشيخ عبدالله الخرپانى من خلال مخطوطات

مكتبته، - "مجلة المجمع العلمي الكردي"، المجلد الثاني، العدد الثاني ، ١٩٧٤، ص

٢٣٩-٢٧٥.

٨٣٥- محمد كريم فتح الله، المسألة الكردية، آراء و ملاحظات، بغداد، ١٩٧٣،

٥٦ص.

محمد الملا عبدالكريم المدرس:

٨٣٦- الصحافة الكردية، درب شائك و مسيرة مجيدة، "التآخي"، ١٥ حزيران

١٩٧٠.

٨٣٧-الصحافة الكردية في العراق، - "التآخي"، ١٥ حزيران ١٩٧١.

بڵاوی کردۆتەوە.

٦٠ ... تۆمار کردن و لێدانی مێژووی کوردی

٨٣٨- عرض مقتضب للصحافة الكردية العلنية، - "التآخي" ، ١٥ حزيران ١٩٧٠.

٨٣٩- لمحات عن جوانب من الثقافة الكردية، - "العلوم"، بيروت ، العدد ١٢، كانون الأول ١٩٦٧.

٨٤٠- "نزار" الصحيفة السياسية الكردية العلنية الاولي في العراق، "التآخي"، ١٥ حزيران ١٩٧١.

٨٤١- محمود حسن شنويي، الرد علي الكوسموبوليتية، بلا، ٣٢ص.

پێم وایە نووسینی عەبدولڕەحمان زەبیحییەوە بەر لە شۆڕشی گەلاوێژی ١٩٨٥ لە سوریا چاپی کردووە.

٨٤٢- محمود زامدار، نصف قرن مع محو الامية في كردستان. "کۆمەڵی زانستی کوردان"، - "العراق" ، ٥تموز ١٩٨٠.

٨٤٣- "مذكرات مأمون بك بن بيگە بك"، نقلها الي العربية و علق عليها محمد جميل الروژبياني و شكور مصطفى، بغداد، ١٩٨٠، ٩٥ص.

لە چاپکراوەکانی "کۆڕی زانیاری عێراق- دەستەی کورد"ە.

مسعود محمد:

٨٤٤- حول مسار حملة سرجون في كردستان، - "التآخي"، ٢٦ آب ١٩٧١، ص٨.

٨٤٥- ممدوح سليم- ربع قرن من النضال الكردي الدؤوب، - "مجلة المجمع العلمي الكردي"، المجلد الخامس، ١٩٧٧، ص ٥٠٩-٥١٣.

معروف جياوك:

٨٤٦- القضية الكردية، بغداد، ١٩٢٥، ١١٥ص.

ناوەڕۆکی وەڵامە بۆ نووسینێکی ئەنەستاس ماری کەرمەلی. بەناوی (جیاوك الكردی)یەوە بڵاوی کردۆتەوە.

٨٤٨- نيابتي في ١٩٢٨-١٩٣٠، بغداد، ١٩٣٧، ٢٤٠ص.
وتارو قسەكانییە لە پەرلەماندا. گەلێك باسی هەولێرو پێویستییەكانی تێدایە. نیشتەجێ كردنی ئاسوورییەكان و چالاكییەكانی لەشكر لەزێبارو عەممادییە لە باسەكانین.

معروف خزنەدار، الدكتور:

٨٤٩- الشعر السياسي الكردي في كردستان العراق بين الحربين العالميتين،- "ڕۆژی كوردستان- شمس كردستان" العدد الثالث، آذار ١٩٧٣، ص١٦-١٨.

٨٥٠- مخطوطات فريدة و مطبوعات نادرة، الجزء الاول، بغداد، ١٩٧٨، ٨٦ص.

٨٥١- مغديد حاجي، حسين حزني المكرياني، - "العراق"، ٢٤ ايلول ١٩٨١.

٨٥٢- "مقدمة في اصل الشعب الكردي"، اعداد ا.ف.، - "ڕۆژی كوردستان- شمس كردستان"، العدد ٤٣-٤٤، كانون الاول ١٩٧٧، ص٢٠-٢٣.

ا.ف. دوكتۆر ئیحسان فوئادە.

مكرم الطالباني، الدكتور:

٨٥٣- ابراهيم خان ثائر من كردستان، بغداد،١٩٧١، ١٠٤ص.

دەربارەی برایم خانی دەلۆیە، نەریمان نرخاندوویە (بڕوانە: "التآخي" ٧آذار و االنيسان ١٩٧١) لە هەمان ڕۆژنامەدا دوكتۆر موكەڕەمیش وەڵامی داوەتەوە"التآخي"، ٢٢ اذار ١٩٧١).

٨٥٤- الثروة الزراعية في كردستان، - "ڕۆژی كوردستان- شمس كردستان"، العدد الاول، حزيران ١٩٧١، ص٧-٨.

٨٥٥- دروس وعبر من انهيار التمرد الرجعي في كردستان،- "ڕۆژی كوردستان- شمس كردستان"، العدد ٢٧، ١٩٥٧، ص ١-٢.

بە هەڵە نووسراوە ساڵی ١٩٥٧.
٨٥٦- ملا شريف، الصداقة العربية الكردية، موصل، ١٩٥٨، ٢٤ص.
٨٥٧- "المنطلقات المبدئية للحزب الديمقراطي الكردستاني"، بغداد، ١٩٧٨، ٥٠ص.
٨٥٨- "المنهاج والنظام الداخلي لاتحاد الادباء الاكراد"، - "ڕۆژی كوردستان- شمس كردستان"، العدد ٤٩، شباط ١٩٧٨، ص٢٥-٢٩.
٨٥٩- " المنهاج والنظام الداخلي لجمعية الثقافية الكردية"،- "ڕۆژی كوردستان- شمس كردستان"، العدد
، شباط ١٩٧٨، ص٣٠-٢٩.
٨٦٠-" المنهاج والنظام الداخلي للحزب الديمقراطي الكردستاني"- ايران. اقره الكونفرانس الثالث للحزب"، بلا١٩٧١، ٢٩ص.
٨٦١-"المؤتمر الثالث للحزب الديمقراطي الكردستاني- ايران"، ڕەزبەر ١٣٥٢- ايلول ١٩٧٣، بلا،٥٢ص.
٨٦٢-"المؤتمر المحلى الاول للمعلمين الاكراد ف شقلاوه"،، بغداد، ١٩٥٩، ٤٠ص.
لە بڵاوكراوەكانی ڕۆژنامەی "ئازادی"یە.
٨٦٣- "موجز تاريخ الحزب الديمقراطي الكردستاني حتي نهاية المؤتمر الثالث"، - "الكادر"، العدد الثامن، شباط ١٩٧١، ص ٧١-٨٢.
زنجیرەیەك وتاری گرنگە "الكادر" لە ژمارە هەشتییەوە دەستی كردە بڵاوكردنەوەی.
٨٦٤- مينورسكى ڤ.، الاكراد احفاد الميديين، ترجمه و تعليق الدكتور كمال مظهر احمد،- "مجلة المجمع العلمي الكردي"، المجلد الاول، العدد الاول ، ١٩٧٣، ص ٥٥٢-٥٦٦.

٨٦٥- مينورسكي ڤ.ف. الاكراد ، ملاحظات وانطباعات، ترجمة وعلق عليه وقدم له الدكتور معروف خزنه‌دار، بغداد، ١٩٦٨، ٩٨ص.

٨٦٦- "النظام الاساسي و الداخلي لنادي جمعية الارتقاء الكوردي"، بغداد، ١٩٣٠، ١٣ص.

دەربارەی "یانەی سەرکەوتنی کوردان"ی بەغدایە.

٨٦٧- "النظام السياسي و الداخلي للجمعيه الخيرية لمعاونة فقراء الاكراد بالجزيرة"، بيروت، ١٩٣٢، ٣٤ص.

بە عەرەبی و کوردی و فەرەنسییە.

٨٦٨- نيكيتين ف. ، العائلة البارزانية، ترجمة الدكتور كاوس قفطان، - ""ڕۆژی کوردستان- شمس كردستان"، العدد الخامس، آب ١٩٧٣، ص١٩-٢٢.

هادي رشيد چاوشلی:

٨٦٩- الحياة الاجتماعية في كردستان، بغداد، ١٩٧٠، ١٦٠ص.

٨٧٠-القومية الكردية وتراثها التأريخي ، بغداد، ١٩٦٧، ١٢٤ص.

وەزارەتی ئیرشاد چاپی کردووە، واتای نەتەوەی کوردو جوگرافیای کوردستان و مێژووی کۆن و میرنشینەکانی کوردو ژیانی کوردەواری دوای شەڕی یەکەمی جیهان لە باسەکانین.

٨٧١- مشاكل العراق الداخليه مع الايام، بغداد، ١٩٦٧، ٩٦ص.

لەبەشی چوارەمیدا باسی مەسەلەی کورد دەکات.

٨٧٢- هاشم طه عقراوي، الاسس النفسية، والاجتماعية للقبائل الكردية، كركوك، ١٩٧١، ١٦٠ص.

ژیانی ئایینی و کۆمەلایەتی و پێوەندیی دەرەبەگی لە ناو هۆزە کوردەکاندا لە باسەکانین.

٨٧٣- احسان نوری ، ویلسون پرنسیبی و کوردلر، - "ژین" عدد ١٥،٣٠ مارت ١٣٣٥، ل ٣-٥.

باسی کورد و چواردە خاڵە بەناوبانگەکەی ودرۆ ویلسنی سەرۆك كۆماری وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکایە. بایەخی لە هەموو ڕوویەکەوە زۆرە. لەوانەیە نووسەری ئیحسان نوری پاشا بێ.

٨٧٤- احمد شریفی، عشایر شکاك، و شرح زندگی انها به رهبری اسماعیل اغا سمکو، تهران، ١٣٤٨، ٧٤ص.

دەربارەی ئیسماعیل ئاغای شکاك (سمکۆ)یە.

٨٧٥- امیر بدرخان، حاصلاتی کردستانك عزم قوی جمعیتنه عائددرن ناشری: کردلر جمعیتی نامنه، مطبعة اجتهادده طبع اولونمشدر.

٨٧٦-"تورك عفو عمومیسي قارشیسنده کوردلر سنة ١٩٣٣"، کورد خویبون جمعیتی نشریاتندن، عدد ٨، ٢٤ص.

لە چاپکراوەکانی "کۆمەڵی خۆیبون"ە، نیوەی بە عەرەبی و نیوەکەی تری بە تورکییە.

٨٧٧- "جلد دوّم از کتاب شرف نامه تالیف شرف خان بن شمس الدین بدلیسی که باهتمام اقل عباد ولادیمیر ملقب ولیامینوف زرنوف در محروسه بطربورغ در دار الطباع اکادمیه ایمپراطوریه سنهء ١٨٦٢ عیسوی مطابق سنهء ١٢٧٨ هجری مطبوع گردید"، ٣٠٨ص.

دەربارەی بڕوانە: ل ١٠٤-١٢٦.

... شرف نامه تاليف شرف خان بن شمس الدين بدليسى كه باهتمام اقل عباد ولاديمير ملقب ولياميئوف زرنوف در محروسه بطربورغ در دار الطباع اكادميه‌ء ايمپراطوريه سنه‌ء ١٨٦٠ عيسوى مطابق سنه‌ء ١٢٧٦ هجرى مطبوع گرديد"، ٤٥٦ص.

دەربارەی بڕوانە: ل ١٠٤-١٢٦.

٨٧٩- حسين على شانوف، عبدالله گوران پويزيسنده نوفاترلوغ مسلسى، - "خبرلرى"، باكو، ١، ١٩٦٤، ص ٥٧-٦٥.

بڕوانە ژمارە ٦٠٢.

٨٨٠- رحيم قازى ، سوڤيت ئيتيفاقنده كوردشوناسلغن انكشاف و وزيفلرى حقنده، - "خبرلرى"، باكو، عدد ٢، ١٩٥٩، ص ١٣١-١٤٢.

دەربارى كوردناسيى سۆڤيت و ئەركەكانييە.

٨٨١- رشيد ياسمى، كردو پيوستگى نژادى و تاريخى او، تهران، ؟، ٢٤٦ص.

خاوەنى مامۆستاى زانكۆی تارانە. دەربارەی بڕوانە: ل ٢٣٣-٢٣٤، ٢٤٦-٢٤٧.

٨٨٢-سيوەركلى حلمى، كردلردە (ضروب امثال)، - "ژين"، عدد ١٩ـ ٢٢ مايس ١٣٣٥، ص ٩-١١.

دەربارەی پەندی پێشنيانی كوردە.

٨٨٣- شيلانى زادە ايوب صبرى، كوردلر تاريخى بر ملتدر، - "ژين"، عدد ١٨، ٨مايس ١٣٣٥، عدد٩-١١.

٨٨٤- عبدالعزيز ياملكى، كوردستان وكورد اختلاللرى، جلد١، تهران، ١٩٤٦، ٩٥+٦ص.

دەربارەی بڕوانە: ل ٢٢٦.

٨٨٥- "قيام شيخ عبيدالله شمزينى در كردستان"، به اهتمام عبدالله مردوخ كردستانى، تهران، ٢٥٣٦، ١١٠ص.

دانەرى كتێبەكە ناوى ئەسكەندەر قۆريانسە.

٨٨٦-"كرد تعميم معارف جمعيتى بياننامەسى"، - "ژين"، عدد ١٠، ٢ شباط١٣٣٥، ص١٠-١٦.

بايەخى مێژوويى زۆرە. پرۆگرامى كۆمەڵەى ناوبراوى لەگەڵە كە بريتييە لە ٢٠ خاڵ.

بايەخى مێژوويى زۆرە. پرۆگرامى كۆمەڵەى ناوبراوى لەگەڵە كە بريتييە لە ٢٠ خاڵ.

٨٨٧- "كرد طلبه هيوى جمعيتى بياننامەسى"، - "ژين"، عدد ٢٢، ١٣٣٥، ص ١٢-١٣.

لە هەمان ژمارەدا بە كورديش بەناوى "بەيانناما جڤاتا فقيه هيوى كوردان"ەوە بڵاو كراوەتەوە (ل١٤-١٥). بايەخى مێژوويى زۆرە.

٨٨٨- "كردستان"،- "ژين"، عدد ١٠، شباط ١٣٣٥، ص٦-٩.

باسى سروشت و ژمارە و ڕەوشتى دانيشتوانى دەكات. وا ديارە محەمەد ساكن نووسيويەو لە "ئەنسكۆپيدياى بەريتانى" وەرگرتووە.

٨٨٩- كەمال مەزهەر ئەحمەد، عيراق كوردستانندە ميللى ازادليق حركتنن سببلرى حقندە (١٩١٨-١٩٣٢)، - "خبرلرى. سوڤيت ئازربايجان عيلملر ئەكاديمياسنن" باكو، نمرە ٢، ١٩٦٦، ص ٣٧-٤٣.

دەربارەى هۆ بزوێنەكانى بزوتنەوەى ڕزگاريخوازى كوردى عيراقە لەڕۆژگارى فەرمانڕەوايى ئينگليزدا.

٨٩٠- "کورد مسئلەسی بر اجنبی نقطە نظرندن، ممتاز مستشرق موسیو باسیل نیکیتینیك دیکسونر دیپلوماتیکدە کورد مسئلەسی حقندە نشر اولنان مقالە سنك ترجمەسی". ناشری: حاجو اغا، شام ١٩٣٤، ٤٠ص.

لە بڵاوکراوەکانی "کتێبخانەی هاوار"ە. لە کۆتایی کتێبەکەدا نامەیەکی باسیل نیکیتین بۆ جەلادەت بەدرخان بە فەرەنسی چاپ کراوە (ل ٣٥-٤٠).

٨٩١-کوردی بتلیسی، کوردلر (ایران)ی دکلمیدر...؟- "ژین"، عدد ١٨، ٨ مایس ١٣٣٥، ص ١-٨، عدد ١٩، ٢٢ مایس ١٣٣٥، ص٥-٨.

٨٩٢- لاو رشید، کوردلردە ضرب امثال، - "ژین"، عدد ٨، کانون ثاني ١٣٣٥، ص١٢-١٥.

دەربارەی پەندی پێشنیانی کوردییە.

٨٩٣- محمد ساکن، کردستان اثار قدیمەسی، - "ژین"، عدد ١١، ١٥ شباط ١٣٣٥، ل٣-٦، عدد ١٢، ٢٥ شباط ١٣٣٥، ص ١-٤.

باسی زمان و ئایینی کورد و ئیدریسی بدلیسی و بەدرخان پاشا دەکات. لە پێڕستی وتارەکەدا ناوی بەو جۆرەی سەرەوە هاتووە، لە ناویشەوە بۆتە: "کورد تاریخندن. اثار قدیمەسی". وا دیارە تەواوکەری وتاری "کوردستان"ە کە لە ژمارەی هەمان گۆڤاردا بڵاوکراوەتەوە. (بڕوانە ژمارە ٨٨٨).

٨٩٤- ممدوح سلیم، کوردستان تعالی جمعیتندە برمصاحبە، - "ژین"، عدد ٢٢، ١٣٣٥، ص ١-٧.

بایەخی بۆ مێژووی ڕێکخراوە کوردییەکانی دوای شەڕی یەکەمی جیهان و دیار کردنی چالاکیی دەستەی ڕوناکبیری کورد لەو قۆناغەدا زۆرە.

٨٩٥- نژاد توفیق م، سلیمانیەلی، حضرت مولانا خالد، - "ژین"، عدد ١٠، ٢ شباط ١٣٣٥، ص ١-٥. ژینامەی مەولانا خالیدی نەقشبەندییە.

Nuri Dersimi, Kurdistan Tarihinde

٨٩٦-

Dersim, Halep,

٢٤٢S

١٩٥٢,

سەرچاوەیەکی بایەخدارە بۆ لێکدانەوەی مێژووی نوێ و هاوچەرخی کوردی تورکیا. دەربارەی بڕوانە: ل٢٤١.

٨٩٧- یاملکی زادە عبدالعزیز، کرد تاریخندن بابان خاندانی، - "ژین"، عدد١١، ١٥ شباط ١٣٣٥، ص ١-٢. مەبەست لە دانەری عەبدولعەزیز یامولکییە، بەشی تری هەیە.

(٤) بە زمانی ڕووسی

٨٩٨- ئەشیریان ش.چ.، بزوتنەوەی نەتەوەیی - دیموکراسی لە کوردستانی عێراق ١٩٦١-١٩٦٨، مۆسکۆ ، ١٩٧٥، ١٦٨ل.

٨٩٩- ئەنوەر دلسۆز، کێشەی دیاری کردنی چارەنووسیی گەلی کورد لەبەر ڕۆشنایی قانونی نێوان دەولەتاندا ، مۆسکۆ، ١٩٧١، ٣٩ل.

کورتەی نامەی دوکتۆراکەیەتی.

(؟؟؟)- ئەوڕەحمانی حاجی مارف، مێژووی لێکسۆگرافیای کوردی و مەرجەکانی دانانی فەرهەنگی ڕووسی- کوردی، لێنینگراد، ١٩٧٢، ٢١ل.

کورتەی نامەی دوکتۆراکەیەتی.

ئۆردیخان جاسمەڤیچ جەلیلۆڤ (ئۆردیخانێ جەلیل):

٩٠٠- خانی لەپ زێڕین (دمدم)- داستانی قارەمانێتی کورد، لێنینگراد، ١٩٦١، ٢٠ل.

کورتەی نامەی دوکتۆراکەیەتی.

-٩ خانی لەپ زێڕین (دمدم)- داستانی قارەمانێتی کورد، مۆسکۆ، ١٩٦٧،
ل.

ئەساسی مێژوویی داستانی خانی لەپ زێڕین" و "خستنە سەرو بڵاوبوونەوەو
ووی تۆمار کردنی داستانی خانی لەپ زێڕین"و "ناوەرۆکی داستانی خانی لەپ
ڕین و چەند تایبەتییەکی هونەریی ئەو" باسە سەرەکییەکانین.

٩٠٢- دەربارەی لێکۆڵینەوەی گۆرانییە مێژووییە کوردییە باوەکان، - "حەوتەم
ۆڕی زانستیی ئامۆژگاری ڕۆژهەڵاتناسی کۆڕی زانیاری سۆڤێت- لقی لینینگراد"
کورتە باسەکان)، لێنینگراد، ١٩١٧.

دەربارەی بڕوانە: ل٢٥٤.

٩٠٣- ئیحسان فوئاد، هونەری حاجی کۆیی و شوێنی لە ئەدەبی کوردیدا.مۆسکۆ-
١٩٦٦، ١٦ل.

کورتەی نامەی دوکتۆراکەیەتی.

٩٠٤- بەرزانی س.ا. ، باکلان ی. ، خەباتی کوردی عیراق... (١٩٤١-١٩٦٣)-
مۆسکۆ، ١٩٦٤.

کورتەی نامەی دوکتۆراکەیانە. هەڵەی زۆری تێدایە، لە ڕووی سەرچاوەوە لاوازە،
فاریزۆڤ کە من لە نووسینەکانی خۆمدا ڕیسوام کردووە لای ئەوان یەکێکە لەو
مێژوونووسانەی بە باشی مێژووی کوردیان لێکداوەتەوە(ل٦). (بڕوانە ژمارە ٩٣٤).

٩٠٥- "بیلیۆگرافیای کتێبی کوردیی سۆڤێتی (سالانی ١٩٢١-١٩٦٠)"،
ئامادەکردنی ن.ا. ئەلێکسانیان، یەریڤان، ١٩٦٢، بەشی ڕووسی ل ٧٢-١٢١.

جەلیلێ جەلیل:

٩٠٦-خەباتی ڕزگاریخوای کورد لە پەنجاکانەوە تاوەکو هەشتاکانی سەدەکانی
نۆزدە، مۆسکۆ، ١٩٦٣، ٢٠ل.

کورتەی نامەی دوکتۆراکەیەتی.

٩٠٧- ڕاپەڕینی کوردەکان ساڵی ١٨٨٠، مۆسکۆ، ١٩٦٦، ١٣٢ل.

دوکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر نرخاندوویە (بڕوانە ژمارە یەك و پێنج و شەشی ساڵی ١٩٧١ی گۆڤاری "ڕۆژی کوردستان"). دەربارەی بڕوانە: ل ٢٤٨-٢٤٩.

٩٠٨- کوردەکانی ئیمپراتۆریی عوسمانی لە نیوەی یەکەمی سەدەکانی نۆزدەمیندا، مۆسکۆ، ١٩٧٣، ٢٠٠ل.

من نرخاندوومە (بڕوانە: "التاخی"، ١تشرین الاول ١٩٧٣). هەروەها پێشەکی و بەشی یەکەمیم کردۆتە عەرەبی و دیسان لە"التأخی"دا بڵاوم کردۆتەوە. دەربارەی بڕوانە: ل ٢٤٩-٢٥٠، هەروەها بڕوانە ژمارە ٦١٩.

٩٠٩-گۆڤاری "ڕۆژا کورد" وەك سەرچاوەی لێکۆڵینەوەی بیری کۆمەڵایەتی و سیاسیی کوردی سەرەتای سەدەکانی بیست، - "وڵاتان و گەلانی ڕۆژهەڵاتی نزیك و ناوەڕاست"، زنجیرەی حەوتەم، کوردناسی، یەرێڤان، ١٩٧٥، ل ٧١-٩٠.

دەربارەی بڕوانە: ل ٢٥١.

چەتۆیێڤ خ.م. (خالیدی مورادی چەتۆ):

٩١٠- بەشداری کوردی یەکێتی سۆڤێت لە شەڕی گەورەی نیشتمانیدا ١٩٤١-١٩٤٥، یەرێڤان، ١٩٧٠، ١٧٢ل.

٩١١- شۆڕشی ئۆکتۆبەرو کوردی یەکیەتی سۆڤێت،- "وڵاتان و گەلانی ڕۆژهەڵاتی نزیك وناوەڕاست"، رنجیرەی حەوتەم، کوردناسی، یەرێڤان، ١٩٧٥، ل ١٥-٢٦.

دەربارەی بڕوانە: ل ٢٥٣.

٩١٢- کوردی ئەرمەنیستانی سۆڤێت، یەرێڤان، ١٩٦٥، ١٥٢ل.

دەربارەی بڕوانە: ل ٢٥٣-٢٥٤.

٩١٣- چەچانی ک.ا. ،بەڵگەی بەنرخ دەربارەی پێوەندیی ئەرمەن و کورد، - "وڵاتان و گەلانی ڕۆژهەڵاتی نزیك و ناوەڕاست". زنجیرەی حەوتەم، کوردناسی، یەریڤان، ١٩٥٧، ل ٢٢٦-٢٤٨.

وتارەکە بە ئەرمەنییەو کورتەیەکی ڕووسیی لەگەڵدایە. دەربارەی چەند بەڵگەیەکی بایەخدارە کە لە "ماتێنەدەران" دۆزیونێوە. یەکێکیان کە ساڵی ١٩٠٨ نووسراوەتەوە دەربارەی پێوەندیی سەردارێکی ئەرمەندا و هەوڵدانی بۆ کردنەوەی قوتابخانەی کوردی بە یاریدەی ئەوان.

٩١٤- حاجیا جندی، دەربارەی مەسەلەی شێوازە کوردییەکانی داستانی ڕۆستەمی زاڵ، - "وڵاتان و گەلانی ڕۆژهەڵاتی نزیك و ناوەڕاست"، زنجیرەی حەوتەم، کوردناسی، یەریڤان، ١٩٧٥، ل١٦٨-١٩١.

وتارەکە بە ئەرمەنییەو کورتەیەکی ڕووسیی لەگەڵدایە.

٩١٥- حسەین بارزانی، خەباتی پارت و ڕێکخراوە کۆمەڵایەتیکانی کورد لە پێناوی چارەسەرکردنی کێشەی کوردا، نامەی دوکتۆرا، ١٩٧١، ٢٦٠ل.

کورتەی لە ٣٠ لاپەڕەدا چاپ کراوە.

٩١٦- علی شانۆڤ (کوردئۆغلو)، شیعری شاعیری کوردی هاوچەرخ عەبدوڵلا گۆران، باکۆ، ١٩٦٦، ٢٤ل.

کورتەی نامەی دوکتۆراکەیەتی.

٩١٧- خەزنەدار م.، کورتەی مێژووی ئەدەبی کوردیی هاوچەرخ، مۆسکۆ، ١٩٦٧.

مەبەست دوکتۆر مارف خەزنەدارە، نامەی دوکتۆراکەیەتی کە بە کتێب چاپ کراوە، بەشێکی دەربارەی مێژووی ڕۆژنامەنووسیی کوردییە.

ڕەحیمی قازی:

٩١٨- پارتی دیموکراتی کوردستان- ڕەهبەری بزوتنەوەی ڕزگاریخوای نەتەوەیی کوردستان ئێران (١٩٤٥-١٩٤٦)، باکۆ، ١٩٤٥، ٢٣ل. کورتەی نامەی دوکتۆراکەیەتی. دەربارەی بڕوانە: ل ٢١٢-٢١٤.

٩١٩- لێکۆڵینەوەی مێژووی بزتنەوەی نەتەوەیی ڕزگاریخوای گەلی کورد، - "کۆڕی لێکۆڵینەوەی باسەمێژوویی و ئابووریکانی ئەفغانستان و ئێران و تورکیا. کورتەی وتارەکان"، مۆسکۆ، ١٩٦٢، ل٩-١٠.

کۆڕی ناوبراو لە باکۆی پایتەختی ئازەربایجانی سۆڤێت لە نێوانی ٢٢و ٢٦ی مایسی ساڵی ١٩٦٢دا بەسترا، دووەم وتار بوو کە لە یەکەم کۆبونەوەی گشتیی ئەو کۆڕەدا خوێندرایەوە. دەربارەی بڕوانە: ل٢١٢-٢١٤.

شاکرۆی خدۆی محۆ (مگویان):

٩٢٠- بزوتنەوەی نەتەوەیی ڕزگاریخوای کورد لە عیراق دوای شەڕی دووەمی جیهان، کورتەی نامەی دوکتۆرا، یەریڤان، ١٩٦٣.

٩٢١- چەند لایەنێکی ڕووی نێودەوڵەتیی بزوتنەوەی نەتەوەیی ڕزگاریخوای کوردی عیراق، - "پەخشەی زانیاری کۆمەلایەتیکان"- ئۆرگانی کۆڕی زانیاری ئەرمەنستانی سۆڤێت، ژمارە ٥، ١٩٦٨، ل٦٩-٧٧.

کورتەی لە کۆڕی "یەکیەتی سۆڤێت و ولاتانی ڕۆژهەلاتی نزیك و ناوەڕاست" خوێندۆتەوە کە ڕۆژانی ١٠و ١١ی شوباتی ١٩٦٧ ڕۆژهەلاتناسان لە لێنینگراد بەستوویانە.

شامیلۆڤ ا. (عەربێ شەمۆ):

٩٢٢- دەربارەی مەسەلەی دەرەبەگی لەناو کوردا، یەریڤان، ١٩٦٣.
بڕوانە ژمارە ٦٢٣.

٩٢٣- دمدم، مۆسکۆ، ١٩٦٩، ٢٠٦ل.

دانەر خۆی لەگەڵ ن. گورسکەیادا لە کوردییەوە کردوویانە بە ڕووسی و پێشەکییەکی بەسۆزی بۆ نووسیوە. ٣٠ هەزار دانەی لێ چاپ کراوە.

٩٢٤- شوکریە ڕەسوڵ ئیبراهیم، پەندی پێشینان و قسەی نەستەقی کوردان، مۆسکۆ، ١٩٧٧، ٢١ل.

کورتەی نامەی دوکتۆراکەیەتی.

٩٢٥- عادل حەسەن حوسنی، کێشە دیمۆگرافیکانی کوردستانی عیراق، مۆسکۆ، ١٩٧٢، ٢٢ل.

کورتەی نامەی دوکتۆراکەیەتی.

٩٢٦- عەبدولجەبار قادر غەفور، بزوتنەوەی ڕزگاریخوای نەتەوەیی کوردی تورکیا لە نێوانی هەردوو شەڕی جیهانیدا، مۆسکۆ، ١٩٧٧، ١٩ل.

کورتەی نامەی دوکتۆراکەیەتی.

٩٢٧- عەزیز شەمزینی، بزوتنەوەی ڕزگاریخوای نەتەوەیی گەلی کورد لە نێوان سالآنی ١٩٤٢و ١٩٤٦دا، مۆسکۆ- لێنینگراد، ١٩٥٩، نزیکەی ٣٠٠ل، نامەی دوکتۆرا.

کورتەی چاپ کراوە. بەشێکی لە ڕۆژنامەی "خەبات"دا بە عەرەبی بڵاو کراوەتەوە. دەربارەی بڕوانە: ل ٢١٧-٢١٩.

٩٢٨- عەسکەرۆڤ شامیل سەلیم ئوغلو، شیعری شاعیری کوردی هاوچەرخ جگەرخوێن، باکۆ، ١٩٦٩، ٢٦ل.

کورتەی نامەی دوکتۆراکەیەتی، خاوەنی کوردێکی دڵسوز و شاعیرێکی لێهاتووە. بڕوانامەی سێ ئامۆژگاری وەرگرتووە.

٩٣٠- عەلی عەبدولکەریم عەلی، جوگرافیای فیزیایی عیراق، مۆسکۆ، ١٩٦٦، ١٩ ل.

کورتەی نامەی دوکتۆراکەیەتی. بەشێکی دەربارەی ناوچە کوردەوارێکانە.

٩٣١- عەلی گەلاوێژ (صەلاحوڤ)، پێوەندیی وەرزێریی لە کوردستانی ئێرانی ئیمڕۆدا، باکۆ، ١٩٥٥، ٢١ل.

کورتەی نامەی دوکتۆراکەیەتی. خاوەنی لە هۆزی فەیزوڵلا بەگییە، ئابووری ناس و شاعیرێکی لێهاتووە.

عیزەددین مستەفا ڕەسوڵ:

٩٣٢- ئەحمەدی خانی- شاعیرو موفەکیری کورد (١٦٥٠-١٧٠٧)، مۆسکۆ، ١٩٧٧، ٣٥ل.

کورتەی نامەی دوکتۆرای ناوك (علوم)ەکەیەتی.

٩٣٣- ڕیالیزم لە ئەدەبی کوردیی دوایی شەڕی دووەمی جیهاندا (لەبەر ڕۆشنایی بەرهەمەکانی کوردستانی عیراقدا)، باکۆ، ١٩٦٣، ١٩ل. کورتەی نامەی دوکتۆراکەیەتی.

٩٣٤- فاریزۆڤ ا.و. شوێنی بزوتنەوەی نەتەوەیی ڕزگاریخوای کورد لە خەباتی گەلانی ڕۆژهەڵاتی نزیك وناوەڕاستدا دژی ئیمپریالیزم، مۆسکۆ، ١٩٥٣.

کورتەی نامەی دوکتۆراکەیەتی. هەڵەی گەورەی تێدایە. من چەند جارێك لەنووسینەکانی خۆمدا بەرپەرچیم داوەتەوە.

٩٣٥- کەریمی ئەیوبی، هونەری شاعیری پێشکەوتنخوازی هاوچەرخ هەژار، لێنینگراد، ١٩٦٣، ١٣ل.

کورتەی نامەی دوکتۆراکەیەتی.

٩٣٦- کەمال محەمەد سەعید خەبات، ئاڵ و گۆڕە کشتوکاڵییەکانی عیراق لە ١٩٤٥ەوە تاوەکو ١٩٦٥، مۆسکۆ، ١٩٦٦، ١٨ل.

کورتەی نامەی دوکتۆراکەیەتی.

کەمال مەزهەر ئەحمەد:

٩٣٧- بزوتنەوەی نەتەوەیی ڕزگاریخوای لە کوردستانی عیراق لە ١٩١٨- ١٩٣٢، باکۆ، ١٩٦٧، ١٨٤ل.

نامەی دوکتۆراکەیەتی وەك کتێب چاپ کراوە.

٩٣٨- - بزوتنەوەی نەتەوەیی ڕزگاریخوا لە کوردستانی عیراق لە ١٩١٨ەوە تاوەکو ١٩٨٥، کورتەی نامەی دوکتۆرای ناوك ، مۆسکۆ، ١٩٦٩، سێ بەرگە، ٧٣٥ل.

هەمان ساڵ کورتەی لە مۆسکۆ چاپ کراوە، ٤٦ل.

٩٣٩- چەند لایەنێکی دروست بوونی چینی کرێکار لە عێراقدا، - کتێبی "دروست بوونی چینی کرێکاری ولاتانی ئاسیاو ئەفەریقا"، مۆسکۆ، ١٩٧١، ل ٣٧-٥١.

٩٤٠- دەربارەی کتێبی امین سامی الغمراوی[٦١]: قصة الاكراد في شمال العراق[٦٢]، - گۆڤاری "گەلانی ئاسیاو ئەفەریقا"، مۆسکۆ، ژمارە ٦، ١٩٦٩، ل ٢٠٢-٢٠٣.

٩٤١- دەربارەی کتێبی ماتڤییێف (بەرمەتای) وی ·ی· مار یۆحەنا، مەسەلەی ئاسورییەکان لە ساڵانی شەڕی یەکەمی جیهان و ساڵەکانی دوای ئەو (١٩١٤-١٩٣٣)، - گۆڤاری "گەلانی ئاسیاو ئەفەریقا"، مۆسکۆ، ژمارە٦، ١٩٧٠، ل ١٦٤-١٦٦.

---

[٦١] بەرهەمی لەو جۆرەم زۆرە، لێرەدا تەنها چەند نموونەیەکی کەمیان دەهێنمەوە.

[٦٢] القاهرة، ١٩٦٧.

٩٤٢- دەربارەی کێشەی ئاسورییەکانی عێراق (١٩١٨-١٩٣٢)، گۆڤاری "هەواڵەکانی کۆڕی زانیاری ئازەربایجانی سۆڤیێتی"، ژمارە ٢، ١٩٦٩، ل ٣٠-٤٠.

٩٤٣- دەربارەی مێژووی یەکەم ڕۆژنامەی کوردی، - گۆڤاری "گەلانی ئاسیاو ئەفەریقا"، مۆسکۆ، ژمارە ٤، ١٩٦٨، ل ١٦١-١٦٤.

٩٤٤- ڕۆژنامەنووسیی پێشکەوتنخوازی کوردو شۆڕشی ئۆکتۆبەری مەزن، - کتێبی "شۆڕشی ئۆکتۆبەری مەزن و خەباتی گەلانی ڕۆژهەلاتی نزیك و ناوەڕاست"، باکۆ، ١٩٦٧، ل ١٤٨-١٦٠.

٩٤٥- مانگرتنی کرێکارانی نەوتی کەرکوك لە ساڵی ١٩٤٦دا، - گۆڤاری "گەلانی ئاسیاو ئەفەریقا"، مۆسکۆ، ژمارە ٦، ١٩٦٨، ل ٥٥-٦٢.

کوردۆیێڤ ك.ك. (قەناتێ کوردۆ):

٩٤٦- ئەکادیمی ئۆرەبیللی و کوردناسی، - "گۆڤاری مێژوو و زمانەوانی"، یەرێڤان، ژمارە ١، (٦٠)، ١٩٣٧، ل ٦١-٧٠.

٩٤٧- دەربارەی دەقە ئایینییە نووسراوەو سەرزارەکانی کوردە یەزیدییەکان، - "پاشماوە نووسراوەکان و کێشەکانی مێژووی ڕووناکبیریی گەلانی ڕۆژهەلات"، کورتەی باسەکانی نۆیەمین کۆبونەوەی زانیاری ئامۆژگاری ڕۆژهەلاتناسیی کۆڕی زانیاری سوڤێت -لقی لێنینگراد،لێنینگراد،١٩٧٣،ل ٦١-٦٥.

٩٤٨-کارە کانی پ.ی.لێرخ لە کوردناسیدا.دە ربارەی لێکۆلینە ەی مێژووی کورد لە ڕووسیادا،لەکتێبی"کورتە مێژووی ڕوژهەلاتناسیی ڕووسی "مۆسکۆ،١٩٥٩.

٩٤٩-کوردناسی،-"موزەخانەی ئاسیایی -لقی لێنینگرادی ئامۆژگای ڕۆژهەلاتناسیی کۆڕی زانیاری سوڤێت"،مۆسکۆ،١٩٧٢،ل ٣٨٦-٣٩٩.یەکێکە لەو

بەشانەی دوکتۆر مارف خەزنەدار لە کتێبی ناوبراوەوە کردوویەتە عەرەبی(بڕوانە ژمارە ٥٦٤).

٩٥٠–گەشەکردنی کورردناسیی سۆڤێتی.–"دەفتەری زانایانی ئامۆژگای ڕۆژهەلاتناسیی کۆڕی زانیاری یەکیەتی سۆڤێت"،بەرگی بیستوپێنجەم،مۆسکۆ،١٩٦٠.

٩٥١–کورد،–"گەلانی ئاسیای پێشەوە[٦٣]"،مۆسکۆ،١٩٥٧.

٩٥٢–کەیکاوس(کاوس)ن .قەفتان،ڕاپەڕینەکانی١٩٠٠–١٩٤٥لاپەڕەیەکی پرشنگداری خەباتی نەتەوەیی ڕزگاریخوازی گەلی کوردن،لێنینگراد،٢٣٧،١٩٦٣ل.

نامەی دوکتۆراکەیەتی.کورتەی چاپ کراوە(١٨ل.).

٩٥٣–مەجیدحەمیدعەلیعارف،ئەتنۆگرافیای کوردی ناوچەی سلێمانی لە عیراق،مۆسکۆ،٢٥،١٩٧٦ل.

کورتەی نامەیدوکتۆراکەیەتی

٩٥٤–ملا محمود بایزیدی،عادات و رسوماتنامەء ،اکرادیەوەرگێران و پێشەکی ولێدوانی م.ب.رودێنکۆ،مۆسکۆ،١٩٦٣،بەشی ڕووسیەکەی ل٣–٦٩.

دەربارەی بڕوانە:ل١٣٠–١٣١.

(٥)بەزمانی ئینگلیزی و فەرەنسی وئەلمانی

BedirKhan,Emir Kamuran
Kurdish Question, Paris,١٩٦٠.

-٩٥٥

La Question Kurde, Paris?١٦pp

-٩٥٦

[٦٣] پێم وایە زاراوی "ئاسیای پێشەوە" تەنها لە زمانی ڕووسیدا بەکار دەهێنرێ.

De la Question Kurde .La loi de deortation et de dispersion des Kurdes",١٩٣٤,٤٠pp -٩٥٧
لەبلاوکراوەکانی "خۆیبون"ە.

Gavan S.S., Kurdistan. Divided Nation of the Middle East.
-٩٥٨
London,١٩٥٨
دەربارەی بڕوانە:ل٢٢٧-

Ghassemlo A.R.,Kurdistan and the Kurds,Progue,١٩٦٥
-٩٥٩
دەربارەی بڕوانە:ل٢١٥-٢١٧.

Kurdistan et la Question Kurde donnee par "Interview sur le Ismet Cheriff Vanly " ,Berlin ,١٩٦٠,٢٨pp
-٩٦٠

Jamal al -Haidari,The Kurdish Question in Iraq and the common struggle

Against imperialism for consulidation of the Iraqi Democratic Republic,"Iraqi Review " , Vol.I,No.٢,١٩٥٩

Jamal Khaznadar,Kurdish Journalism Guide,Baghdad,١٩٧٢,١٩٢pp .-٩٦٢

دەربارەی بڕوانە :ل ٢٢٩.
"Kurdische Handschrifften" ,beschrieben van Kamall Fuad, ٩Wiesbaden,١٩٧٠.

-٩٦٣
"Memorandum sur la situation des Kurdes et leurs revendication" ,Paris١٩٤٨,٥١pp
یادداشتێکە بەدرخانییەکانداویانە بەکۆمەڵەی نەتەوەیەکگرتووەکان ودەوڵەتەگەورەکان.

"Memorandum sur les revendication du Peuple Kurde"Paris,١٩١٩. -٩٦٥

یادداشتەکەی‌شەریف پاشایە کەسالی١٩١٩پێشکەشی کۆنگرەی‌ئاشتیی پاریسی کرد.

Nafile Yunis, Anniversary of a Kurdish Paper,"Iraqi Review" -Vol.I,No.٢٩,١٩٦٠.

-٩٦٦

دەربارەی ڕۆژنامەی"ئازادی"یە.

Nebez J., Kurdistan und seine Revolation ,Munich,١٩٧٢.

-٩٦٧

Siyamend Othman:

"Le Kurde et le sany verse des Armeniens"par K.M. Ahmad .

-٩٦٨

Apercu general du texte et du sujet.Memoire Pour le D.E.A.,

Paris,١٩٨١,١٥٢pp.

دەربارەی بڕوانە:ل ٢٨-٣٠.

Participation des Kurdes dans le masscare Armeniens-١٩١٥,

-٩٦٩

"Critique Socialiste" , Syros ٤٤,Armenie du genocide a lexplosion , Paris, pp.٣١-٤٦

Taufik Wahby , The remants of Mithraism in Hatra and Iraqi

-٩٧٠

Kurdistan and its traces in Yazidis. The Yazidis are not devil-worshippers,-"Kurdistan" , Vol. XIII,١٩٦٩,pp.١٨-١٩

"The massacres of Kurds in Turky" , Cairo ,١٩٢٨

-٩٧١

Aspects de la question national Kurde en Iran ,Paris,١٩٥٩,٣٠pp.

-٩٧٢

Le Kurdistan irakien .Etude de la Revolution de ١٩٦١,

-٩٧٣

Neuchatel,١٩٧٠

Revolution of Iraqi Kurdistan , published by the commitee of

-٩٧٤

The defence of the Kurdish People rights, Arbil,١٩٦٥.

Survey of the National Question of Turkish Kurdistan with

-٩٧٥

Historical background ,S.I.,١٩٧٢.

The war of national of Iraqi Kurdistan –"Revolution Africa,Latin America,Asia" , Vol.I,No.٤-٥,Aug.١٩٦٣.

پێرستی ناوەکان*

ابن الاثیر:
١٠١-١٠٢
ابن خلکان:
٩٩، ١٠٣-١٠٤، ١٤٥
ابن الصلاح:
١٤٣، ١٤٥
ابن المستوفي:
٩٩، ١٠٢-١٠٣
ئارارات، راپەڕینی:
٢٥٥
ئارشاک سافرستیان:٢٦٠
ئاری:١٣٩
ئازا سنەیی ن:١٣٨
ئاکۆپۆڤ ب:
٢٤٢، ٢٤٧
ئامینە خانی جاف:
١٤٣
ئایەتوڵڵا مەردۆخ:
٢٣٣
ئەبولمەعالی شەمسەددین بەگ:
١٠٦
ئەحمەد بەگی تۆفیق بەگ:
١٩٤
ئەحمەد تەقی:
١٥٣، ١٧٩، ٢٧٧
ئەحمەد خواجا:
١٥٣، ١٧٩، ٢٣٢، ٢٥٩، ٢٦٢
ئەحمەد شوکری (دوکتۆر شۆ):
١٤٩ (پ) ، ١٥٠ (ن.پ) ،١٥١
ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، دوکتۆر:
١٩٩، ٢١٢، ٢٢-٢٢٦ (ن.پ) ، ٢٣٢(ن.پ) ، ٢٣٧ ، ٢٤٠ ، ٢٤٢-٢٤٣، ٢٦٢-٢٦٣، ٣٠٩، ٣٢٣-٣٢٤، ٣٣٠، ٣٥٧
ئەحمەدی خانی:
١٣٨، ٣١٤، ٣٣٦، ٣٤١، ٣٦١
ئەحمەدی عەزیز ئاغا:

* تۆمار کردنی ناوی شوێن و هۆزم بە پێویست نەزانی چونکە "مێژوو" زیاتر بۆ باسی ناودارانە وەک لە مەلبەندو وڵاتان. لە ناوەکانیشدا تەنها ئەوانەیان تۆمار کراون کە پێوەندییان بە مێژوونووسیی کوردی و کوردناسییەوە هەیە، وانە بوایە لیستەکە یەکجار قەبە دەردەچوو. مەبەست بە (پ) پەراوێزو ((ن.پ)) پەراوێزو ناوەرۆکە، (ن- و)یش کورت کراوی نازناوە.

١٥١

ئەختەر (ئەمین ئاغای کوڕی حاجی بەکر ئاغای حەویزی):

١٤٤

ئەختەر: ٢٢٨

ئەدمۆندس:

٤٤، ١٥٠، ١٦٩، ٢١٧، ٢٨٥

ئەرمەن:

٢٨ (ن.پ) ، ٢٩، ٩٨، ٩٩، ٢٥٣، ٢٦٣، ٣٠٢، ٣٥٨، ٣٦٥

ئەلیکسەندەر جابا (ژابا):

١٢٦ (پ) ، ١٢٧ (ن.پ) ، ١٢٨، ١٢٩، ١٦٩، ٢١٣ (پ)

ئەمیری بلباسی، شێخ:

١٠٥

ئەمین فەیزی:

٢٦١ ، ٢٦٣-٢٦٤

ئەمین موتابچی، دوکتۆر:

٢٨٦

ئەمین میرزا کەیم:

٣٠٨

ئەنوەر دڵسۆز، دوکتۆر:

٣٥٦

ئەنوەر قادر محەمەد (جاف):

٢٦٨، ٣٠١

ئەنوەر مائی (لاوی چیا):

١٥٣، ١٧٩-١٨٢ (ن.پ) ، ٢٢٥

ئەنوەر محەمەد قەرەداغی:

٣٠٣، ٣٠٤

ئەورەحمانی حاجی مارف، دوکتۆر:

٢٤٦ (پ) ، ٢٤٧(پ) ، ٢٤٦ ، ٢٩٨(پ) ، ٣٠١، ٣٣٥، ٣٥٦، ٣٨٣،

ئۆردیخانی جەلیل، دوکتۆر:

٢٤٨ (پ) ، ٢٥٤ (ن.پ) ، ٢٥٥ ، ٢٦٥، ٢٨١ ، ٢٨٤، ٣١٤، ٣٥٦-٣٥٧

ئیبراهیم ئەحمەد:

٢٥٦ ، ٣٢٢

ئیبراهیم حلیمی فەتاح، دوکتۆر:

٣٢٢

ئیبراهیم صابیر وەلی:

٢٤٧

ئیبراهیم عەمەر:

٢٠٢، ٢٦٥، ٢٨٢

ئیحسان شێرزاد: ٣٦٥

پارتی دیموکراتی کوردستان:
٢٠٧، ٢٠٨، ٢٦٤، ٢٧٢
پشکۆ:٢٦٣
پیرەمێرد:١٤٩، ١٥٨، ٢٨٩، ٢٩٤، ٣١٤، ٣٢٥، ٣٥٨
تاهیر بەهجەت مەریوانی:١٥٠
تەها مەزهەرمائی:١٧٨
تۆفیق وهبی:١٤٠، ١٤٥، ١٥٨، ١٧٢، ٣٣٢
تۆما بوا (رامبۆ ن_و):
١٩٢، ٢٣٨، ٢٦٥، ٣٣٢
جاسمێ جەلیل:٢٣٨
جەبار جەباری:٢٢٢
جەبار قادر، دوکتۆر:١٩٥، ٢٣٢
جگەرخۆین:٢٦٦، ٣٧٣
جەلادەت بەدرخان (هەرەکوڵ ئازیزان):١٣٥، ١٨٢، ١٨٣، ١٨٤، ٢٢٣، ٢٢٩، ٢٨٠، ٣٢٣
جەلال تەقی:٢٧٢
جەلیلێ جەلیل، دوکتۆر:
٢٤٠، ٢٤١، ٢٤٢، ٣٦٩
جەمال بابان:٢٦٦، ٣٣٣، ٣٤٠
جەمال حەیدەری: ٣٤٥
جەمال خەزنەدار:٢٢٣، ٢٦٦، ٢٧٤، ٢٧٧، ٣٣٣
جەمال رەشید ئەحمەد، دوکتۆر:
١٩٥، ٣٣٤، ٣٤٧
جەمیل شاڵی، پارێزەر:٢٦٧
جەمال نەبەز، دوکتۆر:٢٦٠، ٢٦٧، ٢٧٨
جەمیل بەندی رۆژبەیانی:١٢٩، ١٦٤، ١٧٨، ١٨٠، ١٨١، ١٩٧، ٣٤٠
جەمیلەی جەلیل:٢٩٧
جەودەت بیلال ئیسماعیل:٢٣٤
جۆیس بلۆ، دوکتۆرە: ٢٣٧
چاچانی کارلێن، دوکتۆر:٢٤٤
حاجی بابە شێخ:٢١٣
حاجییە (حاجیا) جندی:
٢٦٨، ٢٨٥، ٣٧١
حاجی قادری کۆیی: ١٣٩، ٢٨٨، ٢٩٧، ٣١٥، ٣١٧، ٣٥٧
حەپسە خانی نەقیب:٢٢٢

حسام عەلی غالب نەقشبەندی:
٢٠٥
حەسەن بەگی یەزدی:١٢٤
حەسەن فەهمی جاف:١٤٣، ٢٩٦
حەسەنی کوڕی نوورەددین:
١٢٤
حسەین ئەحمەد جاف:٢٢٦
حسەین بارزانی، دوکتۆر: ٢٠٦،
٣٧١
حسەین بەگی بەدرخان:٢٤١
حسەین حوزنی موکریانی:
١٤٠، ١٤٥، ١٥٣، ١٦٥، ١٦٦، ١٦٧،
١٦٨، ١٦٩، ١٧٠، ١٧١، ٢٠٦، ٣٠٧،
٣٣٦
حسەین ڕەشوانی:٢٧٢
حسەین عارف:٢٥٨، ٢٧٢، ٢٨١،
٣٢٣
حسەین عەلی شانۆف:٣٣٦، ٢٧١
حەمدی بابان: ١٦١، ٢٣٦
حەمە ڕەشید خان:٢١٣
حمه سعید حمه کریم:٢٢٣، ٢٦٥،
٣٢٥
حەمید عوسمان:٣٢٩
حیزبی دیموکراتی کوردستان:٢٧٢
حیلمی عەلی شەریف:٣٥٢
خالفین، نەفتوڵڵا ئەرۆنەڤیچ: ٢٣٢
خالیدی مورادی چەتۆ (چەتۆییێف)،
دوکتۆر:٣٧٠
خان ئەحمەد خان:١١١
خانزاد:١٩١، ٢٢٣، ٣١٢
خەسرەوی کوڕی محەمەدی بەنی
ئەردەلان:١٣٣، ٣٠١
خواجا فەندی:٣٠٧
خۆیبون:١٨٤، ٢١٤
دارای شێخ نوریی شێخ صالح
"دارۆ":٣٠٤، ٣٠٧
دەرسیم (ن–و):١٤٧، ٢٤٤
دڵدار (ن–و):٢٧٦، ٢٩٧
دڵسۆز (ن–و):٢٧٣، ٢٧٤
دیاکەنەڤ، ئیگەر میخایلەڤیچ:
١٩٥، ٢٢٨

ڕەحیمی قازی، دوکتۆر:٢٠٦، ٢٠٧، ٢٠٨، ٢٠٩، ٢٧٥، ٢٧٢
ڕەشۆل:٢٢٣
ڕەشید عارف:٢٢٧
ڕەشید نەجیب:١٥٧، ٢٧٦
ڕەشید یاسەمی:٢٣٩
ڕەفیق چالاك:٢٧٦
ڕەفیق حیلمی:٣٣٧، ٢٧٦
ڕەمزی قەزاز:٢٧٧، ٢٢١
ڕودێنكۆ م.(پ)/:١٣٠
ڕۆستەم خانی كوڕی ئەحمەد خانی دونبولی:١٣٤
ڕەوشەن بەدرخان: ١٨٣، ٢٢٣، ٢٨٤
ڕیچ، كلۆدیۆس جێمس:١٤١، ٢٩٤، ٣٠٥
زەكی ئەحمد هەناری:٢٥٧
زۆبێر بیلال ئیسماعیل:
١٩٦، ١٩٨، ٢٠١، ٢٠٢، ٢٢٦، ٢٧٩، ٣٣٧
زیرنوڤ، ڤلیامینوڤ:
١٢١، ١٢٧، ١٧٧، ١٨٠، ١٨٧
زەینەفون (كەزنەفون، كسانەفون):
٤٥، ٥٥، ١٣٩، ٢٢٩، ٣٣٩
زێوەر:٢٧٦، ٢٧٩، ٢٨٤
ژ.ك. (ژیانەوەی كورد):٢٠٨
سامان(سامالّ) مجید فرج، دوكتۆر: ٢٢٩
سانیحە ئەمین زەكی:
١١٣، ١٥٥، ٣١٨، ٣٥٦
سەردار ڕەشید: ١٧٩
سەعید ناكام:٣٠٣،٢٣٤ ، ٣٢١
سەلام:١٥٨
سمایلی بایەزیدی:١٣٩
سمكۆ، سمایل ئاغا:١٧٩، ٢٤٦، ٢٧٢، ٣٦٤
سوڵتانی (ن_و):١٤٥
سۆن، مێجەر:١٣٨، ١٤٢، ٢٩٤، ٢٩٥
سیامەند زەید عوسمان:٣٥؛ ٢٠٦
سەید محەمەدی حەمیدی:
١١٧، ١٤٦

سەی محەمەدی میری هەکاری: ١١٧
سەیفی قازی:١٤٦، ٢٨٣، ٢٨٤
شازادەی بدلیس:١٤٣، ٢٦٩
شاکرۆی محۆی خدۆ "مگۆیان"، دوکتۆر:٢٤٣، ٢٧٢
شاکیر فەتاح:١٦٩، ٢٥٠، ٢٨٣
شامیل عەسکەرۆڤ، دوکتۆر:٢٧٢
شەرەف ئەشیریان، دوکتۆر: ٣٦٨
شەرەفخانی بدلیسی و "شەرەفنامە": ١٠٥، ١٠٩، ١١٠، ١١١، ١١٢، ١١٣، ١١٤، ١١٥، ١١٦، ١١٧، ١١٨، ١١٩، ١٢٠، ١٢١، ١٢٢، ١٢٣، ١٢٤، ١٢٥، ١٢٦، ١٢٧، ١٢٨، ١٢٩، ١٣٠، ١٣١، ١٣٢
شەشی ڕەشی ئەیلول:٣١٩
شەفیق قەزاز، دوکتۆر:٢٣٧
شەمسی م، دوکتۆر:١١٠، ١٢٢، ١٢٨
شۆڕشی ئاگری داغ:٢١٤
شۆڕشی قۆچگیری:١٤٨
شوکور مستەفا:٢٨٦، ٢٨٩، ٣٠٢، ٣٠٤
شێخ سەعیدی پیران:١٤٦، ١٤٧، ٢٢١، ٢٤٦، ٢٦٢، ٣٢٥
شێخ عوبەیدوڵڵای شەمزینی: ٢٤٠
شێخ لەتیف:٢٨٧
شێخ مارف قەرەداغی:٢٢١
شێخ مارف نۆدێ:٣٥٨
شێخ مەحموود:١٤٧، ٢١٥، ٢٥٨
شێخ نوری شێخ صالح:١٤٧
شێرکۆ بێکەس: ٢٨٦، ٢٩٤
صادق بەهائەددین ئامێدی:٢٧٩
صاڵح حەیدەری:٢٧٨، ٢٨٠، ٣٤٠
صاڵح قەفتان:١٤٠، ١٥٠، ١٥١، ١٥٣، ١٧٢، ١٧٣، ١٧٤، ٢٠٦
صەلاحەددینی ئەیوبی:١٠٩، ١٣٥، ١٣٦، ١٤٨، ١٤٩، ١٩٢، ١٩٨
صەلاح سەعدوڵلا، ئەندازیار (گاڤان):٢٢٧.
صەلاح عیرفان:٣٤١
عادل حەسەن حوسنی، دوکتۆر: ٣٧٣

عادله خانی جاف: ٢٢٢
عەبدولڕەحمان قاسملو، دوکتۆر: ٢٠٩، ٢١٠، ٢١١، ٣٤٢
عەبدولڕەحمان مزوری: ١٧٨، ٢٤٢
عەبدولڕەزاق بەدرخان، میر: ١٤٧
عەبدولڕەزاق بەگی کوڕی نەجەف قولی خانی دنبولی: ١٣٣، ٣٠١
عەبدولڕەزاق حەسەنی: ١٧٩، ١٨١
عەبدولڕەقیب یوسف: ١٩٨، ٢٨٨، ٣٥٢، ٣٤٢، ٢٠٢، ٢٠٤
عەبدولعەزیز یامولکی: ٢٦٥
عەبدولفەتاح عەلی یەحیا: ٣٣٣، ٣٤٣
عەبدولقادر قەزاز: ١٤٣
عەبدوڵلا حەسەن زادە: ٢١٠
عەبدوڵلا ڕەزا- ئەژدەر: ١٤، ٢٢
عەبدوڵلا شاڵی: ٢٨٣
عەبدوڵلا مەردۆخ: ٣٦٦
عەبدولمحسین هوشیار هەورامانی: ١٤١
عەبدولواحید نوری (ع.و. نوری): ٢٨٩
عەرەب شەمۆ (عەرەبی شەمۆ، شامیلۆڤ): ٢٨٩، ٢٠٨، ٣٧٢
عەزیز شەمزینی، دوکتۆر: ٢١٢، ٢١٣، ٣٧٣
عەلائەددین سەجادی: ٢٠٦، ٢٨٩، ١٧٨، ١٧٩
عەلی حەریری: ١٣٩، ٢٨٠
عەلی سیدۆ گۆرانی: ١٨٨، ١٨٩، ١٩٠، ١٩١، ١٩٢
عەلی شنۆیی شێخانی: ١٤٦، ٣٠٥
عەلی عەبدولکەریم، دوکتۆر: ٣٧٤
عەلی کەمال: ١٥، ٣٢، ١٥٨، ٢٩١، ٢٧٣
عەلی گەلاوێژ، دوکتۆر: ٣٧٤، ٢٠٩
عەلی موراد خانی زەند: ١٤٤
عوسمان بەگی بەدرخان: ٢٧٣
عوسمان صەبری: ١٤٠
عوسمان عوزێری: ٢٢١، ٢٩١، ٣٢٠
عومەر مارف بەرزنجی: ٢٩١

عومەری وەجدی: ١٨٧
عومەری قازی: ١٣٤
عەونی یۆسف: ٣٠٦
عیزەددین فەیزی:٢٩٢
عیزەددین مستەفا ڕەسوڵ، دوکتۆر: ٢٢٣، ٢٩٢، ٣٢٠، ٣٤٤، ٣٧٤
عیصمەت شەریف وانلی، دوکتۆر: ٣٤٥
غەفوری میرزا کەریم:٢٩٣
غیاسەددینی کوڕی صەلاحەددینی ئەیوبیی:١٠٩
فاروق حەفیدزادە:٣٢٤
فاریزۆڤ ا.و :٣٧٤
فاضل کریم:٣٤٦
فایق هوشیار:١٤٠، ٢٩٣، ٣١٨
فەرەج الله زەکی کوردی:١٨٠
فەرەیدون عەلی ئەمین:١٦٦، ٢٩٤
فرێن خ.د :١٢٦، ١٢٧
فەقێ تەیران: ١٣٩، ٢٩٢
فەهمی قەفتان:١٧٤
فوئاد حەمە خورشید: ١٩٦، ٢٩٤، ٣٤٧، ٣٥٢
فوئاد مەجید فەرەج، دوکتۆر:٣٠٧
فەیصەل سامیر، دوکتۆر:٢٣٧،٢٣٦
قادر خەفاف:١٤٢، ٢٩٤
قازی ئەحمەدی غەفاری:١٢٥
قازی محەمەد:١٤٦، ٢٠٦، ٢٠٨، ٢١٣، ٢٩٦
قانیع:٢٢٧
قەدری جان:١٥٨
قەدەم خەیر:٢٢٢
ڤاسیلیێڤا:١١٠، ١٢٠، ١٢٨
کاژیك:٣٣٥
کامەران:٢٩٥
کاوس قەفتان، دوکتۆر: ٢١٤، ٢١٥، ٢١٦، ٢٣١، ٢٣٢، ٢٧٤، ٢٩٥
کاوە (ن - و):٢٨٦، ٢٩٦
کەریم ئەیوبی، دوکتۆر:٢٧٤
کەریم حیسامی:٣٥٠
کەریم خانی زەند:١٣٧، ١٤٤، ١٩١،

٢٨٥

کەریم زەند: ٢٢٢، ٢٢٧، ٢٢٩، ٢٧٦، ٢٩٦
کەریم شارەزا: ٢٩٧، ٣٢٠
کەلهوڕ (ن - و): ١٤٥، ١٥٨، ١٦٢، ٢٢٦
کەمال جەلال غەریب: ٢٥٤، ٢٢٦
کەمال غەمبار: ٢٢٦
کەمال فوئاد، دوکتۆر: ٢٢٣، ٢٢٤، ٢٥٨، ٢٩٧، ٣٠٣، ١٣٧
کەمال نوری مەعروف: ١٩٥، ١٩٦، ٢٥٤
کوردۆیێڤ (قەناتی کوردۆ): ١٢٧، ٣٠١، ٣٠٨
کۆماری مەهاباد: ٢٠٦، ٢٠٨، ٢١١، ٢١٣، ٢٧٥، ٣٠٠، ٣١١
کۆمەڵەی خوێندکارانی کورد لە ئەوروپا: ١٣٦، ٢٧٣، ٣٠٥
کۆمەڵەی کوردستان: ٢٦٣
کۆمیتەی ئیستیقلالی کوردستان: ١٤٨
گەردلێڤسکی: ٩٢، ١٠٢، ٣٠٠
گۆران، عەبدوڵلا: ٢٧٦، ٢٨٢، ٢٩٤، ٣٠٧، ٣١٤، ٣٢٠، ٣٧١
لازەرێڤ، میخائیل سیمیۆنەڤیچ: ٢٢٣
لطفعلي خانی زەند: ١٤٤
ماجید مستەفا: ١٨٩
مارف بەرزنجی: ٣٠٧، ٣٠٨
مارف خەزنەدار، دوکتۆر: ٢١٤، ٢٢٣، ٢٣٤، ٢٦٨، ٢٨٨، ٣٠١، ٣٠٨، ٢٧١، ٢٧٧
ماکاش: ٢٤٣
ماه شەرەف خان: ١٣٣
مەجید سەعید: ١٤٢، ٣٠٤، ٣١٠
مەجید ئەدیم: ٣١٠
مەجید یەعقوبی: ١٥١
محەمەد ئەمین زەکی (ئەمین زەکی): ١٥٣، ١٥٤، ١٥٥، ١٥٦، ١٥٧، ١٥٨، ١٥٩، ١٦٠، ١٦١، ١٦٢، ١٦٣، ١٦٤، ١٣٨،١١٣، ٢٠٦،١٤٠، ٢٥٦، ٢٨٧، ٢٩١، ٣١٠، ٣١١، ٣١٨، ٣٥٦
محەمەد ئەمین سەعید ڕەباتی:

١٤٩
محەمەد ئەمین: ٣١١
محەمەد ئەمین مەنگوڕی:٣١٢
محەمەد بریفکانی:٣٥٦
محەمەد بەگ:١١١
محەمەد بەگی ئەحمەد بەگی میرزا:
١٢٥
محمد بن ئادەم:٣٣٨
محەمەد تۆفیق وردی:٣١٢
محەمەد حسەینی سەدری قازی:
٢٠٦
محەمەد ڕەسوڵ هاوار:٣٥٨
محەمەد ساکن:٣٦٧
محەمەد شێرزاد (زەید ئەحمەد
عوسمان):٢٠٦
محەمەد عەلی عەونی:
١٢٩,١٥٣,١٥٨,١٦٤,١٨٢,١٨٥,١٨٧,
١٨٨,٢٨٧,٣١٨
محەمەد عەلی قەرەداغی:٣١٤
محەمەد فیدا:٢٢٧
محەمەد قزڵجی:٣١٤,٢٥٩
محەمەد کەریم فتح الله: ٣٥٩
محەمەدی خاڵ، شێخ:٣١٣
محەمەدی مەلا کەریم (کاکە حەمە):
٢٧٣,٢٨٦,٣٠٧,٣١٤,٣٥٩
محەمەد نوری عارف، دوکتۆر: ٢٢٧
مەحمود جەودەت:٢٦١,٢٩١
مەحمود زامدار:٢٥٨,٣٦٠
مەحمود مەلا عیزەت: ٣١٥,٣١٦.
مەدهۆش:١٤٧
مستەفا پاشا یامولکی:
٢٢١,٢٥٤,٣١٦,٢٥٤
مستەفا شێخ نعمة الله: ١٦٤,٣١٦
مستەفا صالح کەریم:٣١٧
مەسعود محەمەد: ١٢٣,٣١٧
مصلح جەلالی:٣١٨
مەعروف جیاوك:١٥٨,٣١٧,٣٦٠
مەلا سەلیم ئەفەندی:١٤٨,٢٥٩
مەلا شەریف:٣٦٢
مەلا کاکە حەمە:٢٨٥,٣٢٢
مەلا محەمەدی کۆیی (مەلای
گەورە): ١٤٧,٢٦٤,٢٨٨,٣٢٠

مەلا مەحمودی بایەزیدیی:
١٠٥,١٢٩,١٣٠,١٣١,١٣٢,١٣٣
مەمدوح سەلیم:٣٦٠,٣٦٧
موحەڕەم محەمەد ئەمین:
٢٨٦,٣٠٩
موحسین محەمەد حسەین، دوکتۆر:
١٩٨,٣١٩,٣٥٤
موراد خان:٢٥٨,٣٦٩
موزەفەر نەقشبەندی، دوکتۆر: ٢٢٧
مەولانا خالیدی نەقشبەندیی
شارەزوریی: ٢٨٨,٢٨٩,٣٦٧
موکەڕەم تاڵەبانی، دوکتۆر:
٣١٩,٣٦١
مومتاز حەیدەری : ٣١٩,٣٢٠,٣٤٠
میدی، میدییەکان:
١٣٨,١٤٤,١٧١,٣٣٩,٣٦٢,١٠٦,١٩٦,
٢٢٧
میر شەمسەددین:١١٠
میری ڕەواندوز (میر محەمەد- پاشا
کوێرە): ١٤٦,١٩١,٣٣١
میللینگن، فەرەدریك:١٤١
مینۆرسکی، ڤلادیمێر:
١٣٥,١٤١,١٥٠,١٦٠,١٦١,١٩٦,٢٣٤,
٣٠٩,٣٢٠,٣٦٢
ناجی عەباس، دوکتۆر:
٣٠٥,٣٢٠,٣٢٤,٣٤٧,١٤٠,١٤١
نەجمەدین مەلا: ٢٦٦,٣٠٦,٣٢١
نەریمان (مستەفای سەید ئەحمەد):
٣٢١
نژاد تۆفیق:١٢٧,٣٢٢
نەسرین فەخری، دوکتۆرە: ٣٢٢
نوری دەرسیمی، دوکتۆر:٣٢٤
نوری جەواری:٣٢٢
نوری سەعید: ٢٠,٣٢
نوری عەلی ئەمین:٣٢٢
نوریی کاکە حەمە: ١٤٩
نیزامی گەنجەوی:١٢٢
نیکیتین، باسیل: ١٦١,١٧١,٣٦٢
هادی چاوشلی: ٣٢٣,٣٦٣
هەژار:
١١٦,١٢٣,١٢٩,٢٢٠,٢٣٧,٢٦٩,٢٨٥,
٣٧٤,١٦,١١٣

هەڵۆ خان: ١٤٤
هەمزە عەبدوڵلا: ٢٨٦,٣١٧,٣٢٤
هندۆ-ئەوروپایی: ١٤٠
هەوری (ن - و): ١٥٨,٢٨٧
هێمن: ٢٦٤,٣٢٤,١٣٣
یەحیا خەشاب: ١٨٧,٢٤٠
یەزدان شێر: ٢٤١,٢٤٦
یەزیدییەکان: ١٤٥,١٧٨,٢٨٥,٣٧٦
یۆسف شەمسەددینی بورهانی، شێخ: ١٤٦
یۆسف مەلەك: ١٤٣,٣٢٥,١٨٤